LUND UNIVERSITY

Synd och skam : ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680-1880

Lindstedt Cronberg, Marie

1997

Link to publication

Citation for published version (APA):
Lindstedt Cronberg, M. (1997). *Synd och skam : ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680-1880*. [Doktorsavhandling (monografi), Historia]. Cronberg Publishers.

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Download date: 08. Dec. 2025

Synd och skam
Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880

Marie Lindstedt Cronberg

Doktorsavhandling framlagd vid Historiska institutionen, Lunds universitet, 1997

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

FÖRORD 7

1. KÖN OCH SEXUALITET I AGRARSAMHÄLLET 9
1.1 Formell och informell kontroll 16
1.2 Ett par centrala forskningslägen 17
1.3 Individens val och strukturens ramar 24
1.4 Kön som analytisk kategori 28
1.5 Bondesamhällets patriarkala struktur 32
1.6 Domböckerna som källa 36
1.7 Tidsramarna 41
1.8 Undersökningsområdet 43
1.8.1 Stad – landsbygd 43
1.8.2 Skåne 44
1.8.3 Torna härad 45
1.9 Avhandlingens perspektiv och uppläggning 47

2. LAGSTIFTAREN OCH OSEDLIGHETEN 51
2.1 Den straffrättsliga utvecklingen – från mökränkning till lönskaläge 51
2.2 Kyrkans kamp mot osedligheten 57
2.3 1734 års lag 61
2.4 Gustav III:s straffrättsreformer 66
2.5 1800-talets rättsutveckling 69
2.6 De oäkta barnens rättsliga ställning 74
2.7 Sammanfattning 78

3. LÄGERSMÅLEN UNDER STORMAKTSTIDEN 80
3.1 Torna härad under sen stormaktstid 81
3.2 Allmogekollektivism 83
3.3 Lönskalägesbrottet i Torna härad under sen stormaktstid 85
3.4 Nattvarden – att bli utestängd från Guds bord 89
3.5 Förlossningen 92
3.6 Nämnden 95
3.7 ”Då de tjänte samman” 98
3.8 Kvinnliga initiativ i ortodoxins tid 100
3.9 Horsbrottet – ”den stora dårskapen” 103
3.10 Löften om äktenskap 114
3.11 Underhållet till barnet – från delad vårdnad till ekonomiskt bistånd 116

3.12 Falska barnafäder 122
3.13 Våldtäkter 124
3.14 Fader okänd 126
3.15 Upprepade lönskaläge 128
3.16 Sammanfattning – den ortodoxa perioden 131

4. ”EN ANNAN TID” – LÄGERSMÅLEN 1750-1880 134
4.1 Everlöv socken i Torna härad 135
4.2 Bevisföringen i 1734 års lag 139
4.3 Lagändringarnas effekter på lokal nivå 140
4.4 När kvinnans ord förlorade sin trovärdighet 151
4.5 Att värja sig med ed – ett mått på den individuella religiositeten .. 155
4.6 Gifta lägersmän 164
4.7 Bonddöttrar som ogifta mödrar 167
4.8 Lägrad under äktenskapslöfte 171
4.9 Prostitution i en bondsocken 173
4.10 Mannens underhåll till barnet 1750-1880 176
4.11 Sammanfattning – utvecklingen betraktad i ett genusperspektiv 179

5. ÄKTENSKAP, TROLOVNING OCH FÖRÄKTENSKAPLIGA RELATIONER 182
5.1 De proletära kvinnorna och sexualiteten 183
5.2 Den ”sega” strukturen 190
5.3 Giftermålsmönster i agrarsamhället 192
5.4 Mannen, kvinnan och äktenskapet – sammanfattning 204

6. ÄRANS KONTEXT 207
6.1 Det ärebaserade samhället 207
6.2 Äran och lagen 210
6.3. Ärekränkningens sociala sammanhang 214
6.4. Ärekränkningsmålen i Torna härad 215
6.4.1 Den manliga ärans konstruktion 217
6.4.2 Den kvinnliga ärans konstruktion 224
6.5 Den kvinnliga äran och begreppet ”kvinnfolket” 235
6.6 Kvinnor med mer eller mindre heder 240
6.7 Ära, kön och börd 243
6.8 Sammanfattning 247

7. KVINNORNA OCH KYRKAN 249
7.1 Kyrkans position som ideologisk förmedlare 250

7.1.1 Kyrkan i stormaktstiden 251
7.1.2 Kyrkan under frihetstiden och framåt 258
7.2 Kvinnorna och den kyrkliga ritualen 262
7.2.1 Kyrktagningen 263
7.2.2 Kyrkoplikten 268
7.2.3 Kyrkoplikten i Torna härad 272
7.2.4 Kyrktagningen i Everlöv, Torna härad 275
7.2.5 Vigseln 277
7.3 Sammanfattning ……...……280

8. KONKLUSIONER …… 281

SUMMARY …….. 297

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING …… .... …..307

FÖRORD

Jag började som doktorand vid Historiska institutionen i Lund vårterminen 1990. Efter sju år med avhandlingsarbetet är uppgiften slutförd, och för en stund ska jag tänka tillbaka på åren som gått. Jag minns min doktorandtid med sann glädje. Det har varit verkligt roliga och utvecklande år!

I likhet med alla andra humanistiska doktorander ser jag gärna bort ifrån de första doktorandårens kärva fattigdom och dubbelarbete och erkänner att det är ett stort privilegium att så helt och fullt få ägna sig åt det som är så roligt: att gräva i arkivens skattkammare, skriva historia och delta i det vetenskap liga samtalet.

Den positiva bilden av doktorandåren beror också på att Historiska institutionen i Lund är en så välfungerande arbetsmiljö där alla doktorander (och andra) känner sig värdefulla och uppskattade för vad de gör. Så blir det inte av sig självt! Tack Eva Österberg, Bengt Ankarloo och Kim Salomon för att ni var och en som ledare för verksamheten strävat efter att skapa den goda arbetsplatsen både materiellt och emotionellt – och för att ni lyckats så bra!

Tack också till de personer som stått för kontinuitet och god ordning i arbetsmiljön, som vet var alla papper finns och hur allt ska vara: Ingegerd Christiansson, Lena Hillerström och Leif Eliasson.

Mitt allra varmaste tack går till professor Eva Österberg som varit min examinator och handledare. Eva är en enastående människa. Vi förundras alla över var hon får sin energi ifrån och var hon hämtar kraft att dagligen med ny entusiasm engagera sig i oss alla, lyfta fram våra goda sidor och blunda för våra skavanker. Eva har också den värdefulla förmågan att få sina doktorander att växa genom positiva förväntningar, att känna sig som forskare snarare än som forskarstuderande och att skolas i etik i forskningen. Jag står också i stor tacksamhetsskuld till Eva Österberg i vetenskapligt avseende. Mitt avhandlingsämne har många beröringspunkter med Evas egen forskning och jag har kunnat hämta inspiration från våra samtal och diskussioner på ett sätt som inga nothänvisningar kan göra rättvisa.

Och så ett stort tack till doktorandseminariet för generös kritik och för gott kamratskap på otaliga seminarier och eftersitsar! Seminariets storlek och ämnesmässiga bredd har känts berikande och motverkat den allt för långt drivna specialisering som avhandlingsarbetet kan leda till.

Christina Carlsson Wetterberg har också fungerat som min handledare under åren och med sin goda inblick i kvinnohistorisk forskning varit ett stort stöd. Det har också varit en värdefull tillgång att få delta i det kvinnohistoriska specialseminarium som Christina leder vid institutionen. Tack kära

Christina för de synpunkter Du gett mig genom åren och för att Du skapat en mötesplats för institutionens kvinnohistoriker så att vi känner oss hemma!

Särskilt givande har det varit att få vara med i två av Eva Österbergs forskningsprojekt. Att arbeta i projekt är något alldeles speciellt. Tack Malin Lennartsson, Kenneth Johansson, Magnus Perlestam, Fabian Persson, Barbro Bergner, Conny Blom och Jan Samuelsson för intressanta diskussioner och trevligt konferensliv i projektet om kvinnorna i stormaktstiden. Och särskilt spännande har det varit att få delta i det nordiska projektet om tingen, och få knyta band med historiker från andra forskningsmiljöer under stimulerande samvaro på konferenser. Tänk att det finns så många verkligt kunniga och dessutom trevliga historiker som forskar om kriminalitet! Tack Sølvi Sogner, Hilde Sandvik, Erling Sandmo, Hans Eyvind Næss, Heikki Ylikangas, Seppo Aalto, Ditlev Tamm och Jens Christian Johansen!

Avhandlingsmanuset har lästs och kommenterats av Eva Österberg, Christina Carlsson Wetterberg, Bengt Ankarloo och Kim Salomon. Tack för alla goda och värdefulla synpunkter!

Så vill jag också särskilt tacka min rumskamrat och vän Kenneth Johansson för gott kamratskap och trevliga samtal om forskningen och om livet runt omkring! Vi kanske borde städa rummet någon dag.

De flesta doktorander fasar för disputationen. Inte minst de praktiska tingen runt omkring väcker vånda. Hur blir högen med seminarietexter rent faktiskt en bok? Hur får en humanist diagram och tabeller att hamna på rätt plats och se rimliga ut? Och hur i all världen skall man på en och samma dag hinna både försvara sin avhandling på förmiddagen, duka, vika servetter, laga mat till åttio personer på eftermiddagen och sen framåt gryningen orka städa festlokalen? De första fyra åren av min doktorandtid oroade jag mig mycket för just det här. Sen träffade jag Nils. Tack Nils för det trygga stöd Du alltid är! Själv disputerad vet Du precis vad ett avhandlingsarbete kräver. Tack också för alla trevliga samtal vi haft vid middagsbordet om forskning och skrivande och för all hjälp Du gett mig med att färdigställa avhandlingen!

Dalby våren 1997

1. KÖN OCH SEXUALITET I AGRARSAMHÄLLET

Om man ställer frågan vad man skall studera, som haft stor betydelse både för kvinnor som enskilda individer och för kvinnor kollektivt i det förindustriella samhället, är det svårt att finna något område av samma dignitet som sexualiteten. Sexualitet och barnalstrande var inslag i alla kvinnors liv som aldrig framstod som triviala eller oproblematiska. Det var värdeladdade, spänningsfyllda, glädjerika eller svåra delar av tillvaron.

Denna avhandling handlar om kön och sexualitet i agrarsamhället och i fokus står ogifta mödrar på 1600-, 1700- och 1800-talens svenska landsbygd. Varför väljer man då att studera denna relativt marginella grupp? På vad sätt kan en studie av ett förbjudet eller i alla fall socialt kontroversiellt beteende bidra till vår förståelse av historien?

I det lilla livet, som innefattar de stora händelserna i den enskilda individens perspektiv, kunde enstaka handlingar av sexuell natur leda till omfattande och livslånga katastrofer. Heder och ära, social position och ekonomisk ställning – allt kunde raseras. Om man skall välja ut någon enskild faktor i kvinnors liv som dessutom genom seklerna förblivit av central betydelse för hur kvinnotillvaron gestaltats bör valet falla på reproduktionens område. Kring sexualiteten, och i synnerhet den utomäktenskapliga sexualiteten, byggdes omfattande formella och informella normsystem upp. Hur dessa utformades fick betydande konsekvenser för samtliga kvinnor men också för relationen mellan könen. Föreställningar kring sexualitet och reproduktion förknippas starkt med kvinnokönet – kvinnan *är* sin kropp – men föreställningarna om sexualiteten inverkade i hög grad även på den manliga tillvaron.

När man diskuterar synen på sexualiteten i bondesamhället föreställer man sig kanske att det handlar om en ”seg” mental struktur som mer eller mindre obehindrat kan generaliseras bakåt i tiden utifrån 1800-talets rika källor. En sådan retrospektiv metod är dock inte möjlig eftersom bondesamhället inte utmärkts av stillestånd vare sig på ett materiellt eller kulturellt plan. Utifrån *lagstiftningen* kan man med framgång teckna en bild av en *äldre* ortodoxt präglad sexualmoral, hemmahörande i det stormaktstida samhället. Denna ortodoxa sexuallagstiftning underminerades emellertid genom en rad reformer under 1700- och 1800-talen. Med lagstiftningen som utgångspunkt blir det därför befogat att göra en uppdelning i ett *äldre* respektive ett *modernare* förhållningssätt till sexualiteten. Förändringsperspektivet blir viktigt i undersökningen. Att lagstiftningen ändrades i riktning bort från ortodoxin är

både obestritt och välkänt i forskningen,[1] men reformernas effekter är varken självklara eller väldokumenterade. Övergången från en ortodoxt präglad till en modernare, mer tolerant sexuallagstiftning kan samtidigt betraktas som en del i en större samhällsprocess – det moderna samhällets begynnande framväxt.

Det moderna samhällets framväxt brukar kopplas till ”upptäckten” av individen. Hushållet, släkten, traditionen och religionen förlorade i betydelse medan den enskilda människans rättigheter och behov blev ideologiskt sett viktigare.[2] Som historiskt fenomen har den *moderna* människan kommit att stå för förmågan till reflektion över sig själv och tillvaron, framåtblickande, individualism, ett aktivt ifrågasättande och en önskan att vara obunden. Den moderna människans motsats och föregångare, den *icke-moderna* människan, skulle istället ha kännetecknats av bundenhet till auktoriteter, tillbakablickande, ett beroende av traditioner och en benägenhet att söka sin identitet i grupper. Hos den icke-moderna människan fanns en strävan att vara så bunden som möjligt eftersom sociala nätverk var viktiga och gav trygghet.[3]

Den moderna och den icke-moderna människan är konstruerade idealtyper som framstår som alltför monolitiska för att överföras i en konkret undersökning.[4] Icke desto mindre kan det ligga en pedagogisk poäng i att lyfta fram dem i en inledande diskussion för att betona den kraftfulla omvandling som samhället genomgick från den lutherska ortodoxins tid till den fram-

---

[1]Se t ex Jan Sundin, 1992.

[2]Denna definition av modernitetens innebörd är hämtad från Ella Johansson, 1994, s 12.

[3]Den moderna respektive den icke-moderna människans karaktäristika bygger på Eva Österbergs sammanställning, 1995, s 32. Här resonerar Österberg utifrån tankar av Elias, Foucault och Asplund. Den moderna människan förknippas ofta kronologiskt med upplysningstiden. Österberg påpekar dock att civilisationsforskaren Norbert Elias förlägger den moderna människans födelse till århundradena dessförinnan, då den nya staten och dess hovliv skapade nya seder och bruk.

Om medeltidens kollektivism och dess sociala betydelse, se även Aron Gurevich, 1985, s 185 ff.

I projektet om civiliseringsprocessen i Stockholm 1600–1850 låter Arne Jarrick och Johan Söderberg samhällets fortgående civilisering (eller modernisering) kännetecknas av framför allt: respekten för människolivet, värnandet av svaga grupper, rätten till likvärdig behandling, personlig autonomi och tolerans. Se Arne Jarrick & Johan Söderberg, 1994, s 9 ff.

[4]Eva Österberg pekar på risken att den medeltida människans förmåga att uppfatta sig själv som individ förringas genom denna schablon samtidigt som den bidrar till en övertro på den moderna människans autonomi, obundenhet och individualism. Se Eva Österberg, 1995, s 32–33 och Eva Österberg, 1997b.

springande upplysningen och de förändringar i människornas sätt att tänka och resonera och förhålla sig till omgivningen som den medförde.

Bondesamhället kan som begrepp täcka tiden ända fram till 1800-talets slutskede. Först då började industrialismen och urbaniseringen nå en större omfattning. Men den svenska landsbygden genomgick omfattande förändringar långt tidigare. Från 1700-talets mitt och framåt omvandlades i själva verket bondesamhället så drastiskt att man kan tala om en revolutionerande omstöpning. Den kraftiga befolkningsökningen som startade kring mitten av 1700-talet ledde till en omfattande social och ekonomisk skiktning i agrarsamhället, och de stora jordreformerna, skiftena, medförde andra strukturella förändringar.[5] Äldre former av samarbete och kollektivism slogs sönder.[6] De omfattande förändringarna i agrarsamhällets organisation, befolkningsstruktur och arbetsformer sammanföll med en motsvarande omstöpning i de kulturella och mentala strukturerna. I det dagliga handlandet traderas och omformas den kulturella koden så att den fortfar att skapa mening och strukturera tillvaron i en föränderlig värld.

Undersökningsperioden sträcker sig från 1680 till 1880 och rymmer alltså inom sig dels den s k ortodoxa perioden, dels perioden som innefattar det moderna samhällets framväxt, eller i varje fall embryot till det moderna samhället. Med den ”ortodoxa perioden” avses den tid då lutherdomen antagit mer stelnade former och renlärighet och bokstavstroende dominerade, dvs senare delen av 1600-talet och 1700-talets första decennier. Kring vilka värderingar formerades då sexualiteten i det ortodoxa respektive det moderna bondesamhället?

Under en period som inleds med 1500-talets slutskede och som sträcker sig fram till de första decennierna av 1700-talet upplevde Sverige en varken tidigare eller senare skådad intolerans mot all utomäktenskaplig sexualitet. Alla sexuella förbindelser utanför äktenskapet började betraktas som svåra brott, och stat och kyrka i förening fann det angeläget att ingripa hårt mot osedligheten. Även lönskaläge, dvs umgänge mellan två ogifta obesläktade personer, kom att betraktas som ett tämligen allvarligt brott och runt om i

---

[5]Beträffande landsbygdens sociala omstrukturering och de obesuttna gruppernas tillväxt, se t ex Christer Winberg, 1975.

[6]I Peter Aronssons avhandling om sockenstämmorna betonas att 1700-talet och första hälften av 1800-talet utgjorde en expansiv period för bönderna i relation till andra intressen i samhället. Den fulla äganderätten utvecklades under 1700-talet samtidigt som en allt större del av lokalsamhällets befolkning avskildes som obesuttna. Dessa kom att delta på andra, underlägsna, villkor i det ekonomiska och sociala livet. Se Peter Aronsson, 1992, kapitel 8 som även innefattar en uppsummering av det aktuella forskningsläget.

landet bedrevs en klappjakt på ogifta mödrar och deras ”lägersmän”.[7] Den utomäktenskapliga sexualiteten uppfattades som en förhävelse mot Guds ordning och mot det av reformatorerna uppvärderade äktenskapet.[8] Den hårdnande sexualmoralen i samhället sammanföll med statsmaktens effektivisering av rättsväsendet, så att lagens bokstav också kunde omsättas i fällande domar.[9] Betydelsen av inrättandet av hovrätterna brukar betonas i det här sammanhanget. Genom hovrätterna fick statsmakten möjlighet att kontrollera de lokala domstolarna och åstadkomma en enhetlig rättstillämpning i riket. En förbättrad kyrkobokföring och ett samarbete mellan kyrkans representanter och domstolarna gjorde det ytterst svårt att undkomma straff om relationen lett till en graviditet.[10] Undersökningar visar att antalet sexualbrott som drogs inför rätta ökade drastiskt under 1600-talet samtidigt som andra undersökningar visar att den utomäktenskapliga fruktsamheten under samma tid var låg.[11] De utomäktenskapliga födslarna minskade under 1600-talet och uppgick till 2–3 procent av samtliga födslar under perioden 1650–1750.[12] De få som trots allt bröt mot lagen drabbades dock desto hårdare. Vid tingsstugorna inpräntades de gällande normerna, inte bara i de åtalade och dömda utan i hela den församlade allmogen.

Denna ortodoxa sexualmoral som genomsyrade svensk stormaktstid var inte unik i sin samtid. En jämförelse med omvärlden visar att det var ett väst-europeiskt fenomen i tiden. Under 1500-talet hade de utomäktenskapliga fruktsamhetstalen varit ganska höga i Europa, men en nedgång inträffade under 1600-talets politiska absolutism och kyrkliga inflytande. Därpå följde en stark uppgång som bröts i många länder under slutet av 1800-talet.[13] Det

---

[7]Se t ex Jan Sundin, 1992, s 127 ff eller Eva Österberg, 1982.

[8]Ang reformationens uppvärdering av äktenskapet se t ex Lyndal Roper, 1989, s 1 ff; Marja Taussi Sjöberg, 1996, s 139 ff samt Kenneth Johansson, 1997.

[9]Ang effektiviseringen av rättsväsendet se t ex Rudolf Thunander, 1993, s 282 ff.

[10]Marja Taussi Sjöberg, 1996, s 144.

[11]I en studie över brottsstrukturen i Arboga visar Eva Österberg att sexualförbrytelserna endast uppgick till 3% av den totala brottsligheten under perioden 1452–1543, (1987, s 486). Att allt fler sexualbrott fördes inför rätta under 1600-talet visar bl a Eva Österbergs studie av sexualbrotten i Långhundra och Vendels härader, (1982, s 47 ff). Samma utveckling påvisar Jan Sundin, som funnit att sexuella överträdelser utgjorde inte mindre än 30% av brottmålen i Gullberg härad under 1600-talet. Se Jan Sundin, 1992 s 159. Se även Marja Taussi Sjöberg, 1996, s 144. I Njurunda var vart femte brottmål ett sedlighetsmål under 1610- och 1620-talen.

[12]Beträffande de utomäktenskapliga fruktsamhetstalen se diagram i Hans Norman, 1977, s 170. Siffrorna fram till 1750 bygger på David Gaunts beräkningar utifrån ett urval av svenska församlingar.

[13]Se Hans Norman, 1977, s 169.

som framstår som ett särdrag, och då ett *nordiskt* särdrag, var att sedlighetsbrotten så konsekvent sorterade under världslig lag och rätt, inte under kyrklig.[14]

För historiker ter sig stormaktstidens sexuallagstiftning som ett mörkt inslag i historien. Den hårda lagstiftningen antas också ha slagit särskilt hårt mot just kvinnorna.[15] Det var kvinnan som blev gravid, det var hon som inte kunde komma undan straffet, och barnet blev den ständiga påminnelsen om hennes brott. Hur sexuallagstiftningen i praktiken slog mot mans- respektive kvinnokönet blir en viktig fråga i undersökningen.

En annan central fråga gäller huruvida den lutherska sexualmoralen vann fullt genomslag i den *folkliga* synen på sexualiteten, och vilka folkliga kulturella föreställningar den i så fall var knuten till. Lagen som norm, folkliga kulturella föreställningar och kyrkans sexualuppfattning rör det *ideologiska* planet. Alla tankar är dock barn av sin tid – och en tid kan alltid också skildras utifrån sina *materiella* villkor och förhållanden. Livet är alltid dessa både och – tankarna som vandrar mellan människor och föds i interaktionen – och brödkakan på bordet. Även om tankarna i tiden och de materiella villkoren aldrig enkelt kan förklara varandra är båda dimensionerna viktiga att tänka med. Därför omfattar undersökningen även frågor kring sociala och ekonomiska aspekter av tillvaron. Kunde landsbygdens pigor och drängar betala sina lägersmålsböter och kunde de försörja sina utomäktenskapliga barn? Det blir viktiga frågor i undersökningen. Vidare aktualiseras den mer övergripande frågan om vilken roll egendomsaspekten spelade för den sexuella kontrollen.

Det ortodoxa samhället skiljer sig både i den kulturella och sociala strukturen från senare perioder. Framför allt är det en period av djup och genomgripande religiositet som antas få vittgående konsekvenser för individens sätt att agera och tolka tillvaron. Det är vidare perioden *före* de stora omvälvande odlingsreformerna, skiftena. I flera avseenden var bondesamhället under ortodoxin fortfarande medeltida i sin struktur och de kollektivistiska formerna var uttalade. De lokala styresformerna med sockenmännen eller sockenstämman som centrala inslag hade ursprungligen formerats av de människor som sökt sig samman och grundat och byggt en kyrka. Knutna till kyrkan och kyrkotuktens upprätthållande var också sexmännen med sedlighetsbevarande

---

[14]Se Gísli Agúst Gunnlaugsson, 1994, för en jämförande framställning om sedlighetsbrotten i Norden. Se även Jan Sundin, 1992, s 135 f som jämför med utvecklingen i England där horsbrott och lönskaläge vanligtvis hanterades av kyrkliga domstolar i början av 1600-talet.

[15]Jan Sundin, 1992, s 317; Marja Taussi Sjöberg, 1996, s 152.

uppgifter i församlingen.[16] Men det viktigaste kollektivet i det *äldre* bondesamhället var troligtvis inte sockenstämman, som utgjordes av de jordägande männen, utan församlingen, vilket är det större forat, som inkluderade alla individer som gick i samma kyrka dvs även ungdomar, jordlösa och kvinnor. Den som misstänktes för osedlighet eller stod åtalad för sexualbrott förvägrades rätten att gå fram till nattvarden med de andra sockenborna. I det strängt religiösa 1600-talet var förbudet att gå till nattvarden en fruktad påföljd.[17] I kyrkan ingick kvinnorna i en kollektiv gemenskap. Oftast var bänkrummet fördelat på de olika gårdarna och hushållen men kvinnorna satt på sin sida i kyrkan, den vänstra, och inom kvinnokollektivet hade var och en sin bestämda plats.[18]

De kvinnliga kollektiven är svårare att urskilja än de manliga eftersom de inte var länkade till någon beslutsprocess och saknade den officiella prägel som utmärkte de manliga kollektiven. Därmed förbises de lätt, men att kvinnor ingick i kollektiva relationer som inte begränsades till de skilda hushållen blir uppenbart t ex vid förlossningar då husen fylldes av uppbudade kvinnor eller i gilleslagen där kvinnorna intog sina bestämda positioner utifrån var och ens ställning och rang. De kollektiva formerna för umgänge och samverkan var viktiga särdrag.

När man betraktar sexuallagstiftningen blir det viktigt att relatera den till det specifika samtida agrarsamhället och se hur lagstiftningen verkat i sitt sammanhang och i den religiösa/kulturella kod som den var en del av.

Den ortodoxa sexuallagstiftningen sopades i princip bort genom Gustav III:s straffrättsliga reform, det s k barnamordsplakatet, 1778. Plakatet innehöll en rad punkter som sammantaget skulle minska risken för barnamord i samband med utomäktenskapliga födslar. I själva verket gjorde plakatet det möjligt att sätta alla gällande rättsregler ur spel även om den äldre lagstiftningen inte upphävdes. Genom barnamordsplakatet tilläts ogifta mödrar att förbli anonyma vid förlossningen och dopet, och barnmorskor förbjöds att efterfråga barnafaderns namn vid förlossningen, något som de tidigare tvärtom varit

[16]Om sexmännens funktion som övervakare av den sedliga och religiösa ordningen, se Ernst Enochsson, 1949, s 104. Sexmannainstitutionen uppkom mot slutet av medeltiden.

[17]Marie Lindstedt Cronberg, 1997, ang lägersmålen och avstängningen från nattvarden.

[18]Angående bänkplatserna i kyrkan, se Berndt Gustafsson, 1950, s 36–105.

förpliktigade att göra. Plakatet gav domstolarna klara signaler att förändra attityden till sexualbrotten.[19]

Under 1800-talets lopp mildrades lagstiftningen ytterligare. 1810 slopades det världsliga straffet för kvinnans del vid lönskaläge första och andra resan. Och genom den nya strafflagen 1864 kom slutligen den utomäktenskapliga sexualiteten att i princip falla under enskilt åtal. Från att ha betraktats som allvarlig brottslighet som staten lagt ner stor möda på att spåra upp och bestraffa blev den utomäktenskapliga sexualiteten överförd till en privat sfär.

Att flertalet ogifta mödrar slapp ställas inför rätta efter 1810 är ett exempel på en viktig och konkret förändring i kvinnotillvaron. Men utvecklingen var inte entydig och 1800-talets samhälle framstår bitvis som paradoxalt. Samtidigt som staten avkriminaliserade utomäktenskapliga relationer mellan ogifta personer förblev det moraliska trycket i samhället intakt. Detta vittnar bland annat de omfattande barnamordsbrotten om. På 1840- och 1850-talen dömdes i genomsnitt ett 20-tal kvinnor årligen för barnamord, dvs den handling som innebar att en ogift mor dödade sitt nyfödda barn. Vid 1800-talets slut, under trettioårsperioden 1861–1890, dömdes drygt 2.000 kvinnor för barnamord och fosters läggande å lönn, trots att den utomäktenskapliga sexualiteten inte längre betraktades som brottslig.[20] Även de illegala aborterna var omfattande under 1800-talets andra hälft. I desperationen över en oönskad graviditet försökte ogifta kvinnor avlägsna sina foster trots att utgången ofta blev döden för såväl foster som moder.[21] Man måste ställa frågan vad det var i 1800-talets samhälle som slog så hårt mot ogifta mödrar att kvinnor kunde begå både mord och självmord för att dölja en handling som inte ens längre var straffbelagd. Förutom de ytterst påtagliga svårigheter som ogifta mödrar drabbades av när det gällde försörjningen av sig själv och barnet, fanns en smältdegel av ideologiska föreställningar om kvinnor och sexualitet. Kvar fanns religiöst grundade uppfattningar om den ogifta moderns moraliska fall eventuellt förstärkta av ett borgerligt familjeideal med dess romantiserade tankar om den ogifta kvinnans renhet och

[19]Erik Anners, 1965, om barnamordsplakatet och de straffrättsliga tankarna och diskussionerna i tiden; Birgit Persson, 1986; Marie Lindstedt ang barnamordsplakatets inverkan på moderskapet och faderskapet, 1996.

[20]Bidrag till Sveriges offentliga statistik. B. Rättsväsendet, respektive årgångar. Se även Kaijus Ervasti om barnamordsbrottet i Finland under 1800-talet, 1995, och Eva Torstenson, pågående avhandlingsarbete om barnamord och barnkvävning i Sverige från 1600-tal till 1800-tal.

[21]Ang fosterfördrivningsbrottet i Sverige, i synnerhet under sent 1800-tal, se rättsmedicinsk studie av Gunnar Hedrén, 1901.

oskuldsfullhet.[22] Samhällets norm att barnalstrandet endast skulle ske inom familjen levde kvar under 1800-talet, men i verkligheten föddes vart tionde barn utom äktenskapet vid seklets mitt.[23] Varför ökade avståndet mellan norm och social verklighet? Och de kvinnliga kollektiven, eller nätverken, som var en viktig faktor i det gamla agrarsamhället – överlevde de agrarsamhällets omvandling, skiftena och proletariseringen?

1.1 FORMELL OCH INFORMELL KONTROLL ÖVER TIDEN

Kontrollen av sexualiteten, och normbildningen, återfinns på skilda nivåer i samhället och kommer till uttryck både formellt och informellt. Den *formella* kontrollen, som utövas av statsmakten och dess representanter kommer bl a till uttryck i lagstiftningen som klart formulerade normativa viljeyttringar. Dessutom utvecklas normer och kontrollsystem genom mellanmänskliga relationer som *informella*, kulturella regler och sedvänjor som lokalt, ofta mycket detaljerat, reglerar formerna för umgänget mellan könen. De formella och informella normsystemen kan uppvisa viss bristande överensstämmelse, men de är ytterst beroende av varandra och påverkar varandra ömsesidigt. Mellan dessa nivåer kan man dessutom urskilja en *halvformell* kontroll, utövad av semioffentliga personer i lokalsamhället. Hit kan man räkna barnmorskor, nämndemän och lokalsamhällets egna beslutsfattare som byamännen eller sockenmännen

Exakt *hur* den sexuella kontrollen utformas får vittgående konsekvenser för kvinnornas tillvaro, för graden av rörelsefrihet, för möjligheten att utföra sysslor utanför hemmet och för kvinnans juridiska status överlag. En huvuduppgift i avhandlingsarbetet har varit att undersöka den formella och informella kontrollen och att göra detta utifrån ett genusperspektiv.

En annan uppgift har varit att sätta in lagstiftningen och de ogifta mödrarnas situation i sitt historiska sammanhang och försöka förmedla en samlad bild av vilka konsekvenser ändringar i lagstiftningen fick för männen, kvinnorna och barnen.

---

[22]Ang de kvinnliga medelklassideal som växte fram under 1800-talet se t ex Mats Hellspong & Orvar Löfgren, 1977, s 271 ff; Gunnar Qvist, 1978; Gunhild Kyle, 1987; Claes Ekenstam, 1993; se även Eva Helen Ulvros, 1996, om den borgerliga kvinnans liv i norm och upplevd verklighet utifrån ett omfattande brevmaterial.

[23]Se Historisk statistik för Sverige. Del I, tab B2.

Den äldre perioden antas stå för ett ortodoxt präglat förhållningssätt från statsmaktens sida – men också hypotetiskt från allmogens. Antagandet bygger på att den sexuella moralen i väsentlig del formulerats inom en religiös kontext. Därför kommer kyrkans och församlingens betydelse för sexuell kontroll och ideologisk homogenisering att undersökas.

Den senare delen av undersökningsperioden präglas av en successiv avkriminalisering av den utomäktenskapliga sexualiteten. Hur påverkade detta könsrelationerna och ansvaret för barnen? De kollektivistiska formerna för umgänge och gemenskap måste ha påverkats av den tilltagande sociala skiktningen i bondesamhället som följde på befolkningsökningen och den därmed sammanhängande proletariseringsprocessen. Vilken roll spelade den religiösa gemenskapen och kyrkans ideologi för sedlighet och social kontroll i det sena 1700- och 1800-talet?

Det finns ett tydligt förändringsperspektiv i undersökningen, men allt är inte lika tydligt statt i förändring – det finns också inslag av kontinuitet. På ett övergripande plan kan man konstatera att synen på den utomäktenskapliga sexualiteten förblev starkt negativ under hela undersökningsperioden. Detta gäller inte minst den kvinnliga sexualiteten. Det är min hypotes att den sexuella kontrollen i 1600- 1700- och 1800-talens Sverige kunde upprätthållas genom att länkas till kollektiva föreställningar om ett samband mellan kvinnors sexualitet och kvinnors heder och ära. Samma föreställningar återfinns, och fanns, i andra delar av världen, men i de nordiska länderna blev följden inte att kvinnorna hölls i hemmen eller doldes under slöjor. Det har varit en viktig angelägenhet att synliggöra föreställningarna om den kvinnliga äran och hur dessa upprätthölls. Av allt att döma tillmättes kvinnorna i det svenska bondesamhället förmågan att själva, individuellt, bevaka sin ära, vilket gav dem en relativt stor rörelsefrihet och en friare ställning än vad 1600- och 1700-talens ortodoxa sexuallagstiftning skulle kunnat leda till. Att kvinnors utomäktenskapliga sexualitet förblev starkt tabuerande, även efter avkriminaliseringen, tyder på att den var kopplad till andra värdesystem än lagen. Den formella och informella kontrollen och inte minst de formella och informella värdesystemen överensstämde uppenbarligen illa med varandra under 1800-talet. Det är viktigt att klarlägga hur dessa system fungerade och hur den folkliga kulturella normen såg ut, för att förstå den dubbelmoral som 1800-talet ofta förknippas med. Den starka tillväxten av de obesuttna skikten i bondesamhället måste också beaktas och en viktig fråga blir huruvida dessa snabbt expanderande befolkningsgrupper utvecklade andra handlingsstrategier och värderingar än landsbygdens jordägande grupper.

1.2 ETT PAR CENTRALA FORSKNINGSLÄGEN

Undersökningen av den utomäktenskapliga sexualiteten och de ogifta mödrarna, som skisserats i föregående avsnitt, anknyter till en rad olika forskningsområden. Forskningen om relationen mellan folk och statsmakt, om sexualiteten, om äran och om kvinnor och kriminalitet utgör några exempel. Det kan vara klargörande att inledningsvis profilera ett par centrala debatter inom forskningen. De temata som behandlas här rör relationen *folk/statsmakt,* och *ärans betydelse* i ett könsperspektiv. Den könsteoretiska forskning jag vill anknyta till diskuteras i nästföljande avsnitt och det hastigt expanderande kriminalhistoriska forskningsläget återfinns i kapitel 2 om rättsutvecklingen.

Diskussionen kring den sexuella kontrollen handlar i stor utsträckning om problematiken i mötet mellan statsmakten och folket. Kan vi uppfatta en stark styrning, kontroll och repression från överhetens sida som *stod i strid* med den lokala folkliga uppfattningen om den utomäktenskapliga sexualiteten? Forskningsdebatten har i synnerhet fokuserat på stormaktstida förhållanden eftersom stormaktstiden är den period då den moderna statsapparaten växer fram. Antingen betonas ett ovanifrånperspektiv starkt där statsmakten under 1600-talets gång stärker greppet om befolkningen och samtalsordningen bestäms av den världsliga överheten, eller så reserveras ett visst utrymme för interaktion och dialog. Båda sidor är överens om händelseutvecklingen i stort, att kontrollen och disciplineringen i samhället ökade och att detta fick särskilt tydligt genomslag på just sexuallagstiftningens område. Här sammanföll statsmaktens och kyrkans ambitioner att tukta befolkningen till sedlighet. En effektiv rättsapparat utvecklades, väl skickad att tillvarata statens intressen. Hovrätterna inrättades för att öka kontrollen över underrätternas dömande verksamhet och åstadkomma en likriktning i rättspraxis.

Hur man uppfattar relationen statsmakt–folk får konsekvenser för vilka frågor man ställer i undersökningen och vilka trådar man nystar efter. Avhandlingens frågeställningar kring allmogens syn på sexualiteten, på trohet och ärbarhet, indikerar en ståndpunkt där allmogen inte förutsätts agera enbart som lydiga marionetter utan utvecklar egna ståndpunkter och tolkningar. Mötet mellan överhet och allmoge bör ha gett upphov till en ömsesidig påverkan och anpassning och det är en rimlig utgångspunkt att ett lands lagstiftning har en viss värdemässig förankring hos folkets flertal.

Per-Johan Ödman är ett exempel på en forskare som betonar disciplineringsperspektivet. I *Konformismens triumf. Utvecklingslinjer i svensk 1600-tals pedagogik* ser Ödman 1600-talet som en tid då centralmakten ökade sitt

inflytande över undersåtarna. Kontrollen gjorde inte halt inför någon privat sfär utan staten och kyrkan skaffade sig insyn i individernas enskilda liv. Genom statsmaktens kontroll och förtryck disciplinerades undersåtarna att lära sig följa de stränga lagarna. När det gäller sedlighetslagstiftningen tillerkänns kyrkan dock den dominerande rollen. ”När kyrkans heder kränktes, blev rättvisans och samhällets dom skoningslösare än någonsin.”[24] I *Kontrasternas spel,* 1995, tolkar Ödman treståndsläran som en maktideologi, ett redskap som statsmakten och kyrkan använde för att förtrycka och kontrollera undersåtarna. Under 1600-talet byts ”allmoge” ut mot ”undersåtar” och idéerna om ömsesidighet i kärlek, respekt och ansvar minskar i betydelse, enligt Ödman.[25]

Eva Österberg lägger i stället tonvikten vid interaktion och betraktar sockenstämmor och ting som fora för kommunikation. I *Folklig mentalitet och statlig makt. Perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige* analyseras de system av föreställningar som svenska bönder kan ha omfattat och som skapat mening i den vardagliga tillvaron. I mötet med statsmakten agerade bönderna inte endast som utövare av politik på lokal nivå utan också som både bärare och skapare av kultur. Österberg ställer frågan hur böndernas världsbild verkligen såg ut. Allmogens livssyn bör inte betraktas som något konstant utan den skapades, omskapades och traderades i den vardagliga verksamheten. En genomgång av vilka föreställningar böndernas mentala värld var uppbyggd kring leder fram till att allmogen omfattade den lutherska hierarkiska treståndslärans patriarkala principer där bönderna själva utgjorde det arbetande ståndet. Men böndernas mentala föreställningar omfattade å andra sidan också tankar om ömsesidighet, förhandling, legalism och dialog. Den allmänna bild av svensk stormaktstid, där statsmakten skärper kontrollen över befolkningen genom en hårdnande lagstiftning och en effektivisering av byråkratin, modifieras hos Österberg genom att allmogen förväntas vara delaktig i skapandet av sin egen kultur. Något omfattande förtryck ovanifrån var egentligen endast nödvändigt om allmogens syn på tillvaron på något signifikant sätt skilde sig från adelns och prästernas.

När det gäller allmogens syn specifikt på den utomäktenskapliga sexualiteten menar Österberg att bönderna i stort sett måste ha ställt sig bakom den stränga sexualmoral som kom till uttryck i lagstiftningen.[26] Trots de hårdnande påföljderna för sexualbrott ökade antalet angivna brott vid häradsrätterna. Detta kan förvisso delvis förklaras med en tilltagande effektivitet hos

[24]Per-Johan Ödman, 1987, s 135.
[25]Per-Johan Ödman, 1995, s 152 ff.
[26]Eva Österberg, 1982.

den lokala administrationens tjänstemän, men för att uppdaga brotten, föra till åtal, anställa vittnesförhör, utreda skuldfrågan och slutligen döma var domstolen beroende av stöd från åtminstone delar av bondbefolkningen. ”Allmänt sett får man intrycket, att bönder och bondhustrur velat upprätthålla familjens helgd och sedlighet inför hotet om omoral och illegitimitet från drängar, pigor och i viss mån avvikande grupper i samhället, som knektar och deras änkor.”[27] I detta resonemang antyds en möjlig intressekonflikt mellan olika skikt *inom* agrarbefolkningen, en iakttagelse som förefaller fullt rimlig.

I *Förbjuden kärlek* utgår även Rudolf Thunander från att allmogen åtminstone i viss mån bör ha delat överhetens syn på sexualmoralen. ”Ingen lag kan upprätthållas utan att stå åtminstone i viss samklang med de informella värdesystemen. 1600-talssvenskarna hade sannolikt i långa stycken samma åsikt om gränsen för det tillåtna som lagen och katekesen.”[28] Skälet för gemene man att sluta upp kring lagstiftningen var, enligt Thunander, inte enbart fruktan för det eviga eller timliga straffet utan också att äktenskapet, i gamla tiders bondesamhälle, i första hand betraktades som en praktisk och ekonomisk angelägenhet.

Etiken i agrarsamhället präglades i stor utsträckning av kyrkans förhållningssätt till den utomäktenskapliga sexualiteten både genom kyrkolagen, det predikade ordet och genom det rent konkreta handhavandet av den osedlige via kyrkotukten. Hur ska man då uppfatta kyrkans position – som en del av statsmakten eller som en delvis fristående enhet? Det är sällan som kyrkans roll diskuteras mer ingående när det gäller den ortodoxa sexualmoralens genomslag, även om kopplingen till religionen är uppenbar. Kyrkan betraktas i första hand som en del av statsmakten och kyrkans lokala representanter som statens lydiga redskap i lokalsamhället.[29] Genom 1686 års kyrkolag förlorade kyrkan en del av sin tidigare självständighet och den enväldige kungen blev kyrkans överhuvud och främste försvarare. Statsmakten kunde använda den kyrkliga organisationen för sina syften och gjorde det också. En viktig del i prästernas arbete blev att läsa upp världsliga förordningar och att tillhandahålla uppgifter om befolkningen. Det skedde också en kraftig inblandning i sådant som tidigare varit kyrkans interna angelägenheter. Samtidigt är det viktigt att konstatera att kyrkans nära anknytning till statsmakten ledde till att religionen kom att genomsyra samhället på alla nivåer inklusive själva statsapparaten. När det gäller relationen stat – kyrka betonar Jan Sundin att

[27]Eva Österberg, 1982, s 53. Se även Eva Österberg, 1995, s 150.

[28]Rudolf Thunander, 1992, s 12.

[29]Kyrkans ställning i 1600-talets samhälle problematiseras i pågående avhandlingsarbeten av Olle Larsson och Malin Lennartsson vid Historiska institutionen i Lund.

kyrkan hade ett stort inflytande över lagstiftningen och när det gällde behandlingen av sexualbrotten blev Sverige ett av de mest teokratiska länderna i Europa under 1600-talet.[30] Att stat och kyrka började beivra sedlighetsbrotten så strängt berodde, enligt Sundin, på kyrkans och statens ökade maktambitioner och skall inte i första hand ses som ett krav från lokalbefolkningen.[31]

I sin avhandling om väckelserörelserna, *Bondevækkelse og sekularisering,* pekar Hanne Sanders på att moderna kulturhistoriker har haft svårare att analysera *kristen folklig kultur* än andra folkliga kulturer. Detta beror, enligt Sanders, på att den kristna kulturen inte uppfattats som tillräckligt folklig utan snarare som en del av den statliga maktapparaten. Detta gäller särskilt för perioden från reformationen till industrialiseringen.[32] Att statsapparaten var nära sammanlänkad med kyrkan, och att religionen fick tjäna till att legitimera maktutövningen, har överskuggat det omvända perspektivet – en analys av den kristna kulturen underifrån. Men det är en förenkling att betrakta kyrkan, dess lära och verksamhet, endast som redskap för statsmaktens manipulation av befolkningen. *Församlingen* utgjorde samma kyrkas grundläggande element och allmogen utgjorde genom sin fysiska närvaro och sitt aktiva deltagande denna församling.

Hanne Sanders låter begreppet *sekularisering* stå för religionens förändrade ställning i samhället – från att ha betraktats som hela samhällets kultur, vetenskap och världsbild – till att bli en individuell angelägenhet. Sekularisering blir med detta synsätt, den utveckling varigenom samhällets världsbild upphör att vara religiös.[33] Fördelen med Sanders definition av sekularisering är att den synliggör statsmaktens frigörelse från religionen och de förändringar som därigenom kunde komma till stånd. Statsapparatens sekularisering kan ses som en förutsättning för en sexuallagstiftning som vilar på andra grunder än kyrkans morallära.

Hur såg då de folkliga uppfattningarna om den utomäktenskapliga sexualiteten ut över tiden? Vilka värderingar var den kvinnliga respektive manliga sexualiteten uppbyggd kring hos allmogen? Den starka kopplingen till de religiösa föreställningarna har redan diskuterats. Kyrkan gjorde formellt ingen skillnad mellan könen i synen på den utomäktenskapliga sexualiteten.[34] Såväl

[30]Jan Sundin, 1992, s 135.
[31]Jan Sundin, 1992, s 164.
[32]Hanne Sanders, 1995, s 16.
[33]Hanne Sanders, 1995, s 16 f.
[34]Så gör 1686 års kyrkolag ingen åtskillnad mellan män och kvinnor vid uppenbar skrift och kyrkoplikt för lönskaläge, kapitel IX. Ett annat exempel är förlusten av rätten att

mannen som kvinnan ansågs personligen ansvariga för sina handlingar och var och en skulle straffas för sin synd. Även om allmogens sexualmoral genomsyrades av religiöst grundade föreställningar tycks den dock inte ha varit könsneutral. I den folkliga mentaliteten förknippades den kvinnliga sexualiteten med föreställningar om kvinnans heder och ärbarhet och dessa föreställningar kommer att analyseras ingående i kapitel 6.[35]

Dag Lindström har undersökt föreställningar om heder och ära i 1500-talets Norden i synnerhet beträffande hantverkare. Enligt Lindström fungerade föreställningarna om äran som ett sammanhållande element som ”strukturerade sociala relationer, reglerade det vardagliga beteendet och relationen mellan individen och dess omgivning”.[36] Skråordningarna ställde höga krav på ära. Den som hade en ärelös eller beryktad hustru kunde nekas inträde i skråret, uteslutas eller förhindras att bli mästare.[37] Här förefaller det som om kvinnan inte endast drog vanära över sig själv genom sexuella handlingar utan dessutom överförde vanära till män i sin omgivning. Även männen kunde förlora sin ärbarhet genom sexuella handlingar men det var samröret med en icke ärbar kvinna som inverkade på hans status. Det är möjligt att hantverkare utvecklade egna kulturella koder som avvek från övriga befolkningsgruppers. Äldre skråordningar förbjöd t ex den som var född i oäkta säng att bli medlem i skråret. Om man jämför med allmogen finns inga motsvarande regler för att bli brukare av jorden, men genom avsaknaden av arvsrätt saknade oäkta barn den främsta möjligheten att komma i besittning av jorden.

Per-Johan Ödman ger en delvis samstämmig bild av sexualitet och ära på 1600-talet. Den folkliga moraliteten antas vara uppbyggd kring ojämlika könsuppfattningar. Mannens överlägsna ställning medförde att han kunde tillåta sig att ha utomäktenskapliga förbindelser utan att det skadade hans heder på samma sätt som det gjorde för kvinnans del. I allmänhetens ögon sågs inte manlig otrohet som särskilt vanhedrande, den var snarare ett bevis på hans manlighet. En gift kvinna som hade utomäktenskapliga förbindelser ansågs däremot som både onaturlig och okvinnlig, hon sjönk ännu djupare i sin underlägsenhet. Precis som Lindström menar Ödman att kvinnans otrohet

---

gifta om sig vid skilsmässa pga hor. Detta förbud drabbade den felande parten oavsett om det var en man eller kvinna, kyrkolagen, kapitel VX §VII.

[35]Angående ärans betydelse i det äldre agrarsamhället se t ex Eva Österberg, 1987, Erling Sandmo, 1992, Jørn Sandnes, 1990. Sandmos arbeten om ärans betydelse i agrarsamhället diskuteras mer ingående i kapitel 6. Se även Kari Telste, 1993, ang kvinnlig ära och sedlighetsbrotten i Norge.

[36]Dag Lindström, 1994, s 540.

[37]Dag Lindström, 1994, s 536 f.

drog vanära och löje över maken, som ansågs otillräcklig och mindervärdig som man. Manlig otrohet skulle däremot vara något som omgivningen betraktade som ”relativt tolerabelt, för att inte säga acceptabelt”[38]

Såväl Ödmans som Lindströms forskningsresultat visar på en folklig kulturell uppfattning där sexuella handlingar fick stor betydelse för bedömningen av individens ärbarhet. De kulturella koderna var dock inte könsneutrala och hos Ödman förefaller den manliga respektive kvinnliga sexualiteten vara uppbyggda kring motsatta värderingar. Om Ödman har rätt skulle den folkliga kulturella uppfattningen vad manlig sexualitet beträffar, ha skapats i strid med lutherdomens föreställningar kring äktenskapet och trohetskravet mellan makarna.

När det gäller folkliga kulturella uppfattningar kring synen på den utomäktenskapliga sexualiteten intar Jonas Frykmans avhandling i etnologi, *Horan i bondesamhället,* en särställning. Det är det enda svenska arbete som direkt behandlar folkliga föreställningar kring utomäktenskaplig sexualitet. Utifrån folklivsarkivens upptecknin gar och andra berättande källor visar han hur den ogifta modern blev bemött av den nära omgivningen och av kyrkan. Flertalet berättelser skildrar förhållanden från 1800-talets sista decennier och är insamlade under 1900-talet. Berättelserna är alltså av sent datum. Allmänhetens syn på den ogifta modern framstår här som oförsonligt fördömande och skakande i sin hårdhet. Allmogens moral var kulturellt kodad i vidskepliga föreställningar som på olika sätt bidrog till att stöta ut den osedliga kvinnan ur hennes sociala sammanhang. Man trodde t ex att horan/den ogifta modern hade en speciell förmåga att sätta sjukdom, horeskävern, på spädbarn. Horeskävern var ett av många namn engelska sjukan gick under. Sådana fördomar omöjliggjorde umgänge mellan ärbara gifta mödrar och kvinnor med oäkta barn.[39] Den piga som blev med barn fick avsked. Hon drog skam inte bara över sig själv utan också över husbondfolket. Den ogifta modern var sedan hänvisad till tunga och svåra sysslor som andra kvinnor inte ville utföra.[40] Även kyrkans sätt att behandla ogifta mödrar bidrog till en stark stigmatisering och legitimerade den folkliga uppfattningen. Frykman menar också att den ogifta moderns situation blev särskilt svår i mer stratifierade landsdelar, som södra Sverige, än i mer egalitära bygder som i norra Sverige.

Frykmans bild av den ogifta modern i 1800-talets Sverige har inte stått oemotsagd. I en undersökning visar Ann-Sofie Kälvemark (Ohlander) att den

---

[38]Per-Johan Ödman, 1987, s 135.

[39]Jonas Frykman, 1982, kapitel 2 och 3.

[40]Jonas Frykman, 1982, s 159–162.

ogifta modern vanligtvis klarade sig bra och att hon oftast blev gift antingen med barnets far eller med en annan man. Den mörka bild Frykman får fram är delvis en följd av folklivsuppteckningarnas karaktär, menar Kälvemark. Man minns det osedvanliga och grymma. ”Den norm för handlande, den skildring av den sociala rollen som på detta sätt framkommer blir då i första hand en 'idealbild' av hur det borde vara, inte av hur det faktiskt gestaltade sig.”[41] I *Fröknar, mamseller, jungfrur och pigor* kommer Sten Carlsson fram till samma resultat – att merparten av de ogifta mödrarna efter hand blev gifta.[42]

Sammanfattningsvis rymmer forskningsdebatten motstridiga uppfattningar kring hur sexualmoralen formades. Ett mer uttalat disciplineringsperspektiv står mot ett perspektiv som betonar interaktion och lokalsamhällets värdemässiga grunder. Denna diskussion har främst gällt det stormaktstida samhället. En viktig uppgift i avhandlingen är att analysera det ortodoxa samhället och se hur kontrollen verkade på lokal nivå, hur lagen upprätthölls och av vem – samt att ur källmaterialet analysera fram den folkliga uppfattningen och dess uttryckssätt. En positionsbestämning av kyrkan är också välbehövlig – dvs att fastställa vilken grad av självständighet och inflytande kyrkan hade lokalt och centralt.

Beträffande 1700- och 1800-talen betonar forskningsdebatten inte längre statens eller kyrkans inflytande på sexualmoralen. Det finns över huvud taget ytterst lite forskning kring 1700-talets förhållanden. Och när det gäller 1800-talet har frågorna främst handlat om vilka strukturer och processer som påverkat den utomäktenskapliga fruktsamhetens mönster och variationer. Samhällsstruktur, ägostruktur och social skiktning har uppfattats som centrala bakomliggande faktorer och variabler.[43] Det som kan tillföra detta forskningsläge något nytt är, som jag ser det, dels det långa tidsperspektivet, som kan visa på förändring respektive kontinuitet, dels att knyta samman det socialhistoriska perspektivet med en analys av den samhälleliga diskursen kring sexualiteten. Min hypotes är att informella värderingar om kvinnlig ärbarhet, som fanns inskrivna i olika kontexter på alla nivåer i samhället, bidrog till att konservera en ortodox sexualmoral just visavi kvinnor. Dessa värderingar återspeglade i grunden att samhället under hela undersökningsperioden var patriarkalt i sin struktur. Därför blir analysen av manlig och kvinnlig ära en viktig komponent i avhandlingen.

---

[41]Ann-Sofie Kälvemark, 1978, s 91. Se även Ann-Sofie Kälvemark, 1977, s 186 ff.
[42]Sten Carlsson, 1977, s 93.
[43]Hans Normans arbete från 1977 är ett typexempel på denna forskningsinriktning.

1.3 INDIVIDENS VAL OCH STRUKTURENS RAMAR

I domböckerna, som är undersökningens primära källmaterial, har jag analyserat rättsfall där kvinnor och män rannsakas misstänkta för att ha haft olovligt sexuellt umgänge med varandra. Normen, i form av den kyrkliga och världsliga lagen, styr i stor utsträckning rättsprocessen; åtalet, förhören och slutligen domen. Det som sker inför rätta är en följd av lagens utformning. Samtidigt påverkas även det som sker *utanför* domstolen av lagstiftningens innehåll. Befolkningens flertal levde efter lagen och tog inte risken att bli åtalade för lönskaläge eller hor. De män och kvinnor vi återfinner i domböckerna hade visserligen brutit mot normen, men antagligen hade även de, på ett eller annat sätt, vägt in de tänkbara konsekvenserna av brottet i sitt handlande. Inte minst det faktum att den utomäktenskapliga kärleksakten var brottslig bör ha påverkat den egna upplevelsen av handlingen och fått konsekvenser för hur man uppfattade sig själv, sin partner och omgivningens reaktioner. Den världsliga och kyrkliga lagstiftningen utgjorde på ett övergripande plan en viktig del av det äldre agrarsamhällets struktur och var en del av de ramar individerna hade att agera inom.

När man använder domböckerna som källa blir problematiken aktör–struktur ovanligt påtaglig. I alla tider och samhällen finns strukturella ramar som sätter gränserna för individernas tankar och handlingar. Man kan tala om en övergripande samhällsstruktur som innefattar dimensioner som just lagen eller rätten i vid bemärkelse, de dominerande religiösa uppfattningarna, det ekonomiska systemet och produktionssätten. De strukturella ramarna går att beskriva i ett fruset ögonblick men när undersökningen omfattar tvåhundra år blir förändringarna i strukturen tydliga. Hur begränsas individens handlingar av den rådande strukturen och hur är förändring i den övergripande strukturen möjlig?

När man arbetar med domböcker i långa tidsserier ser man påtagliga förändringar över tiden. Människor döms inte längre för ett visst beteende eller börjar åberopa nya omständigheter som ingen dittills anfört till sitt försvar. Det som tidigare betraktats som ett synnerligen svårt brott börjar efter hand bedömas mildare. Ofta går förändringen att relatera till en lagändring. En styrande överhet har ändrat lagstiftningen och domstolen och de berörda individerna anpassar sitt agerande därefter. Flertalet förändringar har initierats ovanifrån av en upplyst eller ibland despotisk elit. Samtidigt är lagändringen en reaktion på förändring; en anpassning till nya värderingar eller ett svar på förändrade sociala eller ekonomiska realiteter. Det ovan nämnda bar-

namordsplakatet från 1778 kan tjäna som exempel. Gustav III uppfattades som en upplyst monark och före sin tid i flera avseenden. Barnamordsplakatet skulle inte ha vunnit riksdagens stöd, i synnerhet inte prästeståndets, och kungen använde därför sin egen förordningsmakt i stället för att förankra reformen hos riksdagen. Initiativet till mildringen i sexuallagstiftningen kan relateras direkt till monarken som person. Men om man i stället jämför med Tabellverkets statistik över utomäktenskapliga födslar kan man se att folkets beteende förändrats redan innan lagen mildrades. Förändringen i lagstiftningen kom ovanifrån, något annat var givetvis inte möjligt, men behovet av en lagändring föddes, i detta fall, genom att ett stort antal individer först ändrade sitt beteende. Just denna process, eller interaktion, mellan lagändringar och individers förändrade beteende är värd att reflektera över. Samhället sätter upp normer som individerna förväntas följa men varje gång någon bryter mot normen undermineras den något. Blir normbrotten tillräckligt många revideras normen och om det handlar om normer av mer övergripande natur kan man efter hand tala om strukturella förändringar.[44]

Problematiken aktör–struktur har behandlats på ett fruktbart sätt inom genusforskningen av Christina Carlsson Wetterberg i artikeln *Från patriarkat till genussystem – och vad kommer sedan?* [45] Som en reaktion mot en strukturalistisk tendens inom kvinnoforskningen pläderar Carlsson Wetterberg för att den kvinnohistoriska teoridiskussionen bör föras på en konkretare nivå, där den vidare historiska och samhälleliga kontexten inbegrips. Carlsson Wetterberg lyfter fram tankar av filosofen Linda Alcoff. Alcoff förespråkar ett historiskt mer aktörs- och handlingsinriktat perspektiv med begreppet identitet som utgångspunkt. Det går att urskilja en subjektiv identitet som inte är totalt överbestämd av samhälleliga strukturer, diskurser eller praktiker.[46] Denna subjektiva identitet vill Alcoff relatera till individens personliga erfarenheter och praktik. Alcoff introducerar i detta sammanhang begreppet *positionalitet* (positionality) som Carlsson Wetterberg vidareutvecklar.

---

[44]För ett liknande resonemang se Eva Österberg, 1995, s 119 ff. Österberg menar att lagen inte kan distansera sig allt för långt från vad flertalet människor anser riktigt utan att det väcker protest. ”Rättskipningen kan därför inte hämningslöst tillgodose enbart en grupps särintressen. Både i teori och praktik bör lagen stå i en viss samklang med informella värdesystem. Men dissonanser förekommer.” Eva Österberg, 1995, s 120, med hänvisningar till åtskilliga författare såsom E P Thompson, Douglas Hay och Jan Sundin.

[45]Christina Carlsson Wetterberg, 1992. För en diskussion om problematiken subjekt–struktur, se även Peter Aronsson & Kenneth Johansson m fl, 1988.

[46]Christina Carlsson Wetterberg, 1992, s 40.

Fördelen med Alcoffs begrepp är, enligt Carlsson Wetterberg, att ”det ger möjligheter både att synliggöra en komplex verklighet – där vi är definierade utifrån olika ’egenskaper’ (som kvinna, av viss nationalitet, tillhörande ett visst samhällsskikt etc) i förhållande till andra – och framhåller individens valmöjligheter, visserligen inom givna ramar men där handling aldrig kan ses som förutbestämd utan innefattar reflektion och överväganden. Härmed relativiseras identitetsbegreppet, identiteten definieras i tid och rum, samtidigt som individens roll i skapandet av strukturen betonas.”[47]
Strukturen sätter i vidaste bemärkelse gränserna för individens handlingar och tankebanor, men individerna reflekterar över sina valmöjligheter och dessa varierar med individens position. De strukturella ramarna förändras successivt genom förändringar i individernas val och handlingar.

Carlsson Wetterberg resonerar sedan vidare kring problematiken aktör–struktur i anslutning till en diskussion om drivkrafterna bakom historisk förändring. Här betonas komplexitet och motsättningar som drivkrafter. Diskussionen förs på individplan. Det är individen som upplever dilemman, som handlar och förändrar. Motsättningar mellan olika idéer och mellan ideologi och praktik är själva mekanismen bakom förändringar. ”Även om människors handlingsutrymme är begränsat och beroende av deras sociala position – klass, kön, ålder, ras etc – kan inte handlandet ses som bestämt av strukturella förhållanden i någon enkel mening eftersom människors liv ofta just präglas av motsättningar”.[48]

Det av Carlsson Wetterberg skisserade perspektivet har mött reaktioner från den norska kvinnohistorikern Gro Hagemann som poängterar att mänskligt handlande inte enbart innefattar ”reflektion och överväganden” utan också är ett komplicerat samspel mellan rutiner och val.[49] ”Hur skall man förhålla sig till det gytter av konventioner och normer som den enskilda individen knappast är medveten om”, undrar Hagemann. ”Hur ska man kunna fånga de ofta implicita konventioner och de mentala strukturer som begränsar individens handlingsfrihet och som har en styrande funktion för hennes val?”[50] Individens val begränsas alltid av strukturen/kontexten och sker i interaktion med andra.[51]

---

[47]Christina Carlsson Wetterberg, 1992, s 42.

[48]Christina Carlsson Wetterberg, 1992, s 42, hänvisar här till C Cockburns *"Brothers. Male Dominance and Technological Change"* (1983 s 11).

[49]Gro Hagemann, 1994, s 25.

[50]Gro Hagemann, 1994, s 25. Hagemann resonerar sig fram till ett eget ställningstagande för en moderat version av poststrukturalismen i Joan Wallach Scotts anda. Även Eva Österberg har resonerat kring drivkrafterna bakom individens handlingar och val. Österberg påpekar att vi inte bara reagerar ekonomiskt och socialt rationellt. Vi handlar

Strukturer, kontexter eller diskurser är uttryck för såväl synliga som osynliga ramar som omger människor och styr och begränsar vårt handlande och tänkande i tiden. Därför är det angeläget att dessa blir tydliga i den historiska framställningen.

Sett i detta perspektiv blir det viktigt att skissera de strukturella ramarna individerna agerade inom och de mer övergripande förändringarna i strukturen som framträder när man arbetar med ett långtidsperspektiv. Samtidigt blir det viktigt att också på allvar betrakta enskilda människors livsöden, de handlingsalternativ de övervägt och de beslut de fattat. Strukturerna påverkas av individernas agerande – av de små och till synes historiskt betydelselösa situationer som varje individs liv och handlingar gett upphov till.

1.4 KÖN SOM ANALYTISK KATEGORI

Kvinnohistoria, som disciplin, rymmer dels forskning som behandlar kvinnors villkor och som i första hand syftar till att synliggöra kvinnorna i historien, dels forskning som problematiserar könsrelationerna. Båda riktningarna förekommer parallellt men man kan se en kraftig intresseförskjutning i riktning mot den relationella forskningen och begrepp som genusrelationer och genussystem.[52] I studiet av kvinnors underordning har intresset flyttats från bland annat ett sökande efter könsojämlikheternas ursprung till ett intresse för hur genus konstrueras och hur det skapar mening i samhället. Kvinnohistoriker som använder kön som analytisk kategori betraktar ofta (men inte alltid) kön som överordnad andra kategorier – som den mest grundläggande, strukturerande principen i historien.[53] Alla kända

---

också utifrån känslor som fruktan, ångest, altruistisk kärlek, avund och medlidande. Handlandet kan ibland ske känslomässigt, spontant eller överilat. Eva Österberg, 1995, s 23 f.

[51]Problematiken aktör–struktur är självfallet inget specifikt kvinnohistoriskt problemområde utan ett av historievetenskapens ständiga dilemman. För en diskussion om struktur/aktör se t ex Eva Österberg, 1995, som resonerar utifrån tankar av Gurevich, Habermas, Giddens m fl; Peter Aronsson m fl 1988; Arne Jarrick & Johan Söderberg, 1991.

[52]Om kvinnohistoriens utveckling se t ex Marianne Liljeström, 1994, s 5–15.

[53]T ex skriver Yvonne Hirdman, 1994, s 67 f: ”Att förstå världen genusuppdelad innebär en grundläggande förståelse av ett samhälles struktur, vilket förvisso är en truism eftersom samhällen består av människor och människor är genusbestämda. Ett sådant påstående – i all sin enkelhet – går emellertid i grunden emot androcentriska

samhällen har strukturerats utifrån föreställningar om de två könen, vilka tilldelats vitt skilda egenskaper och kompetensområden. Människor föds in i redan etablerade föreställningar om det egna könet som ingen kan ställa sig utanför. Skilda egenskaper förknippas med de respektive könen som manligt förnuft kontra kvinnlig förmåga till intuition, manlig handlingskraft kontra kvinnlig passivitet.[54] Könen har oftast uppfattats som olika och väsensskilda. Yvonne Hirdman beskriver könsuppfattningen i det förindustriella samhället som en kollektivistisk ideologi, som fördelat egenskaperna åt individerna utifrån deras könstillhörighet. Eftersom man laborerade med två distinkt olika kön framstod mannen inte som en idealtyp utan kvinnan ”var ännu sin egen modell”.[55]

Till dessa föreställningar om grundläggande könsolikheter var olika könsdifferentierade regelsystem knutna t ex kring arvsrätten, politiska rättigheter, juridisk kompetens och möjligheten att inneha vissa tjänster.

Vilka egenskaper och uppgifter som tillskrivs det ena eller andra könet varierar påfallande mellan olika kulturer och epoker, men man kan se att dessa kulturellt skapade föreställningar om könens olikheter alltid tar sin utgångspunkt i biologin och de biologiska skillnaderna mellan könen.[56]

---

samhällsförståelser, som bygger på könlösa grupperingar, t ex ålder, eller annan social stratifiering. Ett genusperspektiv innebär en helt annan förståelse, som förvisso innebär att man erkänner att andra indelningar är viktiga, men *att de inte befinner sig på samma kategorinivå* eftersom de alla i sin tur är genusimpregnerade. Att förstå att genusordning skapar social ordning och mening innebär att man lyfter fram genusordningen inneboende i andra sociala struktureringar.”

[54]Ang föreställningar om manliga och kvinnliga egenskaper som motsatspar i ett långtidsperspektiv, se Asta Ekenvall, 1966.

[55]Yvonne Hirdman, 1986, s 28. Jmf dock ”enkönsmodellen” som härstammar från Aristoteles antagande att kvinnan biologiskt sett var en ofullgången man. Enligt enkönsmodellen handlade skillnaden mellan man och kvinna snarare om ”gradskillnader” än om två distinkt olika kön. Se Thomas Laqueur, 1994. Se även Erling Sandmo, 1995. Under hela undersökningsperioden är den dominerande tanken om mannens och kvinnans olika bestämningar i tillvaron, som jag kunnat finna, hämtad ur Bibelns skapelseberättelse. Hierarkin mellan könen motiveras av kvinnans större ansvar för syndafallet. Se t ex Kenneth Johansson, 1997.

[56]Antropologerna har kunnat påvisa att det inte finns någon syssla som i sig är specifikt manlig eller kvinnlig. När det gäller arbetsfördelningen i det äldre svenska agrarsamhället har Orvar Löfgren visat att sysslorna var starkt könsdifferentierade och omgärdade av tabun för det andra könet, men vilka sysslor som betraktades som manliga respektive kvinnliga varierade regionalt utifrån ekonomiska och ekologiska förhållanden. Orvar Löfgren, 1977. Könsarbetsdelningen i äldre tid behandlas också i Eva Österberg, 1980.

Begreppen ”socialt kön” och ”gender” och ”genus,” används inom kvinnohistorisk forskning för att skilja det kulturellt tillskapade från det biologiska.[57] Genom att använda begreppet socialt kön markerar man att föreställningar om manligt och kvinnligt är kulturellt och socialt skapade. För historiker är det välkänt att föreställningarna om manligt och kvinnligt varierar mellan olika kulturer och historiska epoker, och dessutom mellan olika samhällsklasser i samma tid och rum. Vad som betraktas som manligt och kvinnligt är föränderligt, och även om resonemangen alltid tar sin utgångspunkt i biologin kan vi genom att hålla isär socialt kön från biologiskt kön se hur föreställningar om könen går långt utöver det biologiskt motiverade.

I de stora teoriernas kölvatten försökte man inom kvinnoforskningen hitta generella, universella förklaringar till kvinnors underordning.[58] Man kunde iaktta kvinnoförtryck i vitt skilda kulturer och det föreföll rimligt att söka efter generella förklaringar till det som uppfattades som ett och samma fenomen. Efter hand har de stora teorierna dock fått stryka på foten. Här har utmaningen från poststrukturalismen spelat in.[59] Senare års kvinnoforskning har också starkare betonat skillnader *inom* kvinnokollektivet. Varken män eller kvinnor är homogena grupper och det räcker inte att resonera utifrån generaliserande föreställningar om könen. En kvinnas villkor beror på könstillhörigheten men också på andra faktorer som till exempel individens klasstillhörighet, etnicitet, ålder och civilstånd. Men frågan uppenbarar sig då hur viktigt kön egentligen är som analytisk kategori jämfört med de andra nämnda kategorierna och om man egentligen kan tala om ”kvinnor” som en kategori. Om man inte åsyftar biologiskt kön – vad är då den gemensamma nämnaren? Om man inte i poststrukturalistisk anda vill förkasta kategorin ”kvinnor” som ren konstruktion och inte heller som den kulturella feminismen[60] menar att det finns en specifik kvinnlighet som går att definiera, kan man resonera som filosofen Linda Alcoff:

---

[57]För en diskussion av begreppet socialt kön, gender och genussystem se Yvonne Hirdman, 1988; M Landby Eduards & U Manns, 1987; Lena Gemsöe m fl 1989 samt Ann-Cathrine Åquist, 1990. Det råder delade meningar mellan författarna om vilket begrepp som är att föredra men ”socialt kön” uttrycker entydigt att det handlar om det tillskapade/det icke-biologiska. För Hirdman innefattar begreppet genus en möjlighet till överskridande av dikotomierna ”biologiskt” och ”socialt” kön, se Yvonne Hirdman, 1990. Se även Ida Blom, 1990.

[58]Ang den kvinnohistoriska forskningens utveckling se t ex Ida Blom, 1990.

[59]För ett ställningstagande för kvinnohistoria utifrån poststrukturalistisk teori se Gro Hagemanns teoretiska artikel, 1994.

[60]Om den kulturella feminismen se t ex Linda Alcoff, 1988, s 408 ff.

”When the concept ’woman’ is defined not by a particular set of attributes but by a particular position, the internal characteristics of the person thus identified are not denoted so much as the external context within which that person is situated. The external situation determines the person´s relative position, just as the position of a pawn on a chessboard is considered safe or dangerous, powerful or weak, according to its relation to the other chess pieces. ... The positional definition, ... makes her identity relative to a constantly shifting context, to a situation that includes a network of elements involving others, the objective economic conditions, cultural and political institution and ideologies, and so on. If it is possible to identify women by their position within this network of relations, then it becomes possible to ground a feminist argument for women, not on a claim that their innate capacities are being stunted, but that their position within the network lacks power and mobility and requires radical change.”[61]

Alcoff betonar att identiteten är relationell och beroende av individens position i förhållande till andra individer men också beroende av strukturella drag som ekonomiska faktorer och kulturella och politiska institutioner. Genom att koppla individens identitet till den relationella positionen kommer man bort ifrån en identitet som är enbart grundad på handling och självuppfattning och som lätt kan leda till idyllisering.

Frågan om huruvida kön är den viktigaste analytiska kategorin, överordnad andra, kommer alltid att besvaras olika utifrån den egna historiesynen och verklighetsuppfattningen.[62] Olika undersökningar har olika fokus och ett och samma fenomen, som t ex sexualiteten i bondesamhället, kan belysas från skilda håll, så att vi får olika, men kanske lika sanna eller sannolika, bilder. Skilda teoretiska utgångspunkter avslöjar olika delar av den svunna verklighet som skall beskrivas, som när ett prisma vrids och ljuset faller in från olika håll. När jag för egen del låter kön bli det främsta temat i framställningen så är det, som alltid, historikerns personliga val. Det finns ett intresse idag för könsrelationernas utformning och en kamp om positioner som är långt ifrån konfliktfri. Detta skapar en tillbakablickande nyfikenhet. Hur var det förr och varför har det blivit som det är?

Genom att analysera historien utifrån ett könsperspektiv kan vi få en bättre förståelse för könsrelationerna i vår egen tid. Behovet av kunskaper som kan ge vägledning i den nutida vardagen är ett viktigt argument för att välja kön som undersökningens överordnade analytiska kategori – men det är inte mitt främsta skäl. Valet är i första hand betingat av de historiska realiteterna. Det gamla bondesamhället var organiserat kring en könsdikotomi som framstod som så fullkomligt självklar att ingen hade distans nog att ifrågasätta den.

---

[61]Linda Alcoff, 1988, s 433 f.

[62]Om receptionen av kön som analytisk kategori utanför den egentliga kvinnoforskningen se Anita Göransson, 1987.

Män och kvinnor levde sida vid sida i gårdarna, men deras sysslor var uppdelade efter kön och deras ansvarsområden var normalt sett inte sammanvävda.[63] Männen agerade inom sina nätverk som byamän, sockenmän, nämndemän och sexmän. Kvinnorna å sin sida hade egna nätverk och sammanströmmade t ex för att bistå varandra vid förlossningar. Också i kyrkan hölls könen åtskilda sedan reformationens dagar. Under gudstjänsten satt männen på högra sidan och kvinnorna på den vänstra, ett bruk som upprätthölls strängt tills slutet av 1800-talet.[64] Man kan se en uppdelning av befolkningen i olika stånd, i hushåll och familjer, men inom varje sådan enhet kan man samtidigt iaktta hur kön skar som en vattendelare. Om man inte på allvar bemödar sig om att synliggöra denna könsdikotomi går en viktig dimension av bondesamhället förlorad.

1.5 BONDESAMHÄLLETS PATRIARKALA STRUKTUR

Gemensamt för flertalet kvinnohistoriker är antagandet att det råder en obalans i förhållandet mellan könen och att kvinnor generellt sett är maktsvaga i förhållande till män. Begreppet patriarkat har använts för att beteckna asymmetrin i könsrelationerna – den manliga dominansen och den kvinnliga underordningen. Efter hand har patriarkatsbegreppet, jämsides med en mer deskriptiv användning, gett upphov till sammanhängande teorier om den kvinnliga underordningens orsaker, så kallade patriarkatsteorier.[65] Den kritik som riktats mot denna typ av teorier (olika teorier drabbas i olika omfattning av kritiken) gäller antagandet att det skulle finnas en gemensam grundorsak till kvinnors underordning och att sådana förklaringar tenderar att bli universella och ahistoriska. Dessutom har kritik riktats mot att kvinnorna ofta, i

[63]Detta gäller i synnerhet män och kvinnor i fertil ålder. Åldringar och barn kunde lättare utföra könsöverskridande sysslor i bondesamhället enl Orvar Löfgren, 1977. Se även Eva Österberg, 1980.

[64]Ernst Enochsson, 1949, s 38.

[65]En av de mest uppmärksammade är Heidi Hartmanns tvåsystemteori, där patriarkat och kapitalism ses som två oberoende men interagerande system, och där patriarkatet utgörs av sociala relationer mellan män. Patriarkatets grund söks här i männens kontroll över kvinnors arbetskraft. Shulamith Firestone ser däremot patriarkatets grund i mäns strävan att kontrollera kvinnors reproduktionsförmåga och sexualitet, medan Sandra Harding skildrar patriarkatet som en psykologisk struktur som har könsarbetsdelningen och socialisationsprocessen till grund. Andra patriarkatsteorier anför andra orsaker. För en diskussion kring dessa, se Christina Carlsson m fl 1983.

den här typen av teorier, framstår som objekt för mäns handlande eller som offer för patriarkala krafter.

När jag resonerar kring det svenska samhället från 1600-talet till 1800-talet som patriarkalt, är det inte i avsikt att ansluta mig till en patriarkatsteori i bemärkelsen en teori som anger en grundorsak eller en övergripande förklaring till den kvinnliga underordningen. Termen används snarast deskriptivt. Det förindustriella agrarsamhället var till sin ideologiska och juridiska struktur utformat som ett patriarkat där mannen representerade hushållet utåt och agerade som sin hustrus målsman.[66] Efterreformationstidens religiösa ideologi med uppvärderingen av äktenskapet sammanföll tidsmässigt med centralstatens tilltagande maktanspråk, militärstatens framväxt och byråkratins expansion.[67] I det meritokratiska system som utvecklades krävdes formella meriter som endast män kunde uppnå. Det här var utvecklingsdrag som ledde till att kvinnan mer än tidigare hänvisades till hushållssfären medan männen fick ett ökande antal politiska och maktpåliggande uppdrag i samhället.

Hur förenar man då ståndpunkten att kvinnorna i undersökningen skall betraktas som handlande subjekt som reflekterar över sin situation och fattar självständiga val med föreställningen om samhället som ett patriarkat? Varför rättade kvinnor sig efter föreställningar om det egna könet som var hämmande och begränsande – för att de själva omfattade dessa värderingar som en del av en gemensam allmän ideologi, eller för att de inte hade något val? Och kunde kvinnorna utveckla alternativa strategier som gjorde det möjligt för dem att vända reglerna till deras egen förmån?

I antologin *Kvinnospår i medeltiden* skriver den danska medeltids- och kvinnohistorikern Nanna Damsholt om nödvändigheten att synliggöra patriarkatet. Damsholt har funderat kring kvinnors förhållningssätt till den patriarkala samhällsordningen:

> ”Hvordan det end vil falde ud, er det min plan at beskrive de lande og riger, hvis kvinders historie det drejer sig om, som patriarkater, for det er i høj grad på dette punkt, jeg synes de historiske fremstillninger principielt er mangelfulde eller forkerte. Det er utrolig viktigt, at patriarkatet bliver synligt og håndgribeligt. Det er nødvendigt, at man kan se de patriarkalske rammer om kvinders liv for at forstå deres liv, deres handlinger eller sådannes fravær. ... Det vil vise sig, når man undersøger denne mandsmagts tilblivelse,

[66]Att maken var hustruns målsman innebar dock inte att hon var omyndig. För en ingående diskussion kring hustruns status se Gudrun Andersson Lennström, 1994.

[67]Ang reformationens ideologiska program se Lyndal Roper, 1989. Ang den protestantiska äktenskapssynen se även Marja Taussi Sjöberg, 1992a, s 61 ff samt 1996, s 139 ff. Se även Eva Österberg 1995, s 201 ff samt där anförd litteratur samt Eva Österberg, 1997a.

eksistens og ændringer i den, hvorledes kvinder forholder sig til den. Som ofre? Som modstandere? Modspillere eller medspillere? Det er min overbevisning efter studiet af det danske samfund gennem flere perioder, at kvinder som flest har været patriarkatets tro støtter. Ikke passive ofre, men systemets opretholdere."[68]

Här berör Damsholt en fråga som känns både angelägen och svår, och jag tror det är viktigt att man inte förbigår den. Om vi beskriver det äldre agrarsamhället som patriarkalt, och det menar jag verkligen att vi måste göra, hur skall vi då uppfatta kvinnornas agerande inom de patriarkala ramarna – som offer, som medspelare eller motståndare?

Att Damsholt funnit att flertalet kvinnor agerat som patriarkatets sanna stöttepelare är egentligen inte förvånande. Antropologiska undersökningar har visat att ett samhälles ideologi i stort sett är gemensam för båda könen. Ett samhälles värdesystem kring manligt/kvinnligt är gemensamt och har till syfte att underbygga den rådande ordningen. Den gemensamma ideologin får arbetets organisering, tillgången till resurser och så vidare, att se rimlig och naturlig ut. Men även om män och kvinnor på ett övergripande plan delar den gemensamma samhällsideologin kan man också finna särskilda kvinnliga "mot-ideologier" som bättre svarar mot kvinnornas situation, och kvinnor kan ibland manipulera ideologin till sin egen fördel.[69] Vi kan alltså förvänta oss att kvinnor i ganska stor utsträckning sluter upp kring de patriarkala värderingarna.

Om jag jämför Damsholts påstående om kvinnorna som patriarkatets trogna stöttepelare, med den empiri jag själv bearbetat, lägersmålsprocesser från Torna härad, framstår hennes påstående om konsensus som befogat men också som en förenkling av verkligheten. Över huvud taget kan förekomsten av ogifta mödrar ses som ett brott mot förhärskande värderingar om att kvinnor skulle inordnas i patriarkala relationer. Samtidigt är det tydligt att bondkvinnorna i stor utsträckning slöt upp kring moralföreställningar som medförde en sträng repression mot kvinnor som agerade självständigt i kärleksrelationer.

Ett rättsfall som härrör från Anderslöv i Skytts härad, åskådliggör ovanligt tydligt problematiken. Vid den årliga så kallade gåsegången, inspekterade byns gifta kvinnor de ogifta pigornas bröst för att kontrollera att de inte visade tecken på graviditet. Handgripligheter brukades mot den som vägrade

---

[68]Nanna Damsholt, 1992, s 133 f.

[69]Se Susan Reynolds-Whyte, 1979, s 37 ff och där anförda antropologiska arbeten. Ang föreställningen om könsrelationernas utformning som en del i en för män och kvinnor gemensam ideologi refereras bl a till arbeten av Elisabeth Fernea, Evans-Pritchard och Marilyn Srathern.

underkasta sig kontrollen och den piga som visade tecken på havandeskap fick finna sig i att man knöt en klut om huvudet, som markerade att hon inte längre var en av de orörda pigorna. Eftersom den händelse det här gäller utvecklades till ett rättsfall kan vi se att det inte var självklart att pigorna underkastade sig kontrollen och att en piga som kände sig kränkt av behandlingen kunde föra saken till domstol.[70] Här framstår å ena sidan de gifta bondmororna verkligen som patriarkatets stöttepelare men å andra sidan finner vi pigor som satte sig upp mot systemet. Här, som i så många andra fall, blir det uppenbart att kvinnor inte utgör en homogen grupp, utan att de har skilda, ibland motstridiga, intressen att bevaka.[71] I det äldre agrarsamhället låg den största prestigen, makten och ärbarheten hos den gifta kvinnan.
Även om all utomäktenskaplig sexualitet var straffbelagd under 1600- och 1700-talen var synen på sexualiteten i sig inte generellt negativ. Genom lutherdomen blev synen på sexualiteten, av allt att döma, positivare än tidigare. Den norska historikern Sølvi Sogner beskriver reformationens uppfattning om äktenskapet och sexualiteten med följande ord:

> ”Ægteskabelig kærlighed var kendetegnet ved trofasthed. Seksualiteten i ægteskabet var ikke bestemt af egoistisk begær eller nydelse, men af viljen til at tjene den anden med sin krop. Samlejet var ikke afgrænset til at sætte børn i verden, men udtryk for og virkeliggørelse af den ægteskabelige kærlighed. ... Den stærke, livsnære og glade tone i omtalen af ægteskabet, særlig hos Luther, i prædikener, skrifter og breve, kunne ikke undgå at gøre indtryk.”[72]

Sexualiteten uppvärderades, men den var inte föremål för ungdomens lustar utan förbehållen de stadgade gifta paren. Sexualiteten var de gifta kvinnornas privilegium och endast de kunde med bevarad och förstärkt ärbarhet föda barn. Den gifta kvinnans fruktbarhet var en prydnad omgärdad av hedrande ceremonier, den ogifta moderns en styggelse. På den ärbara hustruns havandeskap följde kyrktagning i finaste kläderna, och ledsagad av följekvinnorna intog hustrun den främsta platsen i kyrkan. Den ogifta kvinnans havandeskap omgärdades däremot av skammens attribut, placeringen på horpallen i kyrkan och bärandet av en särskild utmärkande huvudbonad i trakter där sådan förekom.[73] Den ogifta modern var hustruns motbild.

---

[70]Nicolovius, 1847, Folklivet i Skytts härad, s 64 ff. Det beskrivna fallet drevs till tinget i Anderslöv 1704. Den kvinnliga sedvänjan praktiserades enl nämndemännen även i deras hembyar, men domstolen slog fast att seden stred mot lagen och dömde till bötesstraff.

[71]Ang detta se även Christina Carlsson Wetterberg, 1992.

[72]Sølvi Sogner, 1992, s 375.

[73]Ang den geografiska utbredningen av seden att bära ”horklut” se Jonas Frykman, 1982, s 117 ff. Arthur Thomson, 1968, behandlar kyrkoplikten och bruket av ”horpall”.

Anders Gustavsson skriver i sin avhandling om kyrktagningsseden att de ogifta mödrarnas kyrktagning inte skall ses som en självständig form, utan måste uppfattas som en del av en helhet tillsammans med normalformen. De ogifta mödrarnas kyrktagningsform, och även de trolovades, var till för att skapa relief åt de gifta kvinnornas kyrktagning och öka hustrurnas heder.[74] Om man försöker rekonstruera kvinnans status eller position i bondesamhället så är det viktigt att man uppfattar helheten samtidigt som man betraktar delarna. Om man enbart betraktar ogifta mödrar eller tjänstepigor, framstår kvinnan i bondesamhället som synnerligen lågt värderad, och hennes situation som utsatt eller rent av som omänskligt hård. Först när man relaterar den ogifta moderns position till hela kvinnokollektivet blir bilden fullt begriplig. Om vi föreställer oss, vilket säkert är korrekt, att kvinnorna i en socken utgjorde ett kollektiv, som en pendang till sockenmännen, så kan man också föreställa sig att detta kollektiv värnade om sitt kollektiva rykte. ”Gåsegången” kan ses som en samordnad aktion för att slå vakt om detta kollektivs heder och samtidigt manifestera de gifta kvinnornas överordnade position gentemot de ogifta pigornas. Efter hand som skiktningen inom bondesamhället ökade är det dock troligt att olika samhällsskikt separerades från varandra socialt och kulturellt.

Bondesamhället utmärktes av en tydligt iakttagbar patriarkal struktur även om kvinnor i vissa situationer kunde ha stort inflytande och upprätthålla uppgifter som annars tillkom män. Kvinnors position i förhållande till män var alltid given inom hushållet och äktenskapet.[75] Mannen var den myndige företrädaren för hushållet utåt och hans auktoritet inom hushållet understöddes av den religiösa ideologin. Men eftersom ideologin tilldelade mannen och kvinnan olika roller konkurrerade män vanligtvis inte med kvinnor om positioner. Kvinnorna konkurrerade däremot inbördes om rang och status inom kvinnokollektivet. När en kvinna slog vakt om sin ära, t ex genom att stämma någon för förtal om lösaktighet, var det inte bara för att rädda sitt anseende inför potentiella friare eller maken. Att bevara sin status inom kvinnokollektivet kan ha varit lika viktigt. En del förtalsmål gällde just ord sagda i ovänskap kvinnor emellan (se kapitel 6).

1.6 DOMBÖCKERNA SOM KÄLLA

[74]Anders Gustavsson, 1972, s 13.

[75]Se t ex Kekke Stadin, 1993, om 1600-talets kvinnoroll, hierarkin mellan könen och kvinnans bundenhet till hushållssfären (s 178 ff).

Forskare som arbetar med domboksmaterial brukar finna att det är ett alldeles ypperligt källmaterial och en viktig ingång till vårt förflutna. Detta gäller inte bara den som forskar kring rättsväsendet i traditionell mening utan även forskare som haft ambitionen att komma ”vanligt folk” inpå livet.[76] Det ”vanliga folket”, allmogen, husmän, hantverkare och soldater, lämnade så gott som aldrig något eget skriftligt material efter sig. Även om den svenska allmogen, i internationell jämförelse, tidigt kom att behärska skrivkonsten, så har inte detta resulterat i att allmogen dokumenterat sig själv, sina liv och sina tankar på ett individuellt plan. På ett kollektivt politiskt plan har allmogen dock avsatt viktiga källor i form av bondeståndets riksdagsprotokoll på riksplanet, och sockenstämmoprotokoll och suppliker på det lokala planet. Men om man är intresserad av individplanet och i synnerhet om man vill forska kring kvinnors liv och villkor är domboksmaterialet antagligen den främsta källan. Kvinnors offentliga verksamhetsområden var starkt begränsade, och genom sin omyndighet doldes kvinnorna ofta bakom de män som representerade hushållet utåt. Kvinnorna agerade inte som sockenmän eller sexmän och på sockenstämmorna förekom de sällan. Men de kunde, trots sin omyndighet, ställas till svars för sina brott och kvinnorna förde oftast själva sin talan i rätten utom i mål som rörde fast egendom. I sedlighetsmålen svarade kvinnorna själva för sina handlingar inför rätten. I domböckerna finner man följaktligen kvinnor vars identitet går att fastställa till namn, geografisk hemvist samt civilstånd och dessa kvinnor redogjorde ibland också för sina skäl och omständigheter. Men *hur* nära kommer vi människorna via domböckerna? Och vad är en dombok egentligen som källa betraktad?

De enskilda målen man finner i domböckerna påminner i strukturen om berättelser. Det finns en inledning som i några korta men uttrycksfulla meningar skildrar vem som åtalar vem och för vad. Därpå följer rannsakningen – ibland återger dombokstexten frågorna och svaren, ibland återges endast en uppsummering av vad som framkommit. Efter rannsakningen av den åtalade följde ofta vittnesförhör om den, eller de, som åtalats inte förbehållslöst erkände brottet. Vanligtvis avslutades målet med att en dom avkunnades men ett enskilt mål kunde löpa över flera tingstillfällen så att ett par år hann förflyta mellan åtal och dom. I textmängd mätt kan ett sedlighetsmål i häradsrätten uppta allt från ett tiotal rader till åtskilliga sidor beroende på om parterna omedelbart erkände brottet eller om vittnen behövde höras. Fall där den

[76]T ex har Jonas Liljiequist, 1992, använt domboksmaterial som utgångspunkt för en mer historisk-antropologisk forskning kring tidelagsbrottet, och Bengt Ankarloo har använt ett omfattande rättsfall för en hermeneutisk analys av ett trolldomsmål, 1988. Se även *Tingboka som kilde*, 1990.

utpekade barnafadern nekade eller var frånvarande gav alltid upphov till långdragna processer under perioden fram till 1700-talets sista decennier.

I domboksprotokollen framträder ett antal aktörer. Häradshövdingen hade den dömande funktionen och kronolänsmannen agerade delvis som utredare, delvis som åklagare. Denne kronolänsman hade ett egenintresse i att de åtalade dömdes eftersom han hade rätten till målsägandedelen av böterna om det var han som väckte åtalet. Om brottet förövats inom adligt domän hade istället adelsmannen rätt till målsägandedelen av böterna och då var det adelsmannens representant som väckte åtal och drev målet. Därutöver fanns en nämnd, bestående av tolv bönder, som representerade allmogen och deltog i den dömande verksamheten.[77] Vid tinget fanns också en publik, tingsallmogen, som bestod av folk från trakten som samlats vid tinget av nyfikenhet eller för att de var involverade i något av målen som skulle avdömas. Tingsallmogen deltog i häradsrättens verksamhet så till vida att domstolen kunde rikta kollektiva frågor till den närvarande allmogen. Bland aktörerna ingick även de för brott åtalade och de vittnen som åberopades av målsägaren och av försvaret.

Vem är det då som talar i dombokstexten? Mellan forskaren och domstolens aktörer finns en skrivare. Det var han som selektivt avgjorde vad som skulle föras till protokollet och själva ordvalen är skrivarens. Dessutom är den kontext som återfinns i dombokstexten präglad av skrivarens värderingar av det som utspelade sig inför rätten. Skrivaren är till sin person på en gång ständigt närvarande och osynlig i texten. Främst tog han till protokollet sådant som hade rättslig relevans och som skulle komma att utgöra grunden för domslutet. Skrivaren måste således ha varit väl förtrogen med lagen. Men även mindre relevant sidoinformation förekommer ibland i protokollen. Ordvalen är, som nämnts, skrivarens men i enstaka fall återges mer exakt vad parterna sagt. Detta kan t ex markeras med uttrycket ”som orden föll sig”. Vittnesmålen är antagligen de textavsnitt som innehållsmässigt ligger de sagda orden närmast eftersom protokollen i dessa delar skulle läsas upp och godkännas av vittnet i efterhand.

Vem var då skrivaren – detta filter mellan forskaren och människorna vid tinget? Tillhörde han överhetens krets och delade dennas värderingar, eller var han snarare en del av lokalbefolkningen med allmogens tänkesätt? Vem som upprättade domböckerna – protokollen och domarna – framgår sällan av domböckerna. I ingressen där rättens administratörer uppräknas nämns vanligtvis endast häradshövdingen och kronans befallningsman och/eller krono-

[77]Det finns en omfattande forskning kring nämnden och dess inflytande på den dömande verksamheten. Se t ex Rudolf Thunander, 1993, s 255 ff och där refererad forskning.

länsmannen vid namn samt allmogens representanter, nämnden. Enligt Erik Hägge, som undersökt rättskipningen i Halland, skötte häradshövdingarna i äldre tid själva sina domsagor utan någon extra hjälp. Redan tidigt började dock tingsskrivare anlitas för skrivarbetet. Så småningom började unga nyutexaminerade jurister anställas, mot kost och bostad hos häradshövdingen men utan lön, för sin utbildnings skull.[78] När skrivarbetet vid häradsrätterna blev en särskild syssla framgår dock inte av Hägges framställning. I Rudolf Thunanders avhandling om Göta hovrätt, skildras ingående hur samarbetet mellan hovrätten och de lokala lagläsarna (domarna) var utformat. Lagläsarna utförde den dömande verksamheten vid häradstingen under tiden fram till 1680, då systemet reformerades, och lagläsarna ersattes av häradshövdingar.[79] Lagläsarna skickade in avskrifter av domböckerna, renovationer, till hovrätten, och Thunander visar hur lagläsarna successivt skolades till juridisk skicklighet genom att hovrätten fortlöpande påtalade fel eller bristfälligheter i domarna. Thunander menar att det under lagläsarsystemets tid var lagläsaren själv som upprättade domböckerna.[80]

Av de stormaktstida domböcker från Torna härad i Skåne, som ligger till grund för denna avhandling, framgår inte om någon särskild tingsskrivare fört protokollen. Däremot finns det andra belägg för att tingsskrivare funnits i de före detta danska landskapen redan under 1600-talet. Detta framgår av en skrivelse till kronans befallningshavare från landshövdingen över Kristianstad-Blekinges landshövdingedöme. Häri poängterades att det var viktigt att var och en av rättens administratörer visste sin rang och sin plats vid tingsbordet. Landshövdingen skulle sitta

> ”främst för bordändan, vilket rum alltid skall stå öppet och av ingen intagas, enär landshövdingen själv icke är tillstädes. Kronones befallningsman behåller främsta rummet på högra sidan: Domaren och tingsskrivaren bägge tillsammans på den vänstra, och sedan stockemännen efter varandra, som de äre åldrige och värdige till”.[81]

I skrivelsen framskymtar en bild av hur tinget gestaltat sig, med ett stort bord som handlingens centrala plats. Placeringarna runt bordet var inte slumpvisa

---

[78]Eric Hägge, 1970, s 21.

[79]Se Rudolf Thunander, 1993, s 228.

[80]Enligt Thunander var lagläsarens arbete betungande. Förutom det myckna resandet mellan olika tingsplatser utförde han ett omfattande skrivarbete: ”först den ordinarie domboken, sedan den renoverade och dessutom ett extra exemplar av alla brottmålsrannsakningar, som skulle underställas hovrätten, tingsbevis, dombrev, lysningar till ting i häradets kyrkor osv.” Rudolf Thunander, 1993, s 246.

[81]Landshövdingarnas skrivelser till Kmt Kristanstads län, 1675, vol 2. Ur mem. för bef. m. 1670 17/11 punkt 6, RA. Här hämtat ur Alf Erlandsson, 1967, s 141.

utan markerade var och ens ställning i den inbördes hierarkin. Landshövdingens avsikt med skrivelsen förefaller visserligen ha varit att framhäva sin egen position, men det väsentliga i detta sammanhang är att en särskild tingsskrivare omnämns. Sammanfattningsvis är dombokstexterna under större delen av 1600-talet vanligtvis upprättade av domaren själv. Efter hand överläts skrivarbetet i häradsrätterna till en särskild tingsskrivare, som troligtvis var juridiskt skolad men som befann sig i början av karriären. Av protokollen framgår att skrivaren behärskade skrivkonsten på ett helt annat sätt än den skånska allmogen. Han var dessutom kunnig i latin och var av allt att döma en skolad person som bör räknas till den bildade eliten. Skrivaren tillhörde en överhet som i vissa delar kan ha omfattat andra föreställningar än allmogens.

Språket i domböckerna är i vissa delar formelartat med ett antal standardformuleringar. De formelartade passagerna i texterna lär man sig snart känna igen och dessa kan analyseras för sig. Det främsta syftet med sådana uttryck var av allt att döma att spara tid och papper. Av aktörernas ordrika berättelser formades en standardfras som trots den summariska omskrivningen av det sagda ordet ändå återspeglar vad som framkommit för rätten. Ett typexempel finner man i lönskalägesmålen där det ofta togs till protokollet att brottet begåtts ”då de tjänte samman”. Med dessa fyra ord förmedlade skrivaren hela den kontext som brottet förövats i. Det handlade om tjänstefolk, en dräng och en piga, som under sin dagliga samvaro fattat tycke för varandra och inlett en intim relation. Ett annat exempel utgör skrivarens sammanfattning av vad parterna berättat om initiativet till relationen. Av de åtalades säkert mångordiga berättelser om hur och varför relationen inletts blev skrivarens lakoniska sammanfattning ofta att ”kvinnfolket därtill så benäget som drängen varit”. Ett sista exempel blir skrivarens formulering för den ånger som parterna brukade ge uttryck för vid horsmålen. Här tog skrivaren vanligtvis till protokollet att den brottslige ”beklagade sin stora dårskap”. I dessa och liknande fall får vi tyvärr ingen kunskap om vad parterna verkligen sagt men de ständigt upprepade summariska uttrycken lämnar i stället bidrag till en kontexttolkning av vad som var det vanliga och det förväntade.

En annan typ av återkommande formuleringar i dombokstexterna utgör tituleringarna. Kvinnorna åtalade för sedlighetsbrott benämndes på ett sätt som skilde ut denna kategori kvinnor från kvinnor åtalade för andra typer av brott (se kapitel 6). Vid lönskaläge benämndes den åtalade kvinnan nedsättande för ”kvinnfolket”, ”konan”, ”löskvinnfolket” eller ”löskonan”. Män som stod åtalade för sexualbrott benämndes däremot med sina sedvanliga titlar såsom ”bonden”, ”soldaten”, ”ryttaren”, ”husmannen” osv. Kronolänsmannen benämndes alltid ”välbetrodde” och i de fall brottet begåtts på adligt

domän blev målsägarens titulering ”högvälburne”. Den kvinna eller man ur allmogen som stod åtalad för ett sedlighetsbrott hade därmed alltid en motpart som befann sig i ett socialt överläge. Genom tituleringarna blir en hierarki synlig i materialet. Antagligen var denna hierarki också ytterst påtaglig för dem som närvarade vid häradsrätten.

Sammanfattningsvis kan man säga att domboksmaterialet är en skriftlig dokumentation av rättskipningen där en skolad elit dömde allmogen. I den äldre delen av undersökningen kan man dock se att allmogen själv deltog aktivt i rättskipningen framför allt via nämndemännen. Allmogens egna ord och tankar återfinns inte i domböckerna men det är möjligt att dra slutsatser om allmogens handlingar och föreställningar utifrån informationen i domböckerna. Den lokala överhetens syn på sedligheten, så som den framkommer i domböckernas kontext, är givetvis inte ointressant för undersökningen. Den ingår också i den totala bilden av synen på den utomäktenskapliga sexualiteten och påverkade självfallet andra befolkningsskikts uppfattningar.

Själva rättsproceduren är också föremål för undersökningen. Det har under arbetets gång blivit allt mer uppenbart att just rättsproceduren, och förändringar i denna, starkt bidragit till inte bara förändringar i beteende inför tinget utan också till förändrade beteende utanför den rättsliga arenan och eventuellt på sikt till förändringar i attityder. Vad som skedde i det rättsliga rummet och utanför var nära sammanlänkat. I det äldre agrarsamhället var befolkningens rättsliga kunskaper förhållandevis stora och det var på tinget som åtskilliga handlingar och avtal vann legitimitet. Allmogen agerade ofta utifrån föreställningar om lagen och rättsproceduren och man valde ibland sina ord och handlingar utifrån ett förväntat efterspel på tinget. Så kunde en dräng på en kamrats förfrågan om han var far till ett utomäktenskapligt barn svara, att ”det ger sig när vi kommer till tinget”. En vanlig dräng var väl medveten om den utomäktenskapliga sexualitetens rättsliga följder och att förflugna ord kunde användas mot honom på tinget.

Rättsskipningen i häradet, som i huvudsak verkställdes tre gånger om året, var ett återkommande inslag i allmogens tillvaro. Vid vinter- sommar- och höstetinget bilades tvister som uppkommit i lokalsamhället. Det var då man kunde kräva in gamla skulder och klaga på bristfälliga varor man köpt. Det var också då man kunde få testamenten och undantagskontrakt upplästa. Vid tinget ventilerade man sina misstankar mot grannarna om att någon stulit ens gris eller gäss. Slagsmål och verbala bråk som förtal, beskyllningar och okvädningsord reddes ut vid tinget och de som brutit mot lagen straffades. Det var också till tinget traktens pigor och drängar vände sig om de inte fått ut sina rättmätiga löner av husbonden och husbonden å sin sida, vände sig till tinget om drängen eller pigan ”lupit från sin tjänst”. På tinget näpstes inte

bara enskilda individer utan också hela socknar kollektivt av överheten för att de försummat skjutsningar, väghållning eller snöskottning. Slutligen var det vid häradstinget som den utomäktenskapliga sexualiteten bestraffades och den enskildes moral mättes mot omgivningens. Häradstinget framstår verkligen både som en folklig arena för konfliktlösning under 1600- och 1700-talet och som en maktens arena där statsmaktens intressen bevakades.[82]

1.7 TIDSRAMARNA

Från början stod det klart att undersökningen skulle gälla ogifta mödrar i det traditionella bondesamhället. Inte minst Jonas Frykmans avhandling om ”horan” i bondesamhället och den diskussion om norm kontra verklighet som följde fångade mitt intresse.[83] Var verkligen den ogifta modern på 1800-talets landsbygd så utstött och föraktad som folklivsarkivens uppteckningarna ger oss anledning att tro? Eller var den oförsonliga, fördömande bilden som fastnat i folks minnen, och slutligen nertecknats, snarare normen för handlande än den vardagliga realiteten, så som Ann-Sofie Kälvemark (Ohlander) hävdade? Oavsett vilket finns det en spänning i frågan varför normerna kring den utomäktenskapliga sexualiteten förblev så fördömande samtidigt som vart tionde barn föddes utom äktenskapet vid mitten av 1800-talet.

Utifrån denna infallsvinkel var avhandlingsarbetet från början inriktat på 1800-talet, det vill säga det traditionella bondesamhällets slutskede. På ett övergripande plan undrade jag över vad det var i bondesamhället som slog så hårt mot mödrar som inte var relaterade till någon man genom äktenskap. Var detta enbart ett uttryck för samhällets patriarkala struktur eller fanns det andra dimensioner i problematiken?

Efter hand framstod undersökningsperiodens avgränsning som allt mer problematisk. De lagar som användes och som till största delen mönstrades ut under seklet, var tillkomna i en annan tid med delvis helt andra tänkesätt. Vad var gammalt, vad var nytt – vad var kontinuitet respektive förändring? Undersökningen tycktes starta mitt i en process där den utomäktenskapliga sexualiteten successivt höll på att avkriminaliseras och överföras till den privata sfären, samtidigt som synen på sexualiteten på värdeplanet, mot förmodan, i grunden förblev intakt. Efter hand uppstod ett behov av att förankra

[82]Om tinget som folkligt forum för konfliktlösning och en maktens arena se Eva Österberg, 1991c samt 1995, s 119 ff och Marja Taussi Sjöberg, 1990 och 1992b.

[83]Jonas Frykman, 1982 och Ann-Sofie Kälvemark 1977 och 1978.

undersökningen längre bakåt i tiden. Många av de genomgripande förändringar som framträdde under 1800-talet visade sig vara direkta följder av Gustav III:s straffrättsliga reform 1778, det så kallade barnamordsplakatet. Av det skälet ändrade jag undersökningens startpunkt till 1750 för att också få med perioden omedelbart före denna omvälvande reform. Förskjutningen bakåt i tiden visade sig dock snart otillräcklig. Återigen startade undersökningen mitt i en förändringsprocess där gamla föreställningar bröts mot nya. Den stränga sexuallagstiftning som kom att modifieras 1778 hade sina rötter i en äldre period – i ett samhälle som sett helt annorlunda ut och vars världsbild varit en annan. Fram skymtade ett äldre bondesamhället, det ortodoxa.

Det fanns med andra ord inte *ett* bondesamhälle och bondesamhället hade inte präglats av stillestånd. Genom att göra denna periodisering synlig blir det lättare att uppmärksamma och tolka de förändringar som skedde. Att stormaktstiden betraktas som det äldre bondesamhället i undersökningen betyder dock inte att den ortodoxa perioden hade djupa rötter långt tillbaka i tiden, snarare innebar den i vissa avseenden ett nytänkande gentemot medeltiden och den katolska tiden. Men det var den ortodoxa tidens förhållningssätt till sexualiteten och dess rigorösa lagstiftning som man brottades med och gång på gång modifierade under en efterföljande tvåhundraårsperiod.

Genom att lägga till den ortodoxa perioden får man möjlighet att undersöka den tidsperiod då den stränga sexuallagstiftningen fortfarande var levande bokstäver och antagligen hade den starkaste mentala förankringen på alla nivåer i samhället. Detta är i alla fall min hypotes.

Genom 1686 års kyrkolag fick Sverige en lagstiftning som samlat reglerade äktenskapets olika sidor; dess ingående och dess upplösande och som dessutom reglerade de kyrkliga sanktionerna vid sexualbrotten så att dessa blev enhetliga för riket. Sett ur detta perspektiv blev tiden runt kyrkolagens tillkomst en lämplig startpunkt, så att undersökningen slutligen, åtminstone beträffande vissa frågeställningar, omfattar de tvåhundra åren 1680–1880.

1.8 UNDERSÖKNINGSOMRÅDET

1.8.1 STAD – LANDSBYGD

En viktig gräns går mellan stad och landsbygd. De kulturella och försörjningsmässiga förhållandena skiljde sig så kraftigt åt mellan landsbygd och stad, att man inte kan dra särskilt långtgående slutsatser om kvinnors livsvill-

kor i städerna utifrån undersökningar från landsbygden och vice versa.[84] Fram till 1734 års lag reglerades dessutom stad och landsbygd av olika lagar och utländska influenser var omfattande i städerna p g a handel och hantverk. Att göra omfattande empiriska undersökningar av både stads- och landsbygdsförhållanden är dock en alltför omfattande uppgift som antagligen mest skulle fokusera skillnader mellan livet på landet och i städerna, på bekostnad av en analys på djupet. Avhandlingen kommer enbart att fokusera landsbygdens förhållanden och resultaten kan därför svårligen generaliseras till att gälla städerna. Det är dock ett intressant fenomen i sig, att stad och landsbygd uppvisar så helt olika mönster i den utomäktenskapliga sexualiteten. Till exempel var 5 procent av barnen som föddes på landsbygden under perioden 1816–1840 utomäktenskapliga, mot 23 procent i städerna under samma tid.[85] Och Stockholm hade, näst Wien, den högsta andelen illegitima födslar i hela Europa. Men eftersom städernas befolkning aldrig uppgick till mer än ca 10 procent av Sveriges totala folkmängd under perioden, kom trots allt majoriteten av de oäkta barnen att födas på landsbygden.[86] Allmogens förhållningssätt till sexualiteten var av avgörande betydelse för fenomenets omfattning.

1.8.2 SKÅNE

De empiriska undersökningarna är förlagda till landets sydligaste del, Skåne, av i första hand arbetsmässiga skäl. Men det finns även, vetenskapliga skäl för att förlägga undersökningen till just Skåne. De folklivsuppteckningar som Jonas Frykman arbetat med härrör i stor utsträckning från södra Sverige, och enligt Frykman var det bl a i denna del av landet som ogifta mödrar utsattes för en omfattande stigmatisering. Ett annat skäl för att förlägga undersökningen till Skåne är att domboksmaterialet från Skåne lite utnyttjat i forskningen. De studier av historisk kriminalitet som gjorts av Marja Taussi Sjöberg och Jan Sundin och som även inkluderar undersökningar av sexualbrotten, har andra nedslagsplatser med i viss mån annorlunda social struktur. Taussi Sjöbergs undersökningsområde är Njurunda i Medelpad. Jan Sundin

[84]Ang ogifta kvinnor/mödrar i städer finns bl a Margareta Matovics arbete *Stockholmsäktenskap,* 1984; Iréne Artæus *Kvinnorna som blev över*, 1992 och Monica Edgrens avhandling *Tradiotion och förändring*, 1994.

[85]Se Historisk statistik för Sverige, 1955, del I, tab B3.

[86]Ang antalet oäkta barn födda på landsbygd resp i städer se Statistiska meddelanden serie A. Utom äktenskapet födda barn I, tab 2 s 88, 1912–16.

har arbetat med domböcker från städerna Linköping och Härnösand samt med domböcker från landsbygdsområdena Gullbergs härad, Njurunda och Säbrå tingslag. Dessutom har Sundin i viss utsträckning använt domboksmaterial från Östra Göinge härad, som jämförelsematerial. Det sistnämnda häradet ligger i norra Skånes skogsbygd vid gränsen till Småland.

Allt tyder på att de regionala skillnaderna i landet har varit mycket stora även långt in på 1800-talet och det är inte likgiltigt var man gör sitt geografiska nedslag. I kulturellt/ekonomiskt avseende kan man tala om norra Sverige som en region, Östsverige och Västsverige som två andra, och landets sydligaste del med sitt danska förflutna som en fjärde region.[87] Inom varje sådan region kan man i sin tur finna ett lapptäcke av småregioner med variationer i seder och bruk. De regionala skillnaderna diskuteras i kapitel 5.

En fråga av helt annat slag, som är befogad att ställa, gäller huruvida det är rimligt att studera skånska förhållanden för att belysa svensk stormaktstid. De gamla danska områdena skilde sig i många avseenden från de ursprungliga svenska. Skåne stod under speciell förvaltning genom generalguvernementet och försvenskningsprocessen bör ha inneburit en extra påfrestning i sig. Å andra sidan präglades varje del av det svenska riket av sina specifika förhållanden. Olika delar av riket drabbades på olika sätt beroende på sin närhet eller sitt avstånd till krigets händelser och truppförflyttningar. I Skåne var kriget mer närvarande än på de flesta andra ställen men landskapets historia bidrar med sina särdrag till den totala bilden av den svenska stormaktstidens slut på samma sätt som övriga delar av riket. Rikshistorien skapas på sitt sätt ur lokalhistorien. Många av frågorna som ställs till materialet rör dessutom människornas attityder och mentaliteter och därvidlag är inget geografiskt område mer eller mindre representativt än något annat.[88]

Svensk lag infördes i generalguvernementet 1683 och den kyrkliga försvenskningen anses ha varit i huvudsak genomförd vid slutet av 1680-talet. Således tillämpades svensk lag och kyrkolag under hela undersökningsperioden.[89]

---

[87]Se Christer Winberg, 1988a.

[88]För ett resonemang kring, och en historiografisk framställning om, lokala studier se Peter Aronsson, 1992 s 9 ff. Se även Eva Österberg, 1994, *Kusinen från landet*, om lokalhistoria och lokala studier.

[89]Den 1 juli 1683 infördes svensk lag och svensk rättegångsordning i Skåne, Halland och Blekinge. Tingsfogdarna, som dittills hade utövat domarämbetet vid häradstingen, avskedades och ersattes med häradshövdingar. Ang införandet av svensk lag se Alf Erlandsson, 1967, s 165. Beträffande den kyrkliga försvenskningen och tillämpningen av den svenska kyrkolagen i Skåne se Yngve Bogren, 1937.

1.8.3 TORNA HÄRAD

Torna härad är beläget strax öster om Lund i Malmöhus län. Domböckerna från Torna härad utgör själva kärnan i den empiriska studien. Tingstället låg i Dalby, och det var dit de ogifta mödrarna och misstänkta barnafäderna fick bege sig. Vad utmärkte då Torna härad? Jorden bestod av bördig slätt och ås. Jordbruket hade också ett starkt inslag av boskapsskötsel. Häradet omfattade 4,1 kvadratmil och bestod av ett trettiotal socknar.

Vid 1600-talets slut uppgick den mantalsskrivna befolkningen till 2.889 personer vilket kanske kan ha motsvarat en totalbefolkning på det dubbla, ca 6.000 invånare.[90] Mantalslängderna skvallrar om ett utarmat Skåne efter krigets härjningar. Av stora gårdar på den bördiga slätten ser man ingenting till i materialet. Av mantalslängderna från sekelskiftet 1600/1700 kan man istället utläsa att de flesta gårdarna endast hade antingen en dräng eller piga anställd. I undantagsfall fanns det både en dräng och piga. Flertalet gårdar hade inte heller egna hemmaboende barn över 15 år och i de fall där sådana halvvuxna barn fanns, anställdes oftast ingen utomstående. Bristen på arbetskraft är tydlig i materialet liksom de många vittnesbörden om obebyggda hemman och obrukad jord. Mantalslängderna från sen stormaktstid visar också på ett svårförklarligt kvinnounderskott. På grund av utskrivningarna kunde man förvänta sig att det rådde brist på män i arbetsför ålder och att kvinnorna i större utsträckning än normalt skulle sitta som gårdsföreståndare. Undersökningar från andra delar av Sverige visar sådana förhållanden.[91] I Torna härad lyser de kvinnliga gårdsföreståndarna dock med sin frånvaro i

[90]Mantalslängdernas källvärde som underlag för befolkningsberäkningar är omtvistat och starkt ifrågasatt. (Ang mantalslängder som källor se t ex Gösta Lext, 1968.) För tiden efter 1693 anses de dock mer användbara då nya instruktioner utfärdades för mantalslängdernas upprättande. Mantalslängderna för Torna härad 1699 är prydligt uppställda. Förutom att ange de skattskyldiga i respektive kolumn (man, hustru, son, dotter, piga, dräng, inhyses) redovisar skrivaren dessutom i marginalanteckningarna antalet skattskyldiga personer som av personliga skäl såsom fattigdom, lyte eller sjukdom slipper erlägga skatten. Därmed förefaller det som om flertalet personer mellan 15 och 63 år finns redovisade i längderna, de skattebefriade grupperna undantagna såsom insocknes frälse och soldater.

[91]Se Jan Lindegren, 1980, Lars-Olof Larsson 1983 samt Magnus Perlestam, 1997 och pågående avhandlingsarbete om gårdsföreståndare i Småland.

mantalslängderna och de ensamstående kvinnor/änkor som redovisas har placerats i kolumnen ”inhyses”.[92]

Befolkningsökningen var kraftig i häradet och under de tvåhundra år undersökningen omfattar fyrdubblades befolkningen. Enligt Prosteritabellerna som började upprättas 1749 uppgick befolkningen till ca 10.000 invånare 1750, och år 1800 hade den ökat till 11.738. Under 1800-talet var befolkningsökningen synnerligen stark och 1850 hade häradet 20.705 invånare. Vid undersökningsperiodens slut, 1880, uppgick befolkningen slutligen till ca 25.000 invånare.

Torna härad var således ett tämligen stort härad och de skånska slättbygderna är kända för sina goda jordar och stora gårdar. Etnologiska studier om bondesamhället visar att könsarbetsdelningen var strikt på de sydsvenska slättbygdernas gårdar och dessutom fördelades sysslorna efter en social hierarki *inom* könen, där tjänstepigor fick utföra sysslor som matmodern höll sig för god för.[93] Dessa forskningsresultat kan antas ha stor relevans i undersökningsområdet för 1800-talets del då gårdarna, i husförhörslängderna, uppvisar en helt annan tjänstestruktur än under stormaktstiden med såväl många hemmavarande bondbarn som flera anställda drängar och pigor på de någorlunda stora gårdarna. Denna sociala struktur, som förknippas med den skånska slättbygdens jordbruk, kan alltså inte generaliseras allt för långt bakåt i tiden.

Källmaterialet: Domböckerna från Torna härad är tämligen välförda och synliga luckor i materialet förekommer endast på 1710-talet. Även mantalslängderna är prydliga och välförda fr o m 1600-talets slut. Av kyrkoböcker från Torna härad är däremot endast ett fåtal bevarade från stormaktstiden och några husförhörslängder finns inte. Sådana började föras sent i södra Sverige, oftast inte förrän en bit in på 1800-talet. De personer som återfinns i domböckerna åtalade för sexualbrott under sen stormaktstid går därmed sällan att följa i andra källor. När det gäller stormaktstiden begränsas därför i princip frågorna till sådant som domböckerna kan ge svar på.

Beträffande lägsermålsprocesserna under stormaktstiden utgör hela Torna härad undersökningsområdet, medan det för den senare perioden, 1750–1880, endast är en utvald socken i Torna härad som studeras, Everlöv (se kapitel 4).

---

[92]För 1699 ser de summerade kolumnerna i mantalslängden för Torna härad ut som följer: män 923, hustrur 900, söner 91, döttrar 96, pigor 290, drängar 384, inhyses 183, extra ordinarie personer 22, summa 2.889 mantalsförda personer.

[93]Orvar Löfgren, 1977.

Analysen av den manliga och kvinnliga äran baseras på domböckernas ärekränkningsprocesser och härvid utgör hela häradet undersökningsområdet.

1.9 AVHANDLINGENS PERSPEKTIV OCH UPPLÄGGNING

Hur samhällets syn på sexualitet och reproduktion utformas är nyckelfrågor för kvinnor i alla tider. Den genomgripande förändring i sexualmoral som följde på reformationen är kanske den historiskt sett mest betydelsefulla förändring som någonsin skett, sett ur de nordiska kvinnornas perspektiv. De följande tvåhundra åren innebar ett successivt avlägsnande från det lutherskt ortodoxa förhållningssättet i riktning mot en modernare sexualmoral. Sexualiteten privatiserades och kopplingen till kyrkans föreställning om synden försvagades. Utomäktenskaplig sexualitet och reproduktion i Sverige, i ett långtidsperspektiv, utgör avhandlingens nav.

Undersökningens perspektiv kan formuleras i **tre övergripande frågor** kring kön och utomäktenskaplig sexualitet i det svenska agrarsamhället:
I. Hur utformades de övergripande normerna kring sexualiteten? Och hur förändrades de över tiden?

II. Genom vilka institutioner upprätthölls samhällets sexualmoral – genom kyrka, lag, administrativ apparat och värdesystem hos människor?

III. Den tredje frågan innebär en problematisering av könsrelationen. Föreställningar om könen återfinns på alla nivåer i samhället – i lagstiftningen, i kyrkans hantering av sedligheten, i domstolarnas verksamhet osv. Hur såg föreställningarna om kön och sexualitet ut? Och vilka följder fick sexuallagstiftningen för män respektive kvinnor?

Undersökningen omfattar en tvåhundraårsperiod och ett bärande perspektiv blir komparationen mellan äldre och nyare tid, mellan det ortodoxt influerade agrarsamhället och det modernare under framväxt.

Avhandlingen är upplagd på följande sätt:

Undersökningen inleds med en **genomgång av lagstiftningen** från 1600-talet fram till 1800-talets slutskede (kapitel 2). Här efterforskas de stora dragen

och de drivande krafterna bakom förändringarna. Sexualitetens område var ett dynamiskt fält vad lagstiftningen beträffade och så gott som årligen tillkom nya lagar, förordningar eller preciseringar kring sexualbrotten under 1600- och 1700-talen. Den utomäktenskapliga sexualiteten var ett centralt problemområde som man ständigt hade behov av att formulera sig kring och förtydliga. Detta torde spegla det faktum att äktenskapet var den ideologiska kärnan i det efterreformatoriska samhället och att den utomäktenskapliga sexualiteten utgjorde ett hot mot den förhärskande ideologins centrala delar. Från 1700-talets senare del följde en successiv avkriminalisering, som fullbordades under sent 1800-tal.

Härefter analyseras domböckernas lägersmålsprocesser kronologiskt.

Kapitel 3 behandlar **lägersmålsprocesser under stormaktstiden**. Analysen bygger på en genomgång av samtliga lägersmål i Torna härad under trettioårsperioden 1688–1717. Undersökningen omfattar 405 lägersmålsprocesser. Under denna period tillämpades svensk lag och kyrkolag i häradet.

För **perioden 1750–1880** (kapitel 4) analyseras lägersmålen från en utvald socken i Torna härad. Häradet har befolkningsmässigt blivit större och det rättsliga materialet har svällt ut. Valet har fallit på Everlöv socken av två skäl. För det första har Everlöv det bäst bevarade kyrkobokföringsmaterialet så att åtalade personer kan spåras i kyrkoarkivets längder. För det andra är Everlöv socken en typisk jordbrukssocken utan påtagliga inslag av andra näringsgrenar. Rättsprocesserna från Everlöv är 87 till antalet.

I kapitel 5 analyseras **äktenskapets betydelse** utifrån aspekterna kön och klass. Kvinnans roll vid egendomsöverföringen diskuteras och betydelsen av de proletära gruppernas tillväxt. Dessutom undersöks äktenskapsmönstren i Everlöv socken. För att sätta in de ogifta mödrarna i sitt samtida sammanhang måste man se huruvida dessa kvinnors beteende egentligen var avvikande. Huvudfrågan i detta kapitel är därför i vilken utsträckning andra kvinnor väntade barn vid vigseln, och om man härvidlag kan se klassbundna mönster. Undersökningsområdet är Everlöv socken i Torna härad och undersökningen omfattar en hundratioårsperiod, 1770–1879.

Kapitel 6 handlar om **ärans kontext**. I denna del av avhandlingen analyseras ärekränkningsmål utifrån ett genusperspektiv. Min hypotes, att den kvinnliga hedern och äran i huvudsak var länkad till sexuellt beteende prövas i en genomgång av ärekränkningar riktade mot män respektive mot kvinnor.

Samtliga ärekränkningsmål i Torna härad analyseras under åren 1691–1700, 1750–1759 samt 1800–1809. Totalt omfattar analysen 225 ärekränkningsmål.

Kapitel 7 handlar om **kyrkans inflytande** på sexualmoralen i samhället. Denna del av avhandlingen innehåller en positionsbestämning av kyrkan i samhället samt en diskussion om prästens placering socialt och ideologiskt. Dessutom innehåller avsnittet en fördjupning kring de redskap kyrkan förfogade över för att synliggöra sin sexualmoral gentemot kvinnorna. De ritualer som analyseras är kyrktagningen, kyrkoplikten och vigseln.

Avståndet i tid är stort mellan undersökningen i dess olika delar och vår egen tid. Mycket har förändrats, inte bara i tänkesätt, normer och värderingar utan också rent språkligt. Då jag refererar, till exempel rättsfall, har det varit min ambition att inte bara innehållsmässigt utan även i val av ord och uttryck komma nära originaltexten även om uttrycken ibland kommit ur bruk eller framstår som ålderdomliga. Det ligger till exempel en poäng i att kalla det sexuella umgänget mellan två ogifta personer för ”lönskaläge”, även om ingen idag längre använder ordet. Uttrycket inkluderar den rättsliga dimensionen, att det utomäktenskapliga samlaget inte bara var en kärlekshandling utan också ett brott och därför oftast skedde i lönndom. Ordet bidrar till att återskapa den dåtida förståelsen. Någon ökad förståelse uppnår man däremot inte genom att bibehålla den ålderdomliga stavning som präglar källmaterialet. Här har stavningen genomgående normaliserats och det oavsett om citatet är hämtat ur tryckt eller handskriven text.

2. LAGSTIFTAREN OCH OSEDLIGHETEN

Detta kapitel behandlar den rättsliga diskursen från stormaktstid till sent 1800-tal. Gällande lagstiftning kan spegla föråldrade uppfattningar, men om man utgår från *ändringar* i rättsreglerna och debatten kring dessa får man en god bild av det samtida normsystemet. Därför kommer framställningen att bygga just på lagändringar, insatta i den samtida rättsliga debatten. Lagändringarna är konkreta uttryck för förändringar i statsmaktens sexualmoral och en direkt reaktion på hur man uppfattade sedlighetstillståndet. Samtidigt kan man ofta i debatten skönja varifrån impulsen till ändringen kommer och vad som framkallat den. Det kan t ex handla om en ökad lyhördhet för kyrkans moraluppfattning eller ett förändrat beteende hos gemene man som inte längre går att bortse från. Ändringar i sexuallagstiftningen kan också vara uttryck för hur staten uppfattade de berörda kvinnornas och barnens ekonomiska och sociala situation – och visar i vilken mån, staten fäste någon vikt vid denna. När det gäller impulser till skärpningar i den rättsliga normen kan kyrkans inverkan inte underskattas. Oftast uppfattas stat och kyrka under stormaktstiden som en symbiotisk förening där kyrkan i princip går i statsmaktens ledband. Min ståndpunkt här blir dock att betrakta kyrkan som en mer självständig aktör med ett djupt engagemang just i sedlighetsfrågor. Genom att tidvis vinna stort gehör för sin linje lyckades kyrkan driva den normativa utvecklingen i en synnerligen ortodox riktning. Kyrkans inflytande kom att på ett avgörande sätt prägla rättsreglernas utformning under tiden efter reformationen och en bra bit in på 1700-talet. Följaktligen kan man inte analysera rättsutvecklingen utan att beakta variationer i religionens inflytande över lagstiftningen. (Angående kyrkans position i samhället se även kapitel 7.)

För att rätt förstå och tolka det som utspelade sig på den lokala nivån, i häradsrätten, måste man känna till förändringar i lagstiftningen som den lokala domstolen hade att döma efter. I detta kapitel diskuteras de större förändringarna. Lagändringarnas konsekvenser i lokalsamhället analyseras i kapitel 3 och 4.

2.1 DEN STRAFFRÄTTSLIGA UTVECKLINGEN — FRÅN MÖKRÄNKNING TILL LÖNSKALÄGE

En viktig utvecklingslinje i den svenska rättskipningen har varit övergången från en rättvisa där främst lokala intressen dominerat, till en rättvisa där statliga och kyrkliga intressen fått en mer dominerande roll. I samma process kom lekmannainflytandet i de lokala domstolarna att minska och utbildade experter övertog efter hand den dömande verksamheten. Denna utvecklingsprocess kan iakttas i olika västeuropeiska länder och sträcker sig över lång tid. Processen, som kommit att benämnas ”den judiciella revolutionen” var tydigt märkbar under 1600-talet och framstår som i huvudsak slutförd under 1800-talet. Införandet av den första hovrätten, 1614, var ett viktigt led i denna omvandling till en enhetlig formell rättskipning.[94] Den äldre formen av lokalt förankrad rättvisa syftade i första hand till att lösa konflikter och att förmedla skadestånd till den part som lidit skada. I denna rättstradition skulle helst en konflikt lösas så, att båda parter ansåg sig milt och rättvist behandlade. Straffet, som vanligtvis var böter, anpassades efter den brottsliges ekonomiska förmåga, eftersom lokalsamhället inte var betjänt av att den brottslige kom varaktigt på obestånd.[95] Vid grövre brottslighet har dock vedergällnings- och avskräckningstanken funnits alltsedan medeltiden.

I den lokalt baserade rättvisan var det alltså i huvudsak enskilda individers intressen som ledde till att mål togs upp, men grövre brott borde straffas oavsett om det fanns någon enskild målsägare som var villig att driva målet vid tinget eller ej. Ett av de äldsta motiven för samhällets straffande verksamhet hade sin grund i religionen, i den s k talionsprincipen, lika för lika. Om någon bröt mot Guds lagar borde det vedergällas för att inte Guds hämnd skulle drabba hela folket. Denna teokratiska vedergällningslära upptogs av kyrkan som dess egen straffteori och förmedlades vidare till de världsliga härskarna. En annan grundläggande tanke förmedlad av kyrkan var föreställningen om den enskildes ansvar för sina gärningar, för skulden. Via kyrkans lära kom också insikten att man borde skilja mellan handlingar begångna av vilja respektive vådaverk.[96] Områden som berörde familjeliv och folkmoral var av speciellt intresse för kyrkan, och det ingick i kyrkans ambition att utveckla en egen rättskipning på dessa områden. I de länder och tider kyrkan inte lyckades skaffa sig egen domsmakt i sedlighetsmålen kom den istället att utnyttja sitt inflytande på den världsliga lagstiftningen. I Sverige kom dessa brott att upptas i den världsliga lagen, men rättskipningen handhades under

[94]Ang denna utveckling se t ex Jan Sundin, 1992, kap 1 och där refererad forskning, samt Rudolf Thunander, 1993, s 282 ff.

[95]Jan Sundin, 1992, s 6. Eva Österberg och Dag Lindström 1988, s 63.

[96]Erik Anners, 1974, s 9 och 12.

långa perioder av kyrkan.[97] Eftersom kyrkan var bunden vid den mosaiska lagen när det gällde sexualbrotten, kom kyrkan att ivra för en sträng lagstiftning. Efter reformationen, då statsmakten blev kyrkans överhuvud, kom den mosaiska lagen att få än större inflytande över straffrätten när det gällde sedlighetsbrotten samtidigt som världsliga domstolar tog över målen.[98] Kyrkans stora ideologiska inflytande under 1600-talet gjorde kyrkans lära till hela samhällets uppfattning som staten inte bara förordade utan också begagnade sig av.[99]

I samband med den ovan skildrade förändringen – bort från den lokala förlikningsrättvisan, över till en statligt dirigerad och kontrollerad rättskipning – förändrades också behandlingen av sexualmålen. När förlikningstanken dominerade rubricerades sexuellt umgänge mellan två ogifta personer som ”mökränkning.” Mökränkning var ett manligt brott. En man hade kränkt en annan ätts kvinna och han skulle därför böta 40 marker, varav en del skulle gå till den kränkta kvinnans släkt som kompensation. I början av 1600-talet benämndes fortfarande sexuellt umgänge mellan två ogifta som mökränkning, och endast mannen dömdes att böta. Enstaka undantag finns där handlingen redan under 1500-talet och tidigt 1600-tal rubricerades som lönskaläge. I lönskalägesmålen var kvinnas sedlighet ifrågasatt och böterna uppgick då endast till en bråkdel av mökränkningsboten – vanligtvis 3 marker.[100] I dessa fall kunde även kvinnan dömas till böter.

Sett ur kyrkans perspektiv var det inte tillfredsställande att endast mannen dömdes till böter. Både mannen och kvinnan hade syndat och båda borde följaktligen straffas för sin synd. Genom kyrkans ökade inflytande över sedlighetslagstiftningen kom individens synd att betonas. 1680 utfärdade Karl XI en förordning för flottan och armén som föreskrev att kvinnor som begått lönskaläge med båtsmän och soldater skulle straffas med 20 marker. Detta förfarande utvecklades till praxis även i civila domstolar. Genom ett kungligt

---

[97]Straffet för mökränkning på 40 markers böter upptogs i Uppsala stadga 1538 och det var, enligt Nils Stjernberg, först då som detta straff började tillämpas allmänt. Nils Stjernberg, 1929.

[98]Enligt Erik Anners utmärktes kyrkans hållning till sedlighetens beivrande redan under medeltiden av en avsevärd stränghet. Erik Anners, 1974, s 12.

[99]Idéhistorikern Bo Lindberg, 1980, redogör för hur den under 1500- och 1600-talet förhärskande teokratiska statsläran var uppbyggd kring tre samverkande komponenter; statsmaktens gudomlighet, den teokratiska straffteorin inklusive den mosaiska rätten samt Luthers treståndslära (s 113 ff).

[100]Eva Österberg, 1982, s 50.

brev till hovrätterna 1694 bekräftades denna praxis.[101] 1734 års lag medförde ingen förändring utan kodifierade denna regel.

Den kyrkliga normen blev alltså utslagsgivande för lagstiftningen. Den gamla brottsrubriceringen ”mökränkning” försvann och samma handling kallades istället för lönskaläge. Omrubriceringen anger en attitydförändring. Att en ogift man och kvinna hade en sexuell relation med varandra fick därigenom helt andra konsekvenser.

Under tiden efter reformationen kom sedlighetsbrotten allt mer i blickfånget och straffen skärptes påtagligt. Det var kring sedlighetsbrotten man formulerade sig i den rättsliga debatten. Sedlighetsbrotten blev, som Eva Österberg formulerat det, ”Den Stora Synden”.[102] Som en följd av äktenskapets markant ökade status framstod just äktenskapsbrottet som ett av de grövsta brotten. Att begå hor med gift kvinna skulle enligt Erik XIV:s hovordning från 1560 medföra dödsstraff, medan gift mans umgänge med ogift kvinna ledde till 40 markers böter och fängelse på vatten och bröd. Influensen från den mosaiska lagen var tydlig. Dödsstraff för dubbelt hor (båda parter gifta) föreskrevs redan i Johan I:s *Ordinantia om horssaker* från 1577.[103] Vid tryckningen av Kristoffers landslag 1608 bifogades, i brist på en färdigställd kyrkobalk, ett appendix med texten hämtad ur dekalogen. Härigenom kom åtskilliga sedlighetsbrott att beläggas med dödsstraff istället för som tidigare böter. Efter 1608 skulle både mannen och kvinnan straffas till livet både vid enkelt horsbrott (ena parten gift) och dubbelt.

Segern för kyrkans syndaföreställning kom därmed till uttryck i två viktiga fall, dels genom att en otrogen make och en otrogen hustru kom att dömas lika strängt, och dels genom att ogifta kvinnor konsekvent började dömas till böter vid lönskaläge.[104] Kyrkans strävan var att mannen och kvinnan skulle ses som lika ansvariga för synden; och den av kyrkan påverkade världsliga lagstiftningen kom att i den meningen bli könsneutral.

I den rättshistoriska litteraturen har infogandet av den mosaiska lagen i ett appendix till den svenska landslagen 1608 skildrats som ”en djupgående brutalisering av straffrätten” av Erik Anners, och som ”en barbarisk straffordning” av Göran Ingers.[105] Konsekvenserna av den mosaiska lagens

[101]Jan Sundin, 1992, s 324 f.

[102]Eva Österberg, 1995 s 163.

[103]Schmedeman, 1706, s 67.

[104]Jan Sundin, 1992, s 319.

[105]De viktigaste studierna av receptionen av den mosaiska lagen har gjorts av Jan Erik Almquist, 1942, *Karl IX och den mosaiska lagen,* och Henrik Munktell, 1936, *Mose lag*

infogande i den svenska rätten blev dock i praktiken inte så vittomfattande som rättshistorikerna antagit utifrån de normativa källorna. Detta visar Rudolf Thunander i sin avhandling om Göta hovrätt, *Hovrätt i funktion.* Underrätternas dödsdomar för okomplicerat enfalt horsbrott kom i praktiken i samtliga fall att omvandlades till böter av hovrätten, och mer än hälften av dödsdomarna för dubbelt horsbrott omvandlades till böter.[106] En skärpning i rättspraxis inträffade dock mot slutet av 1600-talet som en följd av de enväldiga kungarnas syn på Guds lag.[107] Utifrån hovrätternas praxis ifrågasätter Thunander starkt att Appendix konsekvenser blev särskilt omfattande eller innebar någon djupgående brutalisering av rättskipningen. Endast några få procent av de dödsstraff som verkställdes var en följd av Appendix. Straffomvandlingarna var omfattande, och tidigare lagstiftning hade också haft dödsstraff i åtskilliga fall.[108] Varför följde då hovrättens praxis inte den stränga lagen? Här har Jan Eric Almqvist sett en motsättning mellan juristerna som hårdnackat vägrat tillämpa Appendix fullt ut och teologerna som blint och fanatiskt följt det gamla testamentet.[109] En sådan uppdelning av jurister och teologer i två skilda läger har dock Sven Kjöllerström ställt sig skeptisk till som alltför tillspetsad.[110] Thunander uppmärksammar denna motsättning i forskningsläget, men han tar inte själv ställning till frågan om hovrätternas juristerna hade en avvikande rättsuppfattning i förhållande till lagen och Appendix och om de befann sig på kollisionskurs mot rikets teologer. Thunander för ett annat resonemang. På frågan varför hovrätten inte tillämpade lagen i all dess stränghet menar Thunander att det kan ha varit en anpassning till allmänna uppfattningar om vad som var ett rimligt straff och till den straffutmätning som av tradition tillämpats. Thunander åberopar Eva Österbergs formuleringar om att lagen inte kan distansera sig alltför långt ifrån vad människor anser riktigt utan risk för att det leder till öppen konflikt. ”Både i teori och praktik bör lagen ha stått i viss samklang med informella värdesystem.” Thunander drar alltså slutsatsen att rättspraxis i hovrätten utvecklades under påverkan av detta informella värdesystem.[111]

---

och Svensk rättsutveckling. Konsekvenserna av Appendix har studerats av Gustav Olin, 1934, i *Några blad ur det svenska straffsystemets historia.*

[106]Rudolf Thunander, 1993, s 5, 55 f och s 97.

[107]Aa s 57.

[108]Aa s 59.

[109]Jan Eric Almquist, 1942, s 26.

[110]Sven Kjöllerström, 1957. (Denna motsättning i forskningsläget finns omtalad i Rudolf Thunander, 1993, s 57.)

[111]Rudolf Thunander, 1993, s 60, med hänvisning till Eva Österberg, 1987, s 474 f.

Även om detta resonemang framstår som hållbart, förefaller det mig också rimligt att uppfatta hovrätternas humanisering av straffrätten som utslag av vad de högsta juristerna själva uppfattade som rätt och billigt – alltså en modifiering av det teologiska inflytandet.

Vad enfalt hor beträffar upphävdes dödsstraffet igen redan 1653 genom drottning Kristinas straffordning så att underrätterna slapp att döma ut ett dödsstraff som ändå alltid omvandlades i högre instans.

Hur skall man då förklara att statsmakten lät den teokratiska uppfattningen få så stort inflytande på den världsliga lagen? Det är här disciplineringsperspektivet brukar lyftas fram i forskningen så som bl a Per-Johan Ödman gett uttryck för det i *Konformismens triumf*. Införandet av Appendix i svensk rätt uppfattas då som ett sätt för överheten att kontrollera och uppfostra folket till lydnad. I synnerhet försökte staten uppfostra folket till sedlighet. Även Thunander gör sig till tolk för disciplineringsperspektivet och skriver att ”I grunden fanns ändå ett gemensamt intresse hos den framväxande nationalstaten och den reformerade kyrkan att disciplinera sina medborgare. Hand i hand med kyrkan drev den världsliga makten kampanjen mot oordning, omoral och ohörsamhet mot både Guds och kungens påbud.”[112] Det förefaller inte orimligt att statsmakten haft ett intresse att disciplinera befolkningen i en tid då militära kostnader och utskrivningar krävde sina tributer av folket. Men det förblir viktigt att betona att denna statsmakt inte enbart handlade pragmatiskt utan verkligen var delaktig i en religiös ideologi som genomsyrade statsapparaten, kulturen och vetenskapen. Statsstyret var lutherskt ortodoxt. I och med reformationen hade kungen personligen blivit kyrkans högsta företrädare, och därmed också dess främste försvarare. Därför var det också kungens uppgift att bevaka Guds lag. Detta framgår t ex av Matthias Hafenreffers dogmatik, som intog en ledande ställning som lärobok i den svenska prästutbildningen under 1600-talet och början av 1700-talet. ”Den världsliga överheten är en person av Gud insatt för att i människornas yttre samfund vara en trogen väktare över dekalogens båda tavlor och andra därmed samstämmiga, goda och nyttiga lagar, men en rättfärdig hämnare för överträdarna” stod det i denna lärobok.[113] Att kungen var medveten om denna skyldighet kan vara en delförklaring till att Karl IX bifogade Appendix till den svenska landslagen. Att de enväldiga regenterna, Karl XI och Karl

---

[112]Rudolf Thunander, 1993, s 54. Se även Marja Taussi Sjöberg, 1996, s 40.

[113]Citatet av Matthias Hafenreffer är här hämtat ur Carl-E Normann, 1948, s 14 som översatt detsamma. Denne tyske teolog levde 1561–1619 och var professor i Tübingen. Hans *Loci theologici* trycktes i Stockholm år 1600 och fick status som lärobok vid Uppsala universitet 1612.

XII ansåg sig förpliktade att döma i enlighet med bibeln är ett välkänt faktum.[114] (Angående kyrkans position i samhället, se även kapitel 7.)

Den skärpta synen på sedligheten under den lutherska ortodoxin har gett kraftfulla utslag i brottsstatistiken. Forskare som ägnat sig åt brottsstrukturens variationer över tiden har funnit samma mönster i olika undersökningsområden runt om i Sverige. Från en medeltida brottsprofil med få sedlighetsmål blev just sexualförbrytelserna ett av de dominerande brotten från 1600-talet och för lång tid framåt. Till exempel utmärktes brottsprofilen i Arboga under 1400-talet och början av 1500-talet av lindrigare såramål, som var den allt överskuggande brottskategorin följd av grövre såramål. Däremot upptog stölder, sexualförbrytelser och förtal under samma tid endast några få procent vardera.[115] I ett småländskt härad finner Rudolf Thunander att sexualbrotten, från att ha varit sällsyntheter, under perioden 1610–1619 kom att utgöra 36% av samtliga brottmål. I ett östgötskt härad svarade de för samma andel under åren 1603–1648.[116] Med viss tidsförskjutning genomgick samtliga nordiska länder motsvarande utveckling.[117]

2.2 KYRKANS KAMP MOT OSEDLIGHETEN

Genom reformationen fick den bibliska rätten större betydelse än tidigare och inflytandet över den världsliga lagstiftningen blev stort. Man strävade efter att återvända till Guds rena ord och regenterna tvekade oftast inte att låta bibeln ligga direkt till grund för kungliga brev och förordningar – eller som i fallet med Karl IX att helt sonika foga delar av dekalogen till landslagen. Därmed fick den mosaiska lagen omedelbar relevans för lagstiftningens utformning och för underrätternas praxis, om än inte för hovrätterna vars ledamöter förhöll sig tämligen självständiga till Guds lag. Alla former av för- eller utomäktenskapliga sexuella relationer kom att betraktas som brott mot sjätte budordet.

Som vi sett ovan dömdes den som begått horsbrott, mökränkning eller lönskaläge till världsligt straff, som kunde variera från dödsstraff för hor till 40 marker för mökränkning. Den lilla summan för lönskaläge på 3 marker,

---

[114]Se t ex Rudolf Thunander, 1993, s 189. Se även Birger Wedberg, 1944.

[115]Eva Österberg, 1995, s 133.

[116]Rudolf Thunander, 1993 s 94. Undersökningen från Östergötland har gjorts av Jan Sundin (se Jan Sundin 1992 s 81).

[117]Gísli Ágúst Gunnlaugsson, 1994.

som mannen fått betala om kvinnan varit lägrad förut, försvann dock under 1600-talets gång. Även i dessa fall blev böterna 40 marker (eller omräknat 10 daler silvermynt). När böterna inte längre var relaterade till den skada som tillfogats kvinnan och hennes släkt blev kvinnans rykte ointressant för straffutmätningen. Det var synden i sig som skulle bestraffas.

Sexualbrotten föll inte enbart under världslig lag, utan också under kyrklig. Den som begått ett sedlighetsbrott skulle bestraffas enligt båda. Den kyrkliga sanktionen var uppenbar (offentlig) kyrkoplikt och denna fanns stadgad redan i 1571 års kyrkoordning. Den uppenbara kyrkoplikten bestod av tre moment; botgöring, avbön och återupptagande. Därför skulle den brottslige stå på en pliktpall, be Gud och församlingen om förlåtelse samt avlösas från synden. Efter utstånden kyrkoplikt skulle den brottslige vara återupptagen i församlingens gemenskap och därefter hade ingen rätt att tillvita honom eller henne kyrkoplikten. 1617 stadgades också att brottslingar som dömts till döden men benådats skulle genomgå uppenbar kyrkoplikt.[118]

De kyrkliga sanktionerna uppvisade dock lokala variationer under större delen av 1600-talet. Ända sedan reformationen hade det funnits behov av en ny kyrkoordning som fastställde förhållandet mellan stat och kyrka och som gjorde religionsutövandet enhetligt i hela landet. Av dessa skäl initierade Karl XI arbetet på en ny kyrkoordning 1682. Resultatet blev den långlivade, till namnet ännu gällande, 1686 års kyrkolag.[119]

Genom 1686 års kyrkolag underordnades kyrkan tydligare den världsliga makten och principen blev att kyrkans sanktion, kyrkoplikten, skulle träda i kraft först efter en fällande dom i världslig domstol. Enligt kyrkolagen skulle den som begått lägersmål undergå uppenbar kyrkoplikt på sätt som beskrivs i 9:4. Den brottslige skulle stå på en pliktpall en söndag under hela högpredikan, och sedan efter avkunnande från predikstolen avlösas inför hela församlingen. Men den som begått lönskaläge, och hade råd, kunde enligt samma paragraf lösa sig från den uppenbara kyrkoplikten med 100 daler silvermynt, en summa som var tiofaldigt större än de världsliga böterna, och långt mer än vad vanligt folk kunde betala. Vid andra resan lönskaläge kunde man lösa sig med 200 daler. Däremot ansågs tredje resan lönskaläge och enkelt hor som så svåra brott att den brottslige inte kunde köpa sig fri från skammen att stå på pliktpallen. För dessa brott skulle den skyldige dessutom betala 200 daler till

[118]Jan Sundin, 1992, s 139.

[119]Ang den ortodoxa kyrkans strävan efter enhet i religionsutövningen se Hilding Pleijel, 1935, s 60 ff.

kyrkan och hospitalet, eller till socknens fattiga, och den som inte kunde betala böterna skulle plikta med kroppen efter straffordningen.[120]

I kyrkolagens paragrafer om sexualbrotten gjordes ingen skillnad mellan män och kvinnor, och kvinnans övertramp uppgavs varken vara en större eller mindre synd än mannens. Enligt kyrkans lära var män och kvinnor visserligen inte jämlika, utan kvinnan underställd mannen, men när det gällde själens frälsning och det eviga livet gjordes ingen skillnad.

Den som begått lönskaläge skulle alltså avlösas inför hela församlingen. Vad som skulle sägas till den brottslige fanns föreskrivet i ett särskilt formulär i 1693 års kyrkohandboks sjätte kapitel. Även kyrkohandboken var tillkommen som ett led i strävan efter likformighet i religionsutövningen, och inte heller här gjordes någon skillnad mellan män och kvinnor. Det fanns bara ett formulär och prästen skulle byta ut ”han” mot ”hon” i tillämpliga fall. Tonen var tidstypiskt ortodox och gammaltestamentlig och den utomäktenskapliga sexualiteten skildrades i handboken som ett djävulens verk och som ett brott som antogs uppröra alla i församlingen. Trots att ortodoxin kom att luckras upp under upplysningen förblev 1693 års handbok i bruk fram till 1811, och det är därför befogat att titta närmare på texten.

Enligt kyrkohandboken skulle den uppenbara skriften äga rum först när prästen förnam att den skyldige var botfärdig. Vid avlösningsceremonin skulle prästen säga:

> ”Fromma kristna: eder är veterligt, att denna, föreställda person haver igenom djävulens tillskyndan och eggelse, och sin onda fördärvade naturs vana, emot de förmaningar, som honom (henne) och oss allom bör akta utav Guds ord, fallit uti boleri och okyskhet; och fött barn: Och således förtörnat Gud, och förargat hans heliga församling. Och vore han (hon) för den skull värd utav Gud och hans församling förskjutas och förkastas.” Etc.[121]

Efter denna bombastiska utgjutelse över syndaren skulle brottet vara sonat. Därför skulle prästen avsluta med en varning till församlingen, att den som förebrådde den botfärdiga syndaren skulle ”vederbörligen näpst och straffad varda”.

Denna avslutande förmaning till trots var kyrkoplikten en fruktad påföljd av många. Enligt samtida vittnesmål, hände det att kvinnor som riskerade att få erkänna brottet inför församlingen, i sin förtvivlan tog sitt eget eller barnets liv. Flera röster höjdes för att avskaffa pliktpallen. Även kyrkans representanter kunde inta en kritisk hållning. Till exempel uttryckte biskopen

---

[120]1686 års kyrkolag, 9:4.

[121]Handbok, 1693 års, kap 6.

Jesper Svedberg sin syn på den offentliga avlösningen så här: ”Den kommer mycken synd åstad och drager Guds straff över land och rike. För horpallens skull, att där stå och offentligen skämmas i Guds församling, svär mången ifrån sig barnet, som ock barnafader är. Mången lättfärdig kona förgör fostret därföre.”[122] Den offentliga kyrkoplikten som samtidigt var en syndarens försoningsakt med Gud och församlingen har i forskningen genomgående uppfattats som i huvudsak ett skamstraff.[123] (Bilden blir dock mindre entydig om man studerar företeelsen på lokal nivå, se kapitel 3.)

Straffet för lägersmålet väckte fruktan och dessutom förefaller det ha varit svårt för den brottslige att klara sig undan påföljderna. Det finns ett prejudikat från 1736, ett kungligt brev till Åbo hovrätt, som med all tydlighet visar hur svårt det var för den lägrade kvinnan att undkomma straff och offentliggörande av brottet på hemorten, trots stora ansträngningar. I rättsfallet återspeglas en förvånansvärt effektiv samhällskontroll, uppbyggd kring ett välutvecklat samarbete mellan rättsväsen och kyrka:

> ”Vi har i nåder låtit oss föredraga eder underdåniga skrivelse ... angående ogifta kvinnspersonen M. E., vilken efter plägad olovlig beblandelse med köpsvennen I. P. rymt till Petersburg, där framfött sitt foster, och låtit det döpas av kyrkoherden vid den Svenska församlingen G. L., som jämväl intagit henne i församlingens gemenskap, sedan hon till kyrkan betalt 2,5 rubel: I anseende vartill, Ni fuller tyckt, det M. E. som efter inkommen säker berättelse, blivit i Petersburg till församlingens gemenskap intagen, sedan hon något i penningar till kyrkan betalt, icke kunde numera med särskilt straff eller kyrkoplikt beläggas, utan skulle nu i församlingen, varest brottet är förövat, allenast kungöras att hon sitt brott redan försonat: Dock har Ni sådant med mera till Vårt nådiga gottfinnande hemställt: Och länder Er däruppå till nådigt svar, det Vi fullt för skäligt finna, såvida att bifalla Ert underdåniga betänkande, att M. E. numera icke bör med någon kyrkoplikt beläggas, dock som lägersmålet skett å denna sidan om gränsen, så bör hon ock därför erlägga lägersmålsböter, men i anseende därtill att hon å Ryska sidan icke kvarblivit, eller låtit sig till avfall ifrån sin rätta lära förledas, det må hon sedan vara för vidare näpst fri.[124]

Prejudikatet medförde alltså att den kvinna som begått lägersmål i Sverige, men lämnat landet för att föda sitt barn utomlands, skulle lagföras här när hon återkom. Den utomlands genomförda kyrkoplikten kunde dock räknas henne till godo, men församlingen skulle ändå informeras om det inträffade. Rätts-

---

[122]Citatet är här hämtat ur Hilding Pleijel, 1935, s 80.

[123]Denna ståndpunkt intar Sven Kjöllerström, 1971 s 30, 67, 76–80 och Åke Andrén, 1971, s 304; Rudolf Thunander, 1993, s 88 f; Jan Sundin, 1982, s 49 och 1992, s 300.

[124]Kungligt Brev till Åbo hovrätt den 15 september 1736. Prejudikatet är hämtat ur J H Backman, *Ny Lag-Samling*, häfte 3, 1839, s 174.

fallet är visserligen inte från 1600-talet men hör hemma i den uppenbara kyrkopliktens tidevarv.

Att 1600-talets stränga sexualmoral inte enbart var ett sätt att hålla de stora massorna i Herrans tukt och förmaning, utan verkligen genomsyrade alla samhällsskikt, även de högsta, framgår av hovartiklarna från 1687. För lägersmål begångna inom de kungliga slotten eller borgarna, stadgades dubbla eller tredubbla lägersmålsböter samt förvisning från hovet.[125]

2.3 1734 ÅRS LAG

Förarbetena: 1686 påbörjades arbetet på en ny rikstäckande världslig lag, ett arbete som först ett halvt sekel senare resulterade i 1734 års lag. Som ett led i förarbetena skickades lagberedningens förslag ut på remiss. Vid en genomgång av remissinstansernas utlåtanden över sexualbrottsparagraferna kan man se vilka tankegångar som fördes fram inför den nya lagstiftningen. Potentiellt fanns det många goda skäl för lagstiftaren att förespråka en strikt sexuallagstiftning. Sverige var under 1600-talet ett utpräglat agrarsamhälle där både grunden för social organisering och statens skatteintäkter utgick från familjejordbruk som vilade på äktenskap. I det omfattande tryckta utredningsmaterialet uppges så gott som aldrig annat än religiöst grundade ideologiska motiv till den strängt fördömande synen på den utomäktenskapliga sexualiteten. Varför en sträng sexualmoral över huvud taget var önskvärd diskuteras praktiskt taget inte. Hur man skulle förhålla sig till den utomäktenskapliga sexualiteten tycks ha framstått som självklart. Även om man med den tidsmässiga distansen kan se att det fanns fler grunder för att välja en strikt sexuallagstiftning än den religiösa, är det viktigt att betona att det var den religiösa kontexten man formulerade sig inom i de fall man fann behov.

I remissvaren framkommer helt olika uppfattningar om den lägrade kvinnan, eller möjligen utgick man från olika kategorier kvinnor. Svea hovrätt distanserade sig längst ifrån syndaperspektivet. Svea hovrätt, som var en tung remissinstans, betraktade kvinnan närmast som ett brottsoffer och hovrätten tog tillfället i akt att propagera för den uppenbara kyrkopliktens avskaffande. Svea hovrätts omsorg gällde förstagångsförbryterskan, den kvinna som blivit ”kränkt” och som i sin förtvivlan över skammen kunde tänkas döda sitt nyfödda barn:

[125]Hovartiklar den 16 december 1687, paragraf 69, införda i J H Backman, *Ny Lag-Samling*, häfte 3, 1839, s 174.

”Såsom kungl. rätten av åtskilliga exempel har befunnit, att många kvinnspersoner, de som första gången blivit kränkta, hava förnämligast för den fruktan de haft för kyrkoplikten, den de så nedslig hålla, gripit till det oråd att mörda sitt barn; alltså kan kungl. maj:ts nådiga gottfinnande, samt kungl. Lagkommissionens vidare överläggande, om sådana kvinnspersoner, enär de första gången begått lönskaläge, kunna förskonas för uppenbar kyrkoplikt, och i det stället antingen beläggas med något annat straff, eller och slippa med hemlig skrift i sakristian.”[126]

Lagberedningens förslag innehöll också en bestämmelse, vilande på biblisk grund, om att den hävdade kvinnan skulle ha rätt till morgongåva, om mannen *lockat* henne till lägersmål.[127] Men lagförslaget om morgongåva avrådde dock Svea hovrätt ifrån:

”Att den som lockar eller övertalar mö till lägersmål, skall giva henne morgongåva, är både svårt och ovanligt, emedan ock sällan något lägersmål bedrivas torde, som ej kunde sägas vara skett medelst något föregånget lockande eller övertalande.”[128]

En motbild förmedlas i utlåtandet från Åbo län. Här är det inte längre männen som lockar och förleder, och förslaget om morgongåva till den lägrade kvinnan skulle, enligt utlåtandet, få katastrofala följder. I den bild som målas upp var kvinnorna inga värnlösa offer för männens lockande och övertalande. Det förhöll sig snarare tvärt om:

”Att tillerkänna en kvinnsperson morgongåva, med mindre hon vore förlovad eller fullkomligen kan bevisa sig vara belägrad under äktenskapslöfte, skulle giva tillfälle och anledning till allehanda större lösaktighet än någonsin förr varit gängse, och som många ålderstigna pigor är befunna att hava lockat och tubbat omyndiga pojkar och ynglingar till lägersmål med sig, alltså hemställes underdånigast om icke för sådana borde ett visst straff determineras och utsättas, och därjämte förmäles, huru en sådan omyndig eller yngling bör anses.”[129]

I utlåtandet från Åbo län framskymtar något som tycks bottna i ren misogyni men som eventuellt också avspeglar en realitet, något som kan ha varit en kvinnlig underklasstrategi. Det är tänkbart att fattiga kvinnor, som blivit över på äktenskapsmarknaden, utnyttjade den strängt fördömande synen på den utomäktenskapliga sexualiteten till att förföra unga män, som sedan inför hotet om skam och vanära såg sig tvingade att fria.

---

[126]Förarbetena till Sveriges rikes lag 1686–1736. Band 7, s 353.

[127]Ang lagförslagets utformning se Förarbetena till Sveriges rikes lag 1686–1736. Band 4, s 438.

[128]Förarbetena till Sveriges rikes lag 1686–1736. Band 7, s 352.

[129]Förarbetena till Sveriges rikes lag 1686–1736. Utlåtande från Åbo län, s 396.

Lagen: Efter omfattande förarbete antogs så den nya lagstiftningen som trädde i kraft 1736. Vad innehöll då 1734 års lag på sexualbrottens område? Den nya lagen innebar inte någon stor eller genomgripande förändring, varken i synen på sexualiteten eller i straffskalan.

Enligt 1734 års lag skulle två ogifta personer som haft sexuellt umgänge och som för första gången ställdes inför rätta, dömas till böter, mannen till 10 daler silvermynt och kvinnan till 5 daler. Detta var ett ekonomiskt sett kännbart straff, men förstagångsförbrytare behandlades ändå förhållandevis milt jämfört med de som återföll. Vid upprepade förseelser ökades straffet påtagligt så att andra resan lönskaläge medförde dubbla böter och tredje resan tredubbla. Vid fjärde resan var straffet 80 daler för mannen och 40 för kvinnan (MB 53:1).

Den som saknade tillgångar fick böterna omvandlade. Vid första resan lönskaläge blev straffet 14 dagars fängelse för mannen och 7 för kvinnan, alternativt arbete vid kyrka, slott eller fästning. Vid tredje resan omvandlades böterna till fängelse vid vatten och bröd, 12 dagar för mannen och 8 för kvinnan – alternativt kunde straffet också omvandlas till spö och risstraff (MB 53:3).

Man kan lägga märke till att prästeståndet, som drev sedlighetsfrågorna hårt, opponerat sig mot straffet för lönskaläge som man ansåg var alldeles för milt. I en skriftlig påminnelse inlämnad vid ständernas gemensamma förhandlingar angående lagkommissionens förslag 1731, hade prästeståndet anfört att straffet för lägersmål ”måtte ansenligen skärpas” för att ”av blotta fjorton dagars fängelse, utan spisning vid vatten och bröd, varder lättfärdigt folk ifrån lösaktigt lägersmål icke avskräckt i ringaste måtto.”[130] Men nu, under frihetstiden, vann prästeståndets synpunkter inte gehör.

För horsbrotten var straffet avsevärt hårdare: vid enkelt hor blev böterna 80 daler för den gifta och 40 daler för den ogifta parten. Även här ökades straffet på för varje ny förbrytelse, så att fjärde resan enkelt hor medförde dödsstraff för den gifta parten.

Vid dubbelt horsbrott föreskrev Missgärningsbalkens 56:1 att: ”Gör gift man hor med annan mans hustru; miste båda livet.” En enda mening, som i sin kärvhet kanske säger oss mer om äktenskapets moraliska kontext, än något annat vi kan sätta fingret på.[131]

Ett annat lagrum i 1734 års lag som bör ha haft stor betydelse för de ogifta mödrar jag kommer att följa, var Rättegångsbalken 17:10. Paragrafen inne-

---

[130]Förarbetena till Sveriges rikes lag 1686–1736. Band 8, s 77.

[131]Dödsstraffen verkställdes visserligen nästan aldrig under 1700-talet men underrätterna dömde verkligen till döden. Se Erik Anners, 1965, s 290.

håller en anmodan till arbetsgivarna: ”och ej måge de för lönskaläge, eller enfalt hor vräkas, när de därför pliktat, och sitt leverne bättrat.”

Från uppenbar till enskild kyrkoplikt: Som vi sett konserverade 1734 års lag en äldre tids uppfattning om sexualiteten. Men strax efter det nya lagverkets tillkomst genomfördes en i det här sammanhanget synnerligen betydelsefull reform: den uppenbara kyrkoplikten avskaffades vid lägersmål.

Som framgick av utlåtandet över lagberedningens förslag, ansåg Svea hovrätt att den uppenbara kyrkoplikten borde avskaffas, åtminstone för kvinnliga förstagångsförbrytare. Parallellt med arbetet på den nya världsliga lagen var en ny kyrkoordning under utarbetande, och i förslaget till ny kyrkoordning 1731 var den uppenbara kyrkoplikten försvunnen.[132] Som kompensation för den uteblivna kyrkoplikten intogs i förslaget till den världsliga lagen en paragraf om böter till kyrkan; 4 daler för mannen och 2 daler för kvinnan, vid alla slags lägersmål.

Denna lösning avslogs dock till en början. Den uppenbara kyrkopliktens avskaffande var en fråga av ideologisk vikt för prästeståndet, som opponerade sig då frågan behandlades vid 1734 års riksdag. I en skrivelse uppläst vid plenum motsatte sig prästeståndet att enstaka paragrafer ur den nya kyrkoordningen antogs i förväg, och att avskaffa den offentliga syndabekännelsen ansågs stå i strid mot både Guds ord och den ordning som borde råda i församlingen. Prästeståndet kunde inte heller se att den uppenbara kyrkoplikten skulle vara orsaken till barnamorden. Enligt ärkebiskopen låg förklaringen till att barnamorden ökat i att hordomsbrotten tilltagit. Men att den uppenbara kyrkoplikten hade en avskräckande effekt på osedligheten framhölls samtidigt av prästeståndet i diskussionen. Om den uppenbara kyrkoplikten avskaffades skulle ”en öppen dörr och väg lämnas till allehanda synders och lasters förökande utan någon sky och räddhåga.”[133] Av protokollet framgår att diskussionen blev livlig men den finns endast summariskt refererad. De två namngivna personer som i diskussionen argumenterade för att avskaffa den uppenbara kyrkoplikten var landshövdingen baron Ehrencrona och lagmannen Hammarberg, alltså två män ur byråkratin. Frågan ställdes slutligen om beslutet skulle skjutas upp till nästa riksdag varpå ridderskapet och adeln svarade nej, medan borgar- och bondestånden gick på prästeståndets linje och svarade ja.

Som en följd av prästeståndets konservatism och det gehör dess synpunkter vann hos de lägre stånden, levde den uppenbara kyrkoplikten

[132]Förslaget till ny kyrkoordning antogs dock aldrig.

[133]Prästeståndets riksdagsprotokoll 1734, s 210 f samt 504 ff.

visserligen kvar ännu några år, men rättsutvecklingen gick i den riktning Svea hovrätt pekat ut. Saken fick sin lösning 1741, då den uppenbara kyrkoplikten avskaffades vid lönskaläge och enkelt hor, och ersattes av en enskild skrift och avlösning i sakristian.[134] Den enskilda kyrkoplikten skulle förrättas av prästen i tre eller fyra vittnens närvaro och församlingen skulle nästföljande söndag eller högtidsdag endast upplysas om att enskild skrift och avlösning ägt rum, utan att personen namngavs. Genom samma förordning trädde Missgärningsbalkens paragraf om kyrkoböter vid lägersmål i kraft (MB 55:5). De nya lagstadgade kyrkoböterna skulle tydligen betraktas som en minimisumma för i förordningen heter det att: ”Kunnandes prästerskapet, genom tjänliga föreställningar, söka förmå de förmögnare, att frivilligt giva något mera till kyrkan, än lagen innehåller, och socknens fattiga därjämte ihågkomma.” Denna enskilda kyrkoplikt var lagstadgad till 1855.

Det brott som överskuggade alla straffrättsdiskussioner, både i Sverige och i övriga Europa under 1700-talet, var barnamorden, dvs det brott som bestod i att en ogift moder dödade sitt nyfödda barn. Vid stormaktstidens slut var Sveriges befolkning liten och statsmakten försökte i merkantilistisk anda att på alla sätt understödja befolkningstillväxten. Barnamorden var i detta perspektiv dubbelt tragiska. Mordet på det späda barnet berövade samhället en ny individ samtidigt som modern enligt lagen skulle dömas till döden.[135]

Förhoppningen att barnamorden skulle upphöra i och med att den uppenbara kyrkoplikten togs bort infriades tydligtvis inte, vilket bland annat framgår av Kungl Maj:ts *Förbud emot barnamord* den 12 juli 1750, vari sägs om barnamord att ”sådant ännu ofta bedrives”. Tanken bakom det kungliga förbudet var att sprida kunskap om straffets stränghet och samtidigt uppmana anhöriga och husbondfolk att förhindra, att ogifta kvinnor tog livet av sina nyfödda barn. Förbudet skulle därför läsas upp från predikstolen tre gånger om året på de stora högtids- eller bönedagarna ”då mesta folket i kyrkorna sammankomma”.[136] Förordningen uppmanade alltså till en ökad kontroll och övervakning av ogifta gravida kvinnor.

---

[134]Förordning den 18 november 1741, införd i R G Modeé m fl, *Utdrag utur alle ...* Av Svea Hovrätts Brev den 2 december 1741, framgår dock att den uppenbara kyrkoplikten endast avskaffades på försök under 6 år och att en utvärdering därefter skulle ske om vilken effekt avskaffandet haft på bl a barnamorden. Försöket permanentades dock utan vidare diskussion.

[135]Ang barnamordsbrottet, se Erik Anners, 1965. 1700-talets merkantilistiska tankeströmningarna finns utförligt skildrade i Karin Johannissons *Det mätbara samhället*, 1988.

[136]Kungl Maj:ts Förbud emot barnamord, 12 juli 1750, införd i R G Modeé m fl, *Utdrag utur alle...*

En lagändring som kunde tänkas underlätta situationen för parterna i lägersmålsprocessen kom den 4 juni 1756.[137] I enlighet med Rättegångsbalken 10:21 skulle den som gjort sig skyldig till lägersmål rannsakas där brottet begåtts, men nu blev det möjligt att lagföra parterna på vistelseorten, efter brevväxling med domstolen på den ort där brottet förövats. Detta bör ha inneburit en stor lättnad för de kvinnor som valde att föda barnet på annan ort.

2.4 GUSTAV III:S STRAFFRÄTTSREFORMER

I Sverige fick upplysningsfilosofins idéer en god förespråkare i Gustav III och kungen engagerade sig personligen starkt för en reformering av straffrätten i enlighet med upplysningsfilosofins ideal. Runt om i Europa diskuterades Montesquieus, Voltaires och Beccarias reformkrav och deras idéer kom till uttryck i ett stort antal lagstiftningsarbeten vid 1700-talets slut.[138]

Gustav III:s stora omsorg kom att gälla barnamorden, tidens allt överskuggande straffrättsproblem. De frekvent förekommande barnamorden visade, menade kungen, att dödsstraffet inte var tillfredsställande som avskräckning. När det gällde idén om att avskaffa dödsstraffet för barnamord stod Gustav III dock tämligen ensam. Till och med rådet åberopade på traditionellt vis Guds och Sveriges lag till stöd för dödsstraffets bevarande.[139] Men rådet var på det klara med, att det var den strängt fördömande synen på lägersmålen som gav upphov till barnamord, och genom att förbättra situationen för lägrade kvinnor hoppades både rådet och kungen att antalet barnamord skulle minska. I detta syfte upprättades ett åtgärdsprogram i 9 punkter, kungjort genom *Kungligt cirkulär till hov- och överrätterna den 17 oktober 1778*, det så kallade barnamordsplakatet. I cirkulärets inledningstext finns ett intressant uttalande om hur situationen för den lägrade kvinnan och hennes oäkta barn ansågs ha varit:

---

[137]Kungl Maj:ts skrivelse den 4 juni 1756, införd i R G Modeé m fl, *Utdrag utur alle...*

[138]Erik Anners, 1965, s 46. Se även Martin Bergmans avhandling, 1996, om dödsstraffet på 1700-talet som bl a utförligt diskuterar barnamordsbrottet. Se även Eva Torstenssons pågående avhandlingsarbete om barnamord fr 1600–1800-talet, vid Historiska inst, Lund.

[139]Erik Anners, 1965, s 221.

”ehuru genom eftergift av straff, otukt och oordentlig levnad icke bör lämnas tygelfria, så vida sådant strider emot sederna, och skulle medföra mycket ont uti samhället, anse Vi dock därav icke bör följa, att på en hävdad kvinna för hennes livstid lägga sådan skymf, som icke överensstämmer med lagen, bestraffningens avsikt eller förseelsen och brottet, icke heller att godkänna fördomar och en blind iver, som i förra tider gått så långt, att knappast naturens röst fått rådfrågas för de oskyldiga barnen, utan många ansett dem för det de varit födda av oäkta säng, såsom ifrån samhället och all vård uteslutna”[140]

Lag skulle stiftas genom kungens och ständernas gemensamma beslut, men 1778 års cirkulär var tillkommet inom kungens begränsade administrativa förordningsmakt. Ändå, eller kanske snarare just därför, lanserades genom barnamordscirkuläret ett alldeles nytt sätt att hantera den utomäktenskapliga sexualiteten. Genom 1778 års cirkulär mot barnamord vände sexualbrottslagstiftningen in på en helt ny väg där det inte längre handlade om att straffa och avskräcka, utan om att skydda och förskona. Cirkulärets regler kunde, om de tillämpades fullt ut, sätta så gott som samtliga gällande lagregler kring lägersmålen ur spel. Barnamordsplakatet innehöll i korthet följande:

1. Den enskilda kyrkoplikten skulle verkställas av den präst som anmodades och vittnena ålades tystnadsplikt vid straffansvar. Dessutom förelades barnmorskor tystnadsplikt om de hjälpt en lägrad kvinna vid förlossningen.
2. Ingen fick stängas ute från församlingens gemenskap på grund av lägersmål, eller vägras att nyttja salighetsmedlens nyttjande.
3. Ingen skillnad fick göras mellan äkta och oäkta barn vid dopet.
4. Den lägrade kvinnan fick inte utmärkas som mindre ärlig, och kallas kona, kvinnfolk eller fästekvinna i lysning till äktenskap eller annan handling.
5. Parterna fick rätt att skriftligen svara för sin förbrytelse vid domstolen. Och om kvinnan inställde sig personligen skulle hon inte ”genom varjehanda så otjänliga som onödiga frågor blottställas för skymf och andras begabberi.” Om båda parter erkänt skriftligen skulle domaren inte heller kungöra domen för den rättssökande menigheten, utan endast meddela de berörda.
6. Föräldrar och husbondfolk skulle såväl dölja kvinnans tillstånd som ta vård om henne fram till förlossningen. Om de inte gjorde det, stod det kvinnan fritt att söka den utväg som bidrog till barnets framfödande och bevarande. Ingen hade rätt att förebrå den lägrade kvinnan hennes förbrytelse.
7. Den kvinna som ville framföda barnet på okänd ort skulle lämnas ostörd utan att man frågade om hennes person eller tillstånd. (Detta gav upphov till begreppet ”moder okänd”.)
8. Till underhåll av oäkta barn skulle årligen vissa medel avsättas av de medel som fanns till barnhus och hospitalsinrättningar. Om församlingen så fann för gott kunde även något av fattighusmedlen användas till oäkta barns försörjning

[140]Kungligt cirkulär Till samteliga Hov- och överrätterne, angående förekommande av Barnamord. Den 17 oktober 1778, infört i Samuel af Ugglas 1794, s 147 ff.

9. Varje gång ”Förbudet mot barnamord” upplästes från predikstolen skulle prästen göra allvarsamma föreställningar om vilket grovt brott barnamordet var.

Gustav III:s försök att avskaffa dödsstraffet för barnamord ledde vidare till en större strafflagsreform. 1778 förelade kungen först lagkommissionen och rådet, sedan ständerna, att uttala sig om vid vilka brott dödsstraffet kunde mönstras ut.

Lagkommissionen avgav ett svar i konservativ anda. När det gällde sexualbrotten fann lagkommissionen det mycket betänkligt att avskaffa dödsstraffet för dubbelt hor med tanke på den oordning det skulle åstadkomma och den kallsinnighet mot barnen och deras uppfostran brottet innebar. Dessutom stod det i strid mot Guds bud och Sveriges urgamla lagar att avskaffa dödsstraffet. Detsamma gällde Missgärningsbalkens kapitel 59, beträffande blodsskam och lägersmål i förbjudna led.[141]

Ständerna, bondeståndet undantaget, tillsatte egna lagutskott för att utreda propositionerna om att inskränka dödsstraffet. Motsättningarna var stora mellan å ena sidan en opinion inom adelsståndet, som färgades av upplysningsidéerna, och majoritetsuppfattningen inom adeln, prästeståndet och borgarna. Bondeståndet stödde i stort sett propositionerna och visade därmed sin solidaritet med kungen.

I straffrättsdiskussionen bröts gamla teokratiska tankegångar mot moderna upplysta. Inom adelsståndet framförde Johan von Engeström, hundra år före sin tid, bland annat tanken att lönskaläge inte borde betraktas som ett brott utan som ett tvistemål som endast kunde dras till domstol av den lägrade kvinnan. Engeström framförde också tanken att kvinnan vid brist på bevis mot lägersmannen borde tillåtas styrka sin talan med edgång.[142] Samtidigt såg prästeståndets lagutskott det som sin uttalade uppgift att i varje enskilt fall grunda sitt betänkande på såväl gudomlig som naturlig lag och omtanke om allmän och enskild säkerhet. För dödsstraffets bevarande vid barnamord åberopade man följaktligen Guds ord till Noa att ”Den som utgjuter människoblod, hans blod skall ock av människor utgjutet varda” och Guds utlovade hämnd på människorna om detta inte efterlevdes, varpå utskottet sade sig inte våga tillstyrka att dödsstraffet avskaffades. Däremot accepterade man att dödsstraffet försvann vid horsbrotten, som en anpassning till praxis. Vid dubbelt horsbrott föreslogs straffet i stället bli högsta kroppsplikt åtföljt av fängelse på evärdlig tid, utan möjlighet till omvandling. Prästeståndets lagutskott åberopade alltså i vissa fall Guds ord som stöd för sitt

[141]Erik Anners, 1965, s 237 f.

[142]Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll, 1778–1779, s 526 ff.

ställningstagande men kunde numera i andra fall tänka sig att lämna Guds ord därhän, som exempelvis vid horsbrotten.[143]

Som rikets ständers gemensamma principiella uppfattning anfördes slutligen att ständerna inte ville acceptera att dödsstraffet avskaffades vid de brott, som stred mot Guds lag. Detta uttalande till trots, blev följden att ständerna, något motsägelsefullt, samtyckte till att dödsstraffet avskaffades vid bl a tvegifte (9:1), våldtäkt (22:1), enkelt hor fjärde gången (55:3) samt för dubbelt hor (56:1). Till viss del var reformen snarast en anpassning av lagstiftningen till praxis. Dödsstraffet för tvegifte och horsbrotten tillämpades nästan aldrig längre, även om underrätterna dömde ut dem.[144]

Vid 1786 års riksdag försökte Gustav III återigen avskaffa dödsstraffet för barnamord, utan framgång. Prästeståndet gick till motoffensiv och försökte få barnamordscirkuläret avskaffat eller modifierat. Det förhatliga cirkuläret uppgavs vara roten till en högst allvarlig försämring av det sedliga tillståndet i landet, och det ansågs snarare bidra till en ökning i antalet barnamord. Domprosten Fant anförde i prästeståndet att cirkuläret lett till att: ”den ena hälften av människosläktet (männen) under lagens skydd, som förbjuder ända till efterfrågandet av blotta namnen, tror sig hava erhållit ett slags fribrev att opåtalt alldeles strafflöst begå den skamliga otuktslasten.”[145] Om nu kvinnan i stället hade hoppet att hennes medbrottsling skulle bli dömd att bidra till barnets försörjning, kunde till äventyrs fler liv sparas. Fants anförande vann allmänt bifall i prästeståndet och gav upphov till en skrivelse till kungen. I denna skrivelses slutord kommer prästeståndets syn på den utomäktenskapliga sexualiteten till klart uttryck. Prästeståndet bönföll om:

> ”en sådan nådig ändring och förklaring av merhögstbemälte nådiga cirkulär, varigenom otukt och lösaktighet måtte återfå sin tillbörliga vanära och näpst, hor och blodskam sitt rättmätiga straff, kyskhet och dygd sin rättmätiga heder, samt rikets prästerskap en så säker föreskrift för dess ämbetes åtgärd, att, i alla förekommande händelser, både lagen och samvetet därvid kunna förenas.”[146]

Kungens motdrag blev att låta varje rådsmedlem personligen yttra sig i saken. Det visade sig att rådet enhälligt slöt upp kring barnamordscirkuläret och prästeståndets krav tillbakavisades följaktligen.[147]

---

[143]Prästeståndets riksdagsprotokoll, 1778–1779, s 132 ff.
[144]Erik Anners, 1965, s 290.
[145]Prästeståndets riksdagsprotokoll, 1786, s 49.
[146]Prästeståndets riksdagsprotokoll, 1786, s 269.
[147]Erik Anners, 1965, 315 ff.

2.5 1800-TALETS RÄTTSUTVECKLING

Genom den uppenbara kyrkopliktens avskaffande 1741 och barnamordscirkulärets tillkomst 1778, hade påföljderna för lägersmålen modifierats kraftigt. Under 1800-talet mildrades straffen ytterligare stegvis. Under en stor del av 1800-talet pågick också arbetet på en omfattande revision av civil- och kriminallagstiftning, i utpräglat liberal anda.

Efter statskuppen 1809 förklingade ortodoxin och Bibeln åberopades sällan längre i politiska diskussioner. Den förefaller ha blivit obsolet och inte heller prästeståndet refererade längre till Bibeln ens i sedlighetsfrågorna. Liberala tankegångar kom däremot allt oftare fram i ständernas diskussioner.

Nu kunde man förväntat sig att sedlighetsfrågorna, från att ha varit prästeståndets bord, i liberal anda togs upp från annat håll. Det visar sig dock att det även under 1800-talet främst var inom prästeståndet man engagerade sig i sedlighetsfrågorna, men nu fördes diskussionerna delvis med helt andra förtecken. Prästeståndet rymde inom sig dels en synnerligen konservativ falang, dels en liberal.[148] Därav kom det sig att ståndet ömsom lade fram liberala, humanitärt präglade motioner, ömsom konservativa. Diskussionerna som följde inom ståndet blev också mycket livliga, medan de övriga ståndena röstade för eller emot motionerna utan större synligt engagemang.

Av största betydelse för rättsutvecklingen blev en motion från prästeståndet 1809, vari hovpredikanten, prosten Stenhammar yrkade på lindring i straffet för kvinnan vid lägersmål. Stenhammar ville ha till stånd en ändring av Missgärningsbalken 53:3, som föreskrev att kvinnan vid brist på tillgångar skulle få böterna omvandlade till fängelsestraff. Stenhammar fann det upprörande att moderns straff drabbade det oskyldiga barnet, men en nedsättning i straffet såg han också som motiverad utifrån den lägrade kvinnans egen situation:

> ”Vid alla lägersmål är det bekant, huru den felaktiga kvinnan blir mångdubbelt straffad. Hon pliktar väl endast hälften emot förföraren; men i samma stund, som hon framfött sitt barn, är hon, med få undantag i de talrikare klasser, redan bragt till tiggarestaven. ... Till det allmänna lagutskottet torde det höra, att fullkomligt avhjälpa den orättvisa och dubbla tyngd, som vid ifrågavarande tillfälle drabbar synbarligen den svagare, samt framförallt avskaffa det gruvliga straff barnet måste undergå, då modern under amme-

[148]Hur en representant för den konservativa falangen såg på sin samtid och dagens politiska frågor, med färgstarka personskildringar och detaljerade beskrivningar av riksdagspolitiken, återfinns i prosten Stenhammars publicerade brev, 1903.

tiden inmanas i häkte, för att, till uppfyllande av den förmenta rättvisans fordringar, på vatten och bröd utsvälta sig och sitt barn."[149]

Stenhammar ansåg också att böterna till kyrkan borde avskaffas, då en fattig kvinna, som med sitt arbete aldrig hann förtjäna till kläder och uppehälle åt sig och sitt späda barn, inte rimligen kunde avtjäna ens den ringaste penningplikt.[150]

Prästeståndet remitterade ärendet till ständernas lagutskott. Motionen låg uppenbarligen i linje med tidsandan och det förslag som lagutskottet utarbetade gick betydligt längre än motionen. I förslaget slopades det världsliga straffet helt för kvinnan vid lönskaläge första och andra resan. I fortsättningen skulle kvinnan endast skriftas enskilt och avlösas samt böta 2 daler silvermynt till kyrkan vid första resan. Vid andra resan dubblades böterna till kyrkan, men dessa böter kunde inte omvandlas till annat än arbete. Den kvinna som dömdes för lönskaläge tredje gången eller därutöver, skulle dock även i fortsättningen dömas till världsligt straff som tidigare, med den reservationen att om kvinnan inte kunde betala böterna och hon fött barn som fortfarande var vid liv, skulle fängelsestraffet anstå till ett år efter barnets födelse.

I prästeståndet blev meningarna delade mellan dem som betonade problemets humanitära sida och dem som såg det som viktigare att värna om sedlighet och äktenskapets helgd.[151] Lagutskottets förslag om mildring i straffet för lägrad kvinna godtogs dock av prästeståndet såväl som av de övriga ståndena.

1809 var också det år då en ny kyrkohandbok antogs av riksdagen. Handboken trädde i kraft 1811, och därmed kom det gamla ortodoxa formuläret för skrift och avlösning vid lägersmål ur bruk. I den nya handboken fanns inget speciellt formulär för lägersmålsfallen, utan samma text skulle användas till alla som blivit dömda att undergå kyrkoplikt. Den skyldige behövde inte längre höra att brottet begåtts genom "djävulens tillskyndan och eggelse" men väl att brottet skett mot "Guds heliga ords föreskrift och vårt borgerliga samfunds kristliga lagar".[152]

Vid riksdagen 1828 lade prosten Nibelius fram en motion i ett ämne som av allt att döma upplevdes som angeläget av många inom prästeståndet. Motionen ledde inte till någon ändring av lagen, men den väckte en mycket intressant diskussion. I motionen föreslogs att en lägrad kvinna som ville åtnjuta fattigvårdsunderstöd till sitt barn, borde åläggas att uppge barnafadern,

---

[149]Prästeståndets riksdagsprotokoll, 1809, band 1, s 477.
[150]Ibid.
[151]Prästeståndets riksdagsprotokoll 1809, band 4, s 264 ff.
[152]Kyrko-handbok, 1811, s 136.

så att även han kunde förmås att bidra till barnets försörjning.[153] Motionen remitterades till lagutskottet som i sitt betänkande framförde tre invändningar mot Nibelius motion:

> ”a) att lägrad kvinna till äventyrs icke alltid känner sin lägersman eller själv bestämt vet av vem hon blivit med barn rådd;
> b) att, om hon ock känner och kan uppgiva den person, som är fader till hennes barn, hon likväl ofta ej är i stånd att beledsaga sin uppgift med laga bevisning; och
> c) att, i fall kvinnan ej vill lägersmannen upptäcka, hon alltid har den utväg att föregiva, antingen att han är för henne okänd, eller att hon saknar bevis till hans övertygande.”

Lagutskottet menade att dylika obevisbara angivelser endast ledde till förargelse och snarare borde förekommas än framkallas. Lagutskottets rekommendation till ständerna blev därför att ogilla Nibelius motion.[154] Något gehör från de övriga ståndena fick motionen inte heller. När lagutskottets förslag, att avslå motionen, föredrogs i prästeståndet begärde Nibelius ordet och bemötte lagutskottets betänkande punkt för punkt:

> ”a) Det är väl någon gång möjligt, att lägrad kvinna icke bestämt vet, av vem hon blivit rådd med barn, men det är ock lika möjligt, att ibland tio sådana barnaföderskor nio veta det, och äro då i tillfälle att fattigförsörjningen till lindring kunna uppgiva lägersmannen, för att erhålla fosterlön.
> b) Det är väl någon gång möjligt, att lägrad kvinna ej är i stånd att åstadkomma laga bevis emot sin lägersman; men det är ock lika möjligt, att långt flera verkligen förmå det, och komma i tillfälle att med fattigförsörjningens biträde utverka det goda ändamålet.
> c) Det är väl någon gång möjligt, att lägrad kvinna, under föreburen okunnighet och brist på bevisning, icke vill upptäcka lägersmannen, men det är ock lika möjligt och långt mera troligt, att i dessa sällan förekommande fall åtnjuter hon hemligen så mycket understöd av den fruktande lägersmannen, att fattigförsörjningen icke skulle behöva att foga anstalt om särskilt understöd.”[155]

Nibelius ansåg av dessa skäl, att lagutskottet än en gång borde ta motionen under övervägande, och anhöll om återremiss. Den fortsatta diskussionen blev ytterst intressant. Talarna hyste väl en konservativ önskan att upprätthålla, eller snarare återinföra, vad de ansåg vara en god sedlighet och moral, men samtidigt innehåller dessa anföranden något mera; ett värnande om kvinnornas och barnens intressen gentemot männens.

---

[153]Prästeståndets protokoll, 1828, band 1 s 565 f.
[154]Lagutskottets betänkande nr 21, 1828 års riksdag, 7 samlingen 1 avd, band 1.
[155]Prästeståndets protokoll, 1828–1829, band 3, s 26 ff.

Där Nibelius slutat tog biskop Thyselius vid för att sätta in frågan i ett större sammanhang. Thyselius hade gärna sett ett kraftfullare botemedel mot den allt mer tilltagande lättfärdigheten och liderligheten, men den nu avslagna motionen skulle i alla fall ha varit ett steg i rätt riktning. Men att förföra den ena kvinnan efter den andra utan att behöva vårda sig om henne och barnet i deras nöd, var visst ”ett herrligt privilegium, som måste försvaras i det yttersta.” Thyselius beskrev lagstiftningens väg sålunda:

> ”Först låter man medlidandet för den förförda och farhågan för barnamordets ryslighet tala vad de kunna. När fördärvet är närmare sin mognad föres ett mera dristigt språk. Då är kvinnan så djupt fallen att hon icke kan uppgiva sitt barns fader, eller ock skulle hon dikta brott på den oskyldige.”[156]

Biskoparna af Wingård och Faxe instämde och överhovpredikanten Hedrén begärde ordet för att yttra sig i detta ämne, som han ansåg var ett av de allra viktigaste i hela lagstiftningen, av vikt för själva den kristna samhällsgrunden. I skottlinjen stod 1778 års cirkulär mot barnamord, roten till sedernas fördärv. Enligt Hedrén hade tydligen författningen, som skulle skonat den fallna kvinnans blygsamhet, nu efter ett halvt sekels förlopp lett till att blygsamheten så förstörts att kvinnan inte längre skulle känna sin lägersman. Hedrén utbrast i följande frågor, ställda utifrån lagutskottets betänkande:

> ”Är då denna olycka i samhället verklig och sann? Och är den allmän? Det är nog bedrövligt att erfarenheten icke sällan giver anledning att misstänka det; eller kan även det onda på intet sätt hjälpas? Är det så obotligt, att våra lagar därefter måste lämpas? Är kvinnan hos oss, jag vill icke säga, icke kristen, utan är hon icke mera människa, är hon nersjunken till eller under djuren?”

En talare, prosten Nordin, uttalade sig dock mot motionen. Han påstod sig visserligen innerligt önska att det funnits ett sätt att lagligen avslöja alla de män som var fäder till oäkta barn, men ansåg att förslaget var mera välmenande än tillfredsställande. Hur skulle man kunna tvinga kvinnor att uppge barnafädernas namn om de inte ville? Hotades de med inkvisitoriska medel kunde de uppge diktade namn. Och, fortsatte Nordin, ”Om kvinnans nakna beskyllning skulle äga vitsord, vem kunde då vara säker om heder och ära? En nedrig kvinna skulle med sådan makt kunna fläcka de ärligaste namn”.[157]

Prästeståndet återremitterade ärendet till lagutskottet för ytterligare övervägande, men lagutskottet svarade endast med en anmälan om att de tre övriga stånden lämnat bifall till utskottets betänkande. Lagutskottets sätt att

---

[156]Ibid.

[157]Ibid s 34 f.

hantera ärendet väckte protester, men då alla önskade ett snabbt slut på riksdagen lät man saken bero.[158]

Genom lagändring 1855 slutade domstolarna att döma till kyrkoplikt, och kyrkoplikten blev en rent inomkyrklig angelägenhet. Diskussionerna som föregick ändringen var livliga men har litet intresse i detta sammanhang eftersom de mest kom att handla om den uppenbara kyrkoplikten, som fanns kvar för bl a stöld.[159] Den enskilda skriften förblev dock en förutsättning för rätten att delta i nattvarden. Därmed framstod den enskilda skriften efter lägersmål i praktiken alltjämt som nödvändig för kvinnor som fött oäkta barn. (Se kapitel 7.)

Redan 1811 tillsattes en lagkommitté för att utarbeta en ny civil- och kriminallag, som motsvarade tidens krav. Lagkommittén, vars främste representant, Johan Gabriel Richert, har kallats den svenska liberalismens lärofader, utarbetade ett förslag till ny kriminallag som lades fram redan 1832. Då var tiden inte mogen för ett så radikalt lagförslag, och det skulle dröja ända till 1864 innan riksdagen antog den nya Strafflagen.

När det gällde sexualbrotten lanserade Strafflagen en helt ny syn på sexualiteten. Den hade blivit en privatsak, och i normalfallet skulle staten bara ingripa om parterna själva önskade det.

Vid lönskaläge skulle mannen dömas till böter, högst 100 riksdaler, men endast om kvinnan eller hennes målsman stämt mannen angående underhåll till barn.[160] Vid enkelt horsbrott blev straffet böter eller fängelse i högst 6 månader för den gifta parten och vid dubbelt horsbrott skulle båda dömas till fängelse från 6 månader till 2 år.[161] Men trots dessa ganska stränga straff, låg inte heller horsbrotten regelmässigt under allmänt åtal.

Genom 1864 års Strafflag kom alltså sexualbrotten i allmänhet under enskilt åtal. Det var en modern liberal lagstiftning, som överlät moralfrågorna till medborgarna.

2.6 DE OÄKTA BARNENS RÄTTSLIGA STÄLLNING

[158]Prästeståndets protokoll, 1828–1829, band 4, s 350 ff.

[159]Diskussionen i prästeståndet finns utförligt refererad och kommenterad i Anders Arner, 1963, s 18 ff.

[160]1864 års Strafflag, 18:9, införd i Carl Backmans *Ny Lag-Samling*, nionde häftet 1874.

[161]1864 års Strafflag 17:1,2,3 införd i Carl Backmans *Ny Lag-Samling*, nionde häftet, 1874.

De oäkta barnens liv och villkor ligger utanför undersökningens egentliga ramar. Ändå kan det vara relevant att helt översiktligt diskutera barnens status och ställning utifrån lagstiftningen. Det oäkta barnets status bidrar till förståelsen av den ogifta moderns status och vice versa. I ett vidare perspektiv skulle det också vara rimligt att fråga sig vad barnet egentligen betydde för modern. Hypotetiskt skulle barnet, utöver den rent känslomässiga dimensionen, kunna fylla flera funktioner för kvinnorna: som påtryckning för äktenskap, som framtida arbetskraft, som socialt nätverk och som ålderdomstrygghet. För de här aspekterna har lagstiftningen stor betydelse.

Vilka barn var det då som betraktades som ”oäkta” och som därmed skulle diskrimineras av samhället? En långtgående diskriminering var det nämligen redan enligt lagens bokstav.

Med ”oäkta” menades, enligt 1734 års lag, ett barn fött utom äktenskapet. Alla barn som föddes utom äktenskapet var dock inte oäkta. 1734 års lag skilde skarpt mellan oäkta barn och barn avlade i så kallade ofullkomnade äktenskap, dvs under trolovning eller äktenskapslöfte. Även det fall där mannen låtit kvinnan gå fram vid kyrktagningen som hans fästekvinna kan räknas till de ofullbordade äktenskapen.[162] Barn födda i ofullkomnade äktenskap hade äkta börd och samma juridiska status som barn födda inom äktenskapet.[163] Därmed hade de rätt att bära faderns släktnamn och de hade också rätt till arv, även om föräldrarnas förhållande inte fullbordades med vigsel. I dessa fall hade barnets mor också rätt till underhåll från barnets far. Även om barnet var avlat i lönskaläge utan äktenskapslöfte blev barnet äkta om föräldrarna senare gifte sig med varandra. Oäkta barn var följaktligen barn vars föräldrar aldrig bundit upp sig för äktenskap, vare sig med löfte, trolovning eller gemensam kyrktagning och inte heller senare ingått äktenskap med varandra. Därmed skulle oäkta barn i praktiken vara resultatet av en lös förbindelse. Det var med andra ord inte utebliven vigsel som gjorde barnet till oäkta utan brist på varje tecken till äktenskapsavtal. Man kan se att de oäkta barnens svaga rättsliga ställning ligger i linje med reformationens uppvärdering av äktenskapet. Men man kan också se att det fanns en vilja att göra definitionen vid, så att så få barn som möjligt fick status som oäkta.

Termen oäkta barn kom ur bruk genom 1917 års lagstiftning.[164] Men innebörden av termen oäkta tycks dessförinnan ha genomgått en förändring.

---

[162]Se 1734 års lag GB 3:9 och 3:10. Se även Arthur Thomson, 1966.

[163]1734 års lag GB 5:1.

[164]Lagen om äktenskaplig börd, 14 juni 1917. Denna lag upphävde regeln om äkta börd för trolovningsbarn, vilka kom att få arvsrätt efter sin fader men ej efter andra släktingar på fädernesidan. Se Bäärnhielm, 1934.

I början på 1900-talet, i samband med lagstiftningsarbetet kring de utomäktenskapliga barnens rättsliga ställning, gjorde Statistiska Centralbyrån en stor utredning. Del I utkom 1914 och del II 1916. I utredningen diskuteras hur trolovningsbarnen klassificerats i befolkningsstatistiken från 1750-talet och framåt:

> ”Det bör måhända framhållas, att från och med år 1861 barn av trolovade mödrar i vår befolkningsstatistik konsekvent inräknats bland oäkta födda; före denna tid, då den statistiska bearbetningen av kyrkoböckerna församlingsvis handhades av pastorsämbetena, förfors härutinnan olika av olika pastorsämbeten. Före 1860-talet torde sålunda de äkta barnen vara något för högt upptagna och de oäkta i motsvarande omfattning för lågt”[165]

Här gör sig utredaren skyldig till en anakronism. Om prästerna tidigare redovisat trolovningsbarnen som äkta bör det ha berott på att dessa barn haft status som äkta. Enligt 1734 års lag ansågs ju trolovning ge barnen äkta börd. Någon förändring skedde inte på den här punkten förrän 1917. Men troligtvis hade synen på trolovningsbarn förändrats under hand så att lagtexten redan på 1860-talet blivit otidsenlig och inte längre stod i samklang med den allmänna uppfattningen. Den gamla föreställningen att trolovning var lika bindande som vigsel hade förfallit. Reglerna om ofullkomnade äktenskap upphörde genom 1915 års äktenskapslagstiftning.[166]

Rätt till arv: Fram till 1866 saknade oäkta barn helt arvsrätt. Om det oäkta barnet dog kunde däremot föräldrarna ärva sitt oäkta barn. Arvsreglerna gällde alltså i ena riktningen men inte i den andra. Först 1866 fick de oäkta barnen rätt till arv efter sin mor – med undantag för barn avlade under moderns äktenskap eller i förbjudna led. Oäkta barns arvsrätt efter släktingar på mödernesidan kom först 1905.[167] Det skulle sedan dröja ända till 1969 innan det utomäktenskapliga barnet blev arvsberättigat efter sin far.

Rätt till underhåll: Enligt både lands- och stadslagen skulle oäkta barn försörjas först av sin moder i tre år och därefter av fadern i fyra år. Denna regel upphörde 1697. Då infördes regeln om oäkta barns rätt till *nödtorftig* föda och uppfostran från modern och fadern. Det spelade alltså ingen som helst roll om föräldrarna var förmögna eller fattiga, allt som kunde tilldömas barnet var ett nödtorftigt uppehälle. Regeln om rätt till nödtorftigt underhåll

---

[165]Statistiska meddelanden. Serie A. Utom äktenskapet födda barn, 1912–16, s 12.

[166]Gösta Bäärnhielm, 1934, s 9.

[167]Gösta Bäärnhielm, 1934, s 15 f. Den ensidiga arvsrätten slopades dock 1917 och därefter kunde fadern inte ärva sitt utomäktenskapliga barn med mindre än att barnet även fick arvsrätt efter fadern.

gällde ända fram till 1917. Någon viss ålder då underhållet skulle upphöra stadgades inte i lagtexten men i domstolspraxis betydde det att föräldrarna förpliktigades underhålla barnet till det fyllt femton år eller den ålder dessförinnan då barnet kunde försörja sig självt.[168] (Om underhåll se även kapitel 3 och 4.)

Fosterbarn: Det barn som föddes oäkta kunde växa upp hos modern (eller annan närstående), inackorderas privat mot betalning eller bli fosterbarn. Redan i 1739 års legostadga betraktades fosterbarnen som arbetskraft. Var barnet under tolv år när det kom till fosterföräldrarna var barnet skyldigt att stanna kvar hos dem tills det fyllt 18 år. Den som tog sig an ett fattigt barn skulle gottgöras för sina kostnader genom barnets arbetsinsats. Enligt bestämmelserna om fosterföräldraskap i legostadgan 23 nov 1833, hade den som upptog ett fattigt barn föräldrarätt över barnet. Det innebar dock inte att fosterbarnet fick fosterföräldrarnas sociala ställning, utan barnet betraktades som deras tjänare. Förfarandet med bortauktionerande av barn till lägstbjudande i socknen var en följd av 1847 års fattigvårdsförordning.[169]

Det oäkta barnets sociala ställning: De oäkta barnen föddes utan släktband, utanför det sociala systemet. Även om fadern erkänt faderskapet hade barnet inte rätt att bära sin fars släktnamn utan tog vanligtvis namn efter sin morfar. I allmänt medborgerligt hänseende var de oäkta barnen dock likställda med andra medborgare och kunde inneha ämbeten och driva förvärvsverksamhet.[170] Ett undantag från detta var att oäkta barn i regel inte hade rätt till inträde i skråna i äldre tid.[171] Spädbarnsdödligheten kan ge en fingervisning om de oäkta barnens tillgång till vardaglig omvårdnad och omsorg. Under 1800-talet var spädbarnsdödligheten generellt sett fortfarande hög, men stadigt fallande. Oddsen att överleva det första levnadsåret varierade dock starkt beroende på om man var född inom eller utom äktenskapet. Under perioden 1801–1805 dog cirka 17 procent av de äkta barnen under första levnadsåret, mot cirka 45 procent av de oäkta.[172] Barnens möjligheter att överleva var genomgående något bättre på landsbygden än i de ohälsosamma städerna.[173]

---

[168]Ibid s 12 ff.
[169]Ang fosterbarn se Birgit Persson, 1986, kap II, s 4, samt Gösta Bäärnhielm, 1934, s 31.
[170]Gösta Bäärnhielm, 1934, s 14.
[171]Carl Delin, 1909, s 109.
[172]*Statistiska meddelanden serie A. Utom äktenskapet födda barn I.* 1912–16, s 55, tab T.
[173]*Statistiska meddelanden serie A. Utom äktenskapet födda barn I,* 1912–16, tab Z, s 65.

Varför var då dödligheten så fruktansvärt hög bland de oäkta barnen? Den höga dödligheten kan förklaras med mödrarnas fattigdom och brist på tillsynsmöjligheter, att barnets lämnats bort eller inte ammades. Men det kan inte heller uteslutas att den höga dödligheten var ett tecken på att barnet just var oönskat. Ett efterlängtat barn bör får bättre omvårdnad än ett barn som är till hinder för sin mor.

Av lagstiftningen framgår att samhället i många viktiga avseenden, bl a beträffande arvsrätt och rätten till god uppfostran, diskriminerade oäkta barn. Om man gör ett hopp i tiden ända fram till 1914 kan man se att samhällets syn på de oäkta barnen fortfarande var starkt negativ. Från Statistiska Centralbyråns undersökning om de utomäktenskapliga barnens juridiska ställning i samband med lagändringsarbetet, kommer följande resonemang om den ökande illegitimiteten:

> ”En fortsatt utveckling i samma riktning, för vilken redan genom den alltjämt sjunkande äkta födelsefrekvensen finnes rätt stor sannolikhet, innebär en verklig fara för vårt folk. En dylik samhällets förnyelse nedifrån kan ej i längden undgå att öva inflytande på befolkningens kvalitet i fysiskt, psykiskt och moraliskt hänseende. Det är inte minst ur denna synpunkt, som den i våra dagar så ivrigt dryftade nedgången i födelsefrekvensen inom äktenskapet ter sig så oroväckande.”[174]

2.7 SAMMANFATTNING

Under stormaktstiden vann kyrkans moralsyn i en närmast bokstavstrogen form stort inflytande över sexuallagstiftningen. Prästerskapet framstod som ortodoxins försvarare liksom kungamakten. Den stränga lagstiftningen kom dock aldrig att tillämpas fullt ut eftersom hovrätterna utvecklade en mildare praxis, som antagligen bättre svarade mot den allmänna rättsuppfattningen när det gällde straffen. Något egentligt ifrågasättande av den stränga sexualmoralen finner man knappast. Det är inom en religiös moralisk kontext man formulerar sig, i synnerhet under enväldet.

Under 1700-talets första hälft utgjorde prästeståndet fortfarande en starkt konservativ kraft som bland annat motsatte sig den i det här sammanhanget så viktiga reformen, den uppenbara kyrkopliktens avskaffande vid lägersmål.

---

[174] *Statistiska meddelanden, serie A. Utom äktenskapet födda barn I*. 1912–16 s 15.

Prästeståndet försvarade envist ortodoxin, men nya tankegångar hade vunnit insteg i samhället efter enväldets fall. De nya idéernas förespråkare återfanns inom byråkratin, inte minst bland juristerna, och det var härifrån påtryckningarna för att avskaffa den uppenbara kyrkoplikten kom.

Om vi betraktar sexualbrottslagstiftningen under 1700-talets senare del, kan vi se att detta var ett område där kyrkan, trots ett stort ideologiskt intresse snabbt förlorade mark. Visserligen kretsade diskussionerna i lagberedningar och vid ståndens sammankomster ofta kring just religionen och vilka lagändringar man kunde tillåta med tanke på vissa bestämda textavsnitt i Bibeln, men dessa religiösa tankegångar tvingades nu konkurrera med, och ge vika för, andra tankeströmningar i upplysningsfilosofins anda, framförda av en inflytelserik minoritet.

Trots intensivt motstånd från prästeståndet stjälptes alla rättsregler kring den utomäktenskapliga sexualiteten över ända genom 1778 års barnamordsplakat. Kungen, Gustav III, och en krets kring honom drev igenom reformen. De gamla rättsreglerna fanns förvisso kvar men blev genom plakatets utformning möjliga att kringgå. 1810 slopades straffet för kvinnor vid lägersmål första och andra gången – vilket framstår som en synnerligen radikal lagändring. Med den nya strafflagen 1864 förflyttades slutligen sexualbrotten över till den privata sfären.

När vi studerar sexualbrottslagstiftningen i ett långt tidsperspektiv, från 1608 års Appendix till 1864 års strafflag, blir det uppenbart att lagstiftningen speglar tidsbundna värderingar som avlöser varandra. Från 1600-talets stränga sexualmoral och obevekliga fördömande av den som syndat, går utvecklingen under 1700-talet mot en allt mindre fördömande syn på sexualiteten och en mildring av straffen motiverad av hänsyn till värnlösa kvinnors och oäkta barns utsatta läge. Under 1800-talet mildrades straffen ytterligare.

I detta kapitel har jag granskat *ändringar* i lagstiftningen och då kunnat konstatera att sanktionerna mot den osedlige fortlöpande genomgått förändringar. Men rättsutvecklingen innehåller också ett visst mått av *kontinuitet*. Under hela tidsperioden 1600–1864 var och förblev synen på den utomäktenskapliga sexualiteten mer eller mindre fördömande. När lagstiftningen mildrades skedde det aldrig utifrån ett accepterande av den utomäktenskapliga sexualiteten. Man bör också lägga märke till, även om det lätt kan tyckas självklart, att alla diskussioner om mildringar i straffen tog sin utgångspunkt i kvinnans utsatta situation vid lägersmålen. För de osedliga männen väcktes aldrig några behjärtansvärda motioner, något som bör spegla att man insåg att repressionen slog vida hårdare mot just kvinnokönet.

Två lagändringar, under tidsperioden 1750−1850, framstår som mer genomgripande än de övriga. Det är för det första 1778 års Barnamordsplakat och för det andra slopandet av det världsliga straffet för kvinnan vid lönskaläge första och andra resan, 1810. Konsekvenserna av dessa lagändringar kommer att analyseras ingående i samband med genomgången av domboksmaterialet. 1778 års barnamordsplakat var en synnerligen uppmärksammad reform i sin tid, och har även för eftervärlden framstått som en viktig reformering av den svenska straffrätten. Dess effekter har däremot inte klarlagts. Barnamordsplakatet väckte mycket ont blod i prästeståndet och motståndet mot reformen levde kvar länge. För prästerna symboliserade plakatet en legitimering av synd och lösaktigt beteende. De menade sig också kunna se att plakatet fått förödande följder. Vad var det då för verklighet prästerna såg runt omkring sig och som de så livfullt återger i sin tappning under riksdagarna? Leddes prästerna i sin argumentation enbart av en religiös moralisk ståndpunkt eller var det fattigvårdsfrågan och den tilltagande proletariseringen som bekymrade mest? Barnamordsplakatet var ämnat som en humanitär reform, men hur humant blev egentligen plakatet?

3. LÄGERSMÅLEN UNDER STORMAKTSTIDEN

Stormaktstiden har skildrats på många olika sätt av historiker genom tiderna – som en storhetstid eller som en period av djup nationell kris. Det är krigens epok men också den svenska byråkratins och den lutherska ortodoxins tidevarv. Det är under stormaktstiden som staten strävar efter att göra riket homogent i rättshänseende med enhetlighet i lagstiftning och rättstillämpning. Det är också under stormaktstiden som domstolsväsendet övergår från vad Eva Österberg kallat *”förhandlingsrättvisa”* till ett centralstyrt rättsväsende genom bl a införandet av hovrätterna som kontrollerade att den lokala rättskipningen följde lagens bokstav.[175] Samma strävan efter likformighet gav upphov till införandet av en ny kyrkolag 1686 och en ny kyrkohandbok 1693. Religionsutövningen skulle ske på samma sätt, efter samma regler och samma ritualer, oavsett vilken del av riket man befann sig i. Kyrkan bands hårdare till staten samtidigt som den svenska byråkratin växte sig starkare och effektivare.

De kostbara krigen krävde kontroll över befolkningen. De prydliga kyrkoböcker och mantalslängder som blivit historikernas viktigaste källor vittnar om god organisation – samtidigt som de är sprungna ur krigets behov.[176] Det var av yttersta vikt för kronan att veta var de mänskliga och materiella resurserna fanns och hur stora de var. Särskilt stora var de dock inte. I det egentliga Sverige-Finland uppgick befolkningen år 1600 inte till mer än 1,2 miljoner invånare. Av dessa utgjorde adel, präster och borgare inte mer än 3–4 procent. Drygt 95 procent av befolkningen var bönder och livnärde sig på jordbruk och boskapsskötsel. Jämfört med andra europeiska länder som Frankrike och England var Sverige ett mer utpräglat agrart land. De svenska städerna var fortfarande få och små. Även byarna var små och bestod ofta inte av mer än 3–6 gårdar. Det var framför allt i Skåne och Mellansverige som det fanns större välutbyggda bondbyar.[177]

Hur påverkades människorna av krigsåren, av utskrivningarna och ofreden? Blev gårdarna utan brukare när bondsönerna skrevs ut till soldater och tog kvinnorna över brukningsansvaret när lokalsamhället tömdes på män? Jan Lindegrens undersökning av förhållandena i Bygdeå har visat att kvinnorna

[175]Ang den judiciella revolutionen och införandet av hovrätterna se Rudolf Thunander 1993.

[176]Se Sven A Nilsson, 1990, s 63 ff.

[177]Eva Österberg, 1995, s 174 f och där anförd litteratur.

grep in och upprätthöll en god del av jordbruksproduktionen när bygden avtappades på män. Även Magnus Perlestams undersökningar från Småland visar att det blev vanligare med kvinnliga bruksansvariga till följd av kriget, även om kvinnor sällan satt längre tid som brukare.[178] Vi kan anta att krig och utskrivningar påverkade den traditionella könsarbetsdelningen i bondesamhället. Orvar Löfgrens undersökning av könsarbetsdelningen i agrarsamhället visar också att kvinnor generellt är mer benägna att utföra manliga sysslor än vice versa.[179] Men hur påverkades människornas möjligheter att finna en livskamrat och bygga upp en varaktig relation av krigen?

Den ortodoxa moralläran och det högt värderade äktenskapet – som den stränga sexuallagstiftningen skulle värna – konfronterades med krigets verklighet. Södra Sverige var en krigshärjad landsdel och fattigdomen var omfattande. Föddes det fler eller färre utomäktenskapliga barn och blev kvinnor och barn övergivna i större utsträckning till följd av själva kriget?

Det är av primärt intresse att undersöka om rättsväsendet och kyrkan lyckades upprätthålla den moraliska kontrollen under en tid som visserligen kommit att betraktas som ortodoxins tidevarv men som samtidigt var en tid av stark samhällelig upplösning. Om den moraliska kontrollen fungerade under de kaotiska krigstiderna, hur var det i så fall möjligt? Handlade det om individernas självkontroll eller om en kollektivt utövad grannkontroll? Eller var stormaktstidens strikta sexualmoral rätt och slätt följden av statsmaktens och kyrkans hårda repression mot allt som kunde betraktas som osedlighet?

3.1 TORNA HÄRAD UNDER SEN STORMAKTSTID

Torna härad var beläget öster om Lund och hade tingsplats i Dalby. Sedan tidig medeltid har Dalby varit en betydelsefull ort. Där fanns kloster och kungsgård, och trakten var känd för en omfattande hästavel under medeltiden. På klostrets tid sköttes rättskipningen av priorn. När klostrets egendom kom i händerna på världslig överhet följde den dömande makten med. Det var först sedan Skåne blivit svenskt som Dalby blev ett ordinärt tingsställe, 1688.[180]

[178]Jan Lindegren, 1980 samt Magnus Perlestam, 1997.
[179]Orvar Löfgren, 1977.
[180]Se Erling Lindén, 1990.

I en behändig trekantsformation ligger fortfarande kyrkan, kungsgården, gästgiveriet och tingshuset kvar på sina gamla platser. Efter den inledande tingsgudstjänsten i kyrkan kunde man gå över landsvägen och börja tingsförhandlingarna. I väntan på sin tur kunde sedan vittnen, målsägare och svaranden fördriva tiden i gästgiveriet intill. Innan tingshuset uppfördes hölls tingsförhandlingar i gästgiveriets lokal.[181]

Torna härad bestod av ett trettiotal socknar. Dalby socken kan få illustrera krigets verkningar i häradet. När man betraktar Dalby socken under sen stormaktstid är det ett hårt sargat lokalsamhälle som framträder. 1644–45 drog kriget fram i trakten. Prästgården brann ner och året efter betecknades 10 av de 33 gårdarna i Dalby som förarmade och 5 gårdar som öde. 1664 låg enligt jordeboken 7 gårdar öde i Dalby och 1665 så många som 13. Åtskilliga av bönderna betecknades också som alldeles utarmade. Att en gård betecknades som öde behövde dock inte betyda att den var demografiskt öde. Att man endast åsyftade kameralt öde, dvs en nedsättning i skyldigheterna på grund av förödelse och ekonomiskt armod, framgår t ex av mantalslängden från 1658 där 8 bönder i Dalby uppges vara ”ödde och gandske forarmede”. Från 1682 finns en beskrivning av Dalby upprättad. Då var 12 av de 38 gårdarna öde men flertalet brukades tillsammans med någon annan gård.[182] I beskrivningen över byggnaderna från samma år framgår att av Dalby norrejords 22 grunder endast 2 gårdar hade för en bonde nödtorftiga hus. I övrigt var byggnaderna gamla och förfallna. I den andra delen av Dalby, söderjord, fanns 16 halva hemman och av dessa hade endast 1 gård byggnader som uppgavs motsvara en bondes nödtorftiga behov. 3 av gårdarna i Söderjord hade nyligen brunnit.[183]

Trots de mycket tydliga spår av kriget som man omedelbart kan se i det kamerala materialet kan man konstatera att det så gott som alltid hölls ting i Dalby på de lagstadgade tiderna – ett på våren, ett på sommaren samt ett ting på hösten. Man lyckades upprätthålla rättskipningen, åtminstone vad tingshållandet beträffar, med ett par enstaka undantag. Den äldsta bevarade domboken i häradsrättens arkiv är från 1688. 1689 års dombok saknas, men därutöver finns samtliga domböcker bevarade. 1709 hölls inget ting under våren och några av de följande årgångarna är av sämre beskaffenhet än de tidigare. Vissa av böckerna från 1714–1717 är snarare utkast till domböcker än färdigställda sådana. Om man beaktar att domstolen arbetade under pågående krig

[181]Aa s 66 ff.

[182]Jörgen Weibull, 1958, menar dock att gårdarna som betecknades som öde i Skåne oftast inte bara var kameralt öde utan verkligen demografiskt öde.

[183]Knut Knutsson, 1977 s 7 f.

och att området till och med under en tid var ockuperat av danskarna är det häpnadsväckande hur väl domstolen tycks ha fungerat. Av allt att döma fungerade regionen tämligen väl vad rättskipningen beträffar trots de ”bullersamma tider” som tingskrivaren beklagar sig över i domboken.

3.2 ALLMOGEKOLLEKTIVISM

Det äldre agrarsamhället uppvisar åtskilliga kollektivistiska drag. I lokalsamhället fanns olika fora för beslutsfattande där bönderna deltog och hade en röst. Detta förhållande, att bönderna hade en viss frihet att agera kollektivt inom lokalsamhällets ramar har av Peter Blickle m fl benämnts *kommunalism*.[184] Människorna på en ort agerade kollektivt som byamännen, sockenmännen, sockenstämman, kyrkorådet eller som församlingen. Dessa kollektiv kunde också ibland agera utåt och föra sin talan ända upp till kungen, i form av allmogens besvär, som ofta samlades på tingsnivå och kanaliserades vidare därifrån. Sockenstämman, som lokalt beslutande organ under ledning av prästen, existerade inte i de gamla danska provinserna. Istället samlades byamännen i någon av gårdarna eller utomhus. Protokoll fördes inte och prästen närvarade inte vid mötena.

Det kollektivistiska draget förstärktes av att man arbetade nära varandra med jorden på jordlotter som låg sammanfogade så att man ofta tvingades bearbeta jorden tillsammans. Även de gemensamt använda jordarna, allmänningsjorden och allmänningsskogen, bidrog till att individerna uppfattade sig som medlemmar i ett kollektiv. Det var inte heller ovanligt att statens representant i lokalsamhället, kronans befallningsman, tilltalade bönderna kollektivt. Hela byar kunde fällas för att inte ha ställt upp med hållhästar eller för försummelse att hålla broar och vägar i skick.[185] Genom att betona ett kollektivt ansvar i dessa fall, bidrog statsmakten till att skapa en kollektivistisk mentalitet på bekostnad av en individualistisk.

Bönderna agerade ofta på eget initiativ som ett kollektiv och man bemöttes i många fall av överheten som ett kollektiv. Kvinnornas kollektiva agerande är mindre synligt i domböckerna. Flertalet fall där männen agerade gemensamt hade samband med männens ställning som husbönder och ansvariga gårdsbrukare. Men vi skall längre fram se att även kvinnorna agerade kollektivt dock inom sina egna områden vilka var av en annan karaktär.

Man kan urskilja ett spel mellan kollektiv och individ där individens identitet till stor del skapas genom deltagandet i kollektivet. Individen uppfattade

---

[184]Begreppet kommunalism myntades av Peter Blickle och har i Nordisk forskning använts av bl a Eva Österberg, 1989, Steinar Imsen 1989, Peter Aronsson, 1992 m fl.

[185]Se Jan Sundin, 1992, s 348 f.

sig själv som en del av kollektivet men samtidigt som innehavare av en bestämd plats inom detta. De många grälen om bänkplatser i kyrkorna visar att var och en var medveten om sin exakta ställning inom kollektivet och försvarade sin position. En annan aspekt är äresuppfattningen i det äldre samhället. Erling Sandmo har visat hur den stora mängden ärekränkningsfall vid häradstinget hängde samman med kollektivismen. Den som försvarade sin ära på tinget försvarade just sin rätt att ingå i kollektivet. Utan ära miste man sin sociala tillhörighet i de lokala kollektiven (se kapitel 6).[186] Detta spel mellan individ och kollektiv kommer kanske klarast till uttryck i ytterlighetsfallen som då någon misstänkts för otukt och för en tid demonstrativt utesluts ur nattvardsgemenskapen – eller då någon förbrukat allt förtroendekapital och förvisas ur häradet.[187] Den enskilda individen kunde stötas ut ur kollektivet för att sedan integreras på nytt, dock kan den enskildes position inom kollektivet ha försämrats, relativt sett, efter händelsen – man lämnade en position och intog en annan. Vad var det då som avgjorde individens anseende i det kollektivt präglade äldre agrarsamhället? Gårdsbrukets bärkraft och ekonomiskt välstånd har inte saknat betydelse. Man kan t ex se att bänkplatserna i kyrkan oftast fördelades så att de rikaste gårdarna, som betalade mest i tionde, fick de främsta platserna.[188] Även faktorer som ålder och civilstånd var av stor betydelse. Det var först genom att ingå i det äkta ståndet som individen blev en fullvärdig medlem. När man tillträdde ett gårdsbruk, som husbonde respektive matmor, intog man en överordnad position i den lokala hierarkin gentemot de ogifta. Även rent personliga egenskaper kan ha spelat in – som ett gott rykte, ett respektabelt leverne, gudfruktighet och sedlighet.

Allmogens vana att agera kollektivt och att t o m ibland gemensamt få stå till svars för förseelser som i själva verket var enskilda individers verk fick konsekvenser för sammanlevnaden i lokalsamhället. Man kom att uppfatta sina grannars uppförande som allmänna angelägenheter. Den enskildes moral och vandel angick hela kollektivet och sexmännen skulle övervaka sedligheten och rapportera vidare till präst eller kyrkoråd. Det var inte omoraliskt att inför häradsrätten eller prästen rapportera om grannarnas mest intima handlingar, tvärt om, kollektivet tycks ha haft en stark kontrollfunktion.[189] Byborna levde nära inpå varandra, gick in och ut i varandras hus och iakttog varandras görande och låtande. Hemsfären var relativt öppen med anställt tjänstefolk och inhyseshjon, och någon skarp

[186]Erling Sandmo, 1992.
[187]Om förvisning från häradet se Eva Österberg & Dag Lindström, 1988, s 34 ff.
[188]Berndt Gustafsson, 1950, kap 1.
[189]Se t ex Eva Österberg, 1982, s 52 f.

gräns mellan offentligt och privat fanns inte.[190] Det fanns få ställen där man säkert kunde få vara ifred – och om inte grannarna såg ens förehavande så gjorde i alla fall Gud det. När allt kom omkring var det kanske bäst, även för den skyldige, att brottet uppdagades så att han fick ta sitt straff och försonas med sin Gud medan tid var. Sett med evigheten och själens salighet som perspektiv fick tingen en annan mening – inte bara för sockenprästen utan också för grannarna.[191]

3.3 LÖNSKALÄGESBROTTET I TORNA HÄRAD UNDER SEN STORMAKTSTID

Sexualbrotten var en av de största brottskategorierna i häradet under sen stormaktstid. Under trettioårsperioden 1688–1717 kom inte mindre än 405 sexualmål till häradsrättens prövning – 318 lönskalägen och 87 horsbrott.

Fram till slutet av 1600-talet hade kvinnor oftast gått fria från världsligt straff vid lönskaläge. Olika studier visar visserligen att rättskipningen, och framför allt tidpunkten för kriminaliseringen av kvinnorna, varierade lokalt under 1600-talet.[192] Utvecklingen i Torna härad tycks dock följa något som liknar en huvudlinje. Fram till 1694 dömdes endast mannen till böter för lönskaläge första resan medan kvinnan gick fri från världsligt straff – i domen skrevs in att ”hon bliver första gången för böter fri.” Det var således först vid återfall som kvinnan dömdes till böter. Även om kvinnan slapp undan världsliga böter skulle hon i likhet med mannen straffas med uppenbar kyrkoplikt enligt 1686 års kyrkolag.[193] Eftersom det kyrkliga straffet fastställdes av den världsliga domstolen var det nödvändigt för kvinnan att inställa sig för rätten, och hon rannsakades på samma sätt som mannen. I protokollet noterades i regel att kvinnan ”tillstått sin förseelse frivilligt och utan tvång.” Det var alltså viktigt att kvinnan erkände sitt brott även på den tiden då hon inte dömdes till världsligt straff. Varför man skrev in att erkännandet skett utan tvång framgår inte, men det kan möjligtvis betyda att man kunde använda strängare processmetoder för att tvinga fram uppgiften om barnafadern. I häradsrätten dömdes den skyldige mannen till 10 daler (40 marker) i böter precis som enligt den gamla mökränkningsparagrafen. Dessa

[190]Erling Sandmo, 1992, s 61.

[191]Ang salighetens betydelse och evigheten som tidsdimention för individens och omgivningens inställning till röjande av begångna brott se Jonas Liljiequist, 1992.

[192]Se t ex Jan Sundin 1992, 318 f.

[193]Se 1686 års kyrkolag, 9:4.

böter gick till treskiftes mellan målsägaren, häradet och kronan. Fram till 1694 var det alltså i huvudsak män som drabbades av världsligt straff för lönskaläge men kvinnorna lämnades inte på något vis utanför processen utan intog tvärtom en mycket central position under rättegången. Vid sommartinget 1694 ankom ett brev från hovrätten som slog fast att mannen skulle böta 10 daler och ”kånan” 5 daler vid första resan lönskaläge.[194] Brevet från hovrätten fick till följd att även kvinnorna började dömas till världsligt straff för lönskaläge första resan från och med sommartinget 1694. När man väl börjat döma kvinnor generellt för lönskaläge kan vi se att antalet dömda kvinnor snart kom att överstiga antalet dömda män. Detta framgår klart av diagram 3.1. Detta är inte förvånande om man beaktar att barnet bar vittne om moderns skuld. Det var i regel endast om kvinnan blev gravid som fallet kom inför rätta och kvinnan var så att säga dömd på förhand. Det anmärkningsvärda med statistiken är snarare att en så stor andel av de utpekade barnafäderna blev dömda.

Diagram 3.1 Antal för lönskaläge dömda män och kvinnor i Torna härad 1688–1717.

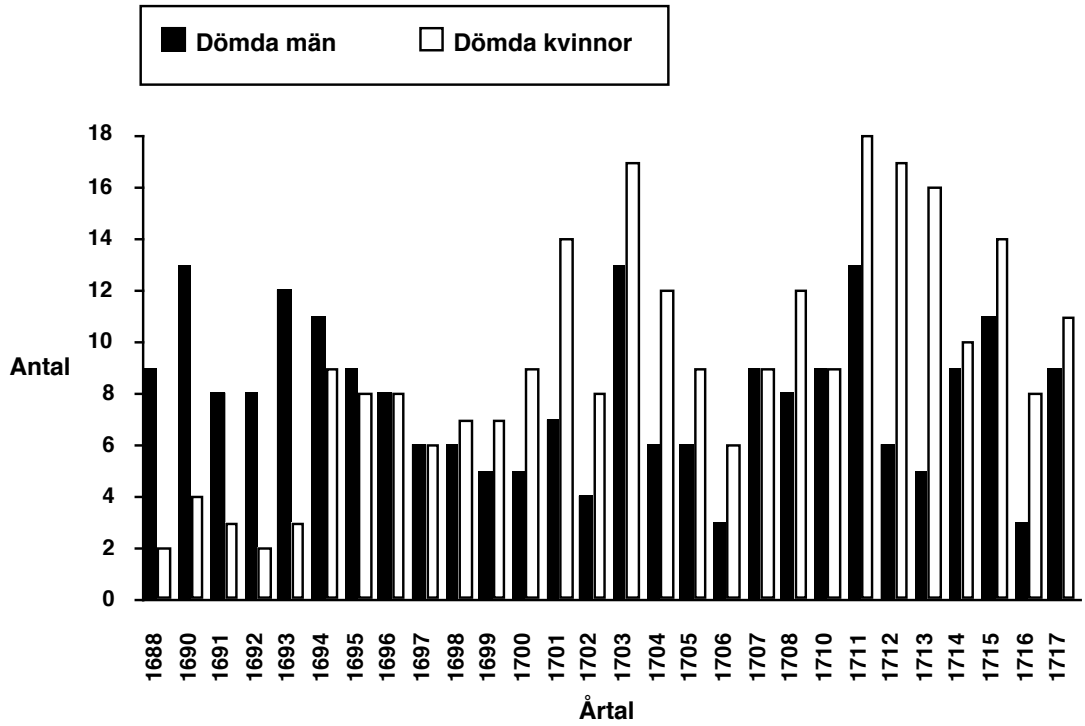

Källa: Torna häradsrätts arkiv, domböcker, ser AIa 1688–1717, LLA.

[194]Torna häradsrätt,1694 st nr 7 – brev från hovrätten daterat 31 maj 1694.

I de 318 lönskalägesmålen vid Torna häradsrätt under perioden 1688–1717 saknas fällande dom mot mannen i 88 fall. Vi ska titta närmare på dessa fall. I vilka situationer undkom mannen straff? Diagram 3.2 förklarar varför vissa barnafäder inte dömdes i häradsrätten under perioden 1688–1717.

Diagram 3.2 Antal utpekade barnafäder som ej dömdes i Torna häradsrätt 1688–1717 fördelade efter orsak.

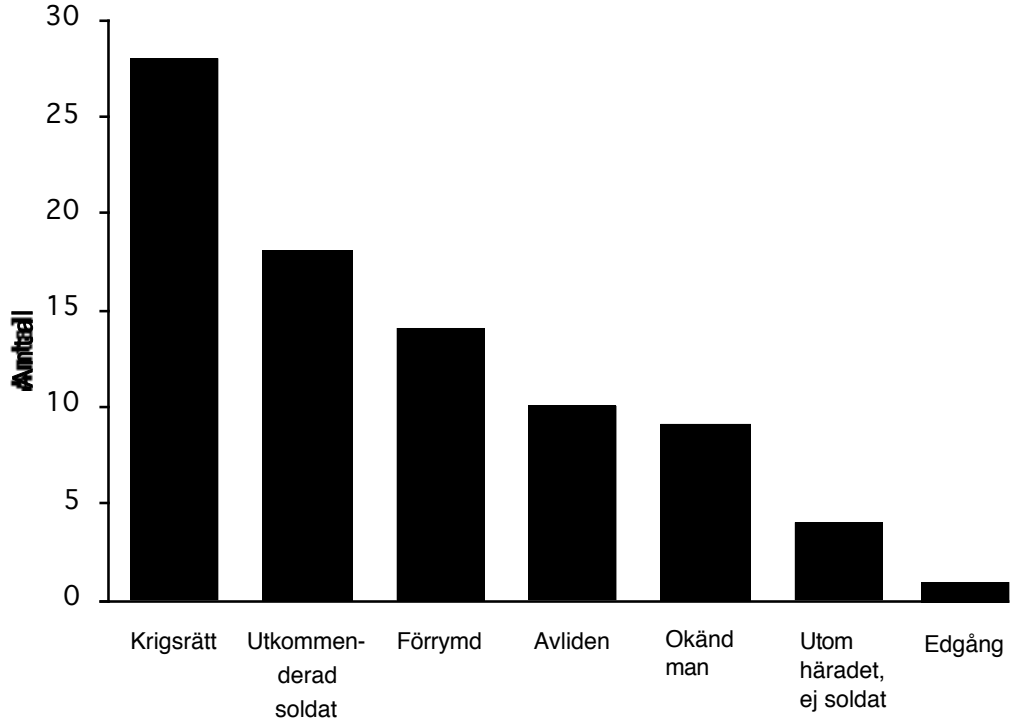

Källa: Torna häradsrätts arkiv, domböcker, ser AIa 1688–1717, LLA. N=88

Här ser vi, inte oväntat, tydliga spår av kriget. Den största gruppen utpekade barnafäder som inte dömdes i häradsrätten, 28 män, hörde till krigsmakten och skulle ställas inför krigsrätt i Sverige. Om dessa män verkligen ställdes inför krigsrätt går långt ifrån alltid att kontrollera, men det är rimligt att anta att majoriteten av dessa män trots allt blev dömda. I flera av fallen framgår det av häradsrättens domböcker att mannen redan dömts i krigsrätten eller att han skall ställas inför krigsrätt.

Den näst största gruppen, 18 män, tillhörde också krigsmakten men hade utkommenderats i kriget och befann sig på krigsskådeplatser t ex i Polen eller Tyskland. I vilken utsräckning korrespondens från häradsrätten nådde dessa

mäns befäl är okänt. Vi kan anta att flertalet av dessa män inte dömdes för sina brott.

Den tredje största gruppen, 14 män, hade rymt ut ur häradet eller riket. Det förefaller anmärkningsvärt att så många män valde att rymma från sin hemort för att undkomma straffet för lönskaläge. 10 av männen rymde före år 1700 och 4 under tiden 1700–1717. I 8 av fallen före år 1700 uppgavs att mannen rymt till Danmark. Det överhängande åtalet blev eventuellt en utlösande faktor som fick mannen att lämna sitt nya fädernesland. Männens rymningsbenägenhet visar att männen betraktade åtalet för ett lönskaläge som en allvarlig sak och att även männen fruktade straffet eller de övriga konsekvenserna av handlingen. I några av fallen fanns det andra faktorer som förefaller ha bidragit till rymningen. 5 av männen hade avgett äktenskapslöften vilket intygades av prästen eller av andra vittnen och 1 man hade rymt efter att ha straffats med gatlopp för stöld. De som rymde från åtalet torde knappast ha räknat med att saken snart skulle glömmas bort. Lokalsamhällets minne var antagligen gott när det gällde begångna brott och i domboken skrevs in att den förrymde skulle efterspanas. I domboken står t ex om pigan Elna som rymt i samband med ett lägersmål att ”skulle ock pigan Elna Jönsdotter framdeles kunna uppspanas varpå kronones läns och fjärdingsmän noga tillseende hava böra, så skall hon för rätten framställas, och jämväl för sitt brott efter lagen plikta”.[195]

Antalet förrymda kvinnor under perioden var däremot endast 5. Det väntade eller nyfödda barnet medförde säkert svårigheter för kvinnan att fly undan straffet. Kanske var en kvinnas möjlighet att rymma mer begränsad även av andra skäl.

Vidare uppavs i 10 fall att barnafadern var en numera avliden person. Risken att kvinnan utpekade en oskyldig, avliden man är uppenbar men antalet fall är å andra sidan inte anmärkningsvärt stort (10 av 318). Det omvända förhållandet, att kvinnan uppgavs ha avlidit så att mannen ensam ställdes inför rätta, förekom endast i 2 fall. Detta kan tyckas underligt om man beaktar riskerna i samband med förlossningen. Man får anta att åtalet oftast uteblev i de fall där kvinnan avlidit.

Bland de 318 lönskalägesmålen återfinns dessutom 10 fall där kvinnan inte kunde namnge någon barnafader.[196] Flertalet av dessa fall bär spår av kriget

[195]Torna häradsrätt, 1710, st nr 61.

[196]Torna häradsrätt AI:a; 1701 vt nr 11, 1706 vt nr 67, 1710 ht nr 19, 1710 ht nr 71, 1711 st nr 35, 1714 vt nr 47, 1715 ht nr 5, 1715 ht nr 17, 1716 st nr 8 samt 1717 st nr 5 den 25 maj.

och kvinnan uppgav t ex att hon lägrats av en inkvarterad drabant, en dansk dragon, tysk officer eller okänd blåklädd ryttare.

I ytterligare 7 fall vistades mannen utanför häradet eller riket, utan att höra till den svenska krigsmakten. Eventuellt dömdes mannen på den ort där han vistades efter korrespondens med Torna häradsrätt men detta har inte gått att kontrollera.

Ett av de mer anmärkningsvärda resultaten från den här tidiga perioden är att endast 1 man undslapp domen för lönskaläge genom att värja sig med ed.[197] I de fall den utpekade barnafadern kom inför häradsrätten, blev han följaktligen också dömd. Vi kan med andra ord avläsa en stor respekt för eden hos den enskilde individen under sen stormaktstid.

Sammanfattningsvis var det alltså inte i mer än 27 procent av lönskalägesfallen som mannen undgick att dömas i häradsrätten tillsammans med kvinnan. Många av dessa män bör dessutom ha blivit dömda ändå, framför allt i krigsrätten. I flertalet fall hängde mannens frånvaro från häradsrätten just samman med kriget; han skulle dömas vid krigsrätt i Sverige, var utkommenderad i kriget eller hade rymt över till Danmark. Det stora antalet soldater som rörde sig i häradet – inkvarterade svenska soldater och invaderande danskar – samt de omfattande utskrivningarna påverkar statistiken. Dels blev fler kvinnor övergivna mödrar på grund av kriget och dels medförde krigstillståndet svårigheter att döma soldaterna till straff och underhåll. Den dominerande bilden blir trots detta att flertalet lönskalägesfall skedde mellan vanliga pigor och drängar i häradet och att drängarna hade ytterst små möjligheter att klara sig undan en fällande dom i häradsrätten. Pigorna dömdes nästan undantagslöst efter 1694, sedan hovrätten fastställt att kvinnan inte endast skulle få kyrkligt utan också världsligt straff.

3.4 NATTVARDEN — ATT BLI UTESTÄNGD FRÅN GUDS BORD

Det finns ett mönster i de stormaktstida lönskalägesmålen som vid första anblicken verkar förbryllande. Som vi sett tidigare fanns det enstaka personer som försökte undkomma straffet genom att rymma eller neka, men det var betydligt fler som självmant infann sig för rätten och bad om att få en dom – man bad om att ”komma till ett slut i saken” eller att ”komma till ändskap.”

[197]Torna häradsrätt, 1702 ht nr 117 samt 1703 ht nr 12.

1694 kom t ex Elna Jönsdotter till häradsrätten för andra gången.[198] Hon hade haft sexuellt umgänge under äktenskapslöfte, men barnafadern hade begett sig till Östergötland och Elna hade svårt att styrka faderskapet. Första gången hon kom till tinget vägrade häradsrätten avkunna någon dom eftersom hon saknade bevis på faderskapet. Elna bad nu om att få sin dom så att hon kunde komma till ”herrans högvärdige Nattvard”. Det var alltså Elna själv som insisterade på att bli dömd för sitt brott och skälet hon uppgav var att hon ville gå till nattvarden. Med sig, som bevis på faderskapet, hade hon en skrivelse från kyrkoherden Per Swensson i Hardeberga. Kyrkoherden intygade att Elna blivit lägrad av drängen Simon Jönsson och dessutom förespråkade kyrkoherden att Elna så snart som möjligt borde få absolution och återinträda i församlingen ”som hon på år och dag icke varit till herrans Nattvard; alltså betraktande till dess salighets sak, och att hon icke skulle råka i något samvets kval, och i sina synder förtvivla” borde hon få sin dom. Från det att brottet uppdagades i bygden och fram till den fällande domen levde den brottslige i ett utanförskap, utestängd ur den religiösa nattvardsgemenskapen, och utan möjlighet att försonas med Gud.

I ett snarlikt fall från 1699 hade barnafadern rymt ut ur häradet ”sedan han förnam henne havande vara”, och kvinnan som nu var avstängd från herrens nattvard för andra året anhöll om att få en dom för sin förseelse ”på det hon icke längre måtte bliva utestängd ifrån Guds bord”.[199] När barnafadern inte gick att förhöra och döma komplicerades situationen för kvinnan. Genom domstolens sätt att hantera lönskalägesmålen kom det att ligga i kvinnans intresse att få barnafadern dömd.

Men det var inte bara kvinnor som drabbades av problem med att få ut sin dom, även om det var det vanligaste. Att rättstillämpningen var könsneutral härvidlag visar ett fall från 1688 då en dräng bad om att få sin dom för det lönskaläge han begått för ett och ett halvt år sedan.[200] Man får veta att kvinnan rymt till Köpenhamn strax efter barnets födelse och att barnafadern, drängen Påhl Hansson, ”tillstod sitt fel med begäran att han som nu på andra året icke varit till guds bord må få sin dom”.

I ett fall från 1711 hade pigan Elna Persdotter i Blentarp blivit förförd två år tidigare av en okänd löjtnant, vilket också prästen intygade att hon uppgett för honom.[201] Av dombokstexten får vi dessutom veta hur denna piga upplevde avstängningen från nattvarden. I domboken finns noterat att Elna

[198]Torna häradsrätt, 1694 vt nr 27.
[199]Torna häradsrätt, ht nr 44.
[200]Torna häradsrätt, 1688, vårtinget nr 25.
[201]Torna häradsrätt, 1711, st nr 35.

bett att tingsrätten ”ville hjälpa henne till så mycket skyndsammare slut som hon utlåtit sig en innerlig längtan och trängtan hava att bliva med Gud och hans församling försonad.”

Men hur gick det då till rent konkret när en församlingsmedlem blev utesluten ur gemenskapen? Hur såg den sociala kontrollens mekanismer ut? I ett rättsfall från 1708 får vi faktiskt veta hur det gick till.[202] Det var ryttarhustrun Sissela Carlsdotter från Nöbbelöv som stod åtalad, inte för lönskaläge utan för att ha trängt sig fram till nattvardsbordet mot förbud och på så sätt olovligt tillskansat sig det heliga sakramentet. Om hon fälldes för brottet blev straffet hårt – enligt kyrkolagen skulle hon plikta 100 daler. Var Sissela medveten om att hon riskerade ett så strängt straff när hon trängde sig fram till nattvard med sina grannar? Det kan vi inte säkert veta men protokollet vittnar om hur högt en enkel, fattig kvinna skattade nattvarden. Av Sisselas berättelse om händelsen, och av vittnesmålen, får vi en god inblick i hur samspelet mellan prästen och sockenborna fungerade. Sissela tillstod att klockaren varnat henne för att gå fram till nattvarden innan hon talat med kyrkoherden. Men hon hade talat med kyrkoherden, Petrus Winningh, på Nöbbelövs gata och hon hade inte hört eller förstått att han förbjudit henne att gå fram till herrens nattvard. Hon ansåg inte heller att hon var skyldig till något brott. Av klockarens vittnesmål framgår att han på uppmaning av kyrkoherden gått till Sisselas hus och förbjudit henne att gå till nattvarden med de andra i församlingen. Hon måste först bli kvitt ryktet som var i omlopp om henne och ryttaren Per Högberg. Sissela hade bett Gud om hjälp och svarat att hon inte visste varför hon skulle utestängas från Herrens nattvard eftersom hon var oskyldig. Klockaren berättade också att kyrkoherden senare, medan han tog på sig mässärken, berättat att han förbjudit Sissela att gå fram till Guds bord. När prästen efteråt fick veta att Sissela ändå varit framme blev han mycket förtörnad och sa till klockaren att han skulle tagit henne vid armen och fört bort henne.

Resten av vittnesmålen gällde inte nattvardsgången utan huruvida ryktet om Sissela och Per Högberg haft fog för sig. Två bönder, en dräng och en ryttarhustru var inkallade som vittnen. Bonden Lars Jöransson hade nog sett att Per Högberg ”hos henne haft sitt umgänge och på 1 års tid gått in och ut i huset”, men utöver detta kunde han inte säga något. Ett annat vittne kunde berätta att han funnit Högberg liggandes på Sisselas säng i stugan om morgonen, men om han legat över natten visste han inte och vittnet hade inte heller lagt märke till om ryttaren varit avklädd eller ej. Som vittne hade man också stämt in den sextioåriga ryttarhustrun Inger Hultz som satt inhyses hos

[202]Torna häradsrätt, 1708 vt nr 35 och 42.

Sissela. Inger Hultz berättade att Högberg ofta umgåtts där i huset och ibland legat över om natten, men hon hade aldrig sett eller förnummit att de haft något olovligt umgänge med varandra. Målet avslutades med att kyrkoherden personligen vittnade mot Sissela. Kyrkoherden berättade att när han kom körandes till kyrkan hade Sissela kommit fram till honom ”bedjandes att hon såväl som de andra i församlingen måtte komma fram till guds bord”. Petrus Winningh hade då förklarat varför han avstängde henne från nattvarden och anmodat henne att ”bättra sitt leverne, hava Gud för ögonen och den dagen bliva hemma i sitt hus och läsa i sin bok, och enär han försporde att hon ville sky ryttarens umgänge och icke honom om nattetiden härbergera ville han sedan taga henne fram till Guds bord”.

Ryktet om Sissela som umgicks alltför fritt med en ryttare hade tagit fart i Nöbbelöv och efter hand nått kyrkoherdens öron. Kanske hade hennes förtrolighet med Per Högberg väckt allmän anstöt, i alla fall hade folk börjat prata och det föll på kyrkoherdens lott att agera mot osedligheten. Rykten sprids ibland medvetet för att skada, men ofta förs rykten runt på ett mer planlöst sätt. Det verkar dock uppenbart att de personer som vittnade om vad de sett i Sisselas hem också hade fört sina intryck vidare i bygden. Vilka känslor Sisselas förtrogenhet med ryttaren väckte i församlingen framgår inte explicit av vittnesförhören med undantag av prästens reaktioner vilka var tydliga. Sissela var en gift kvinna och hennes man var troligtvis ute i kriget. Av andra horsmål från samma tid framgår att man allmänt betraktade hor som ett synnerligen grovt brott. Bilden av vardagslivet i byn framskymtar i protokollet. Man levde nära inpå varandra, gick in och ut i varandras hus, och la märke till vem som umgicks förtroligt med vem. Kunde människorna skilja ut någon privat sfär i ett samhälle där till och med en gammal inhyseskvinna kunde kallas till tinget för att vittna om umgänget innanför hemmets fyra väggar?

Människorna under stormaktstidens ortodoxi tycks ha haft svårt att skyla sig. Inför tingsrätten rannsakades man inför en nyfiken offentlighet om intima detaljer. Till samma offentlighet, den närvarande tingsallmogen, kunde frågor riktas om den åtalades vandel. Nämndemännen satt med vid tinget bland annat just för den lokala kännedom de ansågs ha om befolkningen. Nämdemannen från trakten kunde ofta berätta om någon ”varit uti rop och rykte” för en viss mans eller kvinnas skull – eller dementera detsamma. Sissela levde i en tid då de mest intima delarna i tillvaron som sexualiteten och den personliga religiositeten reglerades detaljerat i lag, och grannar och vänner kunde tvingas vittna på tinget om allt de sett och hört.

3.5 FÖRLOSSNINGEN

Vilken funktion barnmorskan hade under förlossningen framgår av Medicinalordningen 1688 som ålägger barnmorskan att ”enär hon blivit kallad till någon havande kvinna, som med oäkta barn går, hon då den födande med allvarsamhet tillhåller att nämna rätta barnfadren, dess namn hon hos vederbörande vid anfordran utsäga måste”.[203]

Barnmorskan ingick i den semioffentlighet som lokalsamhället var så rikt på. Jämsides med länsmännen och prästerna vilka vid denna tid hade mer utpräglad tjänstemannakaraktär fanns en rad funktionärer som mer hade sitt ursprung i lokalsamhällets interna behov eller som utförde små offentliga uppdrag för statsmaktens eller kyrkans räkning jämsides med sina vardagliga sysslor. I denna semioffentlighet ingick nämndemän, fjärdingsmän, sexmän, skogvaktare och många andra. De flesta uppdragstagarna var män, men just barnmorskan är ett exempel på en kvinnlig semioffentlig person som intog en ställning mellan sockenborna och de statliga myndigheterna. Vid utomäktenskapliga förlossningar var det hennes uppgift att finna ut vem som var far till barnet och sedan rapportera det till prästen och domstolen om så behövdes. När Hanna Andersdotter, sommaren 1711, födde sitt andra oäkta barn får vi veta att jordamodern under förlossningen ”uti flera påhör frestat kvinnfolket i sin barnsnöd om den rätta barnafadern att utsäga”.[204] Under förlossningens svåraste smärtor förhörde sig barnmorskan om barnafadern för att sedan kunna lämna besked om vilken man som var skyldig.

Varför uppgav då barnaföderskan faderns namn för barnmorskan? Kvinnan kunde lika gärna ha valt att tiga för några sanktioner stod inte barnmorskan till buds. Trots bristen på sanktioner förefaller barnaföderskorna ha sett sig nödsakade att besvara frågan sanningsenligt. I ett fall från 1702 får vi en redogörelse från pigan Kirstina Hansdotters förlossning i Sandby[205]. Av vittnesmålen framgår att ”pigan Kirstina Hansdotter uti sin stora barnsnöd som uti 8 á 10 dagar varat uppå sin moders Johanna Olofsdotters gjorda förmaning att bekänna den rätte barn fadren, utlagt Ryttaren Olof Hansson, bedjandes Gud ville straffa henne och aldrig låta henne bliva förlöst om hon med någon annan sin olovl. beblandelse haft”. Här var det pigans egen mor som ställde frågan om den rätta barnafadern och dottern svarade med att åkalla Guds straff över sig om hon talade osanning. Hade situationen bikten

[203]Citatet hämtat ur Carl Delin, 1909, s 92. Samma innehåll finner man i Reglemente och Förordning för Jorde-Gummorne, i Stockholm den 29 april 1711. (Se Carl Delin, ibid.)
[204]Torna häradsrätt, 1711 st nr 36.
[205]Torna häradsrätt,1702, ht nr 80.

som förebild eller snarare den sista bekännelsen vid en dödsbädd? Många kvinnor avled i samband med förlossningar och det är fullt möjligt att en folklig tradition utvecklats som en variant av den kyrkliga ritualen vid dödsbädden. Barnmorskan kunde sedan ta fasta på denna folkliga ritual och utnyttja den för att få säker kunskap om vem som var den rätta barnafadern.

I fallet med Kirstina Hansdotter nekade den utpekade ryttaren helt till anklagelsen. Det gick så långt att han till och med genstämde länsmannen för osann beskyllning. Länsmannen svarade på genstämningen, att eftersom Kirstina angett ryttaren som barnafader vid förlossningen och dessutom höll fast vid detta, kunde han inte göra annat än väcka åtal. Kvinnans bekännelse under förlossningen hade i praktiken beviskraft och den man kvinnan uppgett ansågs vara den rätta. Även domstolen antog att den angivna barnafadern var den rätta och bekännelsen under förlossningen kom att räknas som halvt bevis mot mannen. Men eftersom ryttaren nekade, blev länsmannen tvungen att kalla in kvinnorna som närvarat under förlossningen som vittnen. Vittnena var 1) Giessa Olofsdotter 37-årig jordemoder och 2) hustrun Marna Larsdotter 3) hustrun Karna Olofsdotter samt 4) hustrun Ellena Andersdotter. Dessutom får vi veta att Kirstinas mor, Johanna Olofsdotter, varit närvarande under förlossningen men hon dög på grund av släktskapet inte som vittne. Minst 5 kvinnor närvarade alltså under Kirstinas förlossning. Kanske fanns ännu fler kvinnor till hands som på grund av släktskap eller andra omständigheter inte kallades till tinget för att vittna. Denna Kirstina Hansdotter var med andra ord inte alls utesluten ur den kvinnliga gemenskapen på grund av sitt begångna lönskalägesbrott. I fallet med Kirstina får vi dessutom veta att det inte bara var barnmorskan som frågade ut barnaföderskan utan även andra närvarande kvinnor frågade efter barnafadern. På samma sätt som barnmorskan hade Kirstinas mor sagt ”mitt k.(ära) barn säg nu ifrån dig vem som är rätta barnfadren”. Alla som närvarat hade säkert varit oroliga för utgången. Förlossningen hade dragit ut i flera dagar och frågan hade säkert upprepats många gånger även om det var just under den svåraste stunden som utfrågningen borde ske. Kvinnorna själva tycks ha omfattat föreställningen att bekännelsen var nödvändig för att förlossningen skulle få ett lyckligt slut, och ett erkännande ansågs påskynda förloppet.

En förlossning betraktades uppenbarligen som en viktig och dramatisk händelse bland allmogen. Att det föddes många barn i bygden och att barnaföderskorna tillhörde den breda massan av befolkningen gjorde inte händelsen alldaglig. Även vid ett oäkta barns födsel samlades inte bara kvinnliga släktingar, utan även vad som förefaller ha varit vänner och bekanta. Det fanns en tydligt iakttagbar sammanhållning mellan kvinnorna i bygden. Den kvinnliga gemenskapen tycks sällan ha varit så allomfattande som då männen

agerade tillsammans i egenskap av ”sockenmännen,” men flertalet kvinnor tycks ha ingått i kvinnliga sociala nätverk. Som vi skall se längre fram kunde kvinnorna i byn även agera samfällt om behovet uppstod. På frågan om den kvinna som blivit avstängd från nattvardsgemenskapen kunde fortsätta att ingå i något kvinnligt nätverk, måste svaret bli ja. Det förefaller som om kvinnor som födde oäkta barn och inte fått sin dom, som Kirstina Hansdotter i fallet ovan, ändå togs väl omhand av de andra kvinnorna. Hennes mor kallade henne fortfarande för ”mitt kära barn” och åtskilliga kvinnor ville finnas till hands under förlossningen. Men det är också möjligt att Kirstina tvingades agera efter en förutbestämd ritual i den position hon då befann sig i. Hon hade säkert i allas ögon begått ett felsteg men genom att lägga korten på bordet och svara ärligt på de närvarande kvinnornas frågor, åberopandes Guds straff om hon for med osanning, kunde hon fortfarande framstå som en ärlig kvinna. Men att en individ under längre tid förblev avstängd från församlingens gemenskap bör ha framstått som socialt ohållbart. För den enskilda individen var avstängningen från nattvarden också ett hinder från att försonas med Gud. Den själsliga saligheten var i fara.

Kirstina Hansdotter, och antagligen också andra kvinnor i hennes situation, förblev integrerade i den kvinnliga gemenskapen – men vi kan anta att hennes sociala position inom kvinnokollektivet försämrades efter lönskalägesbrottet. Den negativa uppmärksamhet som hon förknippades med efter lägersmålet – rättegången, uteстängningen från nattvarden och den offentliga kyrkoplikten – bör ha påverkat hennes sociala status.

3.6 NÄMNDEN

I häradsrätten satt representanter för allmogen med. Förfarandet med nämnd har gamla anor och ursprungligen tillsattes nämnden för varje enskilt fall.[206] Nämnden kunde då tillsättas av domaren med parternas samtycke eller så utsåg svaranden och käranden halva nämnden vardera. Under 1600-talet fick nämnden dock en permanent struktur och blev efter hand en fast inrättning. Ursprungligen skulle nämndemännen ha personlig kännedom om den åtalade och dess vandel, men även den permanenta nämnden skulle ha lokal kännedom om förhållandena på orten och om människorna. Enligt 1600-talsjuristen Johan Stjärnhöök skulle nämndemännen vara ”ärlige, bofaste

[206]Nämndens roll har tilldragit sig ett förnyat intresse i forskningen, se Kenneth Johansson 1995 och pågående avhandlingsarbete samt Örjan Simonson 1995 vari även äldre forskning kring nämndens ställning redovisas.

män, två, tre eller t. o. m. sex från var och en av häradets fjärdingar".[207] De tolv nämndemännen borde alltså ha en viss geografisk spridning inom häradet. Det som har betydelse i det här sammanhanget är just den personliga kunskap om människornas vandel som nämnden därigenom kom att besitta. Var och en som kom inför rätten skulle värderas efter sina fel och förtjänster och det ingick i nämndemannens roll att kunna redogöra för det rykte den åtalade hade i trakten. I alla fall var det den typen av frågor domaren ställde till nämndemännen.

Vi skall se närmare på nämndens roll i sedlighetsmålen. I ett rättsfall från 1688 stod en kvinna åtalad för lönskaläge.[208] Mannen, en soldat som hon påstod lovat henne äktenskap, hade rymt till Danmark och lämnat henne och barnet "uti ett slätt tillstånd". Vem var hon? Var hon en hederlig kvinna som gett efter inför tanken på ett nära förestående äktenskap, men övergivits, eller var hon en "lättfärdig" kvinna med flera synder på sitt samvete? Domaren frågade nämndemännen om hon tidigare varit känd för lösaktighet. Svaret blev nekande. Nämndemännen kunde i stället berätta "att hon hållit sig ärl.[-igt] och väl och haver ingen hört annat om henne för än nu." Nämndens funktion i det här fallet blev alltså att redogöra för kvinnans rykte i bygden. Nu stod hon visserligen åtalad för ett sedlighetsbrott men de manliga representanterna för lokalsamhället kände till henne som person och kunde träda fram till hennes försvar – de visste att hon uppträtt ärligt och väl tidigare. 1688 gick kvinnorna fortfarande fria från världsligt straff första gången så det var viktigt att få klarhet i om detta verkligen var första förseelsen. För att utröna om en person var tidigare straffad tycks man helt enkelt ha frågat nämnden och ibland dessutom den församlade allmogen.

I ett annat rättsfall, från 1691, svarar hela nämnden på förfrågan, att kvinnfolket Kirstine Andersdotter i Hemmestorp aldrig tidigare varit "besoven", varpå hon slapp att böta. Det tycks ha varit allmän kunskap bland nämndemännen vilka kvinnor som haft otillåtet sexuellt umgänge. Därmed kan man också anta att lönskaläget belastade kvinnorna på ett mer varaktigt sätt. Folk i trakten, och nämndemännen i synnerhet, förväntades kunna svara på vilka kvinnor som straffats för lönskaläge trots att många år kunde ha förflutit. Att nämndemännen förväntades ha dessa kunskaper om traktens kvinnor tyder på att lokalsamhällets minne för begångna brott var gott och att ryktet om en kvinnas sedlighet följde henne.

I ett fall från 1701 får vi ytterligare inblick i nämndemannes roll i lokalsamhället. Pigan Margreta Andersdotter i Blentarp uppgav, att hon blivit

---

[207]Citatet hämtat ur Örjan Simonson, 1995 s 13.

[208]Torna häradsrätt, 1688, nyårstinget nr 24.

förförd av frälseladufogden på Ågerup.[209] Ladufogden nekade till faderskapet och därför får vi veta lite mer om omständigheterna kring händelsen. Margreta hade uppgett att han var far till barnet, både vid förlossningen och vid dopet. Men dessutom hade Margreta ”bekänt” för nämndemannen i Blentarp hur det hela hade gått till. Varför gick hon till nämndemannen? Det är tänkbart att nämndemannen var en släkting till henne och att hon därför vände sig till honom, men det är också möjligt att nämndemannens roll i lokalsamhället var sådan att han utredde den här typen av fall innan de kom till häradsrätten för att sedan kunna svara på eventuella frågor från domaren. I häradsrätten kom nämndemannen från den socken eller fjärding där brottet begåtts att bli tillfrågad om vad han visste om de inblandade personerna och det förefaller troligt att nämndemannen därför förhörde sig i förväg. Nämndemannen, Mats Tuesson, kunde berätta för häradsrätten att ladufogden varit ”uti rop och rykte” för denna pigas skull och att Margreta ”bekänt” för honom och hans hustru hur det gått till. Liksom barnmorskan och prästen tycks nämndemannen ha intagit en semioffentlig roll i lokalsamhället, som förbindelselänk mellan domstolen och lokalsamhället. Han tillförde domstolen den lokala kännedomen om människornas vandel. Antagligen uppfattade lokalbefolkningen nämndemannen som deras representant i domstolen.

Nämndemannen kom alltså till domstolen med sina speciella kunskaper om människorna i lokalsamhället, med sin kännedom om deras rykte och vandel. Men nämndemannen var inte den ende som agerade utanför domstolen i brottmål. En god bild av hur händelseförloppet kunde se ut före rättegången får vi i ett fall från 1710.[210] Ryttarehustrun, Hanna Persdotter i Wallkärra, stod åtalad för att för tre år sedan ha begått enfalt hor och fött ett oäkta barn. Hon uppmanades nu allvarligt att uppge den rätta barnafadern. Det står i domboken att Hanna gråtande bekände att barnafadern var en okänd, blåklädd man till häst, som hon mött på vägen till Lund och som hon slagit följe med. Han hade fattat tag i henne och sagt att han ville ”ligga hos henne, och henne därför väl betala” vilket hon länge motsatt sig men till sist gett efter för. Han hade gett henne 10 daler och bett henne att inte dölja barnet om hon blev havande. Mannen hade varit välklädd och väl munderad, men något mer kunde hon inte berätta om honom. Hanna bad inför rätten att Guds straff skulle drabba henne om det inte hade gått till så som hon berättat. Hanna bad också ”att hon för sin begångna synd må komma att lida vad hennes syndiga gärning förtjänt” eftersom hon på tre års tid inte fått bruka

[209]Torna häradsrätt, 1701, ht nr 8.
[210]Torna häradsrätt, 1710, ht nr 48.

sina salighetsmedel. Återigen kan vi se att kvinnan var tvungen att namnge en barnafader, som i sin tur tillstod brottet, för att få en dom. Om inte kunde hon förbli utestängd från nattvarden under lång tid. Naturligtvis misstänkte man att Hanna dolde den verkliga barnafadern och att hålla inne domen var ett sätt att pressa fram sanningen. I rättsfallet får vi också en genomgång av turerna kring horsbrottet. Först hade Hanna blivit tillfrågad om barnafadern vid förlossningen – här blev förlossningen ett led i kontrollen av den utomäktenskapliga sexualiteten och hennes svar efterfrågades av domstolen. Därefter gav länsmannen tillkänna att Hanna gjort samma bekännelse för honom och för samtliga byamän i Wallkärra ”vilket hon åtskilliga resor med svuren ed stadfäst”.

Det är annars sällan vi får veta något om turerna utanför domstolen så det här fallet är särskilt värdefullt och rikt på information. Länsmannen hade förhört Hanna utanför domstolen, vilket man i och för sig kunde förmoda att han gjorde, men vid förhören hade också samtliga ortens byamän närvarat vilket är mer överraskande. De lokala kollektivens roll vid rättskipningen kan ha varit större än vad man tidigare framhållit i forskningen. Dessutom verkar det som om Hanna blivit förhörd utanför domstolen ett flertal gånger sedan brottet uppdagades eftersom hon tvingats att svära eden ”åtskilliga resor”. Jämsides med länsmannen agerade bykollektivet, de manliga gårdsföreståndarna, för att reda upp brottet. Det kan inte ha varit lätt för soldathustrun att under tre års tid både ha varit utestängd från den religiösa gemenskapen och dessutom upprepade gånger ha rannsakats av traktens bönder och länsmannen. Av fallet framgår också att alla fann horsbrottet allvarligt och att man såg det som viktigt att få fram den skyldige mannen. Traktens män höll inte varandra om ryggen genom att godta påståendet om en okänd barnafader.

Den sociala kontrollen upprätthölls av ett fint nät av offentliga och semioffentliga personer, de senare med god förankring i lokalsamhället. Kontrollen, som var stark, utfördes till en del av statsmaktens representanter i lokalsamhället men även av personer som representerade rent lokala intressen. Nämnden bör anses representera den lokala allmogen i första hand liksom givetvis byamännen. Även om det var statsmakten och kyrkan som tillhandahöll den stränga sexuallagstiftningen förefaller allmogen snarare ha stöttat rättsväsendets kamp mot osedligheten än motarbetat densamma.[211]

3.7 ”DÅ DE TJÄNTE SAMMAN”

[211]För ett liknande resonemang, se Eva Österberg, 1982, s 52 f.

Hur träffades då unga män och kvinnor i stormaktstidens bondesamhälle? Det är långt ifrån alltid som protokollen ger något svar på hur personerna träffat varandra, och de närmare omständigheterna kring lägersmålet, men när sådant omtalas så är det nästan uteslutande med formuleringen ”då de tjänte samman”. Det är framför allt under den del av undersökningen som ligger på 1600-talet som skrivaren bemödar sig om att beskriva just hur parterna råkats; under stormaktstidens senare år blir det ovanligare. När uppgifter lämnas kan man se att en mycket stor del av paren fattat tycke för varandra under arbetet, vilket de antagligen även gjorde framgent men utan att detta togs till protokollet. Formuleringen återkommer i ca 50 av de 318 lönskalägesmålen. Det är inte heller förvånande att det stora flertalet intima relationer uppkom mellan arbetskamrater som vistades i samma hushåll och nära umgicks med varandra i de dagliga sysslorna.

I de fall då relationen bestod mer av ett under/överordnat förhållande med typexemplet husbonde/tjänstepiga, handlade det sällan om lönskaläge (båda parter ogifta) utan i flertalet fall om horsbrott där mannen redan var gift. (Se kapitel 3.9.) I endast 7 av de 318 lönskalägesfallen framgår det att kvinnan var mannens tjänstepiga. Den enkla förklaringen till detta är säkert att få gårdsbrukare var ogifta under någon längre tid.

Det är föga förvånande att just arbetsrelationer mellan tjänstefolket utvecklades till intima relationer. Men i vilka situationer, rent konkret, hade tjänstefolket möjlighet att vänslas med varandra? Var de övervakade av husbondefolket och påpassade av sina arbetskamrater? Handlade det ibland om nattfrierier som bröt mot konventionerna och gick för långt? Södra Sveriges slättbygder är inte kända för nattfrieriseden i form av ungdomsgäng som kollektivt drog omkring och lärde känna det motsatta könet genom att tillbringa en stund i flickornas sängar. En mer individuell form av nattfrieri där mannen på egen hand begav sig till flickan för att en stund dela säng med henne kan dock ha förekommit.[212]

Det är tyvärr bara i undantagsfallen som man får närmare vetskap om de faktiska omständigheterna kring själva lägersmålet. I ett fall från 1697 lämnas upplysningen att lägersmålet skett vid middagstiden i fähuset hos en bonde i Kumlatofta.[213] Skälet till att vi får en sådan detaljinformation beror på att barnafadern först nekade och att kvinnan därför fick beskriva situationen närmare. I ett annat fall från 1710 får vi veta att drängen Hans Gunnarsson i Håstad och dragonhustrun Mätta Persdotter som tjänade tillsammans på Örtofta gård begick lägersmålet i tröskeladan då de ”hulpe till att draga säden

[212]Om nattfrieriseden, se Orvar Löfgren, 1969.
[213]Torna häradsrätt, 1697, vt nr 57.

in".[214] Här framstår lägersmålen som handlingar begångna i största hast under pågående arbete. Man stal sig till en stund på tu man hand.

I några fall får man veta att lönskaläget begåtts i samband med de stora helgfestligheterna. Så berättas i ett fall 1688 att "bägge tjänte uti Veberöd och vid jule lek sökt med varandra olovl. umgänge".[215] Det finns även ett annat fall, från 1699, där paret inlett umgänget under jullekarna.[216] Drängen nekade först till anklagelsen men pigan, Sissa Håkansdotter i Revinge, berättade att han hade legat hos henne hela natten i drängehuset, vid trettondagen, då de kom hem ifrån "julaleken" hos Sven Matsson i Revinge. Hon berättade också att han varit drucken, och att han dessutom gått efter henne "år och dag" innan han kunnat övertala henne.

I de flesta fall får vi ingen kunskap om de faktiska omständigheterna kring lägersmålet utöver den att drängen och pigan tjänat tillsammans. De få upplysningar som ges i övrigt räcker inte för att säga oss något generellt om hur kontrollen inom hushållen sett ut. Det finns endast ett fall där nattfrieri över huvud taget nämns och det är i ett fall där den utpekade barnafadern påstod att kvinna varit samman även med andra män – vilket hon tillbakavisade med kommentaren att det endast handlat om nattfrierier. Nattfrieriet var alltså inte helt okänt i häradet vid den här tiden men inte i något enda fall uppges lägersmålet ha skett i samband med ett nattfrieri som gått för långt. Just den stora frekvensen lönskalägen mellan arbetskamrater antyder att det var genom arbetet och inte i samband med nattfrierier som intima relationer utvecklades.

Vi skall titta närmare på ett fall där lönskaläget just begåtts mellan två arbetskamrater och som kanske kan avslöja något om hur man såg på brottslingarna utanför tingsrätten. I ett fall från 1695 stod en piga, Bengta Svensdotter, och en dräng vid namn Johan Brandt inför rätta för lönskaläge "då de tjänte samman".[217] Det anmärkningsvärda i sammanhanget är att båda hade tjänat hos självaste häradshövdingen. Brottet hade begåtts i domarens eget hem och av domboksprotokollet får vi veta att både drängen och pigan hade varit lika benägna och att lägersmålet skett utan äktenskapslöfte. Hade den man som dömde över all osedlighet i häradet inte ens kontroll över sitt eget tjänstefolks sedlighet? Det var häradshövdingen själv som förde fallet inför rätta men han kan knappast ha blivit särskilt upprörd över drängens förbrytelse. Drängen han anställt, Johan Brandt, var straffad för lönskaläge re-

[214]Torna häradsrätt, 1710, ht nr 1.
[215]Torna häradsrätt, 1688, vårtinget nr 8.
[216]Torna häradsrätt,1699, vårtinget nr 10.
[217]Torna häradsrätt, 1695, ht nr 97.

dan tidigare och det bör hans husbonde ha känt till. Att en man straffats för lönskaläge hindrade inte ens häradshövdingen från att anställa honom.

3.8 KVINNLIGA INITIATIV I ORTODOXINS TID

Vi vet att lagen betraktade all utomäktenskaplig sexualitet som brott och att de skyldiga straffades hårt. Männen fick betala högre bötesbelopp än kvinnorna men kvinnorna drabbades å andra sidan hårdare genom den fläck på hedern som den oäkta graviditeten medförde. Att kvinnans heder tagit skada återspeglas i domböckernas benämningar där hon kallades kvinnfolket, konan eller löskvinnfolket (se kapitel 6). Om hon senare gifte sig fick hon inte bära krona och utslaget hår som kyska brudar vid vigseln (se kapitel 7). Utifrån det perspektivet är det svårt att förstå varför kvinnor över huvud taget inlät sig i sexuella relationer före äktenskapet och det kan ligga nära till hands att föreställa sig kvinnorna som offer för manliga övertalningar och övergrepp. Källmaterialet förmedlar dock en annan bild av könsrelationerna. För det första uppstod relationerna, som vi sett, ofta mellan arbetskamrater, dvs i förhållanden där mannen inte hade en formellt överordnad position. För det andra förekommer en standardformulering i vissa årgångar av domböckerna som just berör graden av samtycke. Formuleringen lyder: ”kvinnfolket ock därtill så benäget som drängen varit”. Obetydliga variationer förekom i uttryckssättet. Att uppgiften endast återfinns i vissa domböcker kan bero på att olika skrivare tog fasta på olika saker i sina noteringar, eller på skillnader i själva rannsakningsförfarandet. Vid tinget 1696 noteras det i nästan samtliga lönskalägesmål att kvinnan varit lika benägen som mannen. Man finner också många sådana noteringar 1690, 1695 och 1710. Åtminstone vid vissa ting har de åtalade fått svara på frågor om vem som varit initiativtagare till lönskaläget och i nästan samtliga fall där sådant noterats har båda parterna varit ”lika benägna”. I horsmålen påstod kvinnan däremot ofta att mannen eller husbonden ”länge gått efter henne” vilket tycks vara en standardformulering för manligt initiativ och övertalning (se kapitel 3.9).

Men som vi skall se kunde kvinnorna också själva agera som initiativtagare till en utomäktenskaplig sexuell relation. I ett fall från 1688 får vi veta att pigan Bengta Olofsdotter som tjänade ihop med drängen Bengt Månsson i Flyinge, inte bara varit ”därtill så benägen som drängen” utan Bengta bekände för rätten att hon ”första gången gått till drängen i

sängen".[218] Trots detta gick Bengta fri från straff medan drängen fick böta 40 marker.

I ett annat mål från 1703 ville skomakaren, Åke Christophersson i Everlöv, ha nersättning i underhållet till barnet för att han hade ringa villkor men också för att Boel Olofsdotter "gått till honom om natten, så att han ej kunde bliva henne kvitt, innan han måtte dess vilja fullgöra".[219] Rätten tillmötesgick skomakarens krav och underhållet till barnet blev endast 3 daler per år. Boel hade försökt få ut sin dom under lång tid men skomakaren hade hållit sig undan rättvisan. Boel beklagade sig över att hon varit avstängd från nattvarden i ett och ett halvt års tid, men kanske betraktades Boel som mer lättfärdig än andra kvinnor i motsvarande situation genom sin initiativkraft.

I ett lönskalägesmål år 1712 finner vi en piga som förfört en synnerligen ung man. Drängen, Per Jönsson, försökte först "fuller neka" till anklagelsen, men bekände omsider att han begått lönskaläge med pigan Anna Persdotter för två år sedan.[220] Till sitt försvar anförde han att han bara varit 14 år gammal och att det var Anna som lockat honom till handlingen sedan hon gått och lagt sig i hans säng. Per hävdade dessutom att han inte var den rätta barnafadern. Anna hade haft umgänge med knektarna som legat inkvarterade på gården och barnafadern borde sökas bland dem. Det sistnämnda förnekade dock Anna "högeligen". Per Jönsson dömdes både till böter för lägersmålet och 5 daler i årligt underhåll till barnet. Varken mannens ringa ålder vid lönskaläget eller det faktum att kvinnan förfört honom tycks ha påverkat domen.

Det finns ett snarlikt fall från 1716 där drängen visserligen inte försökte neka till gärningen eller faderskapet men där mannen på motsvarande sätt framställde kvinnan som den förförande, aktiva parten.[221] Enligt drängen Staffan Persson hade pigan "lupit ifrån Grimmestorp därest hon bott, och lagt sig hos honom, på vilket sätt han blivit bedragen såsom en unger dräng". I detta fall hade kvinnan ett par år tidigare dömts för lönskaläge med en soldat. Staffan Persson blev inte bara förförd utan också smittad med en sjukdom som i domboken benämns "slemma sjukan".

Det är ett fåtal lönskalägesprotokoll som skildrar kvinnliga initiativ till det sexuella umgänget. Å andra sidan är det över huvud taget sällsynt att man finner skildringar av lägersmålets mera intima detaljer i domböckerna. Sådant förekommer bara i undantagsfall och alltid i ett visst syfte. Om kvinnans skildring av händelseförloppet finns med i protokollet brukar det hänga

[218]Torna häradsrätt, 1688, vårtinget nr 9.
[219]Torna häradsrätt, 1703, vårtinget nr 12 samt vintertinget nr 87.
[220]Torna häradsrätt, 1712, ht nr 19.
[221]Torna häradsrätt, 1716, st nr 14.

samman med att mannen nekat till gärningen och skulle överbevisas. Om mannens skildring av kvinnans förförelsekonster finns med bör det också ha någon grund. Kanske hoppades mannen på en nersättning av straffet eller kanske i första hand en nersättning av underhållet till barnet, om han framställde kvinnan som förförerska.

3.9 HORSBROTTET — ”DEN STORA DÅRSKAPEN”

Under trettioårsperioden 1688–1717 kom 87 horsmål till Torna häradsrätts prövning.[222] Av de totalt 405 sexualmålen som häradsrätten avgjorde var således 21 procent horsbrott. I genomsnitt behandlades ca 3 horsmål om året i Torna härad som under samma tid hade en mantalsskriven befolkning på knappt 3.000 invånare. Det förefaller mycket om man beaktar hur strängt samtiden såg på just horsbrott men fallen är ändå inte fler än att de bör ha uppfattats som extraordinära händelser. Vi ska titta närmare på följande aspekter; vem begick hor, i vilka sammanhang, hur motiverade man handlingen, hur såg omgivningen på horsbrottet och hur straffades man?

När man jämför domböckernas horsmål med lönskalägena kan man på ett klart och konkret sätt iaktta skillnader i domstolens attityd mot de åtalade. Horsmålens kontext är uppbyggd kring parternas ”stora synd” och ”svåra brott”. Två unga, ogifta personer som inlett en sexuell relation kunde potentiellt ha ingått äktenskap med varandra, även om så inte blev fallet. Deras kärlek kunde man kanske ha överseende med och en viss förståelse för på ett annat sätt än vad som var fallet vid horsbrotten. Den som begick hor bröt sitt äktenskapslöfte och bedrog sin äkta hälft. Här handlade det, enligt tidens sätt att se, om ren synd och lusta. Straffet var också synnerligen strängt, 80 daler för den gifta parten och 40 för den ogifta, vilket bör ha förstärkt intrycket av att synden var stor. Straffet och uppfattningen om gärningens grovhet bör även i äldre tid ha stått i någon sorts paritet för att få det folkliga stöd som

[222]Här medräknas endast mål som avslutats med dom. Mål som vid prövning förvisades till annan domstol är således exkluderade liksom några fall som är inkompletta t ex då delar av målet saknas.

behövs för att rätten skall fungera.[223] Under denna tidsperiod var dubbelt hor belagt med dödsstraff medan dödsstraffet för enkelt hor (ena parten gift) avskaffats 1653. Endast ett fall av dubbelt hor omnämns i domböckerna under denna trettioårsperiod och då berättas det att båda parter rymt. Därmed lämnar fallet inga vidare spår efter sig i materialet och får lämnas därhän sedan vi konstaterat att uppdagat dubbelt hor var ett synnerligen sällan förekommande brott, ovanligare i häradet än t ex mord och dråp. De spektakulära inslagen i rättskipningen vid horsbrotten måste ha ökat uppmärksamheten kring otrohet som företeelse och i sig bidragit till en sträng moralsyn.

Att äkta makar skulle vara varandra trogna slogs fast på ett mycket tydligt sätt i rättsprocessen framför allt genom frågornas formulering vid rannsakningen. Den otrogne mannen fick ofta svara på frågan ”hur han var kommen till en sådan lättfärdighet när han dock hade sin egen hustru”. Synen på horsbrottet hänger samman med synen på äktenskapet. Uppfattade allmogen då äktenskapet som oupplösligt och livslångt eller medförde skilsmässolagstiftningen att man såg en upplösning av äktenskapet som en möjlighet? Efter reformationen var skilsmässor i och för sig tillåtna men under 1600-talet bör skilsmässor ändå ha betraktats som rena undantagsföreteelser. Skilsmässan som fenomen är föga undersökt i Sverige och någon komplett statistik för 1600-talet finns inte. Det totala antalet skilsmässor har uppskattats till några tiotal per år i hela riket.[224] Skilsmässorna var alltså få till antalet och lagen reglerade noga på vilka premisser skilsmässa kunde tillåtas. Godtagbara skäl för skilsmässa var enligt 1686 års kyrkolag fyra stycken nämligen: 1. hor; 2. att bruden inte varit oskuld vid vigseln eller att mannen begått lägersmål under trolovningen; 3. övergivande; samt 4. att äktenskapet på grund av bräcklighet eller annat fel ej kunnat fullbordas.[225] Ett allmänt missnöje med varandra, kärlekslöshet eller osämja var alltså inte grund för skilsmässa utan sådant som parterna förväntades uthärda. Genom vigseln tillförsäkrade man varandra en livslång samvaro där allt var gemensamt – framgångar såväl som motgångar, frukterna av arbetet och sexualiteten.

---

[223]Se Eva Österberg, 1987, s 474 f och Rudolf Thunander 1993, s 60. Thunander visar att hovrätten sällan dömde till döden där lagen föreskrev dödsstraff och tolkar detta som en anpassning till den allmänna uppfattningen. (Se även kapitel 2.)

[224]Marja Taussi Sjöberg, 1992a, s 67. Malin Lennartsson som undersöker skilsmässorna i Växjö stift under 1600-talet har preliminärt kommit fram till något högre siffror. Malin Lennartsson 1995 s 12.

[225]1686 års kyrkolag kap XVI.

Vi ska se närmare på vilka individer i bondesamhället som begick horsbrott och därmed ”trädde från sin äkta säng”, som dombokstexten uttrycker det. Vi skall också undersöka vad som förorsakade brottet.

Om nu synen på trohet var strängt förpliktande under stormaktstiden, i vilka situationer bröt män och kvinnor mot normen? Skedde horsbrotten i stundens ingivelse på gillen och lekstugor under brännvinets inflytande? Eller var horsbrotten kanske resultaten av oemotståndliga passioner som tog form och djupnade i vardagslivets umgänge? De 87 tämligen utförliga domstolsprotokollen bör kunna ge oss några svar på hur allmogens syn på kärlek och sexualitet såg ut. Lagstiftarens syn på horsbrottet var tydlig och strängt fördömande, men kan vi upptäcka en annan folklig uppfattning? Blev den brottslige utstött ur gemenskapen och fanns det i så fall en väg till återintegrering och försoning?

Först ska vi titta närmare på vem som begick horsbrott. En enkel genomgång av målen visar en klar tendens – otrohet var främst en manlig last i Sverige vid denna tid. I det typiska horsbrottet begick en gift man hor med en ogift kvinna och fallet blev allmänt känt då kvinnan blev gravid och man började fråga efter barnafadern. I de 87 fallen av enfalt hor som Torna häradsrätt avgjorde handlade 68 fall om manlig otrohet och endast 19 fall om kvinnlig, vilket motsvarar 28 procent.[226]

Skillnaden mellan könen i otrohetsfrekvens kan tolkas på många olika sätt. Kanske var allmogens syn på den manliga sexualiteten friare. Det finns dock inget som tyder på att hustrurna på den skånska landsbygden skulle ha varit mer påpassade och hårdare kontrollerade. De situationer som horsbrotten förekom i var enligt domboksmaterialet oftast i hemmiljö i obevakade ögonblick, i stugan, på loftet eller ute på markerna. Risken att en manlig otrohet skulle uppdagas var däremot betydligt större än motsvarande risk för en otrogen hustru. Om den piga maken förfört blev gravid blev brottet känt, medan den otrogna hustru som blev gravid antagligen i åtskilliga fall kunde förtiga händelsen. Om skillnaden i otrohetsfrekvens mellan män och kvinnor i bondesamhället speglar verkligheten eller främst en skillnad i uppdagandefrekvens får vi aldrig veta. Allmänhetens bild av otrohet, så som den synliggjordes vid tinget, bör dock ha legitimerat uppfattningen att gifta kvinnor var trofasta medan de flesta känt till ett litet antal gifta män i socknen

[226]Rudolf Thunanders undersökning av brottmål som underställdes Göta hovrätt visar en likartad fördelning mellan könen. Av 560 fall av enfalt hor som underställdes Göta hovrätt under perioden 1635–1644, från Jönköpings, Kronobergs och Kalmar län var kvinnan den gifta parten i 125 fall, i 435 var det mannen som var gift. Detta ger fördelningen 78% män, 22 % kvinnor. Thunander, 1993, s 97.

eller häradet som straffats för hor. Vilka av häradets gifta män hade då ”trätt ifrån sin äkta säng”?

Den största gruppen otrogna män var inte oväntat bönder. I 10 av dessa fall framgår det av dombokstexten att bonden förfört sin tjänstepiga, men det är möjligt att det i fler fall rörde sig om kvinnor som arbetade i bondens hushåll under längre eller kortare tid. Den andra stora gruppen män som begick horsbrott finner man i gruppen krigsfolk, som inkluderar alla som hade anknytning till krigsmakten. Här handlar det sällan om tjänsteförhållanden mellan mannen och kvinnan. Hantverkare och saltpetersjudare utgör en liten grupp i samhället men en rörlig sådan. De absoluta talen säger emellertid inte så mycket, frågan är hur vanliga brotten var inom varje social grupp. Mantalslängderna avslöjar befolkningens sammansättning i grova drag. Soldater var befriade från mantalspengar men deras hustrur skulle betala mantalsskatt så gifta militärer blir synliga i längderna via deras hustrur. 1699 års mantalslängd redovisar 1.068 hushåll av vilka 58 förestås av gifta militärer, 54 ryttare och 4 andra. Om man räknar bort de 17 hushåll som förestods av kvinnor, utgör gifta män med militär anknytning ca 5 procent av de manliga hushållsföreståndarna. Dessa 5 procent stod för 22 procent av de begångna horsbrotten i häradet. Det framgår med andra ord klart att män med militär anknytning var överrepresenterade.

Tabell 3.1 Antal gifta män i Torna härad som åtalades för horsbrott 1688–1717 sorterade efter yrke.

Bonde	28
Krigsfolk	15
Husman	9
Dräng	3
Saltpetersjudare	3
Hantverkare	2
Övrigt	4
Ovisst	4
Summa	68

Källa: Torna häradsrätts arkiv, domböcker ser AIa 1688–1717, LLA.

Den andra typen av horsbrott, där kvinnan utgjorde den gifta parten var, som nämnts, betydligt sällsyntare. 19 av de 87 horsmålen hör till denna kategori och tittar man närmare på fallen kan man se att så många som 17 fall handlar

om soldathustrur med maken utkommenderad. Medan männen som dömdes för otrohet hade sina hustrur i trakten hade de otrogna hustrurna sina män långt borta och ofta eller rent av oftast påstod kvinnan att hon trodde mannen var död. Som vi skall se nedan kom dessa hustrur efter lagändring att dömas på samma sätt som ogifta kvinnor, vilket skedde i 9 av de 19 målen. Om vi räknar bort soldathustrurna återstår bara 2 fall av kvinnlig otrohet under hela trettioårsperioden, vilket motsvarar 1 fall vart femtonde år i hela häradet. Gifta kvinnor ur allmogen var trogna sina män. Så måste den förhärskande bilden ha sett ut.

När vi nu har fått klart för oss hur otroheten fördelades på män och kvinnor inom allmogen skall vi titta närmare på själva målen. I det vanligaste fallet, där en gift man förför en ogift kvinna, finns några intressanta, återkommande inslag.

Ett mål från 1695 innehåller de vanligaste vändningarna i horsmålen.[227] En gift bonde, Hans Rasmusson, stod åtalad för att ha begått horsbrott med sin tjänstepiga. Om den förförda tjänstepigan står det att hon gråtande beklagade sin stora dårskap och att hennes husbonde länge gått efter henne innan hon ”velat dess vilja fullborda”. Bonden anförde till sitt försvar, eller som en förklaring till varför han kommit att begå brottet, att han varit drucken och att hustrun ”legat innan kyrkan,” dvs brottet hade begåtts under de sex veckornas avhållsamhet som skulle förflyta mellan förlossning och kyrktagning. Därmed hade mannen inte varit fullt tillräknelig och inte haft tillgång till sexualitet inom äktenskapet eftersom sådant ansågs otillåtet under tiden fram till kyrktagningen. Detta var mannens ursäkt. Kvinnans ursäkt handlade inte om dryckenskap eller sexuell otillfredsställelse. I stället hade hon gett efter för mannens efterhängsenhet efter en lång tids motstånd.

I ett annat mål vid samma ting urskuldade sig bonden Per Andersson i V Odarslöv med precis samma skäl, att han begått hor ”uti sin dryckenskap” ”då dess hustru legat i barnsäng och innan kyrka”.[228]

I ett horsmål från 1691 finner vi samma tendenser som i det föregående.[229] Brottet hade förövats vid fyra olika tillfällen och den åtalade bonde som förfört sin tjänstepiga försvarade sig med att han varje gång varit drucken. Rätten tillfrågade då ”konan” Hanna Månsdotter hur det kommit sig att hon begått en sådan lättfärdighet och om hon inte visste att han var en gift man och hade sin egen hustru. Hanna ”beklagade sin dårskap” men försvarade sig med att matfadern alltid hängt efter henne. Det var illa att husbonden som

[227]Torna häradsrätt, 1695, vt nr 16.
[228]Torna häradsrätt, 1695, vt nr 19.
[229]Torna häradsrätt, 1691, ht nr 11.

skulle vaka över tjänstefolket missbrukade sin ställning men kvinnan betraktades inte som förledd utan som en självständigt agerande individ. Frågorna som riktades till tjänstepigan visar att det förhöll sig så. Hon hade vetat att mannen hade en hustru och därmed hade hon varit medveten om sin synd då brottet begicks, frågan som ställdes var retorisk.

Medan männen åberopade dryckenskap och brist på sexuellt umgänge inom äktenskapet åberopade kvinnorna alltså i stället mannens efterhängsenhet som skäl till horsbrottet. Inte i något av fallen angavs positiva skäl till den sexuella relationen. Ingen resonerade utifrån en kärlekskontext och ingen angav partnerns goda egenskaper, som till exempel skönhet eller attraktionskraft, som förklaring till handlingen. Däremot återkommer i praktiskt taget samtliga mål en kraftfullt uttryckt ånger. Det hör till vanligheten att de åtalade gråter inför rätten och beklagar sin stora dårskap. Det sistnämnda är givetvis skrivarens omskrivning för en rad skilda uttryck. Ändå måste just begreppet ”dårskap” ha härletts ur de åtalades egna skildringar. Att en gift person hade begär till någon annan än sin hustru och att en ogift kvinna gav sig i lag med en redan gift man – det framstod för alla, även för aktörerna själva, som en ren dårskap. Otrohet som företeelse tycks ha varit så illa sedd att den varken kunde försvaras eller sammanlänkas med några positiva uttryck. Åtminstone måste det framställas så, för att anpassas till norm och mentalitet i ett samhälle med en religiös världsbild.

Det var den rättsliga överhetens roll att straffa synden, men att utstå straffet var ingen merit för den skyldige. När tingsskrivaren noggrant noterar syndarnas tårar och ånger i protokollet är det knappast för att väcka en sentida läsares medlidande, eller för att motivera en mildare dom. Tårarna och ångern var däremot viktiga ur en annan aspekt. De var förutsättningen för syndens förlåtelse, för återförenandet med Gud.

Vi skall titta närmare på hur otroheten gick till rent konkret för att se om en beskrivning av situationerna kan avslöja något annat. Det är dock bara i ett fåtal fall protokollen ger sådan information. 1691 berättade en tjänstepiga att bonden haft sin olovliga beblandelse med henne första gången ”på bänken bakom bordet då hustrun var i kyrkan”. Sedan den gången hade han legat hos henne var fjortonde dag ”så på marken, i stugan, som och uti själva husen.” Han hade dessutom alltid gått efter henne både då hustrun varit borta och hemma.[230] I ett fall från 1688 hade horsbrottet begåtts då parterna var tillsammans på hovgårdsarbete samt sex veckor senare i hans egen stuga då

[230]Torna häradsrätt, 1691, st nr 23.

hustrun var i byn och bryggde.[231] 1699 uppgav ett annat par att de begått hor i prästens trädgård då de båda hade tjänst i prästgården.[232] År 1700 begick ett par hor i en höstack där de skulade om natten tillsammans med en annan person som inget sett eller hört.[233] Anders Nilsson i Hellestad erkände att horsbrottet begåtts då hans hustru satt inhyses i Hellestad och han och Bolla tjänade tillsammans i prästgården.[234] 1696 berättade Kierstina Nilsdotter att hon kommit samman med bonden Anders Larsson i Hylla endast en gång och att det skedde om eftermiddagen mot en bok i Möllareskogen då hon skulle leta upp en ko på fäladen.[235] 1706 berättade ett annat par att de begått hor endast en gång och att det skett på marken när de räfsade hö och utan att hon blivit havande.[236]

När vi får veta något om hur horsbrottet rent konkret förövades kan vi se att det inte var vid större sammankomster och gillen som frestelsen blev för stor. Det var i stället i samband med de vardagliga sysslorna och ofta under dagtid som horsbrotten begicks. Det är svårt att se sambandet mellan dessa skildringar och männens påstående att horet begåtts under dryckenskap. Flera av fallen leder tankarna snarare till tillfällig lusta än till djupare relationer men det finns också andra inslag i beskrivningarna. I de fall där kvinnan uppgav att mannen ”länge gått efter henne” kan det givetvis ha handlat om djupare, varaktiga känslor även om formuleringen leder tankarna i andra riktningar. Det finns dessutom några exempel på par som dömdes mer än en gång för horsbrott med varandra. Ett av fallen ovan, från 1699, handlade just om ett sådant par som för andra gången stod åtalade för enfalt hor med varandra.[237] Mannen var gift men hade haft tjänst i prästgården och lägersmålet var begånget i prästens trädgård. Mannen, Anders Månsson i Hellestad, erkände brottet under tårar och beklagade ”sin stora synd” samtidigt som han bad om ett nådigt straff. De 80 dalerna för första resan hade han pliktat med kroppen och denna gång blev böterna hela 160 daler. Paret hade nu ett barn på tre år och ett tre månaders spädbarn. I protokollet finns inget noterat om varför brottet begåtts. Ingen av parterna tycks ha försökt svartmåla den andre. De var straffade förut och hade vetat vad de riskerade med sin handling, ändå hade de inte kunnat motstå varandra. Mannen var enligt egen utsaga medve-

[231]Torna häradsrätt,1688, ht nr 43.
[232]Torna häradsrätt, 1699, vårtinget nr 32.
[233]Torna häradsrätt, 1700, ht nr 23.
[234]Torna häradsrätt, 1696, ht nr 13.
[235]Torna häradsrätt, 1696, st nr 16.
[236]Torna häradsrätt, 1706, ht nr 23.
[237]Torna häradsrätt, 1699, vårtinget nr 32. Det finns ett snarlikt fall 1702, st nr 13, då Nils Persson i Norretorp och Sissa Jönsdotter begått andra resan hor med varandra.

ten om att han begått en stor synd. Det var i en syndakontext han skildrade sin handling, inte i en kärlekskontext. Hur man skildrade och uppfattade drivkraften bakom sexualakten, som synd och lusta eller som kärlek och romantik, avslöjar något väsentligt om synen på den sexualitet som skar över äktenskapets gräns. Såväl allmogen som domstolens tjänstemän tycks ha varit överens om att otrohet var synd och dårskap och inte kärlek.

När det gäller kvinnor som åtalades för otrohet var situationen en helt annan än vid den manliga otroheten. Nästan samtliga fall handlade om soldathustrur med maken utkommenderad. Soldathustrurna var en synnerligen utsatt grupp. Under mannens frånvaro levde de som ensamförsörjare och de kunde under åtskilliga år sväva i fullständig okunnighet om var maken befann sig och huruvida han var i livet eller ej. Ibland nåddes hustrurna av vaga rykten om att maken skulle ha stupat, men om bevis saknades betraktades kvinnan som gift och kunde inte ingå nytt äktenskap. Av förståeliga skäl inledde soldathustrun ofta en ny relation. Den utomordentligt svåra situation som så många soldathustrur hamnade i uppmärksammades också. Den 13 december 1709 utfärdades en skrivelse till hovrätterna om hur man skulle förfara med kvinnor som begått horsbrott medan deras män var i fält.[238] Man hade dittills haft som praxis att noga underrätta sig om ifall maken fortfarade var i livet eftersom den omständigheten var avgörande för straffet. Man hade i varje enskilt fall korresponderat med officerarna vid respektive regemente, men som förhållandena nu var kunde man inte förvänta sig underrättelser på lång tid. Det var inte skäligt att låta de brottsliga ”som allaredan lång tid uti fängelse suttit, med ett allt för långvaraktigt och svårt fängelse” plågas i väntan på domen. Fortsättningsvis skulle hustrurna till utkommenderade soldater betraktas som ogifta i sexualmål så att den som begått hor med en gift man skulle dömas för enkelt hor och den som förförts av en ogift man bara skulle dömas för lönskaläge. Målen skulle även fortsättningsvis underställas hovrätten, men i väntan på hovrättens utlåtande skulle ingen sättas i fängelse. Strafflindringen började tillämpas i Torna härad först fr o m vintertinget 1711 då brev från hovrätten anlänt. Därefter kom en rad horsbrott med soldathustrur inblandade att bedömas som lönskaläge, och i stället för 80 daler i böter slapp dessa kvinnor undan med 5 daler. Ingen soldathustru lär ha varit god för en summa som 80 daler och i praktiken kan man räkna med att dessa straff alltid verkställdes som hårda och förnedrande kroppsstraff.

Dessa kvinnors horsbrott, som efter 1711 bestraffades som lönskaläge om man inte säkert visste att mannen var i livet, var alltså inte på något sätt jäm-

[238]Brev från hovrätten med detta innehåll finns infört i 1711 års vt under nr 2. Brevet från hovrätten är daterat 10 okt 1710.

förbara med de horsbrott där den gifte parten var en av männen i häradet. I 11 av de 17 fallen med soldathustrur får vi veta av dombokstexten hur många år maken varit frånvarande: 13, 11, 9, 9, 8, 8, 8, 4, 4, 4, respektive 3 år. Flera av kvinnorna hade med tiden börjat betrakta sig själva som änkor och somliga hade nåtts av ryktet att maken dött. Det kunde dock vara vanskligt att inleda ett nytt förhållande även om böterna reducerades till lönskalägesbot. I ett kungligt brev som lästes upp på tinget 1712, daterat Bagesund den 18 oktober 1711, framgick att kvinnor som begått lägersmål medan deras män varit utomlands under kriget, förlorade rätten att gifta sig med lägersmannen. Undantag fick ske endast om man i efterhand kunde bevisa att maken verkligen varit avliden vid den tid då brottet begåtts eller om den frånvarande maken i främmande land gift sig med annan eller begått horsbrott, i vilka fall äktenskapet kom att betraktas som upplöst.[239]

Den kvinnliga otroheten i häradet var starkt kopplad till soldathustrurna och en direkt följd av krigen.

Vad fick horsbrottet för konsekvenser för de brottsliga? Böterna var så höga att flertalet inte kunde betala dem, men somliga var trots allt goda för summan. Det var dock inte någon självklarhet att ens en bonde med egen gård kunde betala. Vi skall titta närmare på ett mål där vi får mer kunskaper just om böternas erläggande. I övrigt är fallet tämligen typiskt. Den gifte bonden Weste Hansson stod 1690 åtalad för att ha förfört sin tjänstepiga, Kirstina. Weste påstod att han bara haft sexuellt umgänge med pigan en gång och att han den gången varit drucken. Kirstina som under förhöret fått svara på frågan hur det kommit sig att hon begått en sådan lättfärdighet trots att hon visste att Weste hade en egen hustru, hade på sedvanligt vis beklagat sin dårskap och försvarat sig med att Weste alltid hängt efter henne på den tiden hon var hans tjänstepiga. Det hade berott på att hans hustru var ”något till ålders”. Domen blev hård för Weste. Han hade förfört sin tjänstepiga och därmed missbrukat sin ställning som husbonde. Även om pigans handling beskrevs som lättfärdig föll ansvaret slutligen på husbonden som dömdes att ensam böta 120 daler silvermynt för sig och pigan. Kunde Weste då betala en sådan summa? Av domboken framgår att han verkligen betalade böterna men bland de inneliggande handlingarna för samma år återfanns ett pappersark som visade sig vara en borgensförbindelse.[240] Två bönder i Fjelie gick i god för 80 daler silvermynt av Westes böter. Weste skulle betala 40 daler sist i fastan och ytterligare 40 daler mellan Mikelsdag och Mårtensdag och bönderna

[239]Detta var i enlighet med 1686 års kyrkolag 5:7.

[240]Torna häradsrätt, Inneliggande handlingar, FIa:3.

Päder Olson och Nils Andersson intygade att så skulle ske: ”att detta så av oss hållas skall sätta vi våra bo både i löst och fast till fullkomlig visshet, detta vi med våra namn och sedvanliga bomärke här nedan under bekräfta”. Weste som var bonde kunde sålunda med hjälp från grannar eller släktingar reda ut situationen, men han behövde tid på sig för att få fram pengarna. Horsbrottet var ett allvarligt brott i 1600-talets Sverige och de dryga böterna som följde på brottet kunde medföra ekonomisk ruin. Av fallet med Weste kan vi se att han inte genom horsbrottet förverkat sitt förtroendekapital i hemsocknen. Det fanns fortfarande människor som var beredda att stödja honom och gå i god för hans skuld med sin egendom – lös som fast. Men händelsen väckte säkert stor uppmärksamhet och han tvingades be andra om hjälp för att reda upp situationen.

Vad hade hänt om Weste inte lyckats få fram pengar till böterna? Det vanligaste scenariot vid horsbrotten var trots allt inte att man betalade böterna utan att man straffades på tingsplatsen. De många tårarna som noterades i protokollen kan vara uttryck för de åtalades ånger och skamkänslor men också ett uttryck för en mycket stark ångest inför den stundande bestraffningen. De åtalade som inte kunde betala sina böter anhöll regelmässigt om ett lindrigt straff – ”om nåden och icke rätten”, men om straffen nedsattes vid underrätten så noterades det i alla fall aldrig i protokollen. I stället finner man en strängt fördömande attityd gentemot de brottsliga. 1715 finner vi t ex en 66-årig inhysesman, Måns Mattsson i Sandby, som till sitt försvar anförde att hans hustru var svag och legat några år till sängs.[241] Kvinnan han förfört kallades löskonan Boel Simonsdotter. I stället för nedsättning av straffet gjordes tillägget i domboken att paret skulle straffas ”sig självom till välförtjänt straff och androm lättfärdiga till sky och varnagel”. Den 66-årige Måns fördes ut för att straffas med 32 par spö 3 slag av vardera paret och Boel fick slita ris. Hade det varit några år tidigare, då gatloppstraffet fortfarande fanns kvar, skulle Måns ha sprungit 6 gatlopp mellan 100 man för sin otrohet.[242]

Visserligen var straffet för enfalt hor enligt lagens bokstav böter, men flertalet domar omvandlades till stränga kroppsstraff. Det är ofta svårt att följa

[241]Torna häradsrätt, 1715, st nr 10.

[242]Rudolf Thunander finner däremot att det vid dubbelt horsbrott fanns en rad omständigheter som hovrätten fäste avsikt vid för att frångå dödsstraffet. Sådana omständigheter kunde vara att maken var impotent, att maken länge varit borta i kronans tjänst, att mannen/hustrun bad för honom/henne, ungdom, många barn, att man blivit med falska ord bedragen eller att horkonan med sin lättfärdighet givit stort tillfälle. Se Thunander, 1993, s 106 f.

omvandlingar av böter till kroppsstraff i materialet. Ibland kan man utläsa av själva domboksprotokollet att de dömda saknade pengar till böterna genom att de själva påstod att det förhöll sig så eller genom att nämnden intygade att personerna saknade tillgångar. I de fall saköreslängder finns upprättade kan man ofta utläsa av dessa när böterna omvandlats. I andra fall kan man använda saköreslängderna i det kamerala materialet för att se om böterna betalats. Ett visst mått av osäkerhet kvarstår dock i ett antal fall. En uppskattning av utfallet blir att (minst) 53 av de 87 männen och så många som (minst) 63 av kvinnorna fick sina böter omvandlade till kroppsstraff! Bötesbeloppet för enfalt hor, 80 daler för den gifta parten och 40 för den ogifta, var med andra ord så väl tilltaget att det översteg flertalets betalningsförmåga och i synnerhet kvinnornas.[243] I praktiken kom således horsbrottet att starkt förknippas med de förnedrande offentliga bestraffningarna där mannen fick springa gatlopp eller piskas och kvinnan risas av profossen vid tingsstugans dörr.

Dessa makabra bestraffningar som så ofta kom till användning just vid horsbrotten måste ha frammanat bilden av otrohet som skamlig. När böterna omvandlades till kroppsstraff fanns bestämda riktlinjer att tillgå. För varje två och en halv daler i böter fick mannen ta emot tre slag av två par spö och kvinnan tre slag av ett par ris.[244] Antingen slog den närvarande tingsallmogen efter horkarlen med käppar eller så svingade profossen spön och ris över dem som horat. Just det faktum att profossen exekverade straffet betraktades som en skam i sig. Straffordningen 1653 förordnade därför att kvinna som gjort sig skyldig till hor och fått böterna omvandlade inte skulle straffas av bödeln eller skarprättaren utan av därtill särskilt förordnade personer.[245] I Torna härad var det dock profossen som verkställde straffet vilket brukade skrivas ut i dombokstexten.[246] De som var besuttna nog att erlägga böterna slapp däremot undan de mer vanärande följderna av horsbrottet. Den stora skiljelinjen gick mellan obesuttna som tvingades sona sina brott med kroppen och besuttna som lyckades betala böterna med penningar. Att vara fattig var inte vanärande i sig, men man löpte större risk som fattig att drabbas av vanära.

---

[243]Ang böters omvandlande till kroppsstraff vid hor se även Jan Sundin, 1992, s 338. Sundins siffror är dock inte direkt jämförbara eftersom han redovisar sammanräknade siffror för längre tidsavsnitt som sträcker sig fram mot 1780-talet. Utfallet pekar dock i samma riktning – majoriteten kunde inte betala horsböterna.

[244]Ang straffen se Rudolf Thunander, 1993, s 79 ff. Beräkningen för böters omvandling till kroppsstraff finns införd i Schmedeman, 1706, s 1513.

[245]Se Rudolf Thunander 1993, s 80 f, som hänvisar till Schmedeman, 1706, s 294 f.

[246]Se t ex Torna häradsrätt, 1702, st nr 13; 1710, st nr 33; eller 1710, st nr 57.

Vilka konsekvenser horsbrottet fick för äktenskapet får vi ingen närmare kunskap om genom protokollen. Det är dock endast i ett av fallen som det framgår att den bedragna parten ville ha skilsmässa.[247] I det fallet handlade det om en ryttarhustru. Trots den skam maken dragit över familjen framstod det som mer angeläget för bondhustrurna att överse med makens otrohet än att bryta upp ur äktenskapet.

3.10 LÖFTEN OM ÄKTENSKAP

I ett fall från 1688 kan man förvånas över ett par som stod åtalade för andra resan lönskaläge och som därmed fått sitt andra gemensamma barn.[248] De dömdes att böta 20 respektive 10 daler. Varken mannen eller kvinnan hade pengar till böterna och det såg ut som om ryttaren Joen Staakn skulle få springa ett gatlopp per 8 daler och kvinnan, ”konan” Hanna Jepsdotter, skulle hudstrykas vid tingstugudörren med 80 slag. Det visade sig dock att folk ställde upp och gick i god för deras böter. Men hade det inte varit bättre att gifta sig med varandra när de nu fått två barn tillsammans? Kanske var det inte så lätt att ta beslutet att ingå äktenskap i en tid då äktenskapet uppfattades som livslångt och oupplösligt. Var man inte beredd att leva resten av sitt liv tillsammans så gällde det att undvika vigseln. Dessutom fanns det kanske andra skäl för paret att avstå från äktenskap såsom fattigdom eller ett kärleksband till en annan person. Möjligen hade de tänkt ingå äktenskap med varandra men ångrat sig. Hade paret väl börjat diskutera äktenskap med varandra på ett sätt som kunde uppfattas som ett löfte och paret dessutom haft sexuellt umgänge var de dock förpliktade att gifta sig i enlighet med 1686 års kyrkolag, 15:14. För det mesta innehåller protokollen en uppgift om just äktenskapslöfte. Paret tillfrågades om lägersmålet skett under äktenskapslöfte och ibland hade man skilda uppfattningar i den frågan.

Det finns flera fall där kvinnan kunde styrka att mannen lovat henne äktenskap genom en attest från prästen, men där mannen valt att rymma hellre

[247]Torna häradsrätt, 1693, st nr 5.
[248]Torna häradsrätt, 1688, ht nr 2.

än att fullborda äktenskapet.[249] Den som lovat äktenskap tycks ha drabbats av panik och hellre lämnat allt än äktat kvinnan. I några få ord tecknas bilden av de övergivna kvinnorna. 1688 hade Karna Nilsdotter fött barn med en tysk barberargesäll vid namn Larentz Henrich.[250] Barberargesällen hade lovat henne äktenskap men nu begett sig tillbaka till Tyskland och enligt protokollet ”lämnat henne med barnet uti ett bedröveligt tillstånd”. Vad innebar det? Vari bestod Karnas bedrövliga tillstånd? Antagligen var hon fattig och kanske också sjuk efter förlossningen. Samma år kan vi läsa i domboken om Hanna Nilsdotter som blivit övergiven av ryttaren Nils Uggla som rymt till Danmark.[251] Även här står att mannen ”är rymder och lämnat henne med barnet uti ett slätt tillstånd”. Uggla hade lovat henne äktenskap. Vari det slätta tillståndet bestod får vi ingen vidare kunskap om.

Det förefaller som om häradsrätten inte upprätthöll kyrkolagens stränga stadgande om att den som begått lägersmål under äktenskapslöfte skulle tvingas till äktenskap eller kvinnan förklaras för hans äkta trolovade med giftorätt. I ett fall från 1690 bedyrade Anna Ericksdotter med ed att Lars Pettersson lovat henne äktenskap men han vägrade gifta sig med henne ”ty han nu inte kan hava någon håg till henne”. Här uttryckte sig mannen inom en kärleksdiskurs. Mannen dömdes endast till att betala böterna för sig och för henne. Domen framstår som märklig men kyrkolagen hade bara varit i kraft ett par år.

I de 318 lönskalägesmålen åberopas äktenskapslöfte i 25 av fallen. Flertalet kvinnor som födde barn utom äktenskapet hade inte fått något konkret löfte om äktenskap. Det kan dock inte uteslutas att åtskilliga av kvinnorna förväntat sig ett frieri från mannen även om äktenskap inte utlovats på förhand. Ytterst få av männen tillstod äktenskapslöftet inför rätten. Men i ett par fall hjälpte det verkligen att framhärda. 1713 nekade bonden Nils Torstensson i Walkärra till att ha lovat sin tjänstepiga äktenskap. Hon saknade vittnen men bad att rätten skulle anmoda honom att tillstå. Därför fick bonden betänka sig till nästa dag då han återkom och erkände äktenskapslöftet. Allmogen och nämnden tillfrågades om de kände till något hinder för äktenskapet. Då svaret blev nekande remitterades bonden och pigan till pastorn.

De 25 fallen av hävdande under äktenskapslöfte var inte mycket värda när de kom till domstolens prövning. Allt som inte kunde bevisas enligt sedvan-

[249]Se t ex Torna häradsrätt, 1692, vårtinget nr 43, 1691, vt nr 32, 1691, vt nr 35, 1693 ht nr 32.

[250]Torna häradsrätt, 1688, extraordinarie ting nr 2, 3 aug.

[251]Torna häradsrätt, 1688, nyårstinget nr 24.

liga bevisregler saknade rättslig verkan. Kvinnans ord kom att stå mot mannens och därmed kom lagens regler om hävdande under äktenskaplöfte att få långt mindre betydelse än vad man annars skulle kunna förmoda. I forskningen brukar framhållas att det fanns flera alternativa sätt att ingå äktenskap enligt kyrkolagen, vilka även kom att ingå i 1734 års lag.[252] Hävdande under äktenskapslöfte skall dock inte överskattas som bindande form.

3.11 UNDERHÅLLET TILL BARNET – FRÅN DELAD VÅRDNAD TILL EKONOMISKT BISTÅND

Vad sa då lagen om underhållet till de oäkta barnen? I Landslagen (ÄB 18) och i Stadslagen (ÄB 13) stadgades att modern skulle föda sitt *frillobarn* tills det var tre år, därefter skulle fadern ansvara för barnet tills det fyllde sju år. Denna regel gällde oförändrad fram till 1697. Med frillobarn avsågs inte barn avlade i hordom eller i förbjudna led. Om sådana barn säger Landslagen (ÄB 20) blott att barn avlade i hordom är skilda från allt arv.[253]

1697 ändrades regeln om underhåll till oäkta barn genom ett kungligt brev till Svea hovrätt. I detta sägs att ”sådana barn som utom äkta säng äro avlade, skola njuta både av fader och moder deras föda och uppfostran, efter vars och ens villkor och lägenhet, tills dess de sig själva kunna nära, och det ifrån den tid barnet födes, utan anseende till några vissa år ...”[254]

Vi ska titta närmare på hur den rättsliga normen tillämpades i praktiken och hur parterna agerade i frågan om de oäkta barnen. För att bedöma konsekvenserna av den utomäktenskapliga sexualiteten i ett genusperspektiv blir det viktigt att undersöka hur ansvaret för barnet fördelades på mannen respektive kvinnan.

Att föräldrarna skulle straffas var det primära målet för rättegången men samtidigt får man ofta veta att det fötts ett barn som fortfarande var i livet.

---

[252]1686 års kyrkolag, 15:14, säger att: ”Om någon lockar en mö till lägersmål, under äktenskapslöfte, då skall han, efter Guds bud, vara förpliktad, att taga henne till äkta, och icke övergiva henne. Nekar han till löftet, och icke kan bringas till förening, då förvisas han till världslig rätt, att där, på behörigt sätt, sig befria. Tillstår han löftet, och dock motvilligen övergiver henne, då njuter hon lika rätt, som en trolovad fästemö, och han straffas, som den där utan sak, en sådan övergiver ...”

[253]Ang lagstiftningen kring utomäktenskapliga barn och deras rättsliga ställning se Gösta Bäärnhielm, 1934, och Carl Delin, 1909.

[254]KB till Svea Hovrätt 5/2 1697, infört i Schmedeman, 1706, s1482 f.

Den lagstiftning som fanns om barnets underhåll var inte tvingande så det stod parterna fritt att sluta avtal med annat innehåll. När det gäller omhändertagandet om barnet kan det finnas skäl att analysera horsmålen och lönskalägesmålen var för sig. Om synen på horsbarnen skilde sig från synen på andra utomäktenskapliga barn kan det lysa igenom just i fråga om underhållets utformning och storlek.

Vi börjar med lönskalägesmålen. Det var långt ifrån alltid som domen innehöll något förordnande om barnets underhåll. I materialet från åren 1688–1696 dömdes den då lagstadgade delade vårdnaden ut i 49 fall av 95, dvs i drygt hälften av fallen. Under perioden 1697–1717 dömde rätten i stället ut kontant årligt underhåll från fadern. Detta skedde i 95[255] fall av 223. Dessutom noterades 7 förlikningar som innebar att mannen i stället för det årliga underhållet till barnet betalade kvinnans böter och eventuellt något därutöver. Sammantaget dömde häradsrätten under hela perioden 1688–1717 således ut underhåll eller delad vårdnad till oäkta barn i 151 fall. Antalet lönskalägen som kom till domstolens prövning var under samma tid 318. Det var således i 47 procent av fallen som man förutom att döma till lagstadgat straff för lönskaläge samtidigt dömde ut ett underhåll till det barn som relationen gett upphov till. I 35 fall dömdes parterna för lönskaläget utan att något barn omtalas i domboksprotokollet. Det är fullt möjligt att åtskilliga av dessa barn dött och att underhållsfrågan därför inte fördes på tal. Men det finns också fall där mannen döms för brottet och barn omtalas i dombokstexten utan att något underhåll noteras. Det framgår med andra ord att domstolen inte regelmässigt dömde ut underhåll till oäkta barn. Antagligen befattade sig domstolen bara med underhållsfrågan om parterna själva bad om det. Underhållsavtalet fick en mer privaträttslig karaktär även om lagen klart slog fast barnets rätt till underhåll från såväl moder som fader. Av lönskalägesfallen i Torna härad 1688–1717 kan vi utläsa att rätten dömde mannen till underhåll eller delad vårdnad i nästan hälften av fallen. För att få fram en korrekt siffra på hur stor andel av de oäkta barnen som fick underhåll bör avlidna barn räknas bort. I 37 av de 318 lönskalägesmålen omtalas i förbifarten att barnet dött samt i något fall att lönskaläget inte gett upphov till något barn. Räknar vi bort det kända antalet avlidna barn får vi i stället fram att 54 procent av alla barn avlade i lönskaläge tilldömdes underhåll eller delad vårdnad, men det verkliga antalet avlidna spädbarn är okänt i undersökningen och de torde vara betydligt fler än de explicit angivna. Ytterligare ett antal kvinnor torde ha blivit tilldömda underhåll via krigsrätten då männen dömdes där, men detta har inte gått att kontrollera. De kvinnor som blev utan

[255]I målet 1713 st nr 42 är underhållets storlek okänt.

underhåll till sina barn blev det framför allt på grund av att mannen dött eller rymt eller deltog i kriget. Barnafäder som utkommenderats hamnade utom räckhåll för domstolen. I fredstid och i regioner där kriget inte var lika påtagligt kan man förvänta sig att en betydligt större andel av de oäkta barnen fick underhåll från sina fäder. 54 procent blir därmed en absolut minimisiffra.

Underhållets storlek: Det underhåll till barnet som föreskrevs i 1697 års kungliga brev dömdes i verkligheten ut som en årlig summa som skulle utbetalas fram till dess barnet kunde försörja sig självt. Underhållets storlek var inte fastställt i lagen, utan varierade med faderns betalningsförmåga. Dessutom varierade underhållets storlek relativt sett över tiden. De högsta summorna dömdes ut åren direkt efter lagens tillkomst 1697. De sista åren av 1600-talet, då man precis övergått från systemet med delad vårdnad till penningunderhåll från fadern, dömdes männen till underhåll på runt 10 daler om året. Därefter nästan halverades underhållen.

Tabell 3.2 Antal underhåll till barn avlade i lönskaläge i Torna härad samt underhållens genomsnittliga storlek 1688–1717.

Antal lönskaläge vari barn nämns	Antal tilldömda underhåll samt delad vårdnad	Dito i %	Underhåll i medeltal (daler/år)
281	151	54	5,8

Källa: Torna häradsrätts arkiv, domböcker, ser AIa 1688–1717, LLA.

Tabell 3.3 Underhåll till barn avlade i lönskaläge 1697–1717 i Torna härad.

Underhåll (daler/år)	Antal fall
12	1
10	8
8	6
6	23
5	44
4	7
3	3
2	2

Källa: Torna häradsrätts arkiv, domböcker, ser AIa 1697–1717, LLA. N=94.

Om vi bortser från de höga underhåll om 10 daler som utdömdes under åren direkt efter den nya lagens tillkomst, kan vi se att domstolen i normalfallet tilldömde barnet ett underhåll på 5–6 daler om året. Men i ett litet antal fall kan man se ett avvikande mönster där domstolen fattade beslut om betydligt lägre summor om 2 eller 3 daler. Vad var det då som föranledde häradsrätten att i vissa fall döma ut så låga belopp? I ett av fallen dömdes en ”hyredräng”, dvs en herde, till ett underhåll på endast 2 daler ”för dess bräcklighet och medellöshets skull”.[256] I det här fallet tog rätten hänsyn till herdens betalningsförmåga och den antydda nersättningen i arbetsförmågan. Det andra fallet där en barnafader dömdes att betala 2 daler skiljer sig helt från fallet med herden. Här var det inte mannens betalningsförmåga som låg till grund för domen. Det låga underhållsbidraget förefaller snarare vara en kompensation till mannen för lägersmålets negativa konsekvenser samt ett skuldbeläggande av kvinnan. Barnafadern anhöll om att slippa betala underhåll till barnet över huvud taget eftersom kvinnan ”bedragit” honom till lönskaläget när han var en ung dräng och dessutom smittat honom med ”slemma sjukan”. Rätten kunde inte frånkänna barnet den rätt till underhåll som lagen föreskrev, men beloppet reducerades kraftigt.[257]

I drygt hälften av rättsfallen kan vi alltså se att kvinnan tilldömdes underhåll till barnet eller fick en dom på delad vårdnad. Kan man då utgå från att mannen verkligen tog hand om barnet när turen kom till honom eller att han betalade den summa som domstolen beslutat? Så verkar inte vara fallet. Från den tidigare perioden, då domstolen fortfarande dömde till delad vårdnad, finner vi ett mål där domstolen på traditionellt vis föreskrev att hon ”föder barnet till dess det 3 år varder, och sedan fadren till dess det 7 år bliver” men därunder har häradsrätten skrivit in den förlikning som parterna träffat. Lisbetha Eriksdotter och Jeppa Andersson som tjänat tillsammans i Bjellerup hade förlikts om underhållet till barnet så att han skulle ge henne en tunna och 3 skeppor råg samt en tunna och 3 skeppor korn mot att hon ensam försörjde barnet.[258] Det mötte inget hinder att omvandla de fyra åren fadern skulle dra försorg om barnet till en kvantitet säd. Lisbetha, som varit ”besoven” även för sex år sedan, var kanske bättre hjälpt av ett omedelbart stöd –

[256]Torna häradsrätt, 1716, st nr 6.
[257]Torna häradsrätt, 1716, st nr 14.
[258]Torna häradsrätt, 1691, vt nr 4.

säd som hon kunde använda själv eller sälja – än av en hjälp med barnets vård som låg flera år fram i tiden.

1698 då domstolen precis frångått systemet med delad vårdnad och börjat döma till underhåll i kontanter, stämde bonden Per Ohlsson in skräddaren Mickell Jöransson till tinget för att han vägrat att ta emot och föda sitt oäkta barn sedan dess moder dött.[259] Skräddaren själv levde i den villfarelsen att han var fri från alla förpliktelser eftersom han betalat kvinnans böter om 5 daler. Enligt domstolens tidigare utslag skulle han årligen betala 10 daler i underhåll till barnet och nu då modern dött var det hans skyldighet att själv föda och uppfostra barnet tills det kunde försörja sig självt. Det förelåg med andra ord ingen som helst samstämmighet mellan lagens bokstav och denne skräddares uppfattning om sina plikter. Frågan som uppenbarar sig är om denne skräddare agerade utifrån en lokal praxis.

Skräddaren i fallet från 1698 trodde att det räckte med att betala kvinnans böter. Kanske hade de sinsemellan träffat en sådan uppgörelse, även om den inte nämns. I några andra rättsfall stöter man på just den typen av överens-kommelse. I ett mål från 1705[260] framgår det att kvinnan nöjde sig med att mannen betalade hennes böter i stället för ett mångårigt underhåll till barnet. I detta fall fick kvinnan inte mer än en engångssumma på 5 daler. Likartade överenskommelser finner man i ytterligare några fall.[261] Dessutom förekommer fall där mannen betalade kvinnans böter men dessutom gav henne något mera såsom en tunna säd.[262] Det gick med andra ord att komma undan med långt mindre än den summa som domstolen brukade döma ut. Antagligen kunde mannen utnyttja att kvinnan saknade tillgångar till böterna och riskerade att få straffet omvandlat till kroppsplikt. Det är också möjligt att kvinnan på förhand visste att mannen inte skulle kunna bidra med så mycket som domstolen tilldömde barnet och att det var klokare att nöja sig med något mindre och säkrare. En dräng som dömdes att betala 5 daler årligen till barnets underhåll, tills det kunde försörja sig självt, förliktes om underhållet med modern på så sätt att han skulle betala hennes 5 daler i böter samt 6 daler till en tunna råg samt en krona till barnet.[263] Att modern fann sig i att förlikas kring en så liten ersättning när domstolen just tilldömt henne en många gånger större summa förblir svårbegripligt om man inte föreställer sig ett ojämlikt förhållande mellan parterna där kvinnan befann sig i trångmål

[259]Torna häradsrätt, 1698, st nr 19.
[260]Torna häradsrätt, 1705, ht nr 47.
[261]Torna häradsrätt, t ex 1714, vt nr 38; 1714, vt nr 40; 1715, vt nr 6; 1715, vt nr 5.
[262]Torna häradsrätt,1715, vt 58.
[263]Torna häradsrätt, 1717, ht nr 1.

eller en situation där hon betvivlade att mannen skulle fullgöra sina plikter. Kanske hade kvinnan planer på att lämna trakten och i så fall skulle underhållet bli svårt att driva in.

Man kan alltså se att domstolen dömde ut relativt stora belopp i underhåll till de oäkta barnen under sent 1600-tal och tidigt 1700-tal, och det är fullt möjligt att åtskilliga kvinnor också fick ta emot relativt stora summor i underhåll, men den sidoinformation som en rad rättsfall ger oss om förlikningar mellan parterna om underhållen antyder att den lokala praxisen kan ha sett helt annorlunda ut än domböckernas domar. En del av barnafäderna förefaller också ha tillhört de allra fattigaste i lokalsamhället. I ett fall från 1714 ville kvinnan avstå från kravet på underhåll till barnet mot att han betalade hennes böter. Barnafadern gick med på att gå i god för hennes böter men sina egna böter kunde han inte betala eftersom han var ”oförmögen och dess utan vanför”.[264] Av en fattig och dessutom vanför dräng kunde kvinnan kanske inte hoppas på mer än att få sina böter betalda. Detta hindrade dock inte, i detta fall, att kvinnan hoppats på äktenskap med honom. Hon hävdade för rätten att han lovat henne äktenskap, vilket han å sin sida förnekade.

I ett mål från 1698 får vi veta lite mer om hur underhållsfrågan hanterades utanför domstolen. ”Kvinnfolket” Gertrud Olofsdotter i Dalby stämde bonden Bertil Nilsson, som var far till hennes nu fyra år gamla barn, för att han vägrat att föda barnet.[265] Gertrud menade att hon själv hade ringa villkor och ensam försörjt barnet under fyra år, medan ”han sitter vid sitt goda gårdsbruk”. Bonden menade att detta inte var sant. Han hade gett henne en skeppa råg och bröd och fläsk ”efter handen”. Den delade vårdnaden hade således inte bestått i att barnet vandrat från modern till fadern vid fyra års ålder. Bonden hade uppfattat sin skyldighet som att han kontinuerligt skulle hjälpa kvinnan med livsmedel, men kvinnan å sin sida hade förväntat sig mera. Kanske aktualiserades frågan om underhållet för att barnet nu uppnått den ålder då försörjningen enligt den äldre lagstiftningen skulle tillkomma fadern. Men i enlighet med den nya lagen slog häradsrätten fast att bonden skulle underhålla barnet med så mycket som 10 daler i årligt underhåll.

Det var inte i samtliga mål som barnafadern försökte undkomma så lindrigt som möjligt, även om det i flertalet fall där mannen agerar skedde i defensiv riktning. Den kornett som varit inkvarterad hos en bonde och förfört dottern i huset förde själv fallet till tinget eftersom han fruktade att han när som helst kunde bli bortkommenderad och ville ha saken uppklarad dess-

[264]Torna häradsrätt, 1714, vt nr 40.
[265]Torna häradsrätt, 1698 st nr 36.

förinnan. Kornetten, ”ädle och manhaftige” Jacob Bielckholm, föreslog själv att han skulle bidra med 10 daler om året. År 1712 var detta ungefär dubbelt mot vad häradsrätten brukade tilldöma barnet.[266]

Barn avlade i hordom: Totalt förekom 87 horsmål i Torna häradsrätt under åren 1688–1717. I endast 1 fall omtalas att umgänget mellan parterna ej gett upphov till ett barn. I normalfallet kom målet till rättens prövning på grund av att kvinnan blivit gravid, det vill säga i 86 fall. Antalet fall där underhållet till barnet diskuterades är däremot endast 29, vilket innebär att underhåll endast dömdes ut i 34 procent av samtliga horsmål. Varför tilldömdes så få av horsbarnen underhåll? Barnet kan givetvis ha dött under tiden fram tills domen föll. Att barnet dött nämns endast i 1 fall, men vi kan anta att åtskilligt fler av barnen avlidit eftersom vi vet att spädbarnsdödligheten var hög. I ett antal fall blev det aldrig aktuellt att döma ut något underhåll eftersom barnafadern t ex dött, rymt, utkommenderats i kriget eller nekade till faderskapet. Men i 37 fall dömdes mannen för horsbrottet utan att domstolen samtidigt diskuterade underhållet till barnet. I 25 av dessa fall nämns inte barnets existens över huvud taget och i 12 fall uppges explicit att ett barn fötts men utan att underhållsfrågan förs på tal. Det är givetvis förvånande att underhållsfrågan så ofta kom bort i horsmålen. Kanske var horsbrottet så dramatiskt i sig att underhållsfrågan glömdes bort i sammanhanget. Det som dominerade rättegången var antagligen i stället de höga bötesbeloppen som oftast omvandlades till spektakulära bestraffningarna. Barnets rätt kom i skymundan för skammen och de anklagades tårar. Men det kan inte uteslutas att man också ansåg att horsbarn hade mindre rättigheter än andra barn, även jämfört med barn avlade i lönskaläge.

Tabell 3.4 Underhåll till barn avlade i hordom i Torna härad 1688–1717 beräknat på antalet fall där barnet inte explicit uppges ha dött eller brottet ej lett till graviditet.

Antal horsmål medeltal	Antal tilldömda underhåll samt delad vårdnad	Dito i %	Underhåll i (daler/år)
85	29	34	5,6

Källa: Torna häradsrätts arkiv, domböcker, ser AIa: 1688–1717, LLA.

[266]Torna häradsrätt, 1712, ht nr 10.

Som vi kan se av tabell 3.4 tilldömdes endast 34 procent av horsbarnen underhåll mot 54 procent av barnen avlade i lönskaläge. Underhållets storlek, när det väl dömdes ut, skiljde sig dock inte nämnvärt från de vid lönskaläge.

3.12 FALSKA BARNAFÄDER

Självfallet måste det många gånger ha tett sig frestande att undkomma den negativa uppmärksamhet som det innebar att stå åtalad som far till ett oäkta barn. I vilken utsträckning var det rätt man som utpekades och som slutligen tog på sig skulden? Svaret på den frågan kommer vi aldrig åt. Kvinnans rädsla för att förtiga barnafadern under själva förlossningen bör ha bidragit till att rätt man utpekades i flertalet fall. En grupp barnafäder som däremot hade speciellt mycket att vinna på att förbli anonyma var gruppen gifta män. Böterna för horsbrottet var så höga att barnafadern kunde erbjuda en ersättare en rejäl summa och ändå själv tjäna på överenskommelsen. Vi finner också ett sådant fall i domboksmaterialet genom att falsariet avslöjades. Om vi finner ett fall där det misslyckades kanske det finns åtskilliga andra fall där det lyckades? Samtidigt får vi sådana upplysningar av rättsfallet att det stämmer till eftertänksamhet. Varför misslyckades det? Kunde företaget över huvud taget ha lyckats?

Året var 1697 och Kirstina Olofsdotter och drängen Wellum Jönsson stod åtalade för lönskaläge med varandra.[267] Wellum erkände att han varit samman med Kirstina en gång, men förnekade att han skulle vara far till barnet. Den rätta barnafadern var i stället en gift bonde som erbjudit honom pengar för att ta på sig skulden, påstod Wellum. Wellum hade blivit erbjuden 5 daler, men krävt 20 daler för att medverka. Även Kirstina tillstod att den gifte bonden Jöns Knutsson, hennes förre husbonde, var barnets far. Såväl Wellum som Kirstina skulle ha tjänat på att anta erbjudandet, i synnerhet Kirstina som hade sluppit betala horsböter på 40 daler och Wellum skulle ju ha pliktat för lönskaläget i vilket fall som helst. Trots detta, och av skäl vi inte vet, bestämde de sig för att säga sanningen. Till nästa ting hade kronans befallningsman instämt Kirstina Olofsdotter och bonden Jöns Knutsson i Weberöd för enfalt horsbrott.[268] Bonden nekade alldeles till anklagelsen men han hade tre vittnen emot sig. Det första vittnet, en bonde vid namn Jöns Jöransson, berättade att Jöns Knutsson kommit hem till honom under föregående ting då Kirstina utpekade Jöns Knutsson som barnafader. Jöns

[267]Torna häradsrätt, 1697, vt nr 64.
[268]Torna häradsrätt, 1697, st nr 15.

Knutsson hade sagt till den andra bonden, att Kirstina sagt att han legat hos henne och att han därför ville ”tinga av med henne” och undrat om han ville leverera 16 karoliner som han hade med sig i en klut, antingen till Wellum eller till husmannen Lars Håkansson. Pengarna lämnades därpå först till husmannen och så småningom fick Wellum dem. Men i stället för att behålla pengarna visade Wellum upp dem på tinget och avslöjade, som vi sett, falsariet för rätten. Vid förhör med husmannen Lars Håkansson får historien en något annan vinkling då han berättar att han tillsammans med Kirstina och Wellum varit hemma hos bonden Jöns Knutsson samma dag som förra tinget började, och att Kirstina då frågat Jöns Knutsson om han ville ge henne några pengar för att hon inte skulle avslöja att han legat hos henne. De hade köpslagit om summan. Jöns hade erbjudit henne 5 daler strax och 5 daler när hon kom hem från tinget, men Kirstina hade krävt det dubbla. Några timmar senare hade husmannen och Kirstina kommit till Jöns Jöransson för att hämta pengarna, men då hade husmannen fått ta emot pengarna eftersom Kirstina hade börjat gråta och inte själv velat ta emot några pengar ”sägandes att hon likväl lärer måste säga sanningen enär hon kom till tinget”. När de kom därifrån hade hon dock tagit pengarna och begett sig till tinget. Det var tydligtvis inte så enkelt att göra upp utanför rätten. I alla fall trodde inte Kirstina att uppgörelsen skulle lyckas. Även om hon tog emot pengarna skulle hon inte komma undan med en lögn inför rätten. Varför? Var rannsakningen så grundlig att sanningen inte gick att förtiga och skulle länsmannen ha samlat ihop vittnen mot henne? Hur som helst får vi veta av Wellum, Jöns Jöransson och husmannen Lars Håkansson att Jöns Knutsson ”varit uti uppenbart rykte” för henne när hon tjänade hos honom. Ryktets makt förefaller ha varit stort på den här tiden och den som var i ”uppenbart rykte” för något tycks praktiskt taget ha varit dömd på förhand. Domstolen frågade alltid efter dessa rykten och de noterades noga i domböckerna. Rykten var också försåtliga på det viset att de kunde utgöra det halva bevis som krävdes för att man enligt lagen skulle tvingas att försvara sig med edgång – så var man fast ändå. Kirstina anade att hon inte skulle kunna lura domstolen så när målet kom upp igen vid nästa ting hade Kirstina rymt till Småland.

Hur ofta fel man dömdes för lönskaläget förblir en gäckande fråga som aldrig låter sig besvaras. Det fanns dock, som vi sett i fallet ovan, en lång rad mekanismer i samband med lägersmålen som gjorde det svårt att dölja sanningen. Kvinnans bekännelse under förlossningen var kanske den viktigaste i sammanhanget men också de rykten kring människor som tog fart och som var svåra att tillbakavisa. Mot envisa rykten tvingades man försvara sig med ed och mened var en handling som var otänkbar för flertalet under stormaktstiden.

3.13 VÅLDTÄKTER

Karin Jansson som forskat kring våldtäktsbrott och kvinnofrid har funnit att det under hundrårsperioden 1630–1730 inte kom fler än 20 våldtäktsmål till hovrättens prövning från Kopparbergs, Uppsala, Västmanlands och Örebro län. Under samma period registrerades 600 fall av sexualbrotten hor, lönskaläge och blodskam bara i Uppsala län.[269]

Våldtäkt uppfattades som ett av de allra grövsta brotten och reglerades i Landslagens Edsöresbalk 12 kapitlet. Enligt lagen skulle våldtäktsman som greps på bar gärning dömas till döden. Om brottslingen inte togs på bar gärning var bevisläget betydligt svårare och man skulle enligt lagtexten ta hänsyn till blånader, blodvite, sönderrivna kläder och rop på hjälp. Fann häradsnämnden honom då skyldig hade han brutit edsöret. Detta innebar i regel att mannen miste all egendom, fick höga böter och någon form av kroppsstraff eller landsförvisning.[270]

Våldtäkt var alltså ett ovanligt brott och i Torna härad avkunnades inte en enda våldtäktsdom under trettioårsperioden 1688–1717. Å andra sidan förefaller det som om domstolen inte heller var benägen att identifiera händelser som våldtäkter. Av något skäl fäste man ingen tilltro till kvinnornas berättelser i de fall de uppgav att en okänd man våldtagit dem. I stället uppmanades kvinnorna att bekänna sanningen.

1691 behandlades ett horsmål där mannen var en gift bonde som avlidit och efterlämnat hustru och tre små barn i fattigdom.[271] Målet rubricerades inte som en våldtäkt men för en nutida läsare är det uppenbart att det händelseförlopp kvinnan beskrev var en våldtäkt eller att man i alla fall borde ha resonerat i de termerna. Bonden Måns Andersson hade kommit till Metta Persdotters gatuhus i Everlöv med ett brev som hon skulle bära till befallningsmannen Eneroth. Medan de talades vid begärde bonden att få ligga hos henne. Metta nekade och sprang ut ur stugan och ner i källaren. Måns Andersson förföljde henne dit och ”hade sin vilja med henne”. Detta var enda gången Metta haft sexuellt umgänge med Måns Andersson. Trots att Metta enligt sin egen utsaga försökt undkomma bondens närmanden dömdes hon till 40 daler i böter för enfalt hor eller, omvandlat till kroppsstraff, hudstrykning med 80 slag utanför tingsstugudörren.

---

[269]Karin Jansson, 1996, s 87.
[270]Karin Jansson, 1996, s 79.
[271]Torna häradsrätt, 1691, vt nr 34.

1715 påstod Kjerstina Wilhelmsdotter att hon blivit våldtagen på fäladsmarken.[272] Kjerstina var en 40 år gammal kvinna och hade varken tidigare varit gift eller straffad för lönskaläge. Målet avslutades med att Kjerstina som kallades ”löskvinnfolket” dömdes att böta 5 daler vilka omvandlades till kroppsplikt. Varför framstod det som så osannolikt för häradsrätten att hon verkligen blivit våldtagen?

1713 finner man ytterligare ett fall där kvinnan uppgav att hon blivit våldtagen. Ryttarhustrun Karna Rasmusdotter i Bonnarp stod åtalad för horsbrott.[273] Sin make hade hon inte sett på 8 år och hon berättade att han utkommenderats till Polen. Enligt Karnas berättelse skulle hon ha blivit våldtagen av en officerare i sällskap med en dräng, på vägen mellan Ullerup och Toppuladugård. Häradsrätten fäste inte stor tilltro till hennes berättelse utan förmanade henne att säga sanningen och att betänka sig till följande dag. Karna vidhöll sin berättelse och rätten lät saken bero därvid ”på det hon må få tillfälle förena sig med sin gud, sedan hon straffet utstått”. Domen beviljades henne sedan både nämnden och den närvarande allmogen förklarat att hon inte hade något lösaktigt rykte om sig. Karna dömdes att böta 5 daler samt till att stå en söndag på pliktpallen i kyrkan.

Samma år finner vi ännu ett fall av påstådd våldtäkt. Hanna Påhlsdotter i Fjelie stod åtalad för lönskaläge.[274] Hon hade fött ett oäkta barn två år tidigare och detta var tredje gången hon stod inför rätta utan att hon kunnat få någon dom. Rätten försökte pressa fram namnet på barnafadern men Hanna stod på sig och menade att hon blivit våldtagen av en löjtnant. Tonen i protokollet är mycket sträng och man kan läsa att Hanna förmantes att ”icke förtörna sin Gud med osanning, och därmed vidare samla över sig Guds vredes straff”. Men det hjälpte inte. Hanna vidhöll sin version och målet slutade med att fallet remitterades till Oxie härad eftersom Hanna, som visserligen var ifrån Torna härad, påstått att brottet begåtts inom Oxie härad.

De kvinnor som påstod att de blivit våldtagna blev alltså inte trodda. Om inte domstolen kunde rannsaka och döma en man för våldtäkt så dömdes kvinnan för lönskaläge eller horsbrott efter långdragna och stränga förhör. Kanske fruktade domstolen att en strid ström av kvinnor skulle börja åberopa våldtäkter och därigenom undkomma straff samtidigt som den skyldige mannen skyddades. Och kanske hyste domstolen motvilja mot att ge sig på officerare och bönder och rannsaka dem för brott som kunde leda till döden.

---

[272]Torna häradsrätt, 1715, st nr 10 samt ht nr 17.

[273]Torna häradsrätt, 1713, ht nr 9 den 19 oktober samt nr 6 den 20 oktober.

[274]Torna häradsrätt, 1713, ht nr 7. Målet är ej medräknat i statistiken då det är oavslutat.

3.14 FADER OKÄND

Det var ytterst ovanligt att kvinnan uppgav att barnafadern var en för henne okänd person under den här perioden. I de tiotal fall där sådant skedde tycks det oftast ha ett klart samband med kriget och hänga nära samman med offer- och våldtäktsproblematiken. Man kan mycket väl föreställa sig att kvinnor i en rad fall hade intresse av att förtiga den verkliga barnafadern. Om mannen erbjöd henne ekonomisk ersättning kunde det vara lockande att dölja hans identitet. Ett annat fall där kvinnan skulle tjäna på att förtiga barnafadern var horsbrotten dels för att skydda mannen, dels för att själv komma undan med ett lindrigare straff. Häradsrätten var också föga benägen att tro kvinnor som inte kunde uppge barnafaderns namn och sådana mål kunde sträcka sig över flera ting varunder kvinnan gång på gång anmodades att bekänna sanningen. Under den långdragna processen var kvinnan utestängd från nattvarden.

Ett exempel med okänd barnafader finner vi 1710.[275] Ryttarehustrun Hanna Persdotter i Wallkärra hade fött ett oäkta barn tre år tidigare men fortfarande inte uppgett någon känd barnafader. Hon blev allvarligt förmanad att säga sanningen. Gråtande bekände hon att hon på våren, när hon skulle gå till Lund, på Wallkärra hed mött en blåklädd man till häst. Han hade övertalat henne att han skulle få ligga hos henne och betalat henne tio daler.

”Blåklädd” betyder att mannen var soldat. Antagligen sågs många blåklädda män i trakten åren runt 1710. Samma beskrivning, en okänd blåklädd man, finner vi i ett fall året därpå.[276] Mätta Andersdotter i Veberöd uppgav att barnafadern var en blåklädd officer som gett henne 1 daler. Det var svårt för henne att vinna tilltro till sin berättelse eftersom hon hade dåligt rykte för drängen Mats Pallesson i Dalby, vars fader, nämndemannen Palle Ågesson, hon haft tjänst hos.

Det finns fler fall med okända soldater från denna tid. Vid höstinget 1710 uppgav en kvinna att hon förförts av en okänd dansk dragon, och sommaren 1711 påstod Elna Persdotter i Blentarp att hennes barnafader var en okänd löjtnant. Den 18-åriga Bolla Andersdotter i Torna Hellestad uppgav i stället en okänd tysk officer.[277]

Pigan Bengta Larsdotter tillhörde den grupp kvinnor som inte kunde uppge någon bestämd barnafader och som mer framstår som ett offer än som en

[275]Torna häradsrätt, 1710, ht nr 48.
[276]Torna häradsrätt,1711, st nr 23 samt ht nr 102
[277]Torna häradsrätt, 1710, ht nr 19; 1711, st nr 35 samt 1715, ht nr 5.

gärningsman.[278] I detta fall får vi veta lite mer om själva gärningen. Barnafadern hade hon träffat en enda gång då han låg inkvarterad under natten i Everlövs by. Han var en av kungens drabanter som sommaren år 1700 drog genom häradet. Av domboksprotokollet får vi veta att pigan Bengta Larsdotter ”klageligen” gav till känna att en av kungens drabanter, vars namn hon inte visste, haft olovligt umgänge med henne en gång förra sommaren. Hon hade blivit gravid ”och som hon av honom varken hört eller sett ... beklagar hon så mycket mera sin stora olycka”. Bengta anhöll dessutom om att få ett lindrigt straff eftersom hon tvingades sona böterna med kroppen för sin fattigdoms skull.

Längre fram i tiden, då Gustav III:s barnamordsplakat trätt i kraft, blev det möjligt för kvinnorna att utan vidare påstå att mannen var okänd för henne. Under stormaktstiden var det däremot ytterst svårt att vinna gehör för ett sådant påstående. De fall man finner i häradet under denna period utgör endast 2–3 procent av det totala antalet lägersmål. I flertalet fall handlade det om soldater som dragit förbi och lockat kvinnorna med pengar eller bara tagit det de önskade med våld. Domstolen fäste sällan tilltro till dessa berättelser och rannsakningarna drog därför ut över lång tid. Ändå sammanfaller de flesta fallen i tiden med den danska ockupationen och krigshändelserna.

3.15 UPPREPADE LÖNSKALÄGE

Det är vanskligt att göra några kvantitativa uppskattningar av sedlighetsbrottens relativa frekvens. Torna härad hade vid 1600-talets slut en mantalsskriven befolkning på ca 3000 personer.[279] Vi kan kanske uppskatta den totala folkmängden i häradet, dvs inklusive barn, gamla och av särskilda skäl skattebefriade personer, till det dubbla, 6.000 individer. Om vi utgår från denna hypotetiska siffra blir sedlighetsbrotten 2 per 1.000 invånare och år. Om 2 brott per 1.000 invånare är mycket eller litet är en ren värderingsfråga. Om man uppfattar brottet som mycket grovt kommer även en relativt sett låg brottsfrekvens att betraktas som alldeles för hög av samtiden. Av utlåtanden om sedlighetstillståndet i riket som den dömande överheten författade under 1600-talet, har Rudolf Thunander kunnat konstatera en stor oro för den ökande osedligheten. I ett brev till kungen 1665 skrev landets hovrättspresidenter att ”människornas arghet, synder, skam och laster nu så uppstiga

[278]Torna häradsrätt, 1701, vt nr 11.
[279]Siffran bygger på 1699 års mantalslängd för Torna härad.

och taga så överhanden, att ingen haver slikt kunnat uttänka, än mindre därpå göra lag".[280]

När Thunander beräknat sexualbrottens frekvens åren 1635–44 i Småland och på Öland handlade det om 1 sexualbrott per 1.000 invånare om året. I det krigsdrabbade Torna härad var brottsfrekvensen betydligt högre.

Vi skall titta närmare på en annan kvantitativ uppgift, nämligen hur vanligt det var att den som fött ett oäkta barn upprepade handlingen. Genom att studera återfallsbrottslingar kan vi få en uppfattning om prostitutionens omfattning i stormaktstidens agrarsamhälle. Vi skall också se om samma personer avlade barn med varandra upprepade gånger. Det sistnämnda skulle i så fall innebära att allmogen, eller möjligen vissa grupper, levde i tämligen stabila relationer utan överhetens och kyrkans sanktion. Kanske existerade någon form av folkliga äktenskap utan vigsel.

I de 318 lönskalägesmålen stod kvinnan i 65 fall åtalad för upprepat lönskaläge. Det utgör ca 20 procent av fallen. Återfall var med andra ord inte ovanliga, men normalfallet var inte heller att den kvinna som en gång fött ett oäkta barn var predestinerad att begå upprepade lönskalägen. Inget av det som framkommit av domstolsprotokollen tyder heller på en kvinna som en gång fallit var dömd att bli prostituerad eller utsatt för sexuella övergrepp av män i lokalsamhället. Ingen av kvinnorna i materialet beskrevs som prostituerad, även om det i ett par mål framgår att kvinnan frestats att ta emot pengar av mannen som ersättning för lägersmålet. I de målen förefaller mannen, efter kvinnans beskrivning, att vara okänd för henne och troligtvis tillhörande krigsmakten. Ingenstans antyds att sexuella tjänster mot ekonomisk ersättning ingick i allmogens kultur vid den här tiden.

Tabell 3.5 Upprepade lönskaläge fördelade på kvinnor och män efter antal förseelser i Torna härad 1688–1717.

Antal förseelser	Antal kvinnor	Antal män
2-a resan	54	23
3-dje resan	8	3
4-de resan	1	0
5-te resan	2	0
Summa:	65	26

Källa: Torna häradsrätts arkiv, domböcker, ser AIa, 1688–1717, LLA.

[280]Citatet hämtat från Rudolf Thunander, 1992, s 16 ff.

Av tabell 3.5 framgår att det stora antalet upprepade lönskaläge handlade om andra resan. I de fall där antalet år mellan brotten skrivits in i protokollet kan man se att det ofta gick lång tid mellan första och andra förseelsen. Det kunde mycket väl ha förflutit 11, 12 eller 13 år sedan första gången. I dessa fall kan man konstatera att kvinnorna inte lyckats bli gifta efter första lönskaläget.

I endast 11 fall handlade det om kvinnor som fött 3, 4 respektive 5 oäkta barn. Dessa kvinnors öde var allt annat än avundsvärt. Förutom dryga böter som omvandlades till kroppsstraff utvisades kvinnorna ur häradet. Vad blev det av barnen? Barnen nämns inte i domböckerna. Kanske tog kvinnan helt enkelt med sig barnen när hon förvisades. De förordningar som gällde förvisning för osedlighet, utfärdade den 25 maj 1694 och den 16 februari 1712, behandlar över huvud taget inte barnen. Det var brottet som stod i centrum för lagstiftaren, inte de sociala konsekvenserna. Skicket att förvisa kriminella ut ur häradet eller landskapet går tillbaka till äldsta tid då uppfattningen om riket/staten som en primär enhet inte vunnit insteg, men i stormaktstidens Sverige måste straffet ha uppfattats på ett annat sätt. I relationen mellan den enskilde individen och lokalsamhället markerades att individen inte längre var önskvärd. Man hade passerat gränsen där reintegrering var möjlig eller ens tillåten.[281] Den position, hög eller låg, som individen haft var nu förverkad. Församlingen kunde förlåta och reintegrera den osedlige upprepade gånger, möjligtvis till priset av förlust i social prestige, men det fanns gränser som inte fick passeras, där förtroendet för individen var förverkat. Fjärde resan lönskaläge utgjorde en sådan gräns.

Kan vi då se spåren av icke-legitimerade äktenskap i de upprepade lönskalägena under stormaktstiden? Det hävdas ofta i forskningen att det tog lång tid innan vigseln slog igenom i Sverige och att det var först med 1734 års lag som vigseln blev obligatorisk. Hur såg det då ut i Torna härad?

Det var endast i 5 fall under trettioårsperioden som män och kvinnor stod åtalade för upprepat lönskaläge med varandra i Torna härad. I dessa fall hade bara 2–3 år förflutit mellan första och andra barnets födelse och i samtliga 5 fall handlade det om andra resan. I det första fallet, från 1688, var barnafadern en ryttare och paret som straffades med kroppsplikt, hade stått inför rätta även tre år tidigare. I det andra fallet, från 1708, var barnafadern en soldat utkommenderad till Polen. Kvinnan infann sig för rätten med sina två flickebarn och i protokollet tillfogades anmärkningen att hon var en krymp-

[281] Jmf Eva Österberg, 1991a, s 82, om skam och reintegrering som även refererar till John Braithwaites teori om ”reintegrative shaming”.

ling. Det tredje fallet handlade om en ryttaränka och en trumpetare. Första gången de straffades hade hennes make varit utkommenderad i 13 år. När parets andra barn föddes benämndes hon änka. Här kan det tidigare äktenskapet och oklarhet kring huruvida paret tidigare begått hor ha försvårat en eventuell vigsel. Det fjärde fallet, från 1714, handlade om en 36-årig inhyeskvinna och en 24-årig ryttare i samma hushåll. I det femte fallet, 1717, stod en ryttaränka och en ryttare inför rätta och det är sannolikt att paret inte hade rätt att gifta sig då de tidigare straffats för horsbrott tillsammans. Det är anmärkningsvärt att det i samtliga fall handlade om relationer med soldater. Några säkra spår av folkliga äktenskap utan vigsel finner vi alltså inte i materialet. Istället förefaller det som om just gruppen soldater hade besvär med sina relationer och kanske en något avvikande sedlighetsuppfattning. Kvinnorna som födde 3, 4 eller 5 oäkta barn föreföll däremot inte att leva i någon form av folkliga äktenskap.

3.16 SAMMANFATTNING — DEN ORTODOXA PERIODEN

Trettioårsperioden 1688–1717 utgjorde slutfasen på den svenska stormaktstiden. Perioden framstår också som den lutherska ortodoxins tidevarv med en ytterst sträng sexualmoral och en obevekligt hård repression mot all osedlighet, både när det gäller lagstiftningen och uppslutningen kring den.

Mina frågor har bland annat gällt den strikta sexuallagstiftningens efterlevnad. Om den påbjudna sexualmoralen upprätthölls – hur var det i så fall möjligt under pågående krig? Handlade det om ett ovanifrån pålagt tvång som upprätthölls genom hårda sanktioner eller överenstämde allmogens moraluppfattning i stort sett med överhetens? Hur såg kontrollen rent konkret ut på det lokala planet? Handlade det om självkontroll eller finner vi spåren av en kollektivt utövad kontroll? Slutligen har effekterna av lagstiftningen och rättspraxis analyserats utifrån ett könsperspektiv. Vilka blev följderna för männen, kvinnorna och för barnen?

Den dominerande strukturen i det äldre agrarsamhället var den kollektiva form som människorna levde i och agerade genom. Den enskilda individen ingick i olika kollektiva sammanhang som skapade identitet. En bonde var inte bara hushållsföreståndare och representant utåt för sitt eget gårdsbruk. Han var samtidigt en av byamännen eller sockenmännen och agerade tillsammans med de övriga bönderna som legitima representanter för socknen.

I församlingsgemenskapen ingick alla sockenborna och den religiösa samhörigheten bekräftades vid den gemensamma nattvardsgången. Just den kollektiva aspekten framstår som viktig för förståelsen av den lokala sexuella kontrollen. Över huvud taget är det inte möjligt att förstå det stormaktstida rättsväsendet utan att beakta interaktionen med lokalbefolkningen. Visserligen byggde domstolens hantering av sexualmålen på ett nära samarbete med prästerna. Detta är obestridligt. Det var prästen som skulle anmäla till domstolen att ett oäkta barn fötts i församlingen och det var därefter domstolens uppgift att föra process mot barnets föräldrar. Genom en analys av domböckernas protokoll, av parternas och vittnenas berättelser blir även ett annat kontrollsystem tydligt. Det som utspelades inför rätten var bara sista akten i ett drama som i huvudsak spelats upp i byn eller socknen där lägersmålet ägt rum. Förhöret med kvinnan hade oftast verkställts redan vid förlossningen av barnmorskan och andra kvinnor i byn. I komplicerade fall grep även nämndemännen eller hela skaran av byamän in och förhörde kvinnan om lägersmålet. Inför grannkollektivet kunde den ogifta modern tvingas göra sin bekännelse under ed, till och med upprepade gånger. När målet slutligen behandlades i häradsrätten var saken redan avgjord och barnafadern erkände till synes frivilligt sitt brott. När målet behandlades i rätten var parterna, mannen och kvinnan, sedan längre eller kortare tid avstängda från nattvardsgången. Detta innebar en svåruthärdlig press på de åtalade. Som utestängd från nattvarden stod individen utanför den kollektiva religiösa gemenskapen – avskuren från församlingen och förbindelsen med Gud. Det är i detta perspektiv vi ska förstå lägersmålen. Den som stod åtalad för lägersmål drabbades av ett utanförskap som var angeläget att bryta. Det är den främsta förklaringen till att majoriteten av brotten klarades upp. De åtalade medverkade i allra högsta grad själva till den fällande domen. Att förstå den sexuella kontrollen i den lutherskt ortodoxa epoken, handlar om att se hela det nätverk av föreställningar och sanktioner, som omgärdade sexualiteten och där alla samverkade – grannar, barnmorskor, byamän, nämndemän, präster och slutligen domstolens ämbetsmän.

Den utstötning man så tydligt ser fram till den fällande domen, efterföljdes, av allt att döma, av en återintegrering. Den uppenbara kyrkoplikten, som var en fruktad sanktion och en viktig del av straffet för den utomäktenskapliga sexualiteten, var samtidigt den ceremoni där syndaren återupptogs i församlingens gemenskap.

Sexuell kontroll i form av övervakning eller könens isärhållande existerade inte. I den bemärkelsen kan man säga att kontollen till stor del upprätthölls av individerna själva, alltså i form av självkontroll. Var och en visste vad som

väntade den som begick ett övertramp och omgivningen förlitade sig på att unga män och kvinnor levde sedligt sida vid sida.

Föddes det då fler oäkta barn och blev kvinnorna övergivna i större utsträckning på grund av kriget? Under trettioårsperioden 1688–1717 förekom 318 sexualmål mellan ogifta personer och 87 horsmål i Torna härad. I 33 procent av lönskalägena hade barnets far militär anknytning. Man kan klart konstatera att kriget, truppförflyttningar och värvning till krigstjänst, medförde att det föddes fler utomäktenskapliga barn i häradet. Kvinnor som fött barn med soldater gick ibland miste om underhållet till barnet eftersom mannen lämnat häradet. Kriget ställde till bekymmer på många sätt. Livet blev särskilt problematiskt för soldathustrur som lämnats ensamma medan mannen stred på slagfälten. Ofta var kvinnan fullkomligt ovetande om makens öde. Så gott som samtliga gifta kvinnor som begick enfalt hor var just soldathustrur. Kriget lämnade även andra spår efter sig med kvinnor som påstod att de blivit våldtagna eller förledda av okända soldater.

Om vi avslutningsvis betraktar lägersmålen under ortodoxin ur ett könsperspektiv kan vi se att ansvaret för den utomäktenskapliga sexualiteten var jämt fördelad mellan könen på ett sätt som den varken tidigare varit eller senare kom att bli. I förbluffande stor utsträckning dömdes både kvinnan och mannen för den sexuella handlingen. Dessutom kom majoriteten av fäderna att betala underhåll till barnet eller bistå med delad vårdnad.

4. ”EN ANNAN TID” LÄGERSMÅLEN 1750–1880

De frågor jag söker svar på i detta kapitel handlar om landsbygdsbefolkningens konfrontation med häradsrätten i sexualmål under det ortodoxa systemets upplösning samt under den efterföljande perioden av fullbordad liberalisering, dvs efter 1864 års strafflag. Vad kan man utläsa ur domboksmaterialet om de normer domstolen upprätthöll och om manligt och kvinnligt beteende i lokalsamhället under perioden? Där det är möjligt går jag vidare och länkar samman uppgifterna i domboksmaterialet med uppgifter från annat källmaterial – främst kyrkobokföringsmaterial och kameralt material – så att både kön och klass beaktas i analysen.

Perioden 1750–1880 omfattar 130 år och är en dynamisk tid. En omfattande proletarisering startade under 1700-talets andra hälft och tilltog i omfattning under 1800-talet. De jordägande böndernas andel av befolkningen minskade medan nya grupper med en lösare anknytning till jorden efter hand blev i majoritet. Samtidigt skedde en omfattande ökning i den utomäktenskapliga fruktsamheten. Det starka sambandet mellan dessa båda fenomen kommer att belysas i kapitel 5 om äktenskapet, men kan vara bra att tänka på även här. Vid 1700-talets mitt var andelen utomäktenskapliga födslar fortfarande låg; bara två födslar av hundra var utomäktenskapliga. Därefter ökade de utomäktenskapliga födslarnas andel så gott som oavbrutet, och 1850 hade utvecklingen nått därhän att nästan vart tionde barn som föddes i Sverige var utomäktenskapligt.[282]

Under perioden genomgick lagstiftningen genomgripande förändringar. I periodens början, 1750, var den ortodoxa sexuallagstiftningen fortfarande intakt med undantag för att kyrkoplikten blivit enskild istället för offentlig. Vid periodens slut, 1880, var sexualiteten så gott som fullständigt överförd till den privata sfären med undantag för de allra grövsta brotten som incest och våldtäkt (angående lagstiftningen se kapitel 2).

Förändringarna i lagstiftningen markerade nya sätt att uppfatta den utomäktenskapliga sexualiteten, och ambitionen var inte bara att anpassa lagen efter en förändrad verklighet utan också att påverka attityderna i samhället. Detta gäller i synnerhet Gustav III:s cirkulär om barnamord 1778 som gav ut-

[282]Se Historisk statistik för Sverige, 1955. Del 1, tabell B 2.

tryck för en helt ny hållning. Samtidigt påverkade lagstiftningen könsrelationerna i väsentliga avseenden. Den utomäktenskapliga sexualiteten berörde djupt liggande strukturer för uppvaktningen mellan könen, makesökningen och ansvarsfördelningen för barnen. Vilka effekter fick då liberaliseringen av sexuallagstiftningen på lokal nivå?

4.1 EVERLÖV SOCKEN I TORNA HÄRAD

Denna djupstudie av lägersmålsprocesserna 1750–1880 är geografiskt förlagd till Everlöv, en av de 32 socknar och sockendelar som ingick i Torna härad. Socknen har valts ut för att den dominerades av självägande bönder men ändå uppvisade ett omfattande inslag av obesuttet tjänstefolk. Avsikten är att studera agrarsamhällets värderingar kring sexualiteten och man kan räkna med att de normer som kommer i dagen i vissa fall blir det traditionella bondesamhällets och i andra fall den agrara underklassens. Samtidigt kan det faktum att undersökningsområdet hade en heterogen social struktur antas få konsekvenser för de kulturella koder som utvecklades.

Bondsocknar med gamla och välförda kyrkoböcker är sällsynta i landets sydliga del. Efter att ha inventerat Landsarkivets i Lund samtliga kyrkoarkiv har jag inte fått fram mer än en handfull användbara socknar att välja bland.

Everlöv är en socken i Torna härad, Malmöhus län, belägen 2,5 mil sydost om Lund. Everlöv ligger på Romeleåsen och dess norra sluttning. Marken är kuperad och småbruten och jorden mager och sandig. Näringsfånget var förr en kombination av åkerbruk och boskapsskötsel, och ängen beskrevs som god.

Socknen omfattade 5.418 tunnland eller 19 17/24 mantal, och saknade helt gods och herrgårdar. År 1800 hade socknen 581 invånare. Antalet invånare hade år 1850 ökat till 770 och var i ständigt stigande fram till 1890-talet.

Everlöv socken bestod av byarna Everlöv, Hemmestorp, Kumlatofta, Stora Rödde, Lilla Rödde och Östarp. Av byarna var kyrkbyn Everlöv den största med 14 gårdar och 8 gatuhus vid 1700-talets slut. Vid mitten av 1800-talet fanns 7 kvarnar i socknen och antalet gatuhus var då så många som 64. I kyrkbyn fanns också ett värdshus där de som färdades på landsvägen mellan Lund och Ystad kunde ta in.[283]

[283]Karl Ahlenius & Arvid Kempe, 1908, s 230-231 samt Historiskt-geografiskt och statistiskt Lexikon, 1860, band II.

I Svenskt konversationslexikon, från 1845, finns en intressant och utförlig sockenbeskrivning just från Everlöv. Enligt denna var socknens bönder rika genom sparsamhet, och till sinnelaget och livsföringen djupt konservativa:

> ”Till deras [böndernas] förmögenhet bidrager framför allt boskaps- och hästaveln samt deras goda hushållning och mindre begagnande av överflödsartiklar, bland vilka kaffe och finare drycker sällan förtäras. Betraktar man Everlövsbonden under arbetet, synes han sluten och utan sinne för den yttre naturen. Åkern, på vilken han plöjer, sår och skördar, och de kreatur, som han sköter, utgöra hans värld. För allt annat, som ligger utom denna verklighetskrets, är han i allmänhet likgiltig och kall och utan deltagande. I sitt väsen är han maklig och långsam och trög. Det är egenskaper, som röja sig även i språket. Okända personer och tiggare få med största svårighet härbärge någon natt hos honom och för ståndspersoner hyser han icke synnerligt förtroende. Everlövsbonden är till växten stor och grov, men ej alltid av vacker kroppsbyggnad och sällan når han en hög ålder. Klädedräkten är alldeles egen och ännu nästan sådan den varit i århundraden, emedan det hör till folkets lynne att icke älska något nytt eller något, som nyttjas annorstädes.”[284]

Vem som är uppgiftslämnare framgår inte av lexikonet men det kan mycket väl ha varit dåvarande kyrkoherden i Everlöv, Lars Magnus Strömsten. Den målande skildringen av folket i Everlöv blir lätt till en bild på näthinnan, men det är anmärkningsvärt att den utförliga sockenbeskrivningen, som jag endast återgett en del av, enbart befattar sig med *böndernas* seder och traditioner. På grund av den omfattande kreaturs- och hästaveln var arbetskraftsbehovet stort i socknen och det jordlösa tjänstefolket utgjorde en stor del av befolkningen.[285] Sockenbeskrivningen speglar väl snarast förhållandet, att det var bönderna som hade den politiska och ekonomiska makten i socknen och att deras kultur därmed blev den ledande, den som var värd att skildra. De materiella villkoren för jordägare och jordlösa var dock så olika, att de knappast kan ha omfattat samma seder och värderingar. Detta är viktigt att beakta vid analysen av de ogifta mödrarnas situation i socknen.

Hur var det då ställt med sedligheten i Everlöv under perioden? Och hur uppfattades lägrade kvinnor i socknen? Bar de särskilda klädedräkter eller huvudbonader och levde de utanför den sociala gemenskapen? Det finns inget berättande material, utöver domböckerna, som kan bidra till den kvalitativa analysen av sedligheten i Everlöv socken. Jonas Frykmans avhandling *Horan i bondesamhället* visar att särskilda skamplagg

[284]Svenskt konversations Lexikon, 1845–50.

[285]Enligt de befolkningsstatistiska tabellerna för Everlöv bestod hushållen år 1850 av 48 gårdshushåll, 40 torp och 16 backstugor. Everlövs kyrkoarkiv, befolkningsstatistiska tabeller, ser G, 1850.

förekommit runt om i landet i synnerhet i form av särskilda huvudbonader (se kapitel 7). Om sådana användes i Everlöv vet jag inte. Det finns dock en intressant upplysning i tabellverkets material. Tabellverket startade 1749 och från detta år och framåt finns ett rikt statistiskt material som fördes från församlingsnivå och uppåt. I de tidiga årgångarna fanns en särskild kolumn för ”lägrade kvinnfolk”. Av någon anledning var statsmakten intresserad av att veta hur många sådana det fanns runt om i Sverige. Skälet måste ha varit att dessa kvinnor betraktades som en problematisk grupp, eventuellt ur försörjningssynpunkt.

Tabell 4.1 Lägrade kvinnfolk och oäkta barn i Torna kontrakt 1749–1772.

År	Födda oäkta barn	Lägrade kvinnfolk
1749	14	52
1750	14	76
1751	19	46
1754	10	50
1757	11	42
1760	17	48
1763	16	40
1766	14	44
1769	12	25
1772	10	40

Källa: Torna kontrakts prostarkiv, Statistiska tabeller, serie H:1, åren 1749–1772, LLA.

Av statistiken framgår att ”lägrade kvinnfolk” inte var lika med antalet kvinnor som fött oäkta barn under året. Istället måste det ha handlat om det sammanlagda antalet kvinnor i kontraktet som någon gång fött utomäktenskapliga barn och som fortfarande befann sig i en speciell statusgrupp. Dessa kvinnor har definierats av omgivningen som just lägrade kvinnfolk. Det är rimligt att anta att ”lägrat kvinnfolk” var en status som upphörde med äktenskapet om sådant ingicks, men också att stämpeln även i annat fall tonade bort med åren. En jämförelse mellan antalet oäkta barn och lägrade kvinnfolk ger en antydan om att kvinnorna efter hand blev gifta eller av annat skäl ändrade status, eftersom antalet lägrade kvinnfolk inte ständigt ökade i takt

med de oäkta födslarna. Det registrerades 2 till 5 gånger fler lägrade kvinnor än det föddes oäkta barn under året.

Om vi tittar på de befolkningsstatistiska tabellerna för Everlöv året 1769 uppger prästen, att antalet lägrade kvinnfolk i Everlöv var 6 till antalet. Under hela tioårsperioden fram till dess, 1760–69, hade det totalt fötts 7 oäkta barn i socknen. Detta ger en antydan om att denna grupp kvinnor inte gifte sig strax efter barnets födelse. Efter 1772 ändrades tabellverkets tablå och rubriken ”lägrade kvinnfolk” försvann. Antalet ogifta mödrar var enligt befolkningsstatistiken i tilltagande men det var inte längre önskvärt att peka ut dem. På det viset speglar även statistikens utformning tidsandan och är en del av den. Under 1800-talet dyker ett nytt fenomen upp i tabellerna. En särskild kolumn införs för ogifta kvinnor som bor för sig själva och lever av eget arbete. 1850 finns det 19 sådana hushåll i Everlöv.[286] Härmed synliggörs nytillkomna möjligheter för ogifta mödrar och andra kvinnor, att leva ett självständigt liv utanför äktenskapet.

Den utomäktenskapliga sexualitetens omfattning i Everlöv framgår av tabell 4.2. I genomsnitt föddes 1 oäkta barn om året i socknen under 1700-talets andra hälft. Under 1800-talet ökade de oäkta födslarna i Everlöv till omkring 2 per år.

Tabell 4.2 Oäkta födslar i Everlöv i % av totala antalet födda 1750–1879.

Period	Antal födda	Antal oäkta födslar	Andel (%)
1750–1759	204	10	4,9
1760–1769	213	7	3,3
1770–1779	197	7	3,6
1780–1789	183	13	7,1
1790–1799	210	14	6,7
1800–1809	177	15	8,5
1810–1819	222	11	5,0
1820–1829	226	17	7,5
1830–1839	216	25	11,6
1840–1849	236	26	11,0
1850–1859	252	8	3,2
1860–1869	284	30	10,6
1870–1879	282	26	9,2

[286]Everlövs kyrkoarkiv, serie G, Befolkningsstatistiska tabeller, 1850.

Källa: Everlövs kyrkoarkiv; Befolkningsstatistiska tabeller G:1, G:2 för åren 1750–1859 och dopboken för åren 1860–1879, LLA.

De utomäktenskapliga födslarnas andel fluktuerar, som framgår av tabellen, kraftigt över tiden i Everlöv. Detta är delvis en följd av att talen är små. Generellt sett ligger dock andelen oäkta födslar något över riksmedelvärdet för svensk landsbygd. Detta gäller i synnerhet perioden 1830–1849 då andelen i Everlöv låg på ca 11% medan det årliga riksvärdet för landsbygden varierade mellan 5–6,75%.

Således föddes 209 oäkta barn i Everlöv socken under perioden 1750–1880.[287] Åtskilliga av födslarna lämnade även spår efter sig i Torna härads domböcker som utgör huvudkällan för den fortsatta analysen. Under hundraårsperioden 1750–1850 kom 69 lägersmål till häradsrättens prövning från Everlöv socken, och under perioden 1864–1879 ytterligare 18. Domböckerna för Torna härad är tämligen välförda under perioden och välbevarade. I enstaka fall saknas delar av rättsfall, någon eller några sidor i ett mål eller själva domen. I dessa fall har avskrifterna i Göta hovrätt använts, de s k renovationerna.

Lägersmål är ett vanligt förekommande brott i domböckerna under perioden fram till avkriminaliseringen, vilket hänger samman med åtalsreglerna. Av böterna hade fader, moder eller målsman rätt till en tredjedel, målsägandedelen, men om inte dessa kärade var det kronolänsmannens rättighet, såväl som skyldighet, att stämma in parterna till tinget och då få en tredjedel av böterna (1734 års lag, Missgärningsbalken 53:2). Böterna skulle treskiftas mellan kronan, häradet och målsäganden.

4.2 BEVISFÖRINGEN I 1734 ÅRS LAG

[287] Siffran 209 är ett minimital. Under 1800-talets lopp börjar de oäkta födslarna bollas mellan församlingarna. Prästen i Everlöv har t ex noterat 5 dop av oäkta barn i socknen under 1870-talet som egentligen tillhörde andra socknar. Dessa räknar han inte in när han summerar antalet under året födda barn. Sak samma på 1860-talet. Kanske berodde detta på att mödrarna önskade föda och döpa barnen i andra socknar än där de bodde, för att värna om sin integritet, eller så fruktade församlingen att oförsörjda barn skulle komma att belasta socknen om man förde in dem i dopboken. Resultatet kan dock ha blivit att antalet oäkta barn som noterades i tabellverkets statistik blev för lågt, generellt sett.

För att förstå spelet inför häradsrätten är det viktigt att känna till bevisreglerna i 1734 års lag Rättegångsbalken (RB). Vanligtvis var det ett oäkta barns födelse som föranledde lägersmålsprocessen, och därmed var kvinnan dömd på förhand. Att binda barnafadern till brottet, och därmed till underhållsskyldigheten, var däremot ur bevissynpunkt betydligt svårare. Om mannen erkände faderskapet blev han utan vidare dömd, men om han nekade så skulle käranden, enligt RB 17:33, lagligen bevisa sitt påstående, annars gick mannen fri. Hur skulle då kvinnan kunna bevisa att den utpekade mannen var barnets far? Svaret återfanns i RB 17:29 som stadgade att *två* samstämmiga vittnen var fullt bevis, och *ett* vittne gällde för halvt bevis. Mot halvt bevis ålåg det mannen att värja sig med ed. Om vittnen saknades till brottet men det ändå fanns ”på sannolika skäl grundat rykte eller andra bindande omständigheter” kunde domaren också ålägga den utpekade lägersmannen att värja sig med ed, i enlighet med RB 17:30.
Sammantaget kunde en man alltså fällas för lägersmål i 3 fall:
1) genom eget frivilligt erkännande;
2) genom *två* samstämmiga vittnesmål om hans deltagande i den brottsliga akten;
3) om han mot *ett* vittne, eller mot sådana omständigheter som nämns i RB 17:30, ålagts att värja sig med ed, och inte fullgjorde eden.
Bevisreglerna i 1734 års lag skiljer sig därmed inte nämnvärt från de regler som fanns i föregående lagstiftning.

4.3 LAGÄNDRINGARNAS EFFEKTER PÅ LOKAL NIVÅ

Perioden 1750–1778:
När det gäller männens benägenhet att erkänna faderskapet går det en skarp skiljelinje mellan tiden före och efter Gustav III:s cirkulär mot barnamord, 1778. Under perioden 1750 till 1778 kom 22 lägersmålsfall från Everlöv socken till Torna häradsrätts prövning. I så många som 20 av dessa fall erkände mannen att han var far till barnet. I det ena fallet där kvinnan ensam dömdes för brottet hade den utpekade barnafadern gått ed på att han var oskyldig.[288] Det andra fallet är mer kuriöst, men visar oss hur stor vikt rätten fortfarande fäste vid att få fram sanningen om barnafadern:

[288]Torna häradsrätt, 1772, ht nr 95.

1764 hade pigan Elna Gunnarsdotter från Orehusen i Everlöv, blivit med barn under sin tjänstetid hos rusthållaren Mats Olsson i grannsocknen Veberöd. Elna påstod att lägersmannen var en till namnet okänd ”herretjänare från Pommern”. Detta vidhöll Elna envist trots att rätten gjorde henne ”allvarliga föreställningar” om att hennes berättelse om lägersmannen verkade misstänkt och att hon ”förmantes att bekänna sanningen”. Rätten lät också höra två hustrur från Orehusen som hjälpt Elna vid förlossningen. Kvinnorna fick intyga att Elna inte heller under förlossningen uppgett någon annan lägersman än denna okända herretjänare från Pommern.[289] Av protokollet framgår, med andra ord, att den kvinna som inte lämnade trovärdiga uppgifter om barnafadern fortfarande utsattes för hård press under förhöret i häradsrätten.

Lägersmålsfallen var visserligen vanliga men bagatelliserades inte. Rätten sökte så långt det var möjligt att finna ut vem som var far till barnet och tonen var allvarsamt fördömande.

Om man jämför totala antalet oäkta födslar i socknen under perioden 1750–1778, med antalet lägersmål som kom till häradsrättens prövning, visar det sig att samtliga kvinnor som fött oäkta barn, så när som på en, blev lagförda.[290]

Under denna period, då så gott som samtliga lägersmål, som resulterade i en oäkta graviditet, kom till rättens prövning och kvinnans möjligheter att förtiga barnafadern samtidigt var små, var också mannens ansvar för såväl förbrytelsen som för barnet självklart. I 5 av målen förhöll det sig till och med så att det var mannens anhöriga som ansökt om stämning för lägersmålet. En tredjedel av böterna tillföll den som kärade, men det var knappast för att komma över denna målsägandedel som mannens anförvanter anmälde brottet. Vid närmare granskning verkar det istället ha förhållit sig så, att mannens anhöriga drev fallet då mannen kom från goda ekonomiska omständigheter.

I det första av dessa 5 fall hade korpralen Hök i Hemmestorp blivit stämd till tinget, anklagad för att ha förfört sin tjänstepiga. Det var korpralens bror som ansökt om stämning. Men denna stämningsansökan var knappast ett uttryck för osämja mellan bröderna eller moralisk pliktkänsla, utan troligtvis ett försök att handlägga saken så diskret som möjligt och undvika inblandning utifrån. Korpral Höks bror infann sig ensam i häradsrätten och korpralen, som valt att stanna hemma, erkände brottet skriftligen i ett brev till domstolen, i

[289]Torna häradsrätt, 1764, ht nr 1.

[290]Dopboken finns bevarad från år 1768 och framåt. För tiden dessförinnan ligger församlingens statistik till Tabellverket till grund för jämförelsen.

vilket han också utfäste sig att betala underhåll till barnet. I ett annat bevittnat brev erkände tjänstepigan sitt brott och förklarade att hon var nöjd med den ekonomiska uppgörelsen.[291]

I det andra fallet, från 1753, handlar det om en bonde som stämt in sin son och den lägrade kvinnan. Också här skedde erkännandet skriftligen från både mannens och kvinnans sida.[292]

I de fall där mannens anhöriga kärar blir intrycket alltså att det handlar om tämligen välbeställda familjer, som initierar rättsprocessen för att skydda mannens rykte samtidigt som man avstyr ett ofördelaktigt äktenskapsparti. Så verkar det även förhålla sig i det tredje fallet, från 1755. Mannens far, rusthållaren och möllaren Olof Hindriksson i Hemmestorps mölla, hade låtit stämma sonen Per Olsson och Bolla Andersdotter från Hemmestorp, till tinget. När målet kom upp hade Bolla ännu inte hunnit föda barnet, något som i och för sig inte var ovanligt men som eventuellt antyder att Pers familj ville ha saken snabbt avgjord och överståndеn. Båda infann sig personligen vid tinget och båda erkände brottet och berättade när och var det skett. Men överens var de inte. Bolla påstod att Per lägrat henne under äktenskapslöfte, vilket hon mot hans förnekande dock inte kunde bevisa. Per, stödd av sin familj, önskade uppenbarligen inget äktenskap med Bolla. Men om Bolla spred ut ryktet att Per lovat henne äktenskap var det givetvis angeläget för honom att snabbt få ett friande utslag på den punkten.[293]

I ytterligare 2 fall kärade mannens anhöriga. I det ena fallet handlar det om ännu en bondson, som redan i förväg erlagt hela underhållet till barnet, den så kallade fosterlönen, kontant,[294] och i det andra fallet om sonen till en änka av okänd samhällsklass. Även änkans son lovade att betala hela fosterlönen kontant inom åtta dagar, vilket visar att även han kom från goda ekonomiska omständigheter.[295]

Sammanfattningsvis blir den bild man får av lägersmålsfallen, under perioden 1750–1778, att fallen betraktades som verkliga brottmål och att rätten såg det som angeläget att fälla både mannen och kvinnan för brottet. Lägersmålsfallen utmärktes av att mannen och kvinnan tillsammans inställde sig för häradsrätten och på förfrågan frivilligt erkände brottet. Mannen och kvinnan trädde fram för rätten närmast som ett par, men av någon orsak som

[291]Torna häradsrätt, 1751, ht nr 44.
[292]Torna häradsrätt, 1753, ht nr 20.
[293]Torna häradsrätt, 1755, vt nr 32.
[294]Torna häradsrätt, 1761, ht nr 3.
[295]Torna häradsrätt, 1760, st nr 2.

vi inte får veta, var de ovilliga att fullborda sin förbindelse med äktenskap. I omkring hälften av fallen hade mannen och kvinnan också redan gjort upp ett avtal om underhållet till barnet. I annat fall fastställde domstolen vad den ansåg vara ett rimligt underhåll, med tanke på omständigheterna. Under perioden 1750–1778 kunde man alltså räkna med att mannen erkände faderskapet och följaktligen också kom att bidra till barnets försörjning.

Lägersmålsprocesserna präglades, under denna period som utgör slutfasen av den ortodoxa sedlighetsperioden, åtminstone utåt sett av en samförstånds-anda mellan parterna. Eftersom både mannen och kvinnan i regel frivilligt erkände brottet var vittnesförhör sällsynta. Jämför man med senare perioder framstår det här som slutet på den ”ärliga” perioden, den tid då de åtalade stod för sina handlingar. I något som verkar gränsa till naiv uppriktighet erkände de sina felsteg oavsett konsekvenserna. Det var följaktligen under den här perioden som någon av lägersmännen fortfarande erkände och blev dömd för, inte bara första resan lägersmål utan även tredje, i Everlöv. Och det var också under denna period som drängen Andreas erkände ett lägersmål för häradsrätten den ena dagen, och redan nästa rättegångsdag återkom för att erkänna ett annat.[296] Av allt att döma var den sexuella kontrollen, så som den tecknats i kapitlet om lägersmålen under stormaktstiden, helt intakt i Everlöv fram till 1778 års reform.

Tiden 1779–1810:

Tiden efter 1778 års barnamordsplakat uppvisar en helt annan bild. Under denna trettioårsperiod föddes 41 oäkta barn i Everlöv socken, men i endast 31 av fallen ledde händelsen till åtal. En än mer påtaglig skillnad gentemot den tidigare perioden är att männen nu framgångsrikt lyckas dra sig undan ansvaret för sin delaktighet. I endast 6 av fallen dömdes mannen för faderskapet.[297] Efter barnamordscirkulärets tillkomst gick utvecklingen hastigt dithän att ett utomäktenskapligt barns födelse, från att ha varit två personers gemensamma brott och ansvar, nu blev kvinnans ensak. Intentionen bakom cirkuläret var, som redogjorts för ovan, att minska den lägrade kvinnans sociala utsatthet så att hon inte i desperation över sin situation tog barnets liv, för att undkomma skam och vanära. Allt tyder på att det var reglerna i plakatets femte punkt som gjorde det möjligt för männen att dra sig undan ansvaret, och som nästan omedelbart fick till följd att de ogifta mödrarna blev ensamma om föräldraskapet. I cirkulärets femte punkt förbjöds domaren att ställa

[296]Torna häradsrätt, 1763, ht nr 11 samt 1752, vt nr 30.

[297]I ett fall saknas domstolens utslag men i detta mål har den utpekade barnafadern nekat enl domstolsprotokollet, varför en fällande dom inte är sannolik.

”otjänliga” eller ”onödiga” frågor till kvinnan så att hon blottställdes för ”skymf” och ”andras begabberi”. Vad var det då för generande frågor domaren kunde tänkas ställa till kvinnan och som han alltså efter 1778 skulle avhålla sig från att ställa? Som jag tidigare påpekat var det, åtminstone i Everlöv, alltid så att en graviditet förorsakat lägersmålsprocessen. De frågor domaren kunde tänkas ställa till henne, och som eventuellt kunde upplevas som genanta att besvara, rörde alltså inte kvinnans egen skuld. De frågor domaren brukat ställa till kvinnan om lägersmålet gällde mannen och syftade väl oftast till att få fram bevis mot barnafadern. Genom denna regel i 1778 års cirkulär hindrades rätten från att rannsaka kvinnan om lägersmannen, och om kvinnan efter 1778 kom med osannolika påståenden om okända lägersmän skulle kvinnan inte längre utsättas för några ”allvarliga föreställningar” av det slag som Elna Gunnarsdotter fick utstå för sin herretjänare från Pommern.

Det förefaller dock ha tagit några år för det nya förhörssättet att helt slå igenom och en ny rättspraxis att utkristalliseras. När Elsa Persdotter från Hemmestorp 1785, påstod att barnafadern var en karl hon varken kände eller ens kunde uppge namnet på, som hon mött på vägen mellan Hemmestorp och Malmö, uppmanade rätten henne att göra en ren och uppriktig bekännelse.[298] Fallet kan väl betraktas som en övergångsvariant mellan det gamla rannsakningsförfarandet och den nya förhörsmetoden som innebar ett fullkomligt accepterande av vilka utsagor som helst.

När så pigan Elna Olsdotter tre år senare, 1788, på liknande vis berättade att hon visserligen blivit med barn under sin tjänstetid hos åbon Per Andersson i Hemmestorp, men vid ett tillfälle då hon gått ut på fäladen och mött en för henne helt okänd man, godtog rätten hennes uppgift utan invändningar.[299]

En annan processregel i barnamordscirkulärets femte punkt slog fast rätten att skriftligen erkänna brottet. Denna regel bidrog, i kombination med den förutnämnda, till att männen inte längre kom att dömas för faderskapet. Redan tidigare hade parterna i lägersmålsprocesserna använt sig av skriftliga erkännanden, men dessa fall hade varit av undantagskaraktär och framför allt hade det handlat om *gemensamma* skriftliga erkännanden i syfte att undkomma tingsmenighetens blickar. Efter 1778 började kvinnorna göra *ensidiga* skriftliga bekännelser om okända lägersmän, vilket i kombination med rättens minskade befogenhet att förhöra kvinnan om lägersmannen, resulterade i att mannen kunde hålla sig utanför processen.

---

[298]Torna häradsrätt, 1785, st nr 71.

[299]Torna häradsrätt, 1788, st nr 1.

Redan 1781 tillämpade en kvinna från Everlöv den nya möjligheten att göra ett skriftligt erkännande om en okänd lägersman. Det var en, åtminstone tidigare, väl ansedd kvinna i socknen, hushållerskan Mätta Persdotter på rusthållet i Östarp. I brevet till rätten uppgav Mätta att hon väntade barn men att hon inte kunde ange någon känd lägersman. Hon anhöll därför om att bli dömd enligt lagen. Domaren nöjde sig med att ta hennes brev till protokollet och utan vidare rannsakan dömdes Mätta Persdotter till sedvanliga böter och enskild skrift och avlösning. I utslaget hänvisar rätten till 1778 års cirkulär.[300] Fallet Mätta Persdotter var det första i en lång rad med skriftliga bekännelser om okända lägersmän.

I 11 av de 31 lägersmålsprocesserna från Everlöv socken under perioden 1779–1810, påstod kvinnan att hon blivit lägrad av en helt okänd karl, vilket rätten godtog i enlighet med cirkuläret mot barnamord. I 7 av dessa fall lämnade kvinnorna skriftliga erkännanden så att det blev helt omöjligt för rätten att ställa frågor om barnafadern. Rättens praxis blev i dessa fall att utan vidare acceptera kvinnans påstående och döma kvinnan ensam för lägersmålet.

1778 års cirkulär mot barnamord satte, med andra ord, så gott som omedelbart spår i rättspraxis och allt tyder på att cirkulärets innehåll snabbt blev känt för allmänheten. Det är möjligt att den lokale kronolänsmannen, som ju ofta var den som kärade i lägersmålsfallen, i samband med stämningen förklarade för parterna hur de kunde gå till väga. Kanske var det också kronolänsmannen, eller någon av nämndemännen, som mot viss ersättning upprättade de ogifta mödrarnas brev till rätten. Tyvärr är breven, från den här perioden, sällan bevarade i original utan endast summariskt refererade i protokollen.

Sammanfattningsvis blev det under perioden 1779–1810 vanligt att kvinnan skriftligen, eller ibland muntligen, uppgav sig vara lägrad av en okänd man. Detta inträffade i 11 av de 31 lägersmålsprocesserna. I de mål där kvinnan uppgav en namngiven barnafader blev det vanligt att denne nekade till faderskapet och frikändes. Detta blev följden i 14 av de 20 fall där mannen ställdes inför rätta. Sammantaget blev resultatet att endast 6 män dömdes för faderskapet, och det var dessutom bara i 2 av dessa fall som mannen gjorde sin bekännelse direkt, utan att först ha nekat. Målen ledde nu ofta till långdragna processer där mannen hotade med genstämning för osann beskyllning och fordrade ersättning för rättegångskostnaden. Målen präglades av strid och konflikt och båda parter åberopade sina vittnen.

[300]Torna häradsrätt, 1781, vt nr 4.

Att männen önskade undkomma straffet för lägersmålet och att de därför bad kvinnan att uppge en okänd lägersman, är föga förvånande. Vad som däremot kräver en förklaring är, varför de män som även i fortsättningen blev utpekade som barnafäder nästan mangrant nekade efter 1778, något som dessförinnan varit ovanligt. Det är möjligt att svaret, åtminstone till en del, ligger på det psykologiska planet. När kvinnan nu gavs möjligheten att förtiga barnafaderns namn kan den kvinna som uppgav en lägersman ha kommit att framstå som illojal mot mannen. Hon blev en angivare. Därmed blev männen och kvinnorna också verkliga motståndare i processen, något som kanske i sin tur bidrog till att männen rättfärdigade sitt nekande. Detta är *en* tänkbar förklaring. En annan, alternativ eller kompletterande förklaring, kan vara att det blev lättare att neka till brottet i takt med att synen på lägersmålen avdramatiserades. Två andra faktorer som kan ha spelat in, nämligen en förändrad bevisvärdering och en eventuell sekularisering, skall jag återkomma till.

För de ogifta mödrarna och de utomäktenskapliga barnen i en landsbygdssocken av Everlövs typ blev följderna av barnamordscirkuläret alltså katastrofala. Av 41 utomäktenskapliga barn blev 35 faderlösa. Detta blev det paradoxala resultatet av en reform som av tradition ansetts vara till kvinnans fördel. De som verkligen gynnades tycks ha varit männen, som genom att manipulera kvinnorna ofta kunde hålla sig utanför processen. Detta resultat av barnamordscirkuläret låg inte alls i linje med de deklarerade intentionerna bakom reformen, men att reglerna i cirkuläret kunde gagna männen på kvinnornas och barnens bekostnad, bör inte ha varit omöjligt att förutse.

I de fall där kvinnan uppgett en barnafader men han nekat och frikänts, förlorade kvinnan också allt ekonomiskt stöd till barnet. Hon blev ensam förälder i ordets absoluta betydelse. Men de av kvinnorna som inte uppgav någon känd lägersman eller som inte stämdes in till tinget över huvud taget, vad fick de? Kanske var det mer lönsamt för kvinnan att skydda mannens identitet. Tyvärr utgör dessa privata och samtidigt hemliga uppgörelser en källa till viktig kunskap om styrkeförhållandet i mäns och kvinnors förhandlingspositioner, som man inte kan förvänta sig att finna spår efter. Det ligger i sakens natur att de inte skulle bevaras till eftervärlden. Mot förmodan har jag dock funnit belägg för en sådan hemlig uppgörelse i ett av målen. Detta är så pass intressant att vi bör titta närmare på fallet.[301]

Till hösttinget 1804 hade kronolänsman Bökman stämt pigan Elna Nilsdotter i Orehusen för lägersmål. Elna hade då i sin tur utverkat stämning

[301]Torna häradsrätt, 1804, ht nr 91; 1805, vt nr 44 och 57; 1805, st nr 16; 1805, ht nr 34; 1806, vt nr 8 samt 1806, st nr 3 och 47.

på före detta kronolänsmannen, kronohejderidaren Johan Magnus Krok i Östarp, som hon påstod var far till barnet. Elna krävde underhåll till barnet av Krok och åberopade några vittnen som hon ville att rätten skulle höra. I sista stund hade Elna dock lämnat in ett brev till häradsrätten där hon uppgav att hon visserligen tagit ut stämning på kronohejderidare Krok i Östarp för lägersmålet, men att hon i brist på bevis tog tillbaka sin talan mot honom. Den f d kronolänsmannen, en man i 45-års åldern, uteblev från tinget, troligtvis för att han kände till att Elna tagit tillbaka stämningen mot honom och han antog att åtalet mot honom därmed skulle läggas ner. Men häradsdomaren menade att Elnas bevis mot Krok var fullt tillräckliga för att fortsätta processen mot honom. Hon hade varit i tjänst hos Krok vid den tid då hon blev med barn och dessutom hade hon ju åberopat vittnen. Målet sköts upp till nästföljande ting, men då uteblev både Elna och Krok. Elna hade fått tjänst som amma hos en kopparslagare i Lund och eftersom det barnet var sjukt var Elna förhindrad att inställa sig. Från Johan Magnus Krok var inlämnat ett intyg, utfärdat av en fältskär i Ystad, vari Krok uppgavs vara skadad i högra foten och dessutom besvärad av en svår reumatisk värk. Rätten godtog Elnas förhinder och en vice häradshövding Grensman åtog sig, av okänd anledning, att föra Elnas talan mot Krok. Kroks sjukintyg underkändes däremot helt av häradsrätten. Hans krämpor var inte av sådant slag att de ursäktade hans uteblivande. Krok dömdes till vitesbot och förelades att infinna sig vid tinget några dagar senare. Målet sköts dock inte upp utan fortsatte med förhör av de två vittnen som Elna åberopat. Det första vittnet var Boel Eriksdotter från Östarp, som talade om att Elna både före och efter barnsbörden berättat för henne att Krok var far till barnet. Boel hade också varit med vid själva förlossningen och då hade Elna, under svåra plågor sagt ”att antingen hon skulle leva eller dö, kunde hon ej bekänna på någon annan, än *honom*”, dock utan att uppge Kroks namn. Men när Elna väl var förlöst hade hon sagt till Boel att tiga om bekännelsen eftersom hon trodde ”att han nog gjorde henne rätt”. Vittnet intygade också att Elna varit i tjänst hos Krok vid den tid hon blev med barn.

Det andra vittnet var bonden Jöns Andersson, från Rödde mölla. Under förhöret bekräftade Jöns att det var han som författat Elnas brev till häradsrätten, i vilket hon tog tillbaka angivelsen mot Krok. Sedan vittnesberättelsen blivit uppläst och erkänd av vittnet tog vice häradshövdingen Grensman fram en skuldsedel som var daterad samma dag som Elnas brev till häradsrätten. Det var en skuldsedel på 8 riksdaler och 16 skillingar som Jöns Andersson skulle betala till Elna vid anmodan. Grensman ville veta av vilken anledning Jöns Andersson gett Elna Nilsdotter denna skuldsedel, då det var allmänt känt att Elna inte haft några pengar att låna ut. Vittnet, som hördes under ed,

erkände omsider att det var Krok som anmodat honom att ge Elna denna skuldsedel, och att vittnet själv fått en annan sedel på motsvarande belopp av Krok. Jöns Andersson tillstod slutligen att Krok gett Elna denna summa i förlikning, mot att hon återkallade sin angivelse.

Elna blev alltså erbjuden 8 riksdaler och 16 skillingar för att inte ange sin lägersman, och då var lägersmannen ändå en person med viss prestige i lokalsamhället. Om hejderidaren Krok verkligen blivit fälld för sitt brott, skulle han ha pliktat dubbla lägersmålsböter eftersom han förfört sin tjänstepiga. Därmed skulle han ha bötat 20 daler för lägersmålet och 4 daler till kyrkan, vilket omräknat motsvarar 8 riksdaler. Därutöver skulle han ha betalat underhåll till barnet. Vi har visserligen inte många fällande domar från den här perioden att jämföra med, just i Everlöv, men 1799 dömdes en dräng från socknen att i uppfostringsbidrag årligen betala 2 riksdaler och 24 skillingar under 15 år, alltså en totalsumma på 37 riksdaler och 24 skillingar. Summan Johan Magnus Krok erbjöd Elna i förlikning stod inte i proportion till vad en fällande dom skulle ha kostat honom. Om vi bortser från den eventuella skam en rättegång kunde ha förorsakat honom och jämför med den summa rätten skulle dömt Krok att betala i böter och underhåll, framstår förlikningssumman som förvånansvärt låg. Man kan fråga sig varför Elna accepterade en så lågt tilltagen förlikningssumma – för Elna tog ju initialt trots allt tillbaka sin talan mot Krok. För att klara sig ur en omedelbar ekonomisk nöd, kunde en fattig piga med ett nyfött barn givetvis tänkas acceptera även ett ofördelaktigt anbud. Med facit i hand kan vi också konstatera att Elna gjorde rätt i att ta emot det lilla som erbjöds. Efter många långdragna turer, där den anklagade uteblev och överklagade, gick Johan Magnus Krok ed på sin oskuld och friades från allt ansvar. Det var alltså inte med kostnaderna för en fällande dom man skulle jämföra den erbjudna förlikningssumman, utan med chanserna till ett frikännande. Och frikända blev, som vi sett, männen i flertalet fall under den här perioden.

Perioden 1810–1850:

1810 blev kvinnan befriad från det världsliga straffet vid lägersmål första och andra resan. Allt kvinnan därefter kunde dömas till var 2 respektive 4 daler i böter till kyrkan i den församling där barnet fötts, samt till att genomgå enskild skrift och avlösning. När de världsliga böterna avskaffades, försvann även den målsägandedel som förr tillfallit kronolänsmannen när han stämt in kvinnan till tinget. Visserligen skulle mannen fortfarande betala lägersmålsböter men som vi redan konstaterat gick lägersmannen sällan längre att fälla för brottet. Incitamentet för kronolänsmannen att stämma någon för lägersmål försvagades därför drastiskt efter 1810. Kvinnan, eller hennes målsman,

kunde givetvis fortfarande stämma barnets far till tinget och försöka få en dom på underhållet till barnet. Men vid det här laget bör det ha varit välkänt för kvinnorna i Everlöv att männen nästan alltid slapp undan ändå, så att processandet kom att framstå som både meningslöst och förnedrande. Under fyrtioårsperioden 1810–1850 kom följaktligen endast 16 lägersmålsfall från Everlöv till rättens prövning, trots att de oäkta födslarna i socknen var så många som 82.

I 8 av de 16 fall som kom till rättens prövning uppgav kvinnan en känd lägersman och i 6 av dessa fall dömdes mannen för faderskapet. Av de 82 oäkta barn som föddes i socknen mellan 1810 och 1850 hade alltså 76 okända fäder.

Det bör påpekas att de fall som verkligen kom till rättens prövning inte handlade om tredje resan lägersmål. Det visar sig att rättsregeln i Kunglig Förordning den 10 april 1810 var felkonstruerad och inte fungerade på avsett vis i praktiken. Tanken var ju att den kvinna som begått lägersmål skulle slippa undan världsligt straff första och andra gången, men att kvinnan därefter vid upprepade förseelser skulle straffas som tidigare. Men när nu kvinnorna vanligtvis inte stämdes till tinget för första och andra resan förövat lägersmål, kunde man vid tredje resan endast fälla kvinnan för första resan, eftersom det ju aldrig varit antalet *begångna* brott som räknats utan endast antalet *dömda* förbrytelser. Följaktligen finns det fall, från den här perioden, där den åtalade kvinnan fött både 4 och 6 oäkta barn men fälldes för första resan lägersmål och därmed slapp världsligt straff.[302]

Sammanfattningsvis gäller för perioden 1810–1850 att lägersmålen bara undantagsvis kom till häradsrättens prövning. De ca 20 procent av fallen som trots allt fortfarande behandlades vid tinget, betraktades snarare som förseelser än som verkliga förbrytelser. I hälften av fallen uppgav kvinnan att hon lägrats av en okänd man, vilket utan vidare godtogs. I de övriga fallen, där kvinnan alltså uppgav en känd lägersman, präglades målen alltjämt av konflikt och strid mellan parterna.

Perioden 1864–1879:

Genom 1864 års strafflag kom lägersmålen, som nämnts, under enskilt åtal. Mannen skulle endast dömas för brottet om kvinnan yrkade på det. Men kvinnan kunde driva en civil process mot barnafadern om underhåll till barnet utan att samtidigt kräva att han skulle dömas till lägersmålsböter. Talan om underhåll till barnet var således inte längre kopplad till en fällande dom för

[302]Torna häradsrätt, 1838, vt nr 173 samt 1849, ht nr 9 och utslag nr 176.

lägersmålet. I de fall där mannen nekade till faderskapet blev modern dock även fortsättningsvis tvungen att driva en lägersmålsprocess mot mannen för att bli tilldömd underhåll. Det finns rikstäckande statistik över lägersmålen som visar effekterna av strafflagen.

Av tabell 4.3 framgår att antalet lägersmålsprocesser snabbt minskade i antal efter strafflagens ikraftträdande. Åtalen kom efter hand enbart att gälla män och antalet åtalade och dömda blev försumbart redan på 1870-talet. En intressant iakttagelse är dock att flertalet åtalade män faktiskt blev dömda för brottet trots det besvärliga bevisläget som utmärkte lägersmålen. Redan innan strafflagens tillkomst hade en allt mindre andel av den utomäktenskapliga sexualiteten kommit inför rätta, men effekten av strafflagen är ändå tydlig. Som jämförelse visar riksstatistiken att 1.151 personer dömdes för lägersmål 1861 och 1862 dömdes 1.097 personer.[303]

Tabell 4.3 Antal för lägersmål angivna respektive sakfällda i riket 1865–1875.

År	Angivna		Sakfällda	
	män	kvinnor	män	kvinnor
1865	474	90	358	40
1866	314	24	232	18
1867	251	8	166	4
1868	185	5	136	4
1869	137	3	89	2
1870	107	1	71	0
1871	93	0	68	0
1872	77	0	56	0
1873	62	0	43	0
1874	69	0	51	0
1875	56	0	44	0

Källa: Bidrag till Sveriges officiela statistik. B. Rättsväsendet. Justitieministerns underdåniga berättelse åren 1865–1875. 1865 tabell 20, 1866–1874 tabell 3 och 1875 tabell 4.

[303]Bidrag till Sveriges officiela statistik B Rättsväsendet 9:2 Justitiestatsministerns underdåniga ämbetsberättelse för 1866, 2-a avd s X.

Hur såg det då ut i Everlöv socken i Torna härad? Under perioden 1864–1879 noterades 52 utomäktenskapliga födslar i dopboken. I 18 fall stämde kvinnan mannen till häradsrätten för underhåll till barnet. Detta motsvarar 35 procent och innebär alltså en ökning jämfört med föregående period. I 15 av dessa fall resulterade målet i att mannen verkligen dömdes att betala underhåll till barnet. En man friades på grund av otillräcklig bevisning medan en annan friades efter edgång och en tredje man blev friad sedan kvinnan tagit tillbaka sin talan. I 7 fall noterades i domboken att mannen och kvinnan förlikts om underhållet och i övriga 8 fall fastställde rätten ett underhållsbelopp.

Tablå 4.1 Lägersmålen i bondsocknen Everlöv 1750–1879.

1750–1778 23 oäkta barn föddes i socknen:
22 av fallen kom till häradsrättens prövning;
20 av männen erkände faderskapet i rätten.
Konsekvens: 20 av 22 oäkta barn hade kända fäder och fick underhåll.

1779–1810 41 oäkta barn föddes i socknen:
31 av fallen kom till häradsrättens prövning;
i 11 mål var fadern okänd;
i 20 mål uppgav kvinnan en känd barnafader;
2 män erkände frivilligt faderskapet;
6 män dömdes för faderskapet.
Konsekvens: 6 av 41 oäkta barn hade kända fäder och fick underhåll.

1811–1850 82 oäkta barn föddes i socknen:
16 av fallen kom till häradsrättens prövning;
6 män dömdes för faderskapet.
Konsekvens: 6 av 82 oäkta barn hade kända fäder och fick underhåll.

1864–1879 52 oäkta barn föddes i socknen:
18 av fallen kom till häradsrättens prövning;
15 män dömdes för faderskapet.
Konsekvens: 15 av 52 oäkta barn hade kända fäder och fick underhåll.

Källa: Torna häradsrättsarkiv, domböcker serie AIa, 1750–1850, 1864–1879, LLA.

4.4 NÄR KVINNANS ORD FÖRLORADE SIN TROVÄRDIGHET

De lägersmål som kom inför rätta grundade sig på att kvinnan blivit gravid. Folk i socknen lade snart märke till om en kvinna var havande och det framgår av vittnesförhören att ogifta kvinnor som väntade barn var ett allmänt samtalsämne. Kvinnan berättade själv för kvinnliga vänner om vem som var far till barnet, och frågade hur hon skulle gå till väga.

Männen å sin sida diskuterade med varandra vem som kunde vara far till barnet. Men om någon frågade den skyldige rent ut, kunde svaret bli kryptiskt som ”det ger sig när vi kommer till tinget”[304] Det kunde vara svårt för mannen att bedöma bevissituationen rätt. Säkert funderade han över vilka vittnen kvinnan tänkte åberopa. Hade där verkligen varit några vittnen till händelsen? Eller hade han rent av själv råkat prata bredvid mun? Sådant hände.[305] Andra män kände sig mer säkra på utgången och svarade segervisst att ”någon far till barnet får hon då aldrig.”[306] Den som vågade detta påstående blev dock fälld.

Männens kommentarer speglar just svårigheten att få fram bindande bevis mot lägersmannen. Handlingens privata karaktär medförde att vittnen ofta saknades. Att kvinnan uppgett en viss man som lägersman utgjorde inget bevis alls mot mannen – varken helt eller halvt – och kvinnan kunde inte heller göra sin talan mer trovärdig genom att styrka sitt påstående med ed. Det fanns nämligen en allmän processregel som sa att med ed kan man svara, ej kära (Rättegångsbalken 17:34). Om kvinnan inte kunde styrka sin talan på något sätt, kunde mannen i all enkelhet neka till påståendet och gå därifrån, fri från allt ansvar. I de fall, där kvinnan inte lyckades underbygga sin talan, behövde mannen alltså inte gå ed på sin oskuld. Edgång krävdes endast mot halvt bevis. Det gällde alltså för kvinnan, eller kronolänsmannen som ju stod på kvinnans sida gentemot barnafadern, att få fram uppgifter som svarade mot halvt bevis eller utgjorde sådana sannolika skäl och bindande omständigheter som omtalades i Rättegångsbalken 17:30.

Kvinnan kunde alltså inte styrka sin talan med ed, men den kvinnliga bekännelsen under förlossningen som tillmättes så stor betydelse under den ortodoxa perioden, påminner till viss del om en kvinnlig edgång (se kapitel 3.5). Denna, tydligtvis välförankrade folkliga föreställning, om att kvinnan inte kunde föda fram sitt barn, om hon inte först uppgett den rätta lägersmannen återfinns fortfarande i Everlöv under 1700- och 1800-talen. Det är av speciellt intresse att följa denna kvinnliga sedvänja eftersom den tillmättes stor vikt i häradsrätten och utgjort ett viktigt led i bevisningen mot

[304]Torna häradsrätt, 1793, st nr 24.
[305]T ex Torna häradsrätt, 1849, ht nr 116.
[306]Torna häradsrätt, 1789, st nr 22.

mannen. Vi skall följa utvecklingen genom lägersmålsprocesserna från Everlöv socken.

Vi kan se att rätten inte bara drog nytta av denna folkliga sedvänja utan också föreskrev den som ett processuellt hjälpmedel. Detta kommer tydligt till uttryck i ett fall från vintertinget 1771:

Kjerstina Nilsdotter i Everlöv, som var havande och alltså ännu inte fött sitt barn, uppgav att drängen Pål Olsson i Veberöd var far till barnet. När målet ropades upp infann sig både Kjerstina och Pål personligen. Men parterna var långt ifrån överens, eller som det heter i protokollet drängen ”alldeles nekar” medan Kjerstina ”högeligen” påstod att det var Pål som gjort henne med barn. Därför konstaterade rätten att:

> ”som inga bevis emot bemälte dräng nu kunde företes så bliver detta mål inställt, till det Kjerstina Nilsdotters barnsbörd förbi är, varvid 2:ne ojäviga kvinnor tillstädes vara bör som om hennes då gjorda bekännelse vittna kunna”.

På så vis kunde Kjerstina styrka sin utsaga om lägersmannen genom en annan utsaga, gjord av henne själv, inför två ojäviga vittnen. Genom denna ytterligare press på Pål och inför hotet att behöva värja sig med ed mot besvärande vittnesmål, tillstod Pål som det heter, ”frivilligt” lägersmålet, när målet togs upp igen vid hösttinget.[307]

På samma vis blev Elna Mårtensdotter från Hemmestorp, samma år, anmodad av rätten att låta två ojäviga hustrur efterfråga rätta barnafadern vid förlossningen, eftersom den utpekade lägersmannen nekade. Efteråt hördes kvinnorna av rätten under ed, och i domen menade rätten att det genom dessa vittnen förelåg ”sannolika skäl” mot lägersmannen som därför skulle värja sig med ed vid nästa ting.[308]

I ännu ett fall, så sent som 1783, hade dottern till ryttaren Wemmerlöv, Bengta Nilsdotter, uppgett drängen Ola Jönsson som lägersman, men han nekade ”enständigt”. Därför åberopade kronolänsmannen två hustrur som varit med vid förlossningen. Vittnet Metta Olsdotter berättade att hon varit hos Bengta under barnsbörden och att Bengta under sina svåraste plågor uppgett Ola Jönsson som far till barnet. Då frågade kronolänsmannen vittnet, om Bengtas förlossning varit svår och hur länge den varat. Metta svarade att förlossningen varit så svår att Bengtas föräldrar sänt efter prästen därför att de befarat att hon skulle dö, och att dessa plågor varat vid pass ett dygn. I domen tog rätten återigen fasta på kvinnans bekännelse under förlossningen. Men den kronolänsman som agerade som åklagare fann det tydligtvis

[307]Torna häradsrätt, 1771, vt nr 9; 1771, st nr 14 samt 1771, ht nr 49

[308]Torna häradsrätt, 1771, ht nr 163; 1772, vt nr 128 samt 1772, st nr 77.

nödvändigt att trycka på hur svår förlossningen varit, något som antagligen speglar att denna folkliga föreställning nu förlorat i prestige i rättegångssammanhang.

Tio år senare, 1793, hade den 32-åriga pigan Ingeborg Jönsdotter i Hålebäckshuset uppgett drängen Sven Persson som far till barnet hon väntade. Sven nekade, varför målet sköts upp till efter förlossningen, då parterna skulle återkomma med eventuella vittnen. Någon anmodan till Ingeborg att låta två ojäviga kvinnor vara vittnen vid barnsbörden gjordes dock inte.

Vid höstinget 1793 återkom så Ingeborg, med inte mindre än 7 vittnen. Ingeborg som fött ett gossebarn hade haft en svår förlossning som varat i två dagar. Tydligen hade man fruktat att förlossningen skulle sluta illa och kvinnor från andra gatuhus, både närliggande och mer avlägsna, hade strömmat till. Ingeborg som födde barnet hos föräldrarna i Hålebäckshuset behövde i alla fall inte känna sig ensam i sin svåra stund. Till undsättning kom den 36-åriga Karna Larsdotter från Östarpshuset, den 34-åriga Sissa Larsdotter från Rödde, den 32-åriga Elsa Persdotter från Trumpetarehuset samt 34-åriga Lisbeth Rasmusdotter från Orehusen.

Kvinnorna intygade att Ingeborg uppgett Sven Persson som lägersman och av Lisbeth Rasmusdotters vittnesmål framgår att Ingeborg var medveten om att hon måste uppge Sven som lägersman för att kunna bli förlöst. Även Ingeborgs mor hade passat på att fråga efter barnafadern och fått samma svar, att det var Sven Persson, och när barnet väl var klätt hade Ingeborgs mor sagt att man ju också kunde se vem det var likt. Åklagaren, kronolänsman Krok, yrkade på värjemålsed, men Sven åberopade sin oskuld och anhöll om befrielse från edgång. I domen slogs fast att Ingeborg, alla vittnena till trots, inte hade sådana bevis mot Sven som krävdes för edgång, varför han frikändes.[309]

Ett liknande fall förekommer 1802 där det sägs i domen att den utpekade barnafadern var ”med intet bevis övertygad” trots vittnesmål om kvinnans bekännelse under förlossningen.[310]

Ett speciellt problem vid förlossningen hade pigan Elna Nilsdotter, som tidigare omnämnts i samband med den hemliga uppgörelsen om underhållet. Av Elnas brev till Göta hovrätt framgår att kronohejderidaren Krok lovat henne ett rundligt understöd om hon bara förteg att han var far till barnet. Det hade Elna lovat, men hur skulle det då gå med förlossningen? För att reda ut situationen blev Elna tvungen att vidta vissa mått och steg. Att helt förtiga Krok var uteslutet. Därför erkände Elna sanningen för ett par grannhustrur

[309]Torna häradsrätt, 1793, vt nr 63; st nr 70; ht nr 22 samt tillhörande utslag nr 14.
[310]Torna häradsrätt, 1802, ht nr 12 samt utslaget den 23 oktober.

som hon påräknade hjälp av vid förlossningen. Dessutom berättade Elna att Krok var far till barnet för väninnan Boel Eriksdotter, som också skulle närvara vid förlossningen.

Vid förlossningen strömmade även andra kvinnor till, men då kunde Elna inskränka sin bekännelse till ”att antingen hon skulle leva eller dö kunde hon ej bekänna på någon annan än *honom*.” De förtrogna visste då vem hon menade, medan de övriga förblev ovetande. Krok, å sin sida, lät informera sig om Elnas bekännelse. Efter tio år som änkeman stod han just i begrepp att gifta om sig med en inspektorsdotter och ett erkännande från Elna skulle inte ha kunnat komma olämpligare. Men när Krok så förstod att Elna inte explicit uppgett honom som lägersman, bedrog snålheten visheten, och Krok svek sitt löfte om underhåll.

Fallet med Elna och Krok är från 1804. Den folkliga föreställningen att kvinnan, för att kunna föda fram barnet måste göra en bekännelse om barnafadern, levde tydligtvis kvar som folklig uppfattning, men i rätten dög dessa vittnesmål inte längre. Denna folkliga, kvinnliga bevisning, som allt som oftast gett gott resultat, sorterades bort. Den passade inte in i den rationella upplysningstidens anda, i alla fall inte i välutbildade mäns tankevärld. Men för kvinnorna var detta en svår förlust. Deras ord blev, mot mannens nekande, inte längre något värda.

Men dessa kvinnliga vittnesmål från 1700-talets andra hälft och tidigt 1800-tal, ger oss också andra kunskaper om de ogifta mödrarnas situation. De tjänstepigor från socknens gatuhus, som vid den oäkta graviditeten fann sig övergivna av barnafadern, förefaller inte ha blivit uteslutna ur kvinnokollektivet. De födde sina barn hemma, och vid förlossningen fylldes huset av kvinnliga anförvanter och väninnor. Elna kunde påräkna hjälp från grannhustrurna, och väninnan Boel lovade att vara med vid förlossningen. Till Ingeborgs förlossning strömmade väninnorna till för att bistå henne med goda råd och hjälp, och till rätten kom de för att vittna till hennes fördel.

Dessa kvinnliga vittnesmål om barnsbörden blir därmed viktiga i ett vidare perspektiv. De säger oss att socknens ogifta mödrar förblev integrerade i den kvinnliga gemenskapen, åtminstone en bit in på 1800-talet.[311]

---

[311] Så sent som 1876 finns ett skriftligt vittnesmål från ett förlossningsvittne som bilaga i ett faderskapsmål. Av brevet till rätten framgår att kvinnan under sina svåraste plågor sagt: ”Om jag än aldrig blir förlöst i detta livet, så försäkrar jag för eder, goda vänner, att ingen annan är barnafader än Mårten Andersson”. Dessa ord upprepades 2 eller 3 gånger utan att någon frågat efter barnets far. Torna häradsrätt, vt nr 45. Bilaga litt YO nr 45.

4.5 ATT VÄRJA SIG MED ED — ETT MÅTT PÅ DEN INDIVIDUELLA RELIGIOSITEN

Om kvinnan kunde styrka sin talan mot lägersmannen med ett vittne eller genom att påvisa sådant rykte eller andra bindande omständigheter som omnämndes i RB 17:30, kunde den utpekade lägersmannen inte frikännas genom ett enkelt förnekande av anklagelsen (se ovan). Mot ett vittne eller mot sådant rykte måste den nekande barnafadern värja sig med ed, så kallad värjemålsed.[312] Förfarandet var inte helt okomplicerat. Den misstänkte lägersmannen blev dömd att värja sig vid nästa ting.[313] Han skulle alltså ha en viss betänketid på sig att komma underfund med om han ville avlägga eden, och framför allt skulle han först undervisas i de stycken av kristendomen som handlade om edens vikt och värde och om menedens svåra följder. Det var prästen hemma i socknen som stod för undervisningen, och utrustad med rättens utslag skulle den misstänkte barnafadern bege sig till prästgården, överlämna rättens utslag och därefter infinna sig för undervisning så ofta som prästen ansåg det nödvändigt. Så vid nästa ting skulle mannen inställa sig för rätten med ett bevis från prästen, som avslöjade mannens kunskaper i kristendom, i synnerhet beträffande de delar som handlade om edgång. Men beviset kunde också innehålla ett utlåtande om huruvida mannen borde anförtros att gå eden över huvud taget. Om prästbeviset inte utgjorde något hinder för edgången uppmanade rätten honom än en gång att erkänna sanningen, och varnade honom för mened. Om den misstänkte framhärdade i sitt förnekande av brottet, fick han stiga fram, lägga handen på Bibeln och svära på Gud och hans heliga evangelium att han inte ”plägat köttsligt umgänge” med kvinnan ifråga och att han inte var far till hennes barn. Klarade han att svära eden var han därefter fri, men om han å andra sidan avstod från eden eller uteblev från tinget, förklarades han skyldig till brottet. Någon egentlig upprättelse fick mannen inte genom edgången, utan målet kom att betraktas som obevisat.

Det ligger i sakens natur att edgången för vissa kunde te sig mycket svår, och för andra betydligt enklare. Svårighetsgraden bör ha varierat med den individuella religiösa övertygelsen. För den sant troende måste det ha mött nästan oöverstigliga hinder att svära falskt på Bibeln. I det perspektivet blir edgången vid lägersmålen näst intill en måttstock på individernas religiositet. Som vi sett i kapitel 3 var det endast 1 man i de 318 lönskalägesmålen 1688–1717, som värjde sig med ed.

---

[312]Ivar Afzelius, 1879, tar upp värjemålsedens juridiska innebörd.

[313]Enligt K F 30 maj 1835 skulle värjemålsed på landet, äga rum vid det ting som inföll näst efter 2 månader. Införd i J H Backman, *Ny Lag-Samling*, femte häftet, 1847.

Hur förhöll det sig då med edgången under 1700-talets andra hälft och 1800-talet? Blev det med tiden lättare för männen att svära ifrån sig barnet?

I denna undersökningsperiods första lägersmålsfall med edgång, ett fall från 1770,[314] hade husmannen Lasse Nilsson i Kumlatofta stämt in sin styvdotter Kjerstina och drängen Lasse Jönsson för lägersmål. Lasse nekade till att ha hävdat Kjerstina och rätten lät då höra två kvinnor som närvarat vid förlossningen. Kvinnorna berättade att Kjerstina på frågan om vem som var barnafadern sagt att hon inte kunde uppge någon annan än Lasse Jönsson. Efter vittnesförhören nekade Lasse lika fullt och rätten dömde honom till edgång. I domen sägs det att Kjerstina och Lasse inte bara haft tjänst tillsammans utan Kjerstina dessutom under sin barnsbörd uppgett Lasse som barnafader för vittnena. Därför fann rätten det rimligt att döma Lasse Jönsson till edgång. Men när domen avkunnats och upplästs för tingsmenigheten hände något. Det finns ett tillägg till domen vari berättas att sedan domen lästs upp och ”sedan parterna något samtalats vidgick änteligen Lasse Jönsson käromålet och förenade sig med Kjerstina på det sätt om fosterlönen att han i ett för allt, om barnet lever kort eller länge betalar 40 daler smt, hälften om påsk och andra hälften nästkommande Michaeli samt dessutom erlägger hennes böter.”

Någon edgång behövdes alltså inte. Inför hotet att behöva värja sig med ed fann drängen Lasse Jönsson det för gott att erkänna sanningen, svära falskt kunde han inte. Men vi kan också lägga märke till att om denne Lasse Jönsson på grund av religiös övertygelse kände sig hindrad från att svära falskt på Bibeln, så hindrade uppenbarligen inte hans religiösa åskådning honom från att ljuga i största allmänhet eller att genom lögner lämna sin egen avkomma utan försörjning. Detta är ett återkommande fenomen; att fara med osanning förefaller ha varit tämligen enkelt men att värja sig med ed medförde fortfarande stor vånda.

Under hela hundraårsperioden 1750–1850 ålades mannen att värja sig med ed i 11 fall. I endast 4 av dessa 11 fall bestod mannen eden, i 7 av fallen brast han. Vilken ångest en värjemålsed kunde framkalla hos lägersmannen kommer kanske tydligast fram i det ovan omnämnda fallet med kronohejderidaren Krok i Östarp, som förfört sin tjänstepiga. Efter vittnesmål om att Elna uppgivit Krok som lägersman samt den svåra fadäsen med skuldsedeln på förlikningssumman, dömdes Krok till värjemålsed. Han hade då att välja mellan att erkänna sitt brott eller värja sig med ed. Krok var inte villig att erkänna brottet men uthärdade tydligtvis inte heller tanken att behöva svära falskt. När alla andra försök att undkomma misslyckats, överklagade Krok

[314]Torna häradsrätt, 1770, vt nr 29.

värjemålsdomen till Göta hovrätt. Han ville bli frikänd, kosta vad det kosta ville. Kroks obenägenhet att värja sig med ed ger oss ett utmärkt tillfälle att komma de inblandade parterna närmare in på livet. I ett utförligt besvärsbrev till Göta hovrätt redogjorde Krok, genom sitt ombud, för hur det enligt honom förhöll sig med lägersmålet, och i ett lika utförligt genmäle berättade pigan Elna om vad som egentligen utspelat sig dem emellan, om en tjänstepigas utlämnade situation och om manlig svekfullhet. Breven är så pass intressanta att jag återger dem i dess helhet.[315] Krok inlämnade följande besvärsskrivelse:

> ”Efter ställd borgen för böter, kostnader och skada, anhåller jag aller ödmjukast om ändring uti bilagda Torna häradsrätts utslag. Enligt senast utkomna författningar får ett lägersmål emellan lägersmannen och den som hävdad blivit, genom förening biläggas. En domare får på ett inkvisitoriskt sätt, alldeles intet fråga efter lägersmannens namn, om det av dejan ej uppgives – samt ej heller fordra lägersmannens inställelse, sedan hon förklarat honom oskyldig. Men det oaktat, och ehuru pigan Elna Nilsdotter vid häradsrätten återkallat sin angivelse, har den likväl ålagt mig inställelse, samt dömt mig till värjemålsed, fast ej en gång en åttondels skäl förekommit.
>
> Det första av häradsrättens skäl lyder: att bevisning förekommit att Elnas hävdande skett under den tid, hon varit i min tjänst. Om detta skäl anses för lagligt skulle alla husbönder både böra anses och beläggas med värjemålsed, då deras pigor blivit lägrade – och som det oftast händer, att pigor under deras tjänstetid bliva hävdade, skulle också ingen husbonde av fruktan för sådant, möjligen våga antaga något kvinnfolk i sitt hus. Och vadan eders Excellence och höglovl. kungl. Hovrätten täckes inse, att denna premiss är både falsk och skadlig. Men det andra domskälet är ej mindre märkligt – det lyder: att Elna både före och efter barnbörden uppgivit mig såsom dess lägersman. Men det märkligaste är att hon under själva börden fritagit mig för detta brott. Ett kvinnfolk, som under börden är stadd, ej sällan emellan liv och död, uppgiver efter all förmodan därunder sanningen. En barnaföderskas berättelse bör, naturligtvis, under själva börden, tilläggas större vikt, än både förut – och – efter den stunden, och som Elna under börden ej tillvitat mig vara dess lägersman, hoppas jag, att detta domskäl måtte anses utan all påföljd.
>
> Det tredje och sista domskälet är alldeles injuridiskt: nämligen beskaffenheten och förhållandet av den skuldsedel vittnet Jöns Andersson givit till Elna på 8 riksd och 16 sk ty, då saken betraktas i anseende till den sedel, Jöns Andersson givit Elna, finnes han hava vittnat i egen sak – men därjämte, är att anse såsom fyra ögons vittne, i anseende till den contrasedel, jag till Jöns skolat utgivit. Denna omständighet, styrker mig i den tanken att Jöns själv begått lägersmålet, ty om han haft någon skuldsedel av mig, så skulle han ju i det minsta, bort visa fram den vid häradsrätten. Jag försäkrar, att Jöns Andersson varken haft, eller äga någon skuldsedel av mig.

[315]Göta hovrätts arkiv. Göta hovrätts öppna utslag på besvär av J M Krok (BIII:134) pag 214 samt handlingar i detta mål (EVAC:228) pag 266.

Och då det alltså är, på mindre än 1/8 dels skäl häradsrätten dömt mig till värjemålsed – samt därunder visat sig dels, synnerligen angelägen om mitt vitande, dels ganska efterlåten i anseende till Grensmans fullmäktigskap som utan förevist fullmakt, fått utföra Elnas sak, hoppas och anhåller jag allra ödmjukast, att ifrån edens gående bliva frikänd; ty om jag också givit Jöns en contrasedel, vilket ej hänt, så kan det ej medföra någon bevisning, helst många, torde finnas som hellre vilja utbetala en måttlig penning, än vara utställda för anläggningar, angivelser och vanrykte."

Pigan Elna Nilsdotters genmäle till Göta hovrätt är upprättat av en notarie Herbst. Denne Herbst förefaller ha varit ett gott val. Om Kroks brev utmärks av undanflykter och halvsanningar är notarie Herbsts brev klart och entydigt. Samtidigt är det uppenbart att brevet bygger på pigans egen redogörelse för händelserna:

"Kronohejderidaren Kroks här återföljande besvär, som, jämte kronolänsman Bökmans däröver avgivna förklaring, blev mig tillställda den 20:de i denna augusti månad, utmärka ingenting annat, än dess oförmögenhet, att med fredat samvete, fullgöra den edgång, som lovliga häradsrätten, till sin föreburna oskulds bestyrkande, honom ålagt.

Anmärkningen, att senast utkomna författningar förbjuda domaren, att efterfråga lägersmannens namn och fordra dess inställelse, är, i flera avseende, alldeles olämplig till närvarande sak: – Jag har icke själv förtigit lägersmannen, utan, tvärtom, uppgivit densamma, genom den stämning jag utvärkat å Krok, om ansvar för hävdandet. Icke heller har jag återkallat min angivelse, såsom osann, utan endast, som tingsprotokollet visar, avstått från stämningsmålets fullgörande, i brist av bevis, vilket likväl skedde på Kroks tillställning, men alldeles icke av övertygelse om någon brist i bevisningen. Domstolen ägde således laglig anledning, såsom den ock var ovillkorligen skyldig, att i grund av kronolänsman Bökmans instämning, förordna om målets fullgörande, då anmält blivit att hävdandet skett under den tid jag var i Kroks tjänst.

Detta senare, som häradsrätten åberopat till domskäl, har Krok icke förnekat – han söker att resonera bort verkan därav, genom föreburen fruktan för alla husbönder, att taga kvinnfolk i deras tjänst; men en sådan fruktan måtte då aldrig hava ägt rum hos honom emedan, snart sagt, ingen piga kommit ur dess tjänst, utan att av honom vara hävdad: och månne ratio legis i 53 kap. 4 paragrafen Missgärningsbalken icke bör sökas i det lättare tillfälle en husbonde har, att förföra sin tjänstepiga, då hon av en sådan husbonde alltid måste befara elakt bemötande, om hon har nog mod och styrka, att bevara sin oskuld?

Då mitt havande tillstånd hindrade mig, att fortsätta min tjänst hos Krok, och jag av honom övertalades, att flytta ur hans hus, lovade han mig rundligt understöd för mig och mitt barn, om jag blott ville förtiga hans namn, såsom lägersman. Också var jag nog lättrogen, att foga mig efter denna hans önskan så vida, att jag blott för vittnet Boel Ericsdotter och en eller två andra hustrur, av vilka, såsom mina grannar, jag väntade mig biträde vid barnsbörden, omtalade, att Krok vore fader åt mitt barn. Av denna anledning var det, som jag, under själva barnsbörden icke uttryckligen nämnde Kroks

namn, emedan flera andra personer då vore närvarande; men Krok sårar sanningen, då han i besvären säger, att jag under barnsbörden frikallat honom från hävdandet, varom tingsprotokollet ej giver minsta anledning. Tvärtom har vittnet Boel Ericsdotter intygat, att jag under barnsbördens svåraste plågor, yttrat mig ej kunna bekänna på någon annan än honom, nämligen den för vittnet förut omtalte; varmed jag dock, efter plågornas slut, budit vittnet tiga, emedan jag nog trodde att han gjorde mig rätt.

Det trodde jag ock, till dess jag blev övertygad om motsatsen, ty knappt var Krok underrättad, att jag vid barnförlossningen sorgfälligt förtegat hans namn, förrän han trodde sig kunna överlämna mig och mitt barn åt vårt öde, utan att giva oss det minsta understöd.

Då nödsakades jag taga stämning å honom, varav han åter väcktes till någon omtanke – icke för mig och barnets bärgning – utan för sin egen säkerhet, att undgå böter och uppenbarelse av brottet. I denna avsikt påfann han den listiga utväg, att förmå mig till stämningens återkallande emot betalning av 8 Rsdr 16 sk, dem han likväl ej ville betala mig kontant, innan han fick se huru återkallelsen ville lyckas. Därför gav han sin skuldsedel på nämnda summa till vittnet Jöns Andersson, som åter gav mig den förskrivning jag vid häradsrätten låtit producera.

Sådant är förhållandet med min återkallelse, den jag oförgripligen tror, i sakens närvarande skick, ej kan medföra någon verkan till Kroks befrielse från en edgång, som lovliga häradsrätten, på goda grunder stadgat: och då Krok, ehuru vice häradshövdingen Groothe, som egenhändigt skrivit hans besvär, gjort alla möjliga konster, att frälsa honom, likväl ej kan fria sig från allmänhetens misstanke, att vara min lägersman, vågar jag underdån- ödmjukast anhålla om högrättvis stadfästelse å lovl. häradsrättens utslag och ersättning för mina, genom denna förklarings avgivande tillskyndade kostnader, med 5 Rsdr Banco."

Efter att ha tagit del av fakta i målet fastställde Göta hovrätt häradsrättens dom om värjemålsed. Krok var tillbaka där han började, och antingen fick han nu erkänna sitt brott eller värja sig med ed. Erkänna kunde han tydligtvis inte, så han värjde sig med ed och friades därmed från allt ansvar. Krok framstår näppeligen som en godhjärtad eller rättrådig man. Men hans vånda inför värjemålseden förefaller åtminstone uppriktig. Krok klarade sig visserligen undan det världsliga straffet för lägersmålet, men själv upplevde han säkert priset som högt.

I ett intressant fall från 1820 kan vi se hur en husman, även mot de mest besvärande vittnesmål, inte drog sig för att neka, men likväl brast i edgången:[316]

1820 hade pigan Bengta Jeppsdotter i Sjudarehuset uppgett husmannen Jöns Svensson som far till barnet. Jöns medgav att de haft tjänst tillsammans men nekade till lägersmålet. Som vittnen hade Bengta åberopat deras förra

[316]Torna häradsrätt, 1820, nr 110 samt 1821, vt nr 99.

matmor, hustrun Bengta Andersdotter, samt en piga som haft tjänst på gården. Deras förra matmor berättade att hon märkt ”en särdeles vänskap och förtrolighet dem emellan” och att hon vid ett tillfälle sett att Bengta gått och lagt sig i Jöns säng och att Bengta säkert stannat där över en timma. Hon hade i efterhand förebrått pigan ”detta oskick” varpå Bengta försvarat sig med att Jöns ”var för ärlig karl för att röra henne”. Det här var givetvis ett graverande vittnesmål mot Jöns och det andra vittnesmålet blev än värre. Pigan Ingar Nilsdotter hade haft tjänst på gården samtidigt med Bengta och Jöns. Ingar berättade att hon och Bengta delat säng med varandra och att Jöns flera nätter kommit in och lagt sig mellan dem. Men vittnet brukade somna och visste inte vad de företog sig eller hur länge han brukat stanna.

Jöns tillstod att vittnesberättelserna var riktiga men påstod ändå att han inte var skyldig till lägersmålet. Jöns dömdes dock att värja sig med ed vid nästa ting. I eden skulle Jöns bedyra att han inte ”plägat köttsligt umgänge” med Bengta eller var far till hennes barn. Och, som det står i domen, ”måste Jöns Svensson ofördröjligen samt sedermera tidt och ofta med detta utslag infinna sig hos sin själasörjare till erhållande [av] undervisning om edens vikt och värde samt om ederiets farliga följder”.

Om Jöns över huvud taget infann sig hos prästen får vi inte veta. Vid nästa ting uteblev Jöns och Bengta. Kronolänsmannen överlämnade en skriftlig överenskommelse som parterna upprättat, vari sägs att Bengta Jeppsdotter blivit lägrad av förre drängen, Jöns Svensson, under deras tjänstetid i Bosarp och att de båda uti vittnens närvaro ”riktigt överenskommit att i enighet förlikas hemma”. Kanske fann Jöns det genant att inför rätten behöva tillstå en handling som han tidigare så envist förnekat, men värja sig med ed ville han i alla fall inte. I sammanhanget kan påpekas att detta med att förlikas hemma än en gång visade sig vara, ekonomiskt sett, synnerligen ogynnsamt för kvinnan. (Se kapitel 4.11)

I ett fall från så sent som 1849 hade pigan Hanna Persdotter i Hemmestorp stämt drängen Per Larsson i Everlöv för faderskapet och krävt uppfostringsbidrag till den pojke hon nyligen fött.[317] Per förnekade att han skulle vara far till barnet och Hanna tvingades åberopa vittnen. Ett av vittnena var drängen Lars Nilsson i Everlöv. Vittnet uppgav att Per Larsson föregående vinter, under Hannas havandeskap, själv yttrat att han haft lägersmål med Hanna. Per Larsson fick uttala sig om vittnesmålet och försvarade sig med att man säger så mycket som man inte menar. Det höll rätten förvisso inte med om utan dömde Per till edgång. Vid nästa ting infann sig Per Larsson i häradsrätten och överlämnade följande prästbevis:

[317]Torna häradsrätt, 1849, ht nr 116 samt 1850, vt nr 23.

”Drängen Per Larsson på nr. 8 Everlöv har, på grund av vällovliga häradsrättens i Torna härad utslag den 20 sept. nästlidet år, vilket han i laga tid för mig uppvist, erhållit undervisning i sin kristendom särdeles lärandes eds vikt och meneds ansvar, och befinnes härutinnan äga ganska försvarliga insikter.”

Prästen i Everlöv var med andra ord nöjd med Pers kristendomskunskaper och ansåg att eden kunde anförtros honom. Men när rätten väl läst upp prästbeviset, förklarade Per att han inte längre ville fullgöra värjemålseden. Per erbjöd sig i stället att betala uppfostringsbidrag till barnet. Han ville på en gång betala hela det belopp som rätten brukade bestämma åt oäkta barn för 12 år. Att slippa undan värjemålseden kostade följaktligen Per 120 riksdaler banco i underhållsbidrag och därtill kom 5 riksdaler 16 skillingar i ersättning för Hannas rättegångskostnader.

Avslutningsvis skall vi också titta på ett av de fall där lägersmannen verkligen lyckades värja sig med ed. Fallet är från 1841.

Kronolänsmannen hade instämt gifte smeden Christian Sandell i Everlöv och pigan Karna Jönsdotter för enkelt horsbrott, begånget under Karnas tjänstetid hos smeden. Karna, som nyligen fött ett gossebarn, yrkade på årligt underhåll för pojken. När målet ropades upp infann sig Karna och Christian Sandell, Sandells hustru samt två vittnen som Karna åberopat, smeden Jöns Jönsson och drängen Gunnar Pålsson. Karna vidhöll för rätten att hon föregående år blivit förförd av Sandell under sin tjänstetid hos honom och att han var far till hennes barn. Smeden nekade till horsbrottet och hans hustru menade att angivelsen bara var hopsatt av deras ovänner för att skada deras namn och rykte. Smedens hustru sade sig då aldrig ha märkt något olovligt umgänge mellan maken och pigan. Därefter begärde åklagaren att de båda vittnena, som varit i tjänst hos Sandell samtidigt med Karna, skulle höras. Smeden Jöns Jönsson, som varit smedgesäll hos Sandell året innan, lämnade ett synnerligen besvärande vittnesmål.

Jöns berättade att Karna en tid legat i stugan men senare, vid Michaeli, blivit anvisad ett annat sovställe i en kammare bredvid. Jöns hade lagt märke till att Christian Sandell flera morgnar vid fyratiden stigit upp och gått in och lagt sig hos Karna. Gesällen som sov i rummet intill Karnas, hade fattat misstankar mot husbonden. För att få reda på hur det förhöll sig hade han gjort ett hål i lerväggen, genom vilket han kunnat urskilja vad som försiggick. Jöns hade fått sina misstankar bekräftade. Det andra vittnet, drängen Gunnar, hade visserligen inte sett Sandell och Karna ligga tillsammans, men han hade ändå lagt märke till att det var väl mellan dem och att Sandell stundom klappat henne.

Efter vittnesförhören hemställde åklagaren målet till avgörande och Sandell förklarade att han kunde fria sig från åtalet med ed. Därmed blir fallet med smeden Christian Sandell ytterst intressant. Trots att alla omständigheter talade för att han var skyldig, insisterade smeden på att få tillgripa den möjlighet lagen gav honom att bli frikänd. I domen blev smeden också mycket riktigt dömd att värja sig med ed.

Vid nästa ting inställde smeden sig för att avlägga eden. Sandell var beredd att värja sig och överlämnade prästbeviset från kyrkoherden i Everlöv. Men av beviset framgick att Sandell först dagen före rättegången infunnit sig hos prästen. Följaktligen hade prästen inte haft tillfälle att undervisa smeden på avsett vis. När prästbetyget lästs upp beslöt rätten att skjuta på målet till nästa ting. Sandell fick erlägga vitesbot för sin försumlighet och anmodades att på nytt uppsöka sin själasörjare. Så vid sommartinget 1842 inställde sig Sandell återigen för rätten, utrustad med ett nytt prästbevis. Denna gång stod det att läsa i beviset att Sandell infunnit sig för undervisning så ofta han blivit kallad, men prästen var ändå bekymrad för Sandell och skrev att han inte ville förtiga att han själv:

> ”genom åtskilliga andra ämbetsgöromål, och i synnerhet nattvardsbarnens undervisning, varit hindrad att så ägna (mig) åt honom som jag ansett det nödigt. Väl har han blivit undervisad om edens vikt och om vådan av mened, men det oaktat tror jag honom icke utan själavåda kunna gå den honom förelagda värjemålseden.”

Enligt prästbeviset hade Sandell alltså ännu inte den insikten att han kunde anförtros eden, och rätten såg sig än en gång nödsakad att skjuta upp målet till nästa ting. Vid höstting 1842 inställde sig smeden Christian Sandell och pigan Karna Jönsdotter åter för rätten. Och än en gång överlämnade smeden ett prästbevis till rätten. Prästen uppgav nu att:

> ”Sandell infunnit sig på kallelse, att han ytterligare blivit undervisad och varnad rörande edens vikt och vådan av mened – och att han numera ådagalagt så pass insikt i religionens heliga sanningar, att han, om eden honom anförtros, åtminstone icke av okunnighet behöver störta sig i evigt fördärv.
>
> L.M. Strömsten”

Prästens uppfattning om smeden förefaller klar, men prästbeviset ansågs denna gång inte utgöra något direkt hinder för edgången. Rätten kunde inte heller genom ytterligare allvarliga föreställningar förmå Sandell att avstå från eden. Sandell insisterade på att få avlägga eden ”vartefter han, under utfarande i smädeliga utlåtelser emot Karna Jönsdotter yrkade upprättelse av henne för beskyllningen och ersättning för sina rättegångsutgifter.”

Genom värjemålseden befriades smeden Sandell från ansvar för brottet, men någon upprättelse för beskyllningen eller ersättning för rättegångskostnaderna beviljades han inte.[318] Och hans smädliga utlåtelser om Karna, vad de nu kan ha varit, kostade honom 1 riksdaler 32 skillingar i böter.

Sandell förefaller inte ha varit någon gudfruktig man och att svära på Bibeln skrämde honom inte. Av allt att döma var smeden inte troende. Men denne Sandell framstår därmed snarast som undantaget som bekräftar regeln. Hans sätt att bemöta Karna var däremot desto vanligare, inte så att de utpekade lägersmännen brukade fara ut i smädelser inför rätten, sådant var straffbart. Men allt som oftast hände det att lägersmannen inte bara nekade livligt eller ivrigt utan därtill genstämde kvinnan för osann beskyllning och krävde ersättning för sina rättegångskostnader. Förvånansvärt ofta röjde mannens beteende inför rätten en fullkomlig brist på solidaritet med kvinnan och barnet.[319]

Fallet med smeden Christian Sandell handlade alltså om en gift man. Gifta män hade betydligt mer att förlora på en fällande dom, och över lag gäller att de gifta männen försvarade sig mer energiskt än andra.

I åtskilliga fall anhöll kvinnan om att mannen skulle dömas till edgång, men det var, underligt nog, sällan rätten fann det motiverat. Rätten fann det viktigare att betrakta mannen som oskyldig tills motsatsen bevisats, än att genom edgång tillse att ett oäkta barn fick sin försörjning tryggad. Detta gäller för tiden efter 1778. I de fall där mannen trots allt dömdes att fria sig med edgång blir intrycket att det inte bara under den ortodoxa perioden utan även under 1700-talet och fortfarande i det sena 1800-talet var och förblev svårt att fria sig med ed.[320]

I den sista undersökningsperioden, 1864–1879, dömdes 5 män till edgång. Av dessa var det endast 1 som valde att avlägga eden och därmed fria sig från faderskapet.[321] Det finns en ännu levande föreställning om att män förr i tiden på ett förhållandevis enkelt sätt kunde svära sig fria från faderskapet. Men domboksmaterialet visar istället motsatsen, att den som dömts till ed-

---

[318]Mål som avgjordes genom värjemålsed betraktades som obevista och berättigade inte till ersättning.

[319]Fall med genstämning för osann beskyllning: Torna häradsrätt; 1771, ht nr 163; 1789, vt nr 33; 1794, ht nr 48; 1799, st nr 44; 1802, vt nr 18; 1804, ht nr 5; 1806, st nr 15 samt 1842, ht nr 4.

[320]Under perioden 1750–1850 brast lägersmannen i edgången i följande fall: Torna häradsrätt: 1789, ht nr 41; 1793, ht nr 45; 1805, st nr 15; 1821, st nr 117; 1821, vt nr 99; 1825, ht nr 44; samt 1850, vt nr 23. Lägersmannen bestod edgången i följande fall: Torna häradsrätt; 1772, ht nr 95; 1783, ht nr 117; 1806, st nr 47; samt 1842, ht nr 4.

[321]Torna häradsrätt, 1878, ht nr 15 samt utslag nr 16.

gång i regel hellre tog på sig den ekonomiska bördan för barnet än svor falskt. Att just edgången dröjt sig kvar i folkminnet beror kanske snarare på den dramatiska, laddade situationen kring eden: kvinnan som påstod att mannen var far till hennes barn, vittnena som styrkte hennes påståenden och mannen som ihärdigt nekade – och så slutligen upplösningen där mannen spelade ut sin salighet och sitt goda namn och rykte genom att lägga fingrarna på Bibeln och svära.

4.6 GIFTA LÄGERSMÄN

I 3 av lägersmålsfallen från Everlöv socken, 1750–1850, uppgav kvinnan en gift lägersman. Brottsrubriceringen blev då enkelt hor och i ett av fallen rörde det sig, som vi sett, dessutom om enkelt hor förövat med egen tjänstepiga, vilket medförde dubblade böter för mannen. För enkelt hor var böterna 80 daler för den gifta parten och 40 för den ogifta, att jämföras med de 10 daler mannen pliktade vid lönskaläge. Omvandlingen till spö- och risstraff, som var så vanligt förekommande vid horsbrotten under stormaktstiden, ersattes 1780 av omvandling till fängelsestraff på vatten och bröd.[322] Förutom de dryga böterna kunde brottet få socialt förödande konsekvenser. Horsbrott gav, enligt lagen, den bedragna parten rätt till skilsmässa, varvid den som felat dessutom miste halva sin giftorätt och troligtvis också vårdnaden om barnen.[323] Även om hustrun efter en fällande dom valde att stanna kvar i äktenskapet bör brottet ha medfört en svår social prestigeförlust. Och vem skulle låta sin dotter ta pigtjänst hos en husbonde som, i stället för att vaka över tjänstefolkets sedlighet, förfört sin piga?

Det första enkla horsbrottet under perioden är från 1760, alltså från den period då lägersmålsprocesserna från Everlöv präglades av ärlighet och en märkbar obenägenhet att fara med osanning. Detta tidiga horsbrott är också det enda av fallen som innehåller ett erkännande:

Husmannen Mats Andersson i Östarp hade instämt sin halvsyster, änkan Karna Nilsdotter, och gifta avskedade soldaten Tyko Rasmusson i Orehusen, för lägersmål. Karna och Tyko erkände omedelbart brottet och berättade att det skett vid jultid i Orehusen, och att Karna vid det tillfället blivit med barn. Karna uppgav också att barnet, som hon fött för sex veckor sedan, ännu var i livet. Därefter berättade Tyko att hans hustru inte ville bo hos honom utan övergett honom och nu bodde hos sin syster i Kalmar. Tyko hade begett sig

[322]Kungligt brev den 9 juni 1780. Infört i J H Backman, *Ny lagsamling*, häfte 3, 1839.
[323]1734 års lag, Giftermålsbalken 13:1,3.

till Kalmar två gånger detta år och bett hustrun om skilsmässa, men hon hade nekat. Rätten gjorde också anmärkningen att Tyko ”finnes annars vara nog svag” och att det var på grund av denna fysiska svaghet som han avskedats från krigstjänsten. Om änkan Karna berättas att hon hade fyra barn efter sin avlidna make och att hon nu alltså också fått ett femte barn att försörja. Tyko och Karna uppgav att de saknade pengar till böterna och bad att få böterna omvandlade till fängelsestraff. Därför dömdes Tyko, trots sin klena hälsa, till 20 dagars fängelse vid vatten och bröd och Karna, den nyblivna modern, till 12 dagars vatten- och brödfängelse.[324]

I de övriga 2 horsmålen, från 1799 och 1841, nekade de utpekade lägersmännen, i båda fallen mot graverande bevisning.

I det enkla horsmålet från 1799 hade pigan Elna Persdotter från Hemmestorp stämt gifta skräddaren Jöns Österberg från Stora Rödde, för lägersmål. Elna krävde uppfostringsbidrag från Österberg och ersättning för sina rättegångskostnader. Parterna inställde sig personligen i rätten, och Elna berättade om lägersmålet. Hon hade varit i tjänst hos ryttmästaren Schreiber i Lilla Bjellerup när Österberg utfört skrädderiarbete åt ryttmästaren. Skräddaren hade vid det tillfället förmått henne till lägersmål, varvid Elna blivit med barn. Men Österberg nekade helt och hållet till angivelsen och yrkade att Elna antingen skulle bevisa sitt påstående eller ansvara för osann beskyllning. Som bevisning åberopade Elna ett skriftligt vittnesmål, ett brev som hennes husbonde, ryttmästaren, lämnat till rätten:

> ”Hindrad medelst sjukdom, att personligen infinna mig, vid Torna härads höglovl. tingsrätt den 5 dennes, får jag uti lägersmålssaken, emellan Elna Persdotter i Hemmestorp och skräddaren Jöns Österberg i Stora Rödde, följande sannfärdiga vittnesmål avlämna. Näml. förlidet år något före påskhelgen, då ovannämnda Elna Persdotter var uti min tjänst, var skräddaren Jöns Österberg hos mig och sydde. Då fann jag vid åtskilliga tillfällen ovannämnda personer umgås mycket förtroligt. Detta gav mig anledning att misstänka dem för olovliga avsikter, vilka jag dock ej hann uppdaga, förrän sista natten som skräddaren var hos mig. Och som det var allenast ett rum emellan mig och skräddaren, genom vilket man nödvändigt måste passera för att komma i dess kammare, hörde jag om aftonen ungefärligen emellan kl. 10 och 11 någon helt sakta gå igenom mellersta rummet. Detta styrkte mina förut fattade misstankar. Jag steg därför upp och med ljuset i handen, gick in där skräddaren Jöns Österberg låg, gick till sängen, lyfte på täcket och fann merbemälte Elsa Persdotter liggande hos skräddaren i samma säng. Att detta så sannfärdeligen tilldragit, det bevittnar jag, så sant mig Gud hjälpe till liv och själ. Lilla Bjellerup den 1 mars 1799. Schreiber”

[324]Torna häradsrätt, 1760, ht nr 39.

Brevet från Elnas husbonde förefaller vid första anblicken vara ett tungt bevis mot skräddaren, vilken om brevet endast kunde yttra att han ej ägde annan tillgång på bevis än sanningen. Men eftersom ryttmästaren inte personligen avlämnat sitt vittnesmål och brevet var obevittnat, underkändes det i enlighet med Rättegångsbalken 17:26 som bevis. Följden blev att skräddaren frikändes från åtalet. Det tredje fallet med smeden Sandell har vi redan tagit del av.

Man bör lägga märke till att det inte i något av de fall som kom till rättens prövning rörde sig om en gift bonde som förfört sin tjänstepiga. Hur det förhöll sig med de ”okända” lägersmännen kan vi förstås inte veta. Barnamordsplakatet gav ett ypperligt tillfälle för gifta män att klara sig undan offentligheten. Horsmålen förefaller också vara för få om vi jämför med statistiken för den tidigare perioden. Av de 69 lägersmålen från Everlöv under hundraårsperioden 1750–1850 var endast 3 horsmål, dvs 4 procent. Under den ortodoxa perioden 1688–1717 utgjorde horsbrotten så mycket som 21 procent av sexualmålen. Allt tyder på att husbönder som missbrukade sin ställning som arbetsgivare drog nytta av barnamordsplakatet.

4.7 BONDDÖTTRAR SOM OGIFTA MÖDRAR

Vad hade då bondbarnen för syn på sedlighet, sexualitet och äktenskap i Everlöv? I den tidigare nämnda sockenbeskrivningen framställs bonddotterns äktenskapsuppgörelse i första hand som en affär för hennes giftoman, och inte som något som hon själv behövde ta aktiv del i (detta diskuteras i kapitel 5). Men samtidigt vet vi att även bonddöttrarna var ute och tjänade som pigor, om de inte behövdes hemma. Som tjänstepigor träffade de andra ungdomar och drabbades säkert av förälskelser och besvikelser, precis som socknens fattigare kvinnor. Det är tyvärr endast i ett fåtal fall, med bonddöttrar involverade, som rättsprotokollen ger oss tillfälle att komma lite närmare individerna.

Hur uppfattade bonddottern och bondsonen en oäkta graviditet förorsakad av en förbindelse som släkten inte sanktionerat? Och vilka konsekvenser fick den olycka de ställt till med? För en olycka var det tydligtvis, i alla fall för de inblandade i ett fall från 1793.[325]

Den 31-åriga bonddottern Elna Åkesdotter hade varit städslad som piga hos en bonde i Everlöv. Samtidigt med Elna hade en 20-årig bondson från Karup, Per Jeppsson, och pigan Boel Christensdotter tjänat på gården. En dag hade Elna och Boel uppehållit sig i dränghuset, för att arbeta eller kanske för att umgås. Då hade Per kastat Elna i sängen, antagligen på skoj, men Boel

[325]Torna häradsrätt, 1793, vt nr 6; 1793, st nr 24 och 45; 1793, ht nr 45 samt utslag nr 21.

hade gått därifrån medan Elna blivit kvarhållen. Boel som vittnade om händelsen kunde inte lämna närmare besked, men tydligtvis var det vid det här tillfället som Elna Åkesdotter blev med barn. Detta bör ha inträffat i augusti och några månader senare, på höstkanten, löpte tjänstetiden ut. Per återvände till Karup i grannsocknen Blentarp, men Elna som väl vid det här laget anade att hon väntade barn, stannade kvar i Everlöv. Elnas bror, bonden på gård nummer 7 i Hemmestorp, stämde Per till tinget för lägersmålet.

Vid vintertinget 1793 infann sig den gravida Elna och hennes bror. Hon hade skäl att tro, att Per åtminstone skulle erkänna faderskapet, och kanske hoppades hon fortfarande att han trots allt skulle erbjuda henne äktenskap. Inför rätten berättade Elna att hon och Per tjänat tillsammans i Everlöv och att Per var far till det barn hon nu väntade. Men Per nekade helt och hållet till anklagelsen. Ord stod mot ord och eftersom Elna ännu inte fött sitt barn, beslöt rätten att skjuta upp målet till nästa ting.

Vid sommartinget 1793 infann sig Elna åter med sin bror. Målet ropades upp och Elna steg fram för rätten. Men Per syntes inte till. Målet påropades flera gånger men Per uteblev, helt oväntat, från tinget. Elna hade nyligen fött ett ännu levande flickebarn och för att övertyga rätten om att Per var far till barnet hade Elna åberopat vittnen. Det är genom dessa vittnesberättelser vi får veta hur Elna och Per såg på den oäkta graviditeten.

Ett av vittnena, drängen Per Gitzell, var tydligen en gemensam bekant till Elna och Per. När Elnas tillstånd blev känt hade Gitzell och Per samtalat om saken. Gitzell hade under samtalet förebrått Per för att han tänkte ta värvning som husar för att slippa ifrån faderskapet. Per kunde ju i stället förlika sig med Elna om han nu var skyldig. Då hade Per svarat, att om han var skyldig eller ej, det gav sig när de kom till tinget.

Genom ryktet att Per gjort Elna med barn blev, av allt att döma, Pers tillvaro bekymmersam. För att komma ifrån besvärande rykten och förebråelser ville Per lämna socknen och låta värva sig som husar. Det var ett stort steg att ta, som om han fullföljde sina planer helt skulle förändra hans liv.

Vittnet, hustrun Bengta Lassesdotter i Everlöv, berättade om ett tillfälle då hon hälsat på hos Elna. Elna hade suttit och gråtit över att hon var havande, då Pers svåger kom på besök. De hade frågat svågern om Per Jeppsson brukade komma dit, men fått till svar att Per ”ej vågade emedan han förstört så mycket”. Elna och Bengta hade då samtalat med svågern om möjligheterna till ett äktenskap, men svågern hade menat att Per inte vågade ta Elna till äkta ”emedan hon kunde förevita honom att han förstört så mycket”. Då undrade Elna om Per nekade till att ha legat med henne, varpå svågern svarat, att det gjorde Per inte.

Därmed blev också situationen omöjlig. Per vågade inte gifta sig med Elna, eller ville inte. Å andra sidan kunde han inte heller låta bli, om han hoppades på att bli accepterad av omgivningen. Så såg han i alla fall själv på saken. Objektivt sett kunde väl Per ha friat till Elna och därmed räddat ansiktet åtminstone utåt sett, men valet var hans. Elna med sitt oäkta barn ville uppenbarligen gifta sig med honom, nu när situationen var som den var, men som i flertalet lägersmålsfall var beslutet om äktenskap upp till mannen. Målet sköts upp några dagar och Per anmodades på nytt att infinna sig. Den här gången inställde sig Per vid tinget, men han nekade fortfarande till att ha haft sexuellt umgänge med Elna och rätten dömde honom till edgång.

Parterna återförenades på hösttinget 1793 och Elna berättade då att barnet dött, något som anmärkningsvärt ofta inträffade sedan mannen nekat till faderskapet. Per å sin sida förklarade nu för rätten att han inte kunde värja sig med ed, och erkände brottet. I sakens nya belysning yrkade Elnas bror på att Per skulle betala Elnas böter och skälig begravningskostnad för barnet. Per dömdes också att betala 2 riksdaler 32 skillingar till begravningen, men Elnas böter behövde han inte betala. Hur gick det då för Elna och Per i livet?

I fallet ingick tre bondbarn, Elna och hennes bror Per Åkesson samt Elnas lägersman Per Jeppsson. Elnas bror hade tagit över gården efter föräldrarna och under hans verksamma liv gav gården honom hans försörjning. På äldre dar, då hans son tagit över efter honom, blev gården hans ålderdomstrygghet.

Lägersmannen Per Jeppsson föreföll allvarligt skakad av historien med Elna, men stormen bedarrade och Per behövde inte sluta sitt liv som husar. 29 år gammal gifte han sig hemma i Karup, och då uppgavs han redan vara hemmansåbo. Om Elna får vi i 1794 års dombok veta, att hon vistades i Karup och att hon saknade tillgångar till lägersmålsböterna. Böterna omvandlades därför till sju dagars fängelse.[326] Tydligen var brodern och lägersmannen inte hjärtnupna nog att bistå henne med pengar, eller kanske skämdes Elna för att be om hjälp. Elna fortsatte sitt liv som tjänstepiga tills hon vid 45 års ålder gifte sig med en något äldre änkeman, husmannen Mårten Svensson i Orehusen.[327] Orehusen var en samling av torp och husbebyggelse, som många av socknens ogifta mödrar härstammade ifrån.

Det finns ett annat fall med en bonddotter från Everlöv, från 1825. Protokollet är både långt och utförligt, men målet lämnar ändå flera frågetecken efter sig. Fallet handlar om ett ofullgånget foster, som i hemlighet begravdes på kyrkogården i Everlöv.[328]

---

[326]Torna häradsrätt, 1794, vt nr 10.

[327]Everlövs kyrkoarkiv, vigselböcker, serie E, år 1806.

[328]Torna häradsrätt, 1825, vt nr 169; 1825, st nr 24 samt 1825, ht nr 44.

Boel var en 20-årig hemmaboende dotter till bonden och möllaren Anders Jönsson i Rödde mölla. Om nätterna hade Boel brukat sova tillsammans med gårdens 15-åriga piga, Bertha, ute i brygghuset. Bertha, som haft tjänst på gården fram till pingsttiden, berättade att Åstred Jönsson, en bondson från Stora Rödde, ett par nätter kommit till brygghuset och lagt sig bredvid Boel. Bertha berättade vad hon visste för rätten, men den unga flickan hade inte förstått om de haft något olovligt för sig. Med tiden hade ryktet tagit fart att Boel Andersdotter väntade barn. Efter hand ersattes detta rykte av ett annat, att Boel inte längre var gravid och att fostret grävts ner på kyrkogården. Ryktet, och misstanken att den för tidiga födseln orsakats av fosterfördrivande medel ledde till att fostret grävdes upp för att besiktigas. Vid det laget var fostret dock så angripet av röta att bataljonsläkaren, doktor Flygare, varken kunde säga om fostret fötts med liv eller ange en eventuell dödsorsak.

Händelsen bör väl ha väckt en hel del uppståndelse i socknen, och för Boel kunde det hela slutat mycket illa. Straffet för fosterfördrivning var döden, liksom medhjälp till sådant brott.[329]

Boel blev instämd till tinget anklagad för att ha ”lagt ofullgånget foster å lönn” och hustrun Ingar Larsdotter stod anklagad för delaktighet. Dessutom skulle bondsonen Åstred Jönsson svara för lägersmålet. Boel berättade för rätten att hon föregående år, vid midsommartid, haft sexuellt umgänge med Åstred och att hon två eller tre månader senare förstått att hon väntade barn. Men Boel menade att hon inte försökt dölja havandeskapet ”utöver vad anständigheten fordrat”. Om missfallet berättade hon att det en månad före jul kommit en liten gosse till kvarnen med mäld. Eftersom ingen fanns till hands att bära säckarna av vagnen, hade Boel tagit en säck på ryggen, men omedelbart blivit sjuk av lyftet, och redan samma afton fött fram ett livlöst, ofullgånget foster. Boels faster, Maja-Lena Jönsdotter, hade sagt att man utan att anmäla det kunde begrava fostret på kyrkogården. Ingar Larsdotter, som nu stod anklagad för medhjälp, och Boels syster Hanna hade därför begett sig till kyrkogården med fostret i en ask. Och med ett torvjärn, som de tagit med sig, hade de grävt ner asken intill en grav.

Boel sa att om de handlat fel hade det berott på oförstånd, och att det aldrig hade fallit henne in att påskynda sin nerkomst eller döda sitt foster. Ingar Larsdotter bedyrade dessutom att fostret varit ofullgånget och utan allt synligt liv.

Sedan förhördes Åstred Jönsson om själva lägersmålet. Åstred påstod att han aldrig haft något samlag med Boel, och att han alltså var oskyldigt misstänkt och anklagad. Målet sköts upp till nästa ting då Boel vidhöll att Åstred

[329]I enlighet med 1734 års lag, Missgärningsbalken 16:3.

var far till barnet, och att hon hade berättat för honom att hon väntade barn. Åstred i sin tur tillstod riktigheten i pigan Berthas vittnesmål om hans nattliga besök, men menade att han trots allt var oskyldig till lägersmålet. Dessutom förnekade han att Boel skulle ha pratat med honom om sitt havandeskap. Att hon väntade barn hade han hört av andra, men utan att närmare underrätta sig om saken. Berthas vittnesmål om Åstreds nattliga besök utgjorde halvt bevis mot honom och rätten dömde Åstred till edgång. Alltså skulle han åter infinna sig vid nästa ting, försedd med prästbevis, för att avlägga eden.

Vid målets slutliga handläggning på hösttinget 1825, uteblev både Boel och Åstred. Rätten kom till den slutsatsen att Boel inte avsiktligt vållat fostrets död, men att hon trots allt för sin oförsiktighet under graviditeten skulle böta 6 riksdaler och betala läkarens kostnader. Och Åstred som uteblivit ansågs ha brustit i edgången och dömdes för lägersmålet.

Därmed var det rättsliga efterspelet avslutat. Två stora frågor kvarstår dock obesvarade. Varför riskerade bonddottern Boel och hennes familj att bli misstänkta för fosterfördrivning och fosters läggande å lönn, ett brott som medförde dödsstraff? Om de, som de påstod inför rätten, aldrig försökt dölja havandeskapet fanns det ju inget skäl att hemlighålla missfallet. Den andra frågan gäller bondsonen Åstred. Varför nekade han så envist till lägersmålet? I det här fallet, från 1825, var barnet dött och han riskerade ju bara att dömas till ett ekonomiskt sett obetydligt belopp. Den enda förklaring, som kan gälla som svar på frågorna, blir att både Boel och Åstred trots allt var angelägna om att hemlighålla lägersmålet.

När man betraktar fallen med bondbarnen Elna Åkesdotter och Per Jeppsson eller Boel Andersdotter och Åstred, ser man att bonddöttrarna reagerade med förtvivlan över sin situation och att bondsönerna notoriskt förnekade lägersmålen. Ungdomarna förefaller annars, precis som under stormaktstiden, ha umgåtts fritt i vardagslivet och om nätterna delade de ofta sängplats med någon jämnårig av sitt eget kön. Ungdomarna sov ofta i egna rum eller till och med i avsides liggande byggnader. Kontrollen var med andra ord svag, och att sedligheten upprätthölls svarade uppenbarligen varje individ själv för. Bondeungdomarnas moral tycks ha upprätthållits mindre genom handfasta förhållningsregler och kontroll utifrån än genom vaga men tvingande moralföreställningar om vilka gränser som inte fick överskridas. Det var en vansklig väg bondbarnen hade att vandra fram till äktenskapet, där varje snedsteg kunde kosta den framtida lyckan. Det förefaller också uppenbart att moraliska felsteg vållade bonddottern en mer bestående skada än bondsonen.

Hur historien med det i hemlighet nergrävda fostret påverkade Boels möjlighet att bli gift skulle ha varit intressant att veta. Men Boel dog fyra år senare i en lungsjukdom, fortfarande hemmaboende och ogift. Åstred däremot

övertog sin fars gård och gifte sig något år senare med en ung flicka från grannsocknen. Någon ovänskap mellan familjerna tycks den olycksaliga romansen mellan Åstred och Boel trots allt inte ha gett upphov till. Tvärtom förefaller det som om familjerna önskat en äktenskapsallians, och kanske hade Boel och Åstred sökt sig till varandra med familjernas tysta samtycke. Några år senare gifte sig istället Boels lillasyster Hanna med Åstreds yngre bror.

4.8 LÄGRAD UNDER ÄKTENSKAPSLÖFTE

I dombokens lägersmålsfall hade parterna inlett ett förhållande som de av något skäl inte önskade fullborda med äktenskap. Domboksmaterialet säger oss så gott som aldrig något om skälet till denna ovilja, men vi får i flera fall reda på vem av parterna som inte önskade ett äktenskap.

I nio av lägersmålsfallen från Everlöv påstod kvinnan att mannen gett henne ett äktenskapslöfte och domstolen skulle därmed döma mannen till att fullborda äktenskapet. Det är med andra ord samma mönster som vi fann i de stormaktstida domböckerna. Äktenskapslöfte var något kvinnor åberopade, inte män.[330]

Vi skall studera några av de fall där kvinnan uppgav att hon blivit lägrad under äktenskapslöfte och där hon alltså med häradsrättens hjälp önskade tvinga mannen att fullborda äktenskapet eller få giftorätt. Det första av fallen är från 1753.[331] I protokollet heter det att: ”viljandes kvinnfolket Boel Larsdotter påstå att lägersmålet skett under äktenskapslöfte, men kunde sådant föregivande på intet sätt emot drängens förnekande bevisa.” Nästan exakt samma ordalydelse finner vi i nästa fall, från 1755.[332]

1763 kommer så ett utförligare refererat fall, som vi skall titta närmare på.[333] Till sommartinget 1763 hade drängen Lars Jönsson blivit stämd till tinget av rusthållaren och hemmansåbon Åke Jönsson i Hemmestorp för lägersmål med dottern Hanna. Lars Jönsson stod åtalad för tredje resan lägersmål och innehade därmed socknens manliga rekord i osedlighet. Vid rättegången infann sig den höggravida Hanna Åkesdotter, men Lars syntes inte

---

[330]De fall som innehåller påstående om äktenskapslöfte är: Torna häradsrätt: 1753, st nr 2; 1755, vt nr 32; 1763, ht nr 11; 1786, ht nr 3; 1789, st nr 19; 1789, st nr 22; 1799, st nr 11; 1802, ht nr 12 samt 1812, vt nr 18.

[331]Torna häradsrätt, 1753, st nr 2.

[332]Torna häradsrätt, 1755, vt nr 32.

[333]Torna häradsrätt, 1763, st nr 4 samt 1763, ht nr 11.

till. Då sa nämndemannen Jöns Larsson från Hemmestorp, som visade sig vara drängens far, att sonen inte trott att målet skulle tas upp den dagen. Målet sköts därför upp till lördagen då Lars infann sig, medan nu Hanna istället uteblev. Lars nekade till att ha haft samlag med Hanna, men då tog nämndemannen Anders Persson, som visade sig vara Hannas morfar, till orda. Han berättade att Hanna uteblivit för att hon kvällen innan fött en pojke, och han bad att målet skulle skjutas upp, så att de kunde återkomma med vittnen, inte bara till det sexuella umgänget utan också till att Lars lovat Hanna äktenskap.

Vid nästa ting infann sig Hanna. Hon berättade för rätten att hon under några års tid haft olovligt umgänge med Lars men att hon först nu blivit gravid. Hanna påstod också att Lars under den tid de levt tillsammans lovat henne äktenskap, men eftersom han förnekade det och hon inte hade några bevis mot honom ville hon inte heller vidare nämna äktenskapslöftet. Hanna berättade också att barnet som hon fött i juni månad hade dött. Lars infann sig inte vid tinget utan lät meddela genom sin far, att han erkände lägersmålet och var villig att betala böterna.

Man får intrycket att rusthållarfamiljen sett genom fingrarna med Hannas samlevnad med Lars. Här fanns utsikten att göra ett gott äktenskapsparti och man verkar ha räknat med att Lars skulle fria om Hanna blev med barn. Men åren hade gått och när Hanna slutligen blev gravid hade Lars tydligen tröttnat, och bevisa något äktenskapslöfte kunde man inte.

Ett fall från 1812 innehåller ett intressant uttalande.[334] Pigan Elna Nilsdotter i Hemmestorp hade stämt drängen Påhl Nilsson i Dörröd till tinget och yrkade på att han antingen skulle fullborda äktenskapslöftet han gett henne eller betala henne skäligt uppfostringsbidrag till barnet. Påhl Nilsson erkände visserligen lägersmålet men sa att det skett utan äktenskapslöfte och han erbjöd sig att betala Elna 38 riksdaler 16 skillingar i fosterlön. Då svarade Elna att hon *för sin framtida bärgning helst önskade fullborda äktenskapet* men sedan hon hört att Påhl var obenägen att gifta sig med henne, tog hon tillbaka påståendet.

Av lägersmålsfallen från Everlöv kan vi alltså se att flera av kvinnorna bevisligen önskade ett äktenskap med mannen. Någon motsvarande önskan från männens sida finner vi inte. I det agrara samhället med en strikt arbetsdelning mellan könen var äktenskapet visserligen viktigt för både mannen och kvinnan. Men kvinnornas sämre materiella villkor, förorsakade av halverad arvsrätt, lägre löner och ekonomisk omyndighet, med åtföljande svårigheter att komma i besittning av gårdar torp eller hus, allt sammantaget, gjorde

[334]Torna häradsrätt, 1812, vt nr 18.

äktenskapet mer lockande för kvinnan, och mannen till det attraktiva könet. Dessutom var just lägersmannen en friare att föredra framför andra. Det var bara han som genom äktenskap med kvinnan kunde legitimera hennes barn, och göra det äkta. Men som vi sett var det bara i undantagsfall som kvinnan åberopade löfte om äktenskap. Och inte i något av fallen gick löftet att bevisa i rätten.

4.9 PROSTITUTION I EN BONDSOCKEN

Fram till 1778, då lägersmålen fortfarande betraktades som verkliga brott och lägersmannen regelmässigt blev avslöjad och dömd, förekommer, som jag tidigare nämnt, inga tecken på att någon av kvinnorna skulle ha varit prostituerad. Av domböckerna framgår att kvinnorna haft pigtjänster eller varit ute på arbete av mer tillfälligt slag när de träffade lägersmannen. Kvinnorna kunde också uppge när och var lägersmålet skett. I flertalet fall var det också kvinnans första och enda förseelse. Av allt att döma fanns det inget utrymme för prostitution i en bondsocken av Everlövs typ, i en tid då osedlighet förföljdes och beivrades. Med tiden förändras dock bilden.

I ett fall från 1816 hade två, ej namngivna män, lämnat in en stämningsansökan mot änkan Marie Dufvander vid Skatteberga och pigan Kjerstina Matsdotter från Hemmestorp. Vad Kjerstina haft för sig vid Skatteberga framgår inte av protokollet, men tydligtvis hade hennes leverne upprört folk i trakten. Ingen av kvinnorna infann sig vid rättegången och målet sköts därför upp till nästa ting, då kvinnorna skulle infinna sig eller också hämtas dit med tvång. Vid nästa ting meddelade kronolänsmannen att kvinnorna inte anträffats, och bad om ytterligare några dagars uppskov. Några dagar senare infann sig så Kjerstina vid tinget. Hon erkände lägersmålet och tillstod att hon pliktat för lägersmål en gång förut. Redan året därpå födde Kjerstina ytterligare ett oäkta barn och stämdes till tinget för tredje resan. Kjerstina bodde då med sina tre oäkta barn, som inhyses hos en korpral Lindqvist i Hemmestorp.[335]

Ett annat fall, från 1849, innehåller ett till synes tragiskt livsöde, där det väl inte kan uteslutas att den åtalade kvinnan var prostituerad, även om det inte nödvändigtvis behöver ha varit så. Fattighjonet Hanna Nilsdotter hade stämts till tinget efter angivelse från prästen i Everlöv. Hanna hade fått sitt första oäkta barn vid 22 års ålder och nu vid 35 väntade hon det femte. Hanna

[335]Torna häradsrätt, 1816, vt nr 75; 1816, st nr 2 och 63; 1817, ht nr 44 samt Everlövs husförhörslängder. Kjerstina Matsdotter född i Rödde 1791 dog i socknen 1829.

infann sig dock inte vid tinget varför målet sköts upp till nästa ting då Hanna skulle inställa sig. Vid nästa ting berättade åklagaren att Hanna inte ägde någon fast hemvist och för den skull inte kunnat meddelas utslaget från föregående ting. Målet sköts upp på nytt och vid nästa ting infann sig Hanna slutligen. Hon erkände att anklagelsen var riktig och att hon nyligen fött ett femte oäkta barn, men då detta var första gången hon stod åtalad för lägersmål, kunde rätten endast döma henne för första resan.[336] När Hanna födde sitt fjärde barn uppgavs hon vara ”på socknen” och vid det femte barnets födelse noterade prästen, att hon var ”försvarslös”.[337] Kvinnor med skaror av oäkta barn hade man inte tidigare sett i socknen. Det här var ett nytt fenomen, ett 1800-tals fenomen. Å andra sidan hade inte heller unga kvinnor tidigare noterats som ”på socknen” eller som ”försvarslösa”. Hanna behöver, som sagt, inte ha varit prostituerad. Hennes situation kan lika gärna ha varit frukten av lägersmålens avkriminalisering, kombinerad med en stor fattigdom bland kvinnorna.

Det finns ett annat fall som kanske kan sprida ljus i saken. Det är fallet med Anna Andersdotter, och hennes sex oäkta barn. Rättsfallet, som är från 1838, är inget lägersmålsfall utan gäller vägran att efter lysning fullborda äktenskap med vigsel. Kronolänsmannen överlämnade ett brev till rätten, från prästen i Everlöv:

> ”På begäran av pigan Anna Andersdotter vid no 13 Hemmestorp lämnas följande bevis. Hon är född i Everlöv socken den 15 Maj år 1801 och hon kom från Weberöd 1835. Från samma församling, där, enligt pastors intyg, lysning till äktenskap emellan henne och f.d. kvartermästaren G.A. Lindqvist klanderfritt blivit avkunnat den 9, 16 och 23 november 1835 utan att äktenskapet sedan blivit genom vigsel bekräftat, hade hon med sig 3-ne döttrar, nämligen Margareta, Elna och Mätta, som ännu leva. Till den sistnämnda av dem, som enligt medförda attesten, är född den 28 december 1832, har bemälte Lindqvist icke under tysthets villkor utan fritt och öppet, för undertecknad tillstått, att han är fader. Däremot har Anna Andersdotter under den 6 januari 1837, härstädes framfött en tolv dagar därefter avliden son, som hon kan hava sammanavlat med annan person, och förklarar sig nu i likhet med Lindqvist, alldeles obenägen att äktenskapet fullborda.” Etc.

I ett annat intyg, från prästen i Veberöd, lämnas i stort sett samma uppgifter men med följande tillägg: ”men sedan har icke äktenskapet blivit fullbordat, förmedelst hans hårda och elaka uppförande emot henne.” Genom förhör med Anna Andersdotter och Gustaf Adolf Lindqvist framkom att Lindqvist var skollärare i Rödde och 45 år gammal. Efter att först ha levat i olovligt

[336]Torna häradsrätt, 1849, vt nr 98; 1849 st nr 8 samt 1849, ht nr 8 samt utslag nr 176.
[337]Everlövs kyrkoarkiv, serie C, dopboken 1844 och 1849.

förhållande med Anna, hade han i början av 1834 tagit emot henne i sitt hus. Sedan de avtalat om äktenskap hade Lindqvist låtit lysa till äktenskap, vilket dock aldrig hade fullbordats. Ett halvt år efter lysningen hade Anna i stället flyttat ifrån Lindqvist, och därefter inte vistats i hans hus. Efter den tiden hade Anna också fått en son med en annan man. I protokollet konstateras också att ”de å ömse sidor missbelåtna äro [och] alldeles motvilliga med varandra äktenskap ingå”.

Därefter tog rätten upp frågan om dottern Mätta, som ju enligt prästsedeln skulle vara Lindqvists barn. Lindqvist medgav att han väl borde anse sig vara far till Mätta men i protokollet sägs att han ”dock i detta hänseende icke kunde från sig avlägsna tvivelsmål, vid vissheten därom att Anna den tiden lika mycket som sedermera varit böjd för lösaktighet, därifrån hon i Lindqvist tanke icke kan avstå, vilket stadgat hans motvilja för henne”.

Mot detta hävdade Anna bestämt att Lindqvist, och ingen annan, var far till barnet och att han skulle dömas att betala ett skäligt årligt underhåll till barnets uppfostran. Anna påstod också, att hon inte brutit sin trolovning med Lindqvist förrän han vägrat att fullborda äktenskapet. Rätten dömde till skillnad i trolovningen och Anna fick böta 13 riksdaler 16 skillingar, för att hon under trolovningen haft sexuellt umgänge med en annan man. Denna summa skall jämföras med att Lindqvist dömdes att i årligt underhållsbidrag till barnet betala 6 riksdaler och 32 skillingar.[338]

Anna Andersdotter kan, utifrån den tidens synsätt, inte ha framstått som någon moraliskt högtstående person, men ingenting i fallet tyder på att hon skulle ha varit prostituerad, de många oäkta barnen till trots. Pigan Anna Andersdotter och skolläraren Gustav Adolf Lindqvist levde inte efter lagen. Utifrån deras ståndpunkt torde väl lagen snarast ha framstått som en samling föråldrade och irrelevanta regler.

Sammantaget har vi inga skäl att misstänka att prostitution, som ett permanent fenomen förknippat med en specifik grupp av kvinnor, förekom i socknen under 1700-talet. I fallet från 1816 förekommer vissa omständigheter som talar för att pigan Kjerstina Matsdotter från Hemmestorp levde ett lösaktigt liv vid Skatteberga. Att det under 1800-talets första hälft förekommer kvinnor med så många som fem eller sex oäkta barn behöver däremot inte i sig betyda att kvinnorna var prostituerade. Förhållandet kan lika väl spegla, att sexuell samlevnad inte längre ansågs förpliktiga till äktenskap i alla befolkningsskikt. Ändå blir det sammantagna intycket att den folkliga moralen genomgått en märkbar förändring under 1800-talet och att grannkontrollen minskat. Kontrollen inom församlingen tycks också ha förlorat i be-

[338]Torna häradsrätt, 1838, vt nr 173.

tydelse. I enlighet med barnamordsplakatet skulle ingen längre hållas utanför församlingens gemenskap på grund av lägersmål även om målet inte var avgjort vid domstolen.[339]

4.10 MANNENS UNDERHÅLL TILL BARNET 1750–1880

Som vi sett i kapitel 3 dömdes majoriteten av barnafäderna att betala underhåll till barnet under den ortodoxa perioden. Hur påverkades då underhållet till barnen av avkriminaliseringen? Den kungliga förordningen från 1697 flöt oförändrad in i 1734 års lag, ÄB 8:7. Och denna regel om att både modern och fadern skulle bistå med ”nödtorftig föda och uppfostran” gällde oförändrad fram till 1917. Kan vi märka någon skillnad i domstolens sätt att hantera underhållsfrågan under 1700- och 1800-talen?

Avtalet om underhållet till barnet hade, som nämnts, en privaträttslig karaktär och detta medförde att domstolen alltid godtog privata uppgörelser som parterna enats om. Domstolen beaktade alltså inte barnets eget intresse gentemot föräldrarna. Om parterna däremot inte kunnat enas om underhållets storlek grep domstolen in och upprättade ett avtal. Då bestämde domstolen storleken på ett årligt underhållsbelopp, och ibland också det antal år beloppet skulle betalas. I andra fall citerade domstolen lagtexten som sa att underhållet skulle betalas ut tills barnet kunde försörja sig självt. Domstolen utgick fortfarande, som vi skall se, från mannens betalningsförmåga, inte utifrån barnets behov. Så kunde t ex en fattig dräng, som inte kunde betala sina lägersmålsböter, dömas att betala 2 daler silvermynt årligen till barnet 1750. Som jämförelse kan vi se att moderns lägersmålsböter och böter till kyrkan, i storlek översteg de tre första årens underhåll till barnet. På grund av penningvärdets fortlöpande försämring är det svårt att jämföra beloppen över längre tidsperioder och jag kommer därför endast att jämföra fall som ligger nära varandra i tiden.

Två år senare, 1752, dömde domstolen drängen Andreas Hansson att betala ett årligt underhåll på 5 daler silvermynt, alltså ett betydligt högre belopp. Som en ytterligare jämförelse kan vi se att den avskedade soldaten

[339]Detta framgår av andra punkten i plakatet: ”Att ej någon för sådan förbrytelse må utestängas från församlingens gemenskap eller hindras ifrån salighetsmedlens nyttjande, antingen målet vid domstolen är anhängigt eller avgjort.” Infört i Samuel af Ugglas, 1794, s 147 ff

Tyko, i det tidigare refererade horsmålet från 1760, dömdes att betala 3 daler årligen.

Vi kan alltså konstatera att ”nödtorftig föda och uppfostran” inte var någon fastställd låg eller normal levnadsstandard som domstolen räknade fram.

Om vi jämför de underhållsbidrag som domstolen beslutat om med de avtal som parterna själva upprättat, kan vi notera en viktig skillnad. Domstolen dömde ut årliga underhåll som skulle trygga barnets försörjning under hela barndomen. I de privata avtalen handlar det däremot oftast om engångsbelopp av varierande storlek. Kvinnan kan givetvis ha sett det som en fördel att få ut en större summa på en gång och för mannen kan det ha varit en fördel att få saken ur världen. Men om man jämför de privat avtalade engångsbeloppen med de årliga belopp domstolen dömde ut, motsvarade engångsbeloppen ofta inte mer än fem års underhåll.

De privat avtalade underhållsbidragen var dock av högst varierande storlek. Korpral Hök erbjöd sig 1751 att årligen betala 15 daler, medan Lars Jönsson i Hemmestorp 1756 endast var villig att betala 10 daler silvermynt som ett engångsbelopp, samt att betala kvinnans böter.

De privata uppgörelserna, som skedde utanför domstolen, kunde innehålla praktiskt taget hur ofördelaktiga avtalsvillkor som helst. Det ser vi exempel på i det tidigare refererade fallet, från 1821, där lägersmannen dömts till värjemålsed. Han uteblev från edgången och inlämnade i stället följande skriftliga erkännande som också innehåller avtalet om uppfostringsbidraget:

> ”Att som kvinnfolket Bengta Jeppsdotter som blivit lägrad av förre drängen Jöns Svensson som tjänte båda tillhopa i Bosarp, i Blentarps socken och som de nu båda uti vittnens närvaro riktigt överenskommit att i enighet förlika himma, varför hon av honom begärt 8 Rdl och 24 sk. Rglt vilka 8 Rdl 24 sk. han utfäster sig att betala henne om 14 dagar härefter, varför hon finner sig alldeles nöjd härmed, samt vad omkostnader som bliver äro de överens att betala vardera hälften.”[340]

Att Bengta skulle vara särskilt nöjd med 8 riksdaler 24 skillingar är inte sannolikt, men det var givetvis att föredra framför att han värjde sig med ed och hon blev helt utan. Som en jämförelse kan nämnas att drängen Påhl Nilsson och pigan Elna Nilsdotter några år tidigare kommit överens om ett uppfostringsbidrag på 38 riksdaler 16 skillingar.[341]

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att parterna vanligtvis själva gjorde upp avtalet om uppfostringsbidraget. Storleken på underhållet varierade då

[340]Torna häradsrätt, 1821, vt nr 99.
[341]Torna häradsrätt, 1812, vt nr 18.

högst betydligt, men betalades i flertalet fall som en engångssumma. Då parterna inte kommit överens om beloppet fastställde domstolen vanligtvis en årlig summa som skulle erläggas tills barnet kunde föda sig självt. I vissa fall angavs antalet år till 12 eller 15, i ett fall till 10. Domstolen anpassade underhållets storlek till mannens ekonomiska omständigheter. När parterna själva gjort upp om en engångssumma motsvarade denna oftast inte mer än vad domstolen skulle dömt ut i årligt underhåll för ca 5 år.

Under perioden 1750–1778 dömdes så gott som samtliga barnafäder fortfarande till att bidra till barnets uppfostran. Som vi tidigare kunnat konstatera, blev det efter barnamordscirkulärets tillkomst 1778 sällsynt att männen dömdes för faderskapet, och under perioden 1810–1850 hade 76 av de 82 oäkta barnen som föddes i Everlöv okända fäder. I hur många av dessa fall kvinnorna fick något alls av männen är osäkert. I de fall kvinnan, utanför domstolen, blivit erbjuden en förlikningssumma finns det goda skäl att misstänka att summan blev låg, lägre än vad domstolen skulle dömt ut. Kvinnans förhandlingsposition var svag; hennes akuta ekonomiska trångmål i samband med barnets födelse kunde göra henne benägen att acceptera även ofördelaktiga anbud, och mannen kunde alltid hota med att förneka faderskapet om kvinnan dristade sig till att begära ett högre belopp.

4.11 SAMMANFATTNING — UTVECKLINGEN BETRAKTAD I ETT GENUSPERSPEKTIV

Vi kan konstatera att så gott som samtliga lagändringar under 1700- och 1800-talet medförde strafflindringar, och att denna utveckling motiverades utifrån hänsyn till kvinnorna och barnen. När vi sätter samma lagändringar i relation till kvinnornas situation i lokalsamhället blir bilden emellertid långt ifrån entydigt ljus. Den ideologiska intentionen och lagparagraferna var en sak; rättspraxis och framför allt rättskipningen i sina faktiska effekter kunde bli något helt annat.

Vad har då forskningen hittills sagt om sexualbrotten under 1700- och 1800-talen? Den utomäktenskapliga fruktsamheten ökade kraftigt från senare delen av 1700-talet och framåt. Forskare som Jonas Frykman, Jan Sundin och Björn Furuhagen har resonerat utifrån strukturella perspektiv.

Frykman pekar på att det strukturella förtrycket ökade i samhället under 1800-talet.[342] Genom den tilltagande proletariseringen ökade det sociala av-

[342]Jonas Frykman, 1982, s 188 ff.

ståndet mellan husbönderna och tjänstepigorna. Därmed blev det också möjligt för husbonden att börja utnyttja tjänsterelationen sexuellt. Frykman ser också förklaringen i det han kallar kulturmötet.[343] Under 1800-talet blev det vanligare att unga kvinnor kom i kontakt med okända män genom att de själva flyttade till nya miljöer eller genom att män utifrån slog sig ner i lokalsamhället t ex i samband med järnvägsbyggen eller skogsavverkning. Därmed åsidosattes de traditionella formerna för social kontroll.

Björn Furuhagen som undersökt den sociala kontrollen på 1700-talet har bl a studerat lägersmålsprocesser och lagt märke till att allt fler kvinnor började dömas ensamma under slutet av 1700-talet.[344] Han ser att männen allt mer sällan ställs inför rätta och att kvinnorna börjar uppge att lägersmannen är en okänd person. Furuhagen som försöker finna mer strukturella förklaringar till utvecklingen ansluter sig delvis till Frykmans resonemang. Furuhagen ser kulturmötet och den ökade sociala stratifieringen som möjliga förklaringar till att fler kvinnor dömdes ensamma för lägersmål i slutet av 1700-talet. Men han öppnar också för möjligheten att denna trend kan ses som ett tecken på en mentalitetsförändring. Kvinnan kanske förteg barnafadern för att det med tiden ansågs som mindre vanhedrande att begå lönskaläge och då behövde hon inte namnge en barnafader för att få moralisk upprättelse. Kanske struntade många kvinnor i att initiera någon rättegång över huvud taget av detta skäl. När det gällde underhållet till barnet kunde hon sluta avtal även utanför rätten.

Jan Sundin, slutligen, har pekat på sociala förändringar som urbanisering, proletarisering och migration som förklaringar till att det föddes fler utomäktenskapliga barn under 1800-talet. Den sociala stratifieringen bidrog till att den informella kontrollen minskade.[345]

Till skillnad från Sundin och Furuhagen skulle jag istället, utifrån den empiriska djupanalysen av lägersmålen i Everlöv, vilja betona den starka och omedelbart iakttagbara effekt som Gustav III:s reform medförde. Om man jämför de olika punkterna i barnamordsplakatet med den förändring i processförfarandet som uppstår ser man ett klart samband. Man kan visserligen med visst empiriskt stöd hävda att barnamordsplakatet legitimerade en utveckling som redan påbörjats. Sundins studie visar att barnafäderna börjat dra sig undan straffansvaret redan tidigare, framför allt i städerna. Därmed skulle man kunna dra slutsatsen att den gamla kontrollen av sexualiteten redan befann sig i upplösning och att utvecklingen på grund av strukturella föränd-

[343]Jonas Frykman, 1982, s 203 ff.
[344]Björn Furuhagen, 1996, kap 7.
[345]Jan Sundin, 1992, s 328–335.

ringar i samhället ändå skulle tagit samma riktning oberoende av barnamordsplakatets tillkomst. Men samtidigt kan vi se att just enstaka formuleringar i plakatet fick stor betydelse i rättsprocesserna och att lagens utformning därmed hade betydelse. Nu kom reformen att betona rätten till anonymitet för kvinnorna. Det kunde säkert gagna vissa kvinnor just för stunden. I den känsliga situation som en oäkta graviditet innebar för i synnerhet kvinnor i samhällets högre skikt kunde anonymiteten framstå som en räddning. Men den anonymitet som plakatet öppnade för kom i praktiken att utnyttjas av tusentals fäder. Barnamordplakatet bidrog kraftigt till att de gamla kontrollsystemen snabbt rasade samman. Detta framstod som fullständigt klart för samtidens präster, dvs den grupp som dittills stått för en god del av den sexuella kontrollen. Prästeståndet fortsatte också envist sin kamp mot barnamordsplakatet i femtio år.

Obestridligen undergick samhället en omfattande strukturell förändring och den gamla tidens kontroll av den utomäktenskapliga sexualiteten måste efter hand ha framstått som otidsenlig – som en allt för stor inblandning i den enskildes liv och som allt för sträng. Att envist slå vakt om den ortodoxa kontrollen hade varit ohållbart. Kunde man då via lagstiftningen ha vänt utvecklingen i en annan riktning? Det kunde man uppenbarligen ha gjort! Om man istället för ett anonymitetsskydd satsat på att verkligen höja de ogifta mödrarnas och barnens status kunde utvecklingen tagit en annan vändning. Enkla åtgärder hade varit att tillåta kvinnlig edgång gentemot nekande barnafäder, för att tillförsäkra barnen underhåll. Att ge de utomäktenskapliga barnen arvsrätt hade varit ett ytterligare sätt att minska risken för barnamord och förbättra barnens ekonomiska och sociala villkor utan att de tappat banden till fadern. Stora samhällsprocesser som proletarisering, migration och urbanisering framstår lätt som oundvikliga fenomen, som med obönhörlig kraft leder historien i en förutbestämbar riktning. Men vilken väg den historiska utvecklingen ska ta är aldrig på förhand givet.

Effekten av barnamordsplakatet blev att antalet oäkta födslar omedelbart ökade drastiskt i Sverige. Männen blev, av allt att döma, mindre återhållsamma när de insåg att de kunde undkomma både straffet och underhållsskyldigheten för barnet. Det förefaller också troligt att den nya rättspraxisen med tiden kom att prägla synen på könen. Vi vet i alla fall att kvinnorna med tiden slutade att stämma männen för faderskapet. Mannen kände sig inte längre ansvarig för sin utomäktenskapliga avkomma och kvinnorna kan mycket väl ha anlagt en ”skylla sig själv” mentalitet. Och barnamordsplakatet från 1778, som detta kapitel i så stor utsträckning kommit att handla om, förblev gällande lag ända fram till 1917.

5. ÄKTENSKAP, TROLOVNING OCH FÖRÄKTENSKAPLIGA RELATIONER

I detta kapitel skall vi närmare granska ett centralt problem i forskningsläget, nämligen hur sexualbrotten skall tolkas som fenomen och vad vi kan dra för slutsatser av lägersmålsfallen när det gäller relationerna mellan män och kvinnor. Utgångspunkten för analysen blir *kön*, men även *klass*.

I den svenska straffrätten har, som framgått, sexualbrotten inklusive sexuellt umgänge mellan två ogifta personer straffats särskilt hårt under 1600- och 1700-talen. Men även i tider då straffen var som allra strängast föddes det oäkta barn, om än förhållandevis få. De, visserligen ganska små, undersökningar som gjorts för landsbygdens del för perioden 1600–1750, visar att de oäkta födslarna varierade mellan 1–3 procent av det totala antalet födslar.[346] Vid 1700-talets mitt utgjorde de 2,5 procent av samtliga födslar, en andel som därefter stadigt ökade.[347]

Hur skall vi då förklara att kvinnor trots stränga världsliga och kyrkliga straff, och svåra ekonomiska och sociala följder, inlät sig i utomäktenskapliga sexuella relationer? I det svenska forskningsläget pekar förklaringarna i samma riktning. Kvinnan betraktas inte som ett handlande subjekt, utan snarare som ett objekt för mäns handlingar. I *Familjeliv i Norden* ger David Gaunt följande försök till förklaring:

> ”Det är svårt att ta ställning till frågan om alla dessa barn avlades i situationer där männen utnyttjade kvinnorna – t ex med hjälp av falska äktenskapslöften eller varierande grad av våldtäkt. Huvuddelen av barnen kanske kom till på detta sätt.”[348]

En annan svensk historiker som analyserat sexualbrotten, och uttalat sig om kvinnornas roll i lägersmålen, är Jan Sundin. I en uppsats i norsk Historisk tidskrift 1991, skriver Sundin följande under rubriken *Våldtäkt – ett ovanligt brott?:*

---

[346]David Gaunt, 1983, som valt ut och undersökt 9 socknar där den utomäktenskapliga sexualiteten kunde förväntas ha varit hög, fann att jordbrukssocknarna hade 3–5 procent oäkta födslar under perioden 1626–1749. Andelen oäkta födslar var högst i början av 1600-talet och lägst under perioden 1680–1730, då straffen var som strängast. Se s 74–75. Jan Sundin som har studerat undersökningsområden som kan tänkas vara mer representativa, finner en något lägre andel utomäktenskapliga födslar på landsbygden, 1–3 procent, under perioden 1690–1750. Sundin, 1991, s 229.

[347]Se Historisk statistik för Sverige, 1955. Del I, tab B:2.

[348]David Gaunt, 1983, s 79.

”Med tanke på de sociala och ekonomiska konsekvenserna av utomäktenskapliga förbindelser kan man undra varför så många kvinnor ändå tog denna risk under tidigare århundraden. Sexuell attraktion fanns rimligen där i vissa fall, men kan denna ha varit tillräckligt stark jämfört med de faror som hotade? ... Vi har alltså anledning tro att det oftast var mannen som tog initiativ till utomäktenskapliga förbindelser, medan kvinnan så gott det gick försökte hålla honom tillbaka med varierande stryka och framgång.”[349]

Självfallet kan det tyckas förvånande att det över huvud taget föddes några oäkta barn under perioder då straffen var som hårdast. Men om vi vänder på problematiken, vilket varken David Gaunt eller Jan Sundin gör, så bör vi inse att även männen, under tiden fram till 1700-talets mitt drabbades mycket hårt. Mannens böter var dubbelt så höga som kvinnans, dessutom kunde mannens underhåll till barnet uppfattas som betungande, och även mannen tvingades utstå den förnedrande uppenbara kyrkoplikten fram till dess avskaffande 1741.[350] Visserligen hände det att män undkom straffet genom att förneka brottet men, som vi sett, blev den alldeles övervägande majoriteten av barnafäderna dömda. (Se kapitel 3.)

Det var i själva verket först när straffen mildrades och lägersmålen började avkriminaliseras som männen i någon större omfattning lyckades undandra sig straffansvaret. Därmed inte sagt att mannen totalt sett drabbades lika hårt som kvinnan. Som diskuterats ovan pekar allt på att de sociala konsekvenserna blev kännbarare för kvinnorna, men även männen bör, i en tid med hårda straff, haft goda skäl att hålla tillbaka sin sexualitet.

När vi nu konstaterat att både mannen och kvinnan kunde ha goda skäl att tänka sig för innan de inledde en utomäktenskaplig relation, kan vi bortse från männen för en stund, och på nytt resa frågan: Varför tog kvinnor över huvud taget risken att råka ut för en oäkta graviditet? För att besvara den frågan måste vi sätta oss in i hur deras konkreta situation såg ut i 1700- och 1800-talets Sverige.

5.1 DE PROLETÄRA KVINNORNA OCH SEXUALITETEN

Med ett kvinnohistoriskt perspektiv förefaller det tveksamt att se kvinnor enbart som objekt för mäns handlingar. Kvinnor måste också betraktas som

[349]Jan Sundin, 1991, s 248 f.

[350]I Torna härad slapp kvinnan böta så sent som på 1690-talet, då straffen för sexualbrotten anses ha varit som hårdast, om det var hennes första förseelse, vilket mannen aldrig kunde räkna med.

handlande subjekt och vi måste på allvar fråga oss varför kvinnorna handlade som de faktiskt gjorde. I det här sammanhanget torde det vara viktigt att analysera kvinnornas handlingar utifrån hur deras totala situation såg ut. Vi kan inte utgå från att kvinnor genomgående blev lurade eller tvingade till lägersmålen. Sådana förklaringar har säkert relevans i en del av fallen – men som vi skall se har myntet också en annan sida.

I materialet, lägersmålsprocesserna i Torna härad, finns åtskilliga exempel där det genom vittnesmålen framkommer att kvinnorna inte bara uppmuntrat män i omgivningen, utan också själva tagit initiativen till den sexuella kontakten. Här handlar det antagligen främst om kvinnor från den agrara underklassen, och inte om bonddöttrar.[351] De proletära kvinnorna framstår ofta som både initiativrika och handlingskraftiga, och deras beteende förefaller ibland förvånansvärt frigjort. I flera fall berättar vittnen om hur kvinnan självmant gått och lagt sig i mannens säng i samband med fester eller när man arbetat tillsammans. Det tidigaste fallet jag funnit i undersökningen är från 1688.[352] Med tiden blir sådana berättelser vanligare, men detta speglar kanske mest att målen efter hand blir fylligare och vittnesskildringarna fler i takt med att barnafäderna börjar nekar till brottet. Genom vittnesmål får vi till exempel veta att pigan Bengta Jeppsdotter självmant gick och la sig i sängen hos drängen Jöns Svensson. I ett annat fall berättar vittnet som sov i samma rum om hur Hanna Nilsdotter smög upp om natten och la sig hos den skräddare som var i huset på sömnadsarbete. Och i ett fall från år 1800, får vi till exempel veta att husmansdottern Kjerstina Olsdotter kom in och frågade drängen Jacob om han inte hellre ville sova hos henne, ute i halmhuset.[353]

Som vi sett i kapitel 2, beträffande förarbetena till 1734 års lag, uppfattade man just kvinnliga initiativ i samband med lägersmål som ett problem. Från Åbo län undrade man hur man skulle förfara med de ”många ålderstigna pigor” som lockat omyndiga pojkar till lägersmål.[354]

Vi kan alltså konstatera att kvinnor, trots de svåra följderna, inte bara kunde förföras utan även själva ibland tog initiativen. Sexualiteten är förvisso en drivkraft i sig, men den räcker inte som förklaring när de kvinnliga initiativen framstår som klassbundna beteenden. Det agrara samhället var ett skiktat samhälle och om vi, av pedagogiska skäl, renodlar resonemanget kan vi utgå

---

[351]För den äldre perioden går det inte att socialgruppera kvinnorna, men man kan utläsa av målen att det handlade om tjänstepigor.

[352]Torna häradsrätt, 1688, vårtinget, nr 9; se även 1703, vårtinget nr 12.

[353]Torna häradsrätt, 1820, ht nr 110; 1789, st nr 22; 1800, ht nr 26.

[354]Förarbetena till Sveriges rikes lag 1686-1736. Band 7, s 396.

från att det fanns åtminstone två huvudkategorier av kvinnor, med helt olika förutsättningar i livet:

KATEGORI I: **Döttrar till bönder eller borgare:**

– Här hade kvinnan en viktig funktion vid egendomsöverföringen.
– Kvinnans äktenskap var en angelägenhet för hela familjen.
– Giftomannainstitutet fyllde således en viktig funktion.
– Kvinnan var tvungen att värna om sin oskuld för att bli gift.

KATEGORI II: **Proletära kvinnor:**

– Här medverkade kvinnan inte vid egendomsöverföringen.
– Giftomannainstitutet saknade funktion.
– Kvinnan var tvungen att själv finna en friare.
– En graviditet ledde vanligtvis till äktenskap om lagstiftningen var sträng.
– Synen på sexuell kontroll/självkontroll blev ambivalent.

Den första kategorin kvinnor består för landsbygdens del av bonddöttrar. Generellt kan man säga att det var den här kategorin kvinnor som lagstiftningen utgick ifrån. Våra äldsta lagar, landskapslagarna, var bondelagar och deras regler kring böndernas frierier, trolovningar och giftomän överfördes tämligen oförändrade till såväl Landslagen som till 1734 års lag.

I egenskap av döttrar till besuttna deltog dessa kvinnor i egendomsöverföringen mellan generationer och släkter. Här var det alltså av största vikt att de barn kvinnan födde blev legitima arvingar, och inte oäkta barn som stod utanför arvsrätten. I de här samhällsskikten var det viktigt att kvinnan var sexuellt tillförlitlig.

I bondeklassen var en kvinnas äktenskap hela familjens angelägenhet och någon egentlig rätt att själv välja make hade kvinnan inte. Det var följaktligen till den lagstadgade giftomannen friaren skulle vända sig om han var intresserad, och giftomannens samtycke var nödvändigt för att äktenskapet skulle få ingås. Om kvinnan lyckades kringgå reglerna och äkta en make på egen hand, gav lagstiftningen giftomannen rätt att göra henne arvlös. Påpekas bör i detta sammanhang att det inte fanns något lagligt stöd för att gifta bort en kvinna mot hennes vilja. Tvärtom föreskrev 1734 års lag, GB 1:5, att ”ej må någon till giftermål tvingas”, ett stadgande som förvisso bör vägas mot GB 6:1, som gav föräldrarna rätt att göra dottern arvlös om hon gifte sig utan deras samtycke.

För kvinnorna i kategori I blev det följaktligen viktigt att värna om sin oskuld. Ett moraliskt snedsteg äventyrade kvinnans möjlighet att bli bortgift, och den därmed förbundna möjligheten att komma över ett eget hem och hushåll och uppnå den maktposition som stod en bonddotter till buds. Vi bör

hålla i minnet att det ekonomiska välstånd som var förknippat med bondeståndet tillkom kvinnor i första hand via äktenskapet, genom hemgift och giftorätt.

Av detta följer att det personliga incitamentet att lyda lagen bör ha varit stort bland bonddöttrarna, och vi finner dem mycket riktigt sällan i domböckernas lägersmålsprocesser. Bondeungdomarna förefaller också ha haft en sträng moraluppfattning och hyst en starkt fördömande syn på den utomäktenskapliga sexualiteten. (Se kapitel 4.7). Den empiri jag gått igenom indikerar också, som vi sett, att den sociala kontrollen inte bestod i övervakning och förmynderi i första hand, utan snarare i en självkontroll. Unga män och kvinnor umgicks tämligen fritt på landsbygden, både i vardagens arbete och vid helgens fester, och även bonddöttrarna var ute och tjänade som pigor i andras hushåll, om deras arbetskraft inte behövdes i hemmet. Det förefaller alltså troligt att unga bonddöttrar hade en klar uppfattning om vad som var ett ärbart beteende och att de var måna om att följa reglerna.

Den andra kategorin kvinnor består för landsbygdens del av döttrar till arbetskarlar, dagsverkstorpare, soldater och liknande. Här handlar det om kvinnor som kan gå under benämningen proletära. Den primära skillnaden mellan kvinnorna i kategori I och II är, som jag uppfattar det, att de senare inte medverkade vid egendomsöverföringen mellan generationerna. De var självförsörjande och hade vanligtvis börjat arbeta i andras hushåll redan som barn. För de här kvinnorna fyllde inte giftomannainstitutet någon direkt funktion. Det fanns helt enkelt inget för friaren att förhandla med giftomannen om. Här fanns ingen hemgift att diskutera och inget framtida arv att locka med. Om de här kvinnorna skulle bli gifta fick de själva försöka skapa kontakter och locka till sig friare, och det enda de hade att locka med var kanske just sig själva.

Att äktenskapet intresserade de här kvinnorna i lika hög grad som bonddöttrarna kan vi utgå ifrån. Äktenskapet var praktiskt taget enda möjligheten för en fattig, omyndig kvinna att skapa ett eget hem, och ju äldre hon blev desto svårare blev det att få anställning som tjänstepiga.[355]

Här uppstår då den paradoxala situationen att de proletära kvinnorna kunde gynnas av en sträng sexuallagstiftning. Om mannen riskerade att drabbas av ett verkligt hårt straff, var det också troligt att han friade om kvinnan blev

[355]I en undersökning om kvinnor som födde oäkta barn i Skurup socken 1800–1820, framkom att de 7 kvinnor i undersökningen som förblev ogifta (av 37), med stigande ålder fick allt svårare att försörja sig. Fem av dem slutade sina dagar på fattighuset, en sjätte stod uppförd i husförhörslängden som fattighjon utan bestämd vistelse vid sin död och den sjunde kvinnan dog som inhyses på en gård där en av hennes oäkta döttrar hade tjänst. Opubl C-uppsats, Marie Lindstedt, 1989.

gravid. Om sexualiteten däremot avkriminaliserades skulle de här kvinnorna lätt kunna råka illa ut. Om männen börjar uppfatta sexuellt umgänge som till intet förpliktande, blir konsekvensen att kvinnorna lämnas ensamma med ansvaret för barnens försörjning och omvårdnad. Just detta förefaller inträffa i Sverige på 1800-talet då de ogifta mödrarna blir så kolossalt många, samtidigt som barnafäderna i regel går fria från ansvar.

Det är viktigt att påpeka att båda kategorierna kvinnor alltid förekommit samtidigt och att det bara är proportionerna mellan dem som förskjuts. Under 1600-talet och första hälften av 1700-talet tillhörde majoriteten av kvinnorna kategori I. Därför kunde också lagstiftaren obesvärat bortse från den andra kategorin kvinnors existens. Med den explosionsartade befolkningstillväxten, och åtföljande proletarisering, från 1700-talets andra hälft och framåt, blev proportionerna efter hand de omvända, och kategori II den största gruppen. Under hundraårsperioden 1750–1850 ökade antalet bönder endast med ca 10 procent, från 186.569 till 206.939. Under samma period mer än fyrdubblades antalet obesuttna på landsbygden, från 47.924 till 203.051.[356] Medan böndernas frierier präglades av förhandlingar och ekonomiska uppgörelser utvecklade de obesuttna grupperna andra former för makesökning där sexuellt umgänge kunde leda till äktenskap.

Den speciella resurs kvinnor besitter, förmågan att föda barn, är viktig både för kvinnor och män och för hela samhället. Den biologiska reproduktionen organiseras också alltid på något sätt i ett samhälle, och hur detta sker får konsekvenser både för kvinnor och män.

I ett samhälle där det ekonomiska överskottet var litet och osäkert, och där det krävdes generationers ackumulerade ansträngningar för att skapa materiell trygghet och välstånd, blev egendomsöverföringen mellan generationerna väsentlig och viktig att värna om. Sett på samhällsnivå blev det också angeläget att ordna individerna i stabila familjerelationer då familjeenheterna också var produktionsenheter. I ett sådant samhälle blir kontrollen över kvinnornas reproduktionsförmåga viktig. Samhällets stränga sexuallagstiftning gällde även för männen, men kvinnor och mäns olika roller vid reproduktionen, och samhällets patriarkala struktur, medförde att övertramp fick allvarligare konsekvenser för kvinnorna.

Kvinnans sexualitet och reproduktionsförmåga var en tillgång, men kunde också innebära en fara och ett riskmoment. Det var av yttersta vikt att kvinnor som deltog i egendomsöverföringen också var sexuellt tillförlitliga och inte på eget bevåg inlät sig i relationer med män som av ekonomiska eller

[356]Ang proletariseringens omfattning se Christer Winberg, 1975, 17.

andra skäl inte passade in i släkten. Det var också viktigt att hon inte födde barn med en man som inte var villig att ingå äktenskap.

Sambandet mellan kvinnans roll vid egendomsöverföringen och hennes sexuella beteende behöver dock inte ses som enkelt eller oförmedlat och här menar jag att föreställningarna kring den kvinnliga hedern och ärbarheten, med dess klara bindningar till just den sexuella hedern, skall ses som den viktigaste förmedlande länken (se kapitel 6). Vi behöver inte tro att 1700-talets män och kvinnor enbart resonerade utifrån ekonomiska termer i umgänget mellan könen, och inte heller att de anade ekonomiska faktorer bakom de moraliska, alternativt religiösa, värderingar de anammade. Den kulturella föreställningen om en kvinnas heder fick en egen djupare innebörd åtskild från pragmatiska övervägningar. Det är betydligt troligare att unga män och kvinnor i första hand resonerade utifrån just moraliska föreställningarna om kvinnlig heder och ärbarhet. Det bör ha fallit sig naturligt för en bondson att välja sig en ärbar, okränkt hustru, och han kunde påräkna vissa förebråelser från omgivningen om han själv kränkte en kvinnas heder. För en bonddotter bör det ha känts både viktigt och riktigt att leva som en ärbar piga, och hon bör ha insett att ett frigjort sexuellt beteende allvarligt kunde skada henne. På sätt och vis blev kvinnor mer könsrelaterade än män. Medan kvinnans heder relaterades till den sexuella hedern, kunde det för mannen, som var en juridiskt och ekonomiskt myndig individ, vara viktigare att hålla avtal och stå för sitt ord.

Det agrara samhällets tydliga patriarkala struktur kan aldrig tänkas bort, utan utgör den konkreta ram inom vilken relationerna mellan könen utspelade sig. De givna reglerna kring partnerval och äktenskapsbildning hade en utpräglat patriarkal utformning som tillät män att förhandla om kvinnor. Detta behöver dock inte betyda att den manliga önskan om en stabil familjebildning och en tryggad egendomsöverföring stod i strid med kvinnornas intressen. Mäns och kvinnors intressen inom bondeklassen bör snarare ha sammanfallit när det gällde synen på egendomsöverföringen och äktenskapet. För mannens del var det viktigt att hans egendom överfördes till hans egna legitima arvingar och för kvinnan var det viktigt att mannen till de barn hon födde också tog sitt ansvar för försörjningen. Och för båda slutligen bör det ha framstått som önskvärt att ett bärkraftigt och varaktigt hushåll upprättades.

Den agrara underklassens kvinnor bör ha funnit det betydligt svårare, och också betydligt mindre välmotiverat, att leva efter bondesamhällets moralföreställningar, när den materiella grunden saknades. I en samhällsklass där giftomannainstitutet saknade funktion blev det nödvändigt för kvinnorna att själva knyta kontakter med det motsatta könet, och bli sina egna äktenskapsförhandlare. Risken att råka illa ut var givetvis stor, samtidigt som

det var svårt att leva upp till bondesamhällets föreställningar om ett ärbart beteende. Mången kvinna med mer eller mindre proletär bakgrund bemödade sig säkert om att följa reglerna även om de passade illa, antingen för att hon menade att hon var fattig men ärlig och gudfruktig eller för att hon ville undvika andras förakt och ekonomisk misär.

I undersökningen av lägersmålsprocesserna från Everlöv var underklasskvinnorna i majoritet bland de ogifta mödrarna under 1800-talet. Det finns andra svenska undersökningar som pekar i samma riktning (se nedan). Några säkra belägg för att detta mönster sträcker sig längre tillbaka i tiden än till sent 1700-tal är dock svåra att finna. I materialet från Torna härad är det inte möjligt att socialgruppera kvinnorna förrän husförhörslängderna börjar föras, dvs under tidigt 1800-tal. Detta beror på att kvinnorna själva inte hade titlar som angav deras position i samhället. Man måste således utgå från kvinnans faders samhällsställning och denna förblir i flertalet fall okänd i äldre tid. Utifrån mina resonemang om kvinnans roll vid egendomsöverföringen kan man hypotetiskt anta att det även tidigare mest varit obesuttna kvinnor som blivit ogifta mödrar. Men antagandet är inte reservationslöst. Man måste ställa frågan om bondeskiktet även i äldre tid verkligen var besuttet i Skåne, vilket inte är självklart under 1600-talets utarmande krigföring i landskapet. Vi vet också att en stor del av jorden låg öde och obrukad. Därmed kan inte heller innehavet av jord ha utgjort en lika viktig förutsättning för partnerval som senare då jorden blev en bristvara i Skåne.

Vad visar då andra undersökningar om de ogifta mödrarnas klasstillhörighet? Jan Sundin har analyserat de ogifta mödrarnas sociala bakgrund.[357] Sundins arbete är den kvantitativt sett största svenska undersökningen av den utomäktenskapliga sexualiteten och omfattar 5 olika undersökningsområden och ett långt tidsperspektiv. Den omfattande undersökningen har varit möjlig genom att Sundin i huvudsak arbetat med stämningslistor och saköreslängder. Tidigare undersökningar har varit både få och små. Sundin utgår från titlarna i saköreslängderna och han redovisar fördelningen efter titlar uppdelade i två perioder; tiden före respektive efter 1789. För tiden fram till 1790 hade praktiskt taget samtliga kvinnor antingen en förklenande titel eller ingen alls. Sundins beteckning i tabellen blir då ”Förkl. titel”, nästa beteckning är ”övr. obesuttna”. Därmed tycks Sundin förutsätta att det faktum att kvinnan fått en förklenande titel indikerade att hon var obesutten. För perioden efter 1789

[357]Jan Sundin, 1991, s 234. Dessa resultat återfinns även i *För Gud, Staten och Folket,* 1992.

saknas de förklenande titlarna och en överväldigande majoritet av kvinnorna hamnar i gruppen ”övr. obesuttna”. Vad som innefattas i denna kategori får vi inte veta mer om än att det för kvinnornas del ”döljer sig en mycket stor mängd pigor” i gruppen. Som jag kommer att resonera kring i kapitel 6 markerade emellertid de förklenande titlarna kvinnans moraliska fall genom brottet, inte hennes tidigare sociala tillhörighet. Benämningar som piga och änka saknar också allt värde när det gäller att socialgruppera kvinnor eftersom dessa titlar enbart tar sikte på civilstånd. Sundin drar själv slutsatsen att det i första hand var obesuttna som begick lägersmålen. Men han reserverar sig för att många av titlarna som han hänfört till gruppen obesuttna egentligen mest markerade ungdom, såsom pigan, drängen, gesällen. Sundins slutsats blir, att de som dömdes för lägersmål antingen var unga eller obesuttna. När det gäller kvinnornas sociala hemvist blir det därmed vanskligt att dra några säkra slutsatser av Sundins undersökning.

För 1800-talets del finns det även andra undersökningar som visar att de ogifta mödrarna mestadels kom från samhällets obesuttna skikt. Detta visar till exempel Sten Carlssons kohortstudie av 747 flickor, födda 1800–1829, i Östra Vingåkers socken i Södermanlands län. För kvinnornas utomäktenskapliga födslar fann Carlsson ”ett klart och ganska genomgående samband mellan social nivå och frekvensen av utomäktenskapliga barn.[358] Hans Normans undersökning om *Den utomäktenskapliga fruktsamhetens lokala variationer*, 1977, gäller utomäktenskapliga födslar under perioden 1851–1880 i Örebro län. Norman har socialgrupperat de ogifta mödrarna utifrån deras fäders yrkesposition. I likhet med Sten Carlsson finner Norman att den utomäktenskapliga fruktsamheten visade sig vara störst i de lägsta sociala grupperna.[359]

5.2 DEN ”SEGA” STRUKTUREN

Om man betraktar Giftermålsbalkens civilrättsliga regler om frieri, trolovning och giftomän är det slående hur väl sedvänjorna kring just äktenskapet bevaras och traderas. Rättsreglerna kring äktenskapet vandrar i stort sett oförändrade över från lagverk till lagverk genom århundradena. Även om vigseln efter hand fick en allt starkare ställning är det få strukturer i den svenska historien som visar sig mer trögföränderliga än just regelsystemet kring äktenskapet. Redan de gamla landskapslagarna slog fast att mannen/friaren skulle

[358]Sten Carlsson, 1973, s 93.
[359]Hans Norman, 1977, s 184.

bege sig till kvinnas fader och be om hennes hand. Äktenskapets ingående var alltså redan under tidig medeltid utformat som en förhandling mellan friaren och kvinnans giftoman, och trolovningen var en bindande, formaliserad akt som krävde vittnens närvaro.[360] Samma regler finner vi i Landslagen, som var gällande rätt fram till 1734 års lag. Den giftaslystne mannen skulle bege sig till kvinnans giftoman och förhandla, och vid trolovningen, som var bindande, skulle vittnen närvara. Samma lag gav giftomannen rätt att göra kvinnan arvlös om hon valde en man på eget bevåg eller lät sig lägras.[361] Bilden är entydig: det var mannen som valde sig en hustru och kvinnan som blev vald – och förhandlingar om äktenskap kunde ske över kvinnans huvud och utan hennes medverkan, även om hennes samtycke var nödvändigt.

I den nya lagstiftningen, 1734 års lag, märks inga större förändringar, bortsett från att vigseln nu uttryckligen anges som obligatorisk i den världsliga lagstiftningen. Detta framgick även av 1686 års kyrkolag. Önskade en man ingå äktenskap, så skulle han fortfarande ”mö av hennes giftoman begära, och ej med våld taga, eller hemligen till sig locka.” Trolovningen kvarstod också som en bindande akt, med vittnen.[362] Trolovningen sorterades alltså inte bort till förmån för vigseln, utan trolovning och vigsel förefaller i stället ha varit ritualer av vitt skilda slag där trolovningen kan ses som ett bindande ekonomiskt avtal om ett äktenskap som i framtiden skall komma till stånd, medan vigseln är samma äktenskaps initieringsritual och kyrkliga välsignelse.

Det var egentligen först under 1800-talet som de gamla reglerna i Giftermålsbalken började rämna. Samhällsutvecklingen hade banat väg för ogifta kvinnors myndighet, och därmed kom giftomannainstitutet, som hindrade samma myndiga kvinnor från att själva besluta om sina äktenskap, att framstå som en ren inkonsekvens. 1872 avskaffades följaktligen giftomannainstitutet för alla kvinnor med undantag för de adliga, och föräldrarna förlorade rätten att bestämma över döttrarnas äktenskap. Kvinnan riskerade inte heller längre att mista sin arvsrätt om hon trotsade föräldrarnas vilja i äktenskapssammanhang.[363]

Att de civilrättsliga reglerna kring äktenskapets ingående traderades i stort sett oförändrade från lagverk till lagverk betyder dock inte att tiden stått stilla eller att verkligheten förblivit oförändrad. Som vi tidigare sett var reglerna

---

[360]Se t ex Upplandslagens ÄB I och Lizzie Carlssons framställning, 1965.

[361]Åke Holmbäck & Elias Wessén, Magnus Erikssons stadslag, GB I, II, III.

[362]Se Sveriges rikes lag, 1734 GB 1:1, 3:1.

[363]Ändringar i GB 1:1, 2, 3 genom kunglig förordning 8 november 1872. Införd i J H Backman, 1874, band 9, s 1. Genom Kungl Förordning 17 mars 1882 avskaffades även giftomannainstitutet för adliga kvinnor.

konstruerade för det traditionella, patriarkala bondesamhällets behov. Dessa regler måste alltid ha lämpat sig dåligt för de obesuttna grupperna, för den lösa och rörliga arbetskraften.

5.3 GIFTERMÅLSMÖNSTER I AGRARSAMHÄLLET

I resonemanget ovan (kapitel 5.1) förutsatte jag att giftermål ingicks på olika sätt inom olika social skikt, och att det i första hand var besuttenhetskriteriet som var avgörande. I de besuttna grupperna blev kvinnans eget agerande begränsat, hon fick en mer passiv roll vid valet av partner, och äktenskapsförhandlingen skedde mellan hennes giftoman och friaren. Inom bondeskiktet hade egendomsaspekten stor betydelse och partnervalet var ett strategiskt val. Detta behöver dock inte ha gällt i områden med ett relativt homogent bondeskikt där de potentiella friarna framstod som mer utbytbara.

Jag har förutsatt att obesuttna kvinnor ofta accepterade/inledde sexuella föräktenskaplig relationer i förväntningen eller förhoppningen att mannen skulle gifta sig med henne om hon blev gravid. Men om detta antagande är korrekt bör också källmaterialet visa att åtminstone en del av de obesuttna kvinnor som blev gravida ingick äktenskap med barnets far. För att få reda på om så var fallet måste man undersöka i vilken utsträckning socknens obesuttna kvinnor var gravida vid vigseln. Det blir också angeläget att ta reda på om de obesuttna brudarna i större omfattning än de besuttna väntade barn vid äktenskapets ingående.

Men att tolka resultat av detta slag är långt ifrån enkelt. Man kan förvänta sig att traktens bonddöttrar inte skulle vara gravida vid vigseln i någon större omfattning om merparten av äktenskapen var konvenansäktenskap. Samtidigt vet vi att trolovningar betraktades som bindande och att allmogen kunde tänkas låta den äktenskapliga samlevnaden starta vid trolovningen lika väl som efter vigseln. Om så var fallet kan resultatet bli att många bonddöttrar trots allt visar sig vara gravida vid tiden för bröllopet. Om man finner att såväl besuttna som obesuttna kvinnor är gravida i samma utsträckning vid tiden för bröllopet kan det alltså vara utslag av helt olika företeelser.

I sockenbeskrivningen från 1845 skildras hur frieriet gick till i Everlöv:

> ”Anbud om äktenskap sker hos flickans föräldrar, och hava dessa intet att påminna, i synnerhet mot förmögenheten, så är saken uppgjord. Skulle flickan möjligen hysa kärlek för en annan, och avsky för den som erbjudes, så begagnas även handgripligt tvång, sedan gjorda föreställningar av föräldrar och anhöriga icke velat hjälpa. ... Ofta

är det syskonbarn som bygga äktenskap sinsemellan, på det förmögenheten ej måtte gå utur släkten.”[364]

Äktenskapsavtalet skildras här som ett avtal mellan kvinnans giftoman och friaren, ett avtal som kunde slutas även utan kvinnans ja och samtycke. En både samtida och samstämmig uppgift återfinns i Eva Wigströms uppteckning av allmogeseder i Asmundtorps socken i Skåne. Wigström beskriver en bondsons frieri så här:

”När man så ’hört sig för’ och funnit allting gynnande, infann sig friaren i sällskap med någon äldre man, som kunde föra hans talan hos föräldrarna. Flickans ja brydde man sig ej om att inhämta, minst om man visste henne vara ogynnsamt stämd mot saken."[365]

Om man jämför med de gamla traditioner kring trolovning och äktenskap som Lizzie Carlsson återger i *Jag giver dig min dotter* är likheterna slående.

”Ett giftermål var under äldre tid alls icke en privatangelägenhet mellan tvenne unga människor, det var en hela släktens angelägenhet, ett ekonomiskt avtal, ingånget mellan tvenne ätter. Det räckte inte, att mannen friade till flickan och fick hennes ja, det var åtminstone under äldre medeltid inte ens nödvändigt att inhämta hennes samtycke.”[366]

Någon obruten tradition från medeltiden behöver givetvis inte föreligga, men det är intressant att se hur bonddöttrars äktenskap, i så skilda tidsperioder, länkats till avtalet mellan giftoman och friare. Samtidigt som folklivsteckningarna från 1800-talet kan framstå som karikerade schabloner kan vi anta att de bygger på en substansiell värdering inom ett visst befolkningsskikt.

Sett i det här perspektivet kom kyrkans och lagstiftningens sexualmoral att sammanfalla med för allmogen centrala intressen. Bonddotterns lägersmål var inte enbart ett brott mot lagen utan också ett svek mot familjen.

I Eva Wigströms uppteckning av allmogeseder från skånskt 1840-tal framhålls att konvenansäktenskap var vanliga bland den skånska allmogen och trots att sedlighetskänslan var stark kunde parterna tillåtas ett mer förtroligt umgänge om de var ogynnsamt stämda mot äktenskapspartiet, i hopp om att tycke trots allt skulle uppstå. Wigström berättar vidare om böndernas trolovningsseder att om släkten gett de trolovade sitt bifall kunde man se genom fingrarna om ”sedlighetens bud kränktes”. Detta till trots ansågs det som en stor skam om bruden inte kunde visa upp sig i kyrkan söndagen efter tredje lysningen, iförd jungfruns lysande bandhätta, och ett vanligt ordspråk i det

[364]Svenskt konversations Lexikon, 1845–1850, uppslagsord Ewerlöf.
[365]Eva Wigström, 1985, s 28–29.
[366]Lizzie Carlsson, 1965, s 30.

här sammanhanget löd: ”man naggar ej den kaka man skall ha till heders”.[367] Man möter med andra ord en dubbelhet i allmogens attityd till den föräktenskapliga sexualiteten – å ena sidan handlar det om pragmatiska överväggningar – och å andra sidan om hedersuppfattningar/religiösa normer manifesterade i folkliga symboler.

När det gäller den agrara underklassens trolovningar har jag inte funnit några uppteckningar. Jag vet alltså inte vilken innebörd trolovningarna hade för de proletära grupperna.

Det främsta syftet med min undersökning här är alltså att utröna i vilken utsträckning de obesuttna brudarna var gravida vid vigseln. Om undersökningens utfall blir att endast en ringa del av de obesuttna kvinnorna var gravida vid vigseln blir det svårt att upprätthålla antagandet att de obesuttna ogifta mödrarna inlät sig i relationer i förhoppningen att bli gifta. Då kan vi istället dra slutsatsen att traktens ogifta mödrar betedde sig på ett avvikande sätt och därför hamnade i en ofördelaktig situation, alternativt att de utnyttjades av män i omgivningen. Under större delen av undersökningsperioden stod utomäktenskapliga och föräktenskapliga sexuella relationer i strid mot såväl världslig lag som kyrkans uppfattning, och om en stor andel av brudarna visar sig vara gravida vid äktenskapets ingående kan det helt klart tolkas som ett avsteg från kyrkans lära och moraluppfattning.

I en artikel i Historisk tidskrift skriver Christer Winberg angående ”Hustavlans värld”, att allmogen inte alltid assimilerade kyrkans uppfattningar.[368] Som exempel anför han att historisk-demografiska undersökningar visat att allmogen till exempel inte rättade sig efter vad prästerna predikade om den föräktenskapliga sexualiteten och vigseln som äktenskapets startpunkt. Winberg ger ingen källhänvisning till det här påståendet men jag antar att han har sin egen undersökning av Dala pastorat i åtanke. Vi återkommer till Winbergs Dala-undersökning längre fram.

Efter dessa hypotetiska resonemang skall vi åter förflytta oss till den skånska bondsocknen Everlöv och titta närmare på giftermålsmönstren bland bönder och obesuttna. Det som utmärker socknen är i första hand den påtagliga sociala skiktningen. Å ena sidan har vi en i sig föga homogen men delvis välbärgad bondeklass med stort inslag av självägande bönder, och socknen saknar gods även om några gårdar är utsocknes frälsejord. Å andra sidan har vi en stor andel jordlöst tjänstefolk på grund av den omfattande och arbetskrävande djurhållningen. Sida vid sida levde välbärgade bönder och fattiga tjänstehjon av proletärt ursprung. En del av jordbrukets arbetare, män

[367]Eva Wigström, 1985, s 28, 30.
[368]Christer Winberg, 1988b, s 12.

såväl som kvinnor, bodde i husböndernas hushåll, men med tiden kom en allt större andel av tjänstefolket att bilda egna hushåll. Statarsystemet förekom dock inte, tjänstefolk med eget hushåll benämndes oftast husmän.

För att se i vilken utsträckning socknens par väntade barn vid vigseln och om man eventuellt kan skönja några skillnader mellan olika sociala skikt, har jag upprättat listor över samtliga vigda par utifrån vigsellängderna, kompletterade med uppgifter hämtade från lysningslängder när sådana finns. Socialgrupperingen skall i första hand ta sikte på egendomsförhållanden så att paren delas upp i två vida kategorier, besuttna och obesuttna. Min tanke var ju den att besuttna respektive obesuttna ingick äktenskap på skilda vis. Gränsen mellan besuttna och obesuttna är förstås flytande i verkligheten. De titlar jag sorterat in under den besuttna bondekategorin är i första hand åbor, hemmansägare, frälseåbor, och rusthållare, alltså de som med en gemensam benämning skulle kunna kallas bönder. Till gruppen besuttna har jag också räknat den lokala elitens representanter som kyrkoherdar, kronolänsmän och lärare. Gruppen obesuttna består först och främst av husmän, tjänstedrängar och arbetskarlar men jag har också fört dit soldater, hantverkare och gesäller.

Vid socialgrupperingen utgår jag från den titel maken har i dopboken då första barnet föds. I vigsellängden får åtskilliga män beteckningen ”drängen” vilket i sig bara betecknar att mannen är ogift, och i de fall där vigsellängden verkligen anger en bestämd titel lämnar jag ändå företräde för titlarna i dopboken. Många mäns status ändras omedelbart efter giftermålet så att bondsonen tillträder en gård och blir ”åbo” eller tjänstedrängen övertar ett hus och blir ”husman”. I flertalet fall bör denna statusförändring ha varit påräknad vid vigseln. När titel saknas i kyrkobokföringsmaterialet har jag använt mantalslängdernas uppgifter.

Det jag i första hand vill ha svar på är i vilken utsträckning paren väntade barn vid vigseln och var medvetna om att så var fallet. Som föräktenskapliga konceptioner räknar jag därför endast de fall där första barnet föds inom 7 månader efter vigseln.

I statistiken som redovisas i Tabell 5.1 har jag endast tagit med de par som var fruktsamma. Beträffande de ofruktsamma äktenskapen får vi ju ingen information om när samlivet började. Det totala antalet vigslar finns angivet inom parentes. Den siffran inkluderar ofruksamma par samt par som inte har kunnat identifieras eller följas i övriga längder. Jag har även följt upp de par som lämnat socknen efter vigseln, men då materialet i kringliggande socknar ofta är bristfälligt händer det att par tappas bort. Flyttlängder började föras sent i Everlöv och om paret flyttar till en annan socken än den som vigsellängden uppger att maken kommit från är risken stor att paret inte återfinns. Det skånska kyrkobokföringsmaterialet är på det stora hela taget

dåligt fram till 1800-talet och husförhörslängder finns sällan för tiden före år 1800. För perioden 1800–1879 har endast 17 par av 431 inte kunnat identifieras. För perioden 1770–1799 är kyrkobokföringsmaterialet betydligt sämre och 24 par av

Tabell 5.1. Föräktenskapliga konceptioner[1] vid äktenskap ingångna i Everlövs församling 1770–1879, fördelade på besuttna respektive obesuttna makar.

Vigselår	Antal vigslar totalt[2]	Bönder[3]			Obesuttna[4]		
		Antal vigslar	Föräktenskapliga konceptioner		Antal vigslar	Föräktenskapliga konceptioner	
1770–79	38 (51)	19	4	21%	19	6	32%
1780–89	28 (42)	18	4	22%	10	5	50%
1790–99	30 (44)	17	2	12%	13	7	54%
1800–09	38 (45)	13	0	0%	25	13	52%
1810–19	38 (47)	17	2	12%	21	10	48%
1820–29	44 (49)	23	2	9%	21	8	38%
1830–39	38 (40)	18	3	17%	20	10	50%
1840–49	43 (54)	24	3	12%	19	13	68%
1850–59	66 (70)	32	4	12%	34	14	41%
1860–69	55 (60)	23	5	22%	32	16	50%
1870–79	56 (66)	24	8	33%	32	19	59%
Totalt:	474 (568)	228	37	16%	246	121	49%

Källa: Everlövs kyrkoarkiv, vigselböcker och dopböcker 1770–1879; mantalslängder Torna härad, LLA.

1. Par som fått barn inom 7 månader efter vigseln samt par som fött gemensamt barn före vigseln.

2. Här anges antalet äktenskap som varit fruktsamma och som gått att spåra till första barnets födelse. Siffran inom parentes anger totala antalet vigslar, alltså inklusive ofruktsamma par och övrigt bortfall. (Angående bortfallet se ovan.)

3. Gruppen bönder inkluderar följande beteckningar: åbo, hemmansägare, hemmansbrukare, frälseåbo, frälselandbo, domkyrkoåbo, arrendator, rusthållare, mjölnare samt en mer differentierad grupp bestående av andra besuttna och den lokala bildade eliten: skollärare, folkskollärare, inspektör, kyrkoherde, säteriägare, gästgivare, kronolänsman och orgelonist. Gruppen domineras av åbor och hemmansägare.

4. Gruppen obesuttna inkluderar följande beteckningar: husman, tjänstedräng, tjänstehjon, gårdsdräng, inhysesman, arbetskarl, arbetare, husägare, torpare, soldat, ryttare, husar, karabinjär, dragon, avsk. korporal samt hantverkare och gesäller av olika slag. Gruppen domineras av husmän.

137 har inte gått att följa eller socialgruppera. Det finns dock inget som talar för att de som faller ifrån skulle skilja sig från övriga i sin grupp.

Vid en grov uppdelning i två kategorier blir utfallet förvånansvärt tydligt. Inom den besuttna gruppen hör det till undantaget att paret väntar barn vid vigseln. Andelen besuttna par som väntar barn vid vigseln stannar vid 16 procent för hela 110-års perioden. Därmed kan vi sluta oss till att få bönder ingick äktenskap på grund av att paret väntade barn. Jag har i föregående kapitel konstaterat att bonddöttrarna föreföll underrepresenterade bland de ogifta mödrarna i domböckernas lägersmålsprocesser. Nu ser vi att bonddöttrarna inte bara var underrepresenterade bland de ogifta mödrarna utan också att de bonddöttrar som blev ogifta mödrar agerat på ett otypiskt sätt i förhållande till sina gelikar.

Andelen föräktenskapliga konceptioner i bondegruppen är speciellt låg under perioden 1790–1859. När man går in i materialet och granskar de enskilda fallen ser man dessutom att det ofta förelåg särskilda omständigheter under den här perioden. Av de 10 bondebrudpar som väntade barn vid vigseln 1790–1840 var hälften av brudarna änkor och saknade således giftomän. I 2 av de 10 fallen handlade det om blandäktenskap där en bonde gifte sig med en husardotter respektive en husmansdotter. I ytterligare 1 av de 10 fallen var det kusiner som skulle ingå äktenskap med varandra och som tvingades avvakta tillstånd från Kungl Majt. Efter 1860 förändras bilden och en allt större andel av bondeparen väntar barn vid vigseln. Vid den tidpunkten har också mycket förändrats i samhället: bonddöttrar har fått lika arvsrätt med sina bröder 1845, ogifta kvinnor blev generellt myndiga 1863 och böter för otidigt sängalag slopades 1864.

Om vi tittar på den obesuttna gruppen blir bilden en helt annan. Det hör till vanligheten att paren väntar barn vid vigseln. Nästan 50 procent av de obesuttna brudparen väntade barn vid vigseln under denna 110 år långa period. Tidvis är de gravida brudarna i majoritet! Det verkar således rimligt att dra slutsatsen att de obesuttna kvinnor i socknen som födde oäkta barn agerade på ett sätt som var vedertaget inom den egna gruppen. En graviditet tycks ha varit ett gott skäl för att ingå äktenskap samtidigt som en graviditet inte omedelbart kan ha ansetts förpliktiga till äktenskap. Antagandet att de ogifta mödrarna skall ses som en integrerad del i de obesuttnas äktenskapsmönster i Everlöv stärks av domboksmaterialet. Där skildras tjänstefolkets umgängessätt i vittnesmålen som tämligen fritt, med individuella nattfrieriseder såväl som kollektiva sammanliggningar vid gillen. Att de oäkta födslarna i Everlöv var många, samt analysen av domboksmaterialet, talar för att de skall ses som en del i ett mönster, där man inom den obesuttna gruppen umgicks fritt och prövade sig fram innan man gjorde sitt definitiva

val av livspartner – en livsstil som uppenbarligen innebar ett stort risktagande för kvinnorna.

Resultatet av undersökningen ger vid handen att de två grupperna haft divergerande sedvänjor när det gällde den utomäktenskaplig sexualitet. De båda grupperna omfattade samma lagstiftning och religion och var åhörare till samma gudstjänster, men utvecklade av allt att döma skilda uppfattningar om hur man skulle bete sig. Jag skall inte upprepa mitt resonemang om besuttnas kontra obesuttnas äktenskapsmönster, bara konstatera att det tycks ha stöd i empirin.

Uppspaltningen i två grupper, besuttna respektive obesuttna, kan te sig något grov när vi talar om skilda värderingar och sedvänjor inom olika befolkningsskikt. Det finns en påtaglig spännvidd inom grupperna och det kan finnas skäl att bryta ner huvudgrupperna i undergrupper och se hur det faller ut. Fördelat på olika undergrupper ser resultatet ut så här:

Tabell 5.2 Föräktenskapliga konceptioner (barn fött inom 7 månader efter vigseln) i Everlöv socken, 1770–1879, fördelade på olika kategorier jordägare och yrkesgrupper.

Titel	Antal äktenskap totalt	Föräktenskapliga konceptioner	
		Antal	%
Besuttna:			
åbor/bönder	126	19	15
hemmansägare	26	5	19
rusthållare	32	6	19
arrendatorer	5	3	60
frälseåbor	10	0	0
domkyrkoåbor	4	0	0
övriga	25	4	6
Totalt	228	37	16
Obesuttna:			
husmän	130	47	36
tjänstedrängar/arbetare	54	42	78
soldater	25	13	52
gesäller	7	4	57
hantverkare	16	9	56
torpare	6	2	33
övriga	8	4	50
Totalt	246	121	49

Källa**:** Everlövs kyrkoarkiv, vigselböcker, dopböcker 1770–1879; mantalslängder, LLA.

Inom den besuttna gruppen är det endast den lilla undergruppen arrendatorer som bryter mönstret, och gruppen är för liten för att ligga till grund för några slutsatser. Att vi inte finner några föräktenskapliga konceptioner alls bland frälse- och domkyrkoåborna är förvånande och svårförklarligt.

Inom den obesuttna gruppen är det mest framträdande draget att undergruppen tjänstedrängar/arbetare har en särdeles hög andel föräktenskapliga konceptioner, 78 procent. Det är också denna undergrupp som är den mest renodlat proletära och det är inom denna grupp vi kan anta att äktenskapsbildningen var mest problematisk. För denna rörliga grupp som antagligen inte förfogade över någonting annat än sin egen arbetskraft tycks det ha varit vanligt att man gifte sig först om man väntade barn eller redan fött ett. Inom denna grupp hade 9 av paren fått första barnet redan före vigseln och en stor andel av brudarna var höggravida vid vigseln. Knappa ekonomiska resurser och problem med att ordna bostad kan ha lett till att paren dröjde med vigseln, men det är också troligt att åtskilliga var obeslutsamma i själva äktenskapsfrågan.

När det gäller övriga obesuttna undergrupper kan vi se att även hantverkare och gesäller ligger över genomsnittet medan andelen föräktenskapliga konceptioner var förhållandevis låg bland husmän och torpare.

Om man summerar resultaten av undersökningen av giftermålsmönstren i den skånska bondsocknen Everlöv finner man först och främst en klar skillnad i andelen föräktenskapliga konceptioner mellan socknens bönder och de mer eller mindre obesuttna grupperna. Bland bönderna var det relativt ovanligt att paren väntade barn vid vigseln, medan förhållandet var det motsatta inom det obesuttna skiktet. Såväl uppteckningar av den skånska allmogens seder som denna undersökning av äktenskapsbildningen i Everlöv tyder på att bönderna vanligtvis inte gifte sig på grund av en oplanerad graviditet. Bondäktenskapen framstår som planerade, och sexualiteten som något som i första hand hörde äktenskapet till. Inom det obesuttna skiktet hörde det däremot till vanligheten att paren väntade barn vid vigseln, och att bruden var höggravid vid tiden för bröllopet eller att paret redan fött sitt första barn var inte heller ovanligt. Med stöd av vad som framkommer vid häradsrättens lägersmålsprocesser, och den höga andelen oäkta födslar i socknen, kan man sluta sig till att de obesuttna grupperna såg en graviditet som ett gott skäl för att ingå äktenskap. Samtidigt ansågs en graviditet inte omedelbart förpliktiga parterna till att ingå äktenskap. Frågan uppenbarar sig

då vilken räckvidd dessa skånska resultat kan ha. Eftersom jag teoretiskt utgår från att det är graden av besuttenhet som slår igenom i giftermålsmönsterna, och som får betydelse för mäns och kvinnors handlingsstrategier, bör resultaten inte vara bundna till någon viss geografisk region eller ses som ett utslag av en specifik skånsk sedvänja eller kulturellt särdrag. Andra områden med samma sociala sammansättning borde således utveckla ett likartat mönster. Men ägostrukturen och den sociala sammansättningen ser olika ut i olika delar av landet.

Vi delar ofta in Sverige i olika demografiska regioner, vilka ursprungligen uppmärksammades av bland andra Gustaf Sundbärg.[369] De demografiska huvudregionerna är Västsverige, Östsverige och Nordsverige. Sydsverige uppvisar mer svårbestämda drag. I mångt och mycket framstår Öst- och Västsverige som varandras motsatser. Västsverige utmärks av låg utomäktenskaplig fruktsamhet och hög inomäktenskaplig, medan Östsverige uppvisar en mycket hög utomäktenskaplig fruktsamhet men en låg inomäktenskaplig. För närvarande leder Christer Winberg ett projekt som fokuserar skillnaderna mellan Öst- och Västsverige. Förutom skillnader i fruktsamhetsmönster kan man iakttaga en rad andra skillnader mellan regionerna, t ex i självmordsfrekvens, religiositet och politisk hemvist. Winberg antar att det är skillnader i ägostrukturen som är den underliggande förklaringsfaktorn. I Östsverige dominerade storgodsen och andelen självägande bönder var liten. Gruppen torpare och statare var däremot stor. I Västsverige såldes frälsejorden i stor utsträckning till bönder och regionen kom att domineras av medelstora familjejordbruk. Det är i första hand skillnader mellan Öst- och Västsverige under 1800-talet som studerats men fenomenet kan vara av äldre datum.[370]

De resterande två demografiska regionerna, Nord- och Sydsverige, uppvisar delvis andra mönster, men Sydsverige har liksom Östsverige en utomäktenskaplig fruktsamhet som är högre än genomsnittet för riket. På skånsk landsbygd finner man att de utomäktenskapliga födslarnas andel i Malmöhus län låg något över riksmedelvärdet medan Kristanstads län genomgående låg betydligt över.

Det är vanskligt att göra detaljerade statistiska beräkningar för enskilda socknar då fluktuationerna mellan decennierna ofta blir betydande. Om vi studerar utvecklingen i Everlöv i stora drag finner vi att under perioden 1750–1799 föddes 5,1% av barnen utom äktenskapet och under perioden

[369]Gustaf Sundbärg, 1910, s 4 ff.
[370]Christer Winberg, 1988a.

1800–1849 8,7%.[371] Därmed ligger Everlövs socken betydligt över riksmedelvärdet för svensk landsbygd.

Det finns två lokala undersökningar som vi kan jämföra resultaten från skånska Everlöv med, nämligen Christer Winbergs undersökning från västsvenska Dala i Falbygden och Ann-Sofie Ohlanders undersökning av äktenskapsmönsterna i Julita socken, Södermanland, i den östsvenska demografiska regionen.

Winberg, som i sin avhandling undersökt proletariseringsprocessen i Dala pastorat, tar också upp de föräktenskapliga konceptionerna, även om det inte är någon huvudfråga i avhandlingen. Dala är beläget i Falbygden mellan Skövde och Falköping och undersökningsperioden är 1776–1830. I statistiken redovisas bönder och obesuttna grupper var för sig. Det visar sig att bland bönderna i Dala födde 24,2% av paren barn mindre än 7 månader efter vigseln. Denna siffra inkluderar par som fått barn före vigseln. De ofruktsamma paren är inte exkluderade och om man räknar bort de barnlösa paren blir procentsatsen än högre.[372] I gruppen obesuttna i Dala föddes första barnet i 34,8% av fallen mindre än 7 månader efter vigseln.[373]

Andelen föräktenskapliga befruktningarna är således stor i västsvenska Dala såväl bland bönder som bland obesuttna, men störst inom gruppen obesuttna. I skånska Everlöv var skillnaden mellan grupperna betydligt större.

Winberg antar att de par som födde barn efter mindre än 7 månader kände till att de väntade barn vid vigseln, men att de par som födde barn 7–8 månader efter vigseln inte var medvetna om graviditeten vid vigseln. Han gör också en jämförelse mellan unga brudar (gifta före 25 års ålder) och äldre, och finner då det ganska anmärkningsvärda förhållandet att unga bondbrudar i något mindre omfattning födde barn före 7 månader efter vigseln än de äldre, medan förhållandet bland de obesuttna var det omvända.

---

[371] 1750–1799 föddes totalt 1.007 barn varav 51 uppgavs som oäkta, och under perioden 1800–1849 föddes totalt 1.077 barn i församlingen varav 94 oäkta. Källa Everlövs kyrkoarkiv, befolkningsstatistiska tabeller G:1.

[372] Christer Winberg, 1975, tabell XIII, s 309. Bland bönderna i Dala födde 21,8% av paren barn mindre än 7 månader efter vigseln, och i 10,8% av fallen föddes barn 7–8 månader efter vigseln. I 2,4% av fallen hade paret dessutom gemensamt barn före vigseln.

[373] Ibid. Fördelningen inom de obesuttna grupperna i Dala: I 3,0% av fallen hade makarna fått barn före vigseln, i 31,8% av fallen födde paret barn mindre än 7 månader efter vigseln och i 11,6% av fallen föddes första barnet 7–8 månader efter vigseln. Ofruktsamma par är inkluderade.

Utifrån berättande källor, (Linné, 1746, och Johan Fragrells skildring av sedvänjorna i Falbygden på 1780-talet) samt resultatet av den demografiska undersökningen drar Winberg slutsatsen, att det inte var vigseln som var startpunkten för den äktenskapliga samlevnaden utan trolovningen:

> ”Vigseln ger inte en alldeles exakt uppgift om, när äktenskapets barnalstrande period börjar. Denna inleddes i och med trolovningen, om vilken det inte går att få några uppgifter. Vigselåldern har emellertid ändå stort intresse ur ett par aspekter. Vigseln följde trolovningen, bland bönderna utan att påskyndas av att makarna väntade barn. Vigselåldern ger således ett närmevärde på den barnalstrande periodens början. Hos de obesuttna tycks det däremot ha förekommit, att vigseln ägde rum tidigare därför att barn väntades. Det är intressant att notera, att de obesuttna, som hade den högsta vigselåldern också hade de flesta föräktenskapliga befruktningarna.”[374]

Winberg betonar alltså trolovningen som den akt som initierade den äktenskapliga samlevnaden. Någon ytterligare tolkning gör Winberg inte och de föräktenskapliga relationerna är som sagt ingen huvudfråga i hans undersökning. Jag tycker dock att hans resultat öppnar för fler slutsatser. Om de besuttna väntade barn för att de var trolovade tycks de obesuttna i viss mån ha gift sig för att de väntade barn. Winbergs undersökning av föräktenskapliga konceptioner bland unga brudar ger stöd för en sådan slutsats.

Ann-Sofie Ohlander har undersökt giftermålsmönstret i östsvenska Julita socken och vi skall titta närmare på de empiriska resultaten och Ohlanders tolkning av dessa. Julita socken dominerades helt av fyra stora gods och någon uppdelning i olika sociala grupper förekommer inte i redovisningen av empirin. Undersökningsperioden är 1830–1860 och den redovisas uppdelad i tre perioder:

Första perioden 1830–1849 födde 29,8% av brudarna i Julita barn under äktenskapets första 7 månader, under andra perioden 1841–50 34,6% och slutligen under tredje perioden, 1851–60, födde 33,8% av brudarna barn inom äktenskapets 7 första månader.[375] I procentsatserna är barn födda före vigseln inte med och barnlösa par är inte exkluderade. Men de barnlösa paren är redovisade i undersökningen och om dessa dras ifrån så att beräkningen blir mer jämförlig med Everlövsundersökningen, blir procentandelarna i stället: 1830–40 31,7%, 1841–50 36,1% och 1851–60 36,0%.

I ungefär en tredjedel av fallen var parets första barn avlat före vigseln och i en betydande andel av fallen visste parterna alltså att de väntade barn då de gifte sig.

---

[374]Christer Winberg, 1975, s 222.

[375]Ann-Sofie Kälvemark (Ohlander), 1977 s 188.

Genom att studera de tidpunkter på året då man valde att gifta sig ser Ohlander, att oktober var den mest attraktiva bröllopsmånaden. Även par som väntade barn föredrog i stor utsträckning att gifta sig i oktober, även om det innebar att graviditeten därmed blev uppenbar för omgivningen. Ohlander drar slutsatsen att man inte känt någon starkare social press som gjort att man påskyndat vigseln och att det var så vanligt att vänta barn vid vigseln att det närmast måste ha betraktats som någonting normalt. Ohlander formulerar sentensen av sin undersökning av giftermålsmönstet i Julita socken så här: ”Litet tillspetsat skulle man kunna säga, att i Julita gifter man sig inte för att man väntar barn, man väntar barn för att man skall gifta sig.”[376]

Varken Ohlander eller Winberg väger in problematiken med de ogifta mödrarna i analysen, vilket jag anser att vi har skäl att göra här. Winberg finner att de oäkta födslarna i Dala var osedvanligt få: 1741–1800 0,9%, 1801–1830 1,5% samt 1831–1860 3,9%. Vi har alltså en situation där de oäkta födslarna är synnerligen fåtaliga samtidigt som de föräktenskapliga befruktningar är relativt många. Winberg för inte in de osedvanligt fåtaliga oäkta födslarna i analysen men om man gör det kan man dra slutsatsen att socknens gravida brudar väntade barn för att de skulle gifta sig – eller alternativt, att en oplanerad graviditet ansågs förpliktiga till äktenskap i Västsverige. Som jag uppfattar Winberg vill han betona det förstnämnda. Han tycks också förutsätta att vigseln föregåtts av en trolovning som initierat den äktenskapliga samlevnaden.

Ohlander intar samma ståndpunkt, att man inte gifte sig för att man väntade barn utan tvärtom väntade barn för att man avsåg att gifta sig. Den bild som förmedlas är i båda fallen bilden av en harmonisk och trygg tillvaro. Äktenskapen var planerade och när löften givits inledde man den äktenskapliga samlevnaden.

Ohlander finner samtidigt, i motsats till Winberg, att de oäkta födslarna i Julita socken var många (någon statistik redovisas ej) och att kvinnorna i övervägande antalet fall inte tycks gifta sig med barnets fader. Av de kvinnor som gifte sig i Julita hade 1830–1840 9% fött oäkta barn före vigseln, 1841–50 10,6% samt 1851–1860 hade 14,9%. Trots detta väljer Ohlander att betrakta de föräktenskapliga befruktningarna som något som vanligtvis följde ett beslut om att gifta sig. Grunden för detta antagande är att de brudar som var gravida vid vigseln inte hade nämnvärt lägre vigselålder än andra brudar. Gruppen brudar som var mödrar till oäkta barn uppvisade däremot en betydligt högre vigselålder än övriga. De blev försenade i sin äktenskapsbildning

[376]Ibid s 195.

och bidrog därför inte som grupp till att höja nativiteten. Detta är Ohlanders poäng.

Men hur skall vi då betrakta alla dessa kvinnor i Julita som födde oäkta barn? Var de oäkta födslarna resultatet av en helt annan företeelse? Som jag ser det måste också frekvensen ogifta mödrar vägas in i analysen av äktenskapsmönstret. Då ser man att många sexuella relationer som ledde till graviditeter inte ledde vidare till äktenskap och den robusta bilden – man väntar barn för att man skall gifta sig – övergår till en mer splittrad bild: man väntar barn, i en del fall säkert för att man avtalat att gifta sig, medan man i andra fall gifter sig för att man upptäckt att man väntar barn, och i åter många fall räcker inte graviditeten till för att varaktigt foga samman två människor.

Oavsett hur man väljer att tolka äktenskapsmönstren i västsvenska Dala och östsvenska Julita, framstår klara skillnader mellan undersökningsområdena. Vi kan urskilja tre mönster:

Västsverige:

– Föräktenskapliga konceptioner var tämligen vanliga bland bönderna;
– dock betydligt fler bland de obesuttna;
– oäkta födslar var däremot extremt fåtaliga.
Sambandet kan antingen tolkas som att man väntade barn för att man avsåg att gifta sig, eller att en graviditet ansågs förpliktiga till äktenskap.

Östsverige:

– En stor andel föräktenskapliga konceptioner;
– fördelningen mellan besuttna och obesuttna ej känd;
– en stor andel oäkta födslar som ej omedelbart ledde till äktenskap;
– en utomäktenskaplig graviditet ansågs ej förpliktiga till äktenskap.

Sydsverige:

– En liten andel föräktenskapliga konceptioner bland bönderna;
– en extremt stor andel föräktenskapliga konceptioner bland obesuttna;
– en stor andel oäkta födslar;
– en utomäktenskaplig graviditet ansågs ej förpliktiga till äktenskap.

Kan vi då utifrån en kvantitativ analys av de föräktenskapliga konceptionerna dra några slutsatser om människornas värderingar och föreställningar? Jag tror det kan vara vanskligt att dra alltför vittgående slutsatser av den här typen av hårda data och det är viktigt att väga in de kvalitativa uppgifter vi har har att tillgå som till exempel berättande framställningar i domböckerna och samtida folklivsskildringar. Det hade exempelvis legat nära till hands att utifrån ekonomiska resonemang dra slutsastsen att de oäkta födslarna drabbade bonddöttrarna mindre hårt än de mer ekonomiskt utsatta

underklasskvinnorna – men av allt att döma förhöll det sig tvärtom. Eftersom bonddottern bröt mot vedertagna normer inom den egna gruppen blev hennes handling mer anmärkningsvärd.

5.4 MANNEN, KVINNAN OCH ÄKTENSKAPET — SAMMANFATTNING

För att förstå domböckernas lägersmålsfall bör man först beakta vad de åtalade kvinnorna gjort för fel. De hade inlett en sexuell relation som inte först sanktionerats på erforderligt vis. En sexuell relation var sanktionerad om den föregåtts av trolovning – ett avtal mellan kvinnans giftoman och friaren – eller helst av både trolovning och vigsel.[377] De kvinnor som ställdes till svars för lönskaläge hade alltså valt en partner efter eget gottfinnande och inlett en sexuell relation, utan att ett bindande avtal om äktenskap ingåtts mellan mannen och hennes målsman.

En tendens som var klart iakttagbar var samhällets benägenhet att verka för en förening av mannen och kvinnan i äktenskap. Att äktenskapet var den enda accepterade formen för sexuell samvaro framkom klart i lagstiftningen, och i häradsrätten slogs normen fast. Fram till senare delen av 1700-talet tillfrågades ofta mannen av domstolen om han var villig att gifta sig med kvinnan, och böterna blev då halverade. Parterna utsattes alltså för ett visst psykologiskt och ekonomiskt tryck att ingå äktenskap efter en utomäktenskaplig sexuell relation som lett till en graviditet. Man kan också uppfatta lagstiftningens flexibilitet när det gällde formen för äktenskaps ingående som ett långtgående försök att inordna männsikorna i äktenskap om man påbörjat samlevnaden. (Se kapitel 2.6 om de olika formerna av ofullkomnade äktenskap och deras rättsverkningar.)

Jag har också resonerat utifrån antagandet att kvinnornas avsikt bakom den sexuella relationen ofta bör ha varit just en önskan att ingå äktenskap med mannen, och att kvinnans agerande i relationen var ett försök att realisera denna önskan. Hon kunde spela på samhällsnormen att sexuellt umgänge förutsatte äktenskapsavtal.

Detta antagande gäller framför allt de obesuttna kvinnorna. Den form av äktenskapsförhandling som lagstiftningen utgick ifrån där giftomannen och friaren skulle sluta ett formellt och bevittnat avtal, passade dåligt för dessa

[377]Uppfattningen att trolovningen medförde rätt till sexuell samlevnad levde kvar långt efter det att vigseln blivit obligatorisk enligt Ann-Sofie Kälvemark, 1977.

kvinnor. Eftersom de arbetade utanför föräldrahemmet och var ekonomiskt självförsörjande anammade de en stor personlig frihet, utanför familjens kontroll. Relationen till giftomannen blev därför svag och det fanns egentligen ingenting att förhandla om i detta befolkningsskikt. Det bör ha framstått som naturligt för dessa kvinnor att välja make på egen hand. I en tid då sexualiteten betraktades som en del av äktenskapet kan sexuellt umgänge mellan kvinnan och mannen ha uppfattats som ett löfte om kommande äktenskap. Så länge lagstiftningen var sträng och samhällets förväntningar på mannen var att han skulle göra rätt för sig genom äktenskap var den här strategin antagligen ofta framgångsrik. I takt med att lagstiftningen mildrades hamnade allt fler av dessa kvinnliga ”självförhandlare” i situationen som ogift mor. Samlag utan formellt äktenskapsavtal var en kvinnlig underklasstrategi som männen efter hand kunde utnyttja på ett oseriöst sätt. Undersökningen av äktenskapsmönsterna i Everlöv har klart visat att det var just i gruppen obesuttna som det var vanligt att brudarna var gravida vid vigsel. De föräktenskapliga konceptionerna uppgick till 49% i detta skikt 1770–1879, att jämföra med 16% i gruppen besuttna.

Hur förhåller sig då dessa tankar om egendomsaspektens stora betydelse för sexuellt beteende till andra, mer kulturella, aspekter som äran och den religiösa dimensionen? Jag menar att äran var en viktig kraft i det äldre samhället som både individuell och kollektiv storhet och att den kvinnliga äran till stor del var länkad till sexuellt beteende. Men eftersom en kvinnas status och ära också var konstruerad kring hennes roll som maka och mor, dvs kring äktenskapet, kunde det framstå som lockande att sätta sin jungfruära som insats för ett kommande äktenskap. Denna satsning misslyckades allt oftare under 1800-talet. De proletära kvinnorna ”låg bort sig” med män som inte friade, de födde oäkta barn och var allt som oftast gravida när de väl gifte sig. Kanske framstod de egendomslösa kvinnorna efter hand som generellt mindre ärbara än andra kvinnor. I så fall blev det också lättare att utnyttja dem.

6. ÄRANS KONTEXT

Begreppen ”heder och ära” tilldrar sig allt större intresse i forskningen om det äldre samhället och äran har börjat uppfattas som en av de väsentligaste strukturerande principerna i umgänget mellan människorna. Ärbara människor kunde bara umgås med andra ärbara människor och alla var medvetna om vilka handlingar som skadade äran eller ledde till total ärelöshet. Därför blir begreppet ”ära” ett viktigt verktyg för *vår* förståelse av det äldre samhället. Det är också uppenbart att lägersmålen i en central dimension handlade just om äran, inte minst för kvinnans del.[378] Kvinnor som blivit lockade med löfte om äktenskap och sedan övergetts av mannen kände att de blivit berövade sin ära. Kvinnans anhöriga uttryckte sig också inom ärans kontext – genom lägersmålet hade deras dotter blivit kränkt, skändad och berövad sin ära.[379]

I detta kapitel kommer äran att analyseras i ett genusperspektiv. Huvudfrågan är kring vilka värden den manliga respektive den kvinnliga äran var konstituerad. Framställningen bygger i huvudsak på det rättsliga materialet – lagstiftningen och domböckernas ärekränkningsmål och lägersmålsprocesser.

6.1 DET ÄREBASERADE SAMHÄLLET

Eva Österberg har, som den första i Norden, använt äran som förklaringsfaktor i analysen av historisk kriminalitet.[380] I det äresbestämda samhället blev människorna känsliga för varje angrepp mot äran, och då någon genom sina ord ifrågasatt en annans ära måste äran återupprättas offentligt vid tinget. Även det vi ser i domböckerna som slagsmål och lindrigt våld handlade ofta i grunden om äran. Att ta emot ett slag eller en hårluggning kränkte äran och personen behövde upprättelse på den sociala arean.[381] Till saken hör att slagsmålet ofta var det oundvikliga slutet på en ordstrid.[382] I varje given situation, i umgänget med andra människor var det viktigt att upprätthålla sin ära, för

---

[378]Denna koppling har bl a gjorts av Björn Furuhagen, 1996.

[379]Se t ex Malin Lennartssons djupgående analys av fallet med den lägrade prästdotter Annicka Rebäcka,1651. Hennes far, kyrkoherden Nicolaus Juringius, beskrev lägersmålet i termer som ”hans dotter förkränkt och förnedrat,” och ”hans hus med en slem skamfläck besmittat”. Malin Lennartsson, 1997.

[380]Eva Österberg, 1987, 493 f.

[381]Eva Österberg, 1991b, s 161 f.

[382]Eva Österberg, 1992, s 89.

utan äran saknade man den förankring i kollektiven som var tidens skyddsnät.[383]

Den norske historikern Erling Sandmo har arbetat teoretiskt innovativt med ärebegreppet.[384] Enligt Sandmo var äran en kulturell storhet som människorna bar med sig i tillvaron och i sina handlingar. Han finner att äran var länkad till den kollektiva gemenskapen – till ”tillhörigheten” i lokalsamhället. Utan ära hamnade man utanför gemenskapen med andra hederliga, ärbara personer.[385]

I Norge kunde man, liksom i Sverige, frändömas sin ära. Ärelösheten fick förödande och omedelbara konsekvenser för individen som förlorade sin position och plats i samhället. I Norge kunde den ärelösa varken vara förmyndare eller fadder, han kunde inte få burskap i staden eller ingå i något hantverksskrå. Detta tillstånd av ärelöshet säger dock inte mycket om vad det innebar att vara ärbar. Sandmo menar att det inte bara kan ha varit t ex oförmågan att bli fadder som drev individer att försvara sin ära vid tinget, utan att den sociala förståelsen handlar om social tillhörighet.[386] Genom ovanstående resonemang kring ärans innebörd blir den strida strömmen av ärekränkningsmål vid domstolarna begriplig. Genom ärekränkningen ifrågasattes den andres rätt att ingå i den ärebestämda sociala gemenskapen – och det var denna rätt den kränkte försvarade på tinget.

Ärebegreppet förekom på skilda nivåer i samhället. Det fanns dels en rent juridisk förståelse av begreppet ära, dels en folklig. Gemensamt för båda dessa var, enligt Sandmo, att äran var en given, objektiv storhet som man antingen kunde ha eller sakna. Tanken att det fanns människor som saknade ära och som på grund av detta stod utanför samhället var djupt rotad. Vissa yrkesgrupper levde helt utanför den sociala gemenskapen. Detta gällde framför allt bödeln, rackaren och sotaren. Det var i sig vanärande att ha något med dessa människor att göra även om man utnyttjade deras tjänster.[387] Bödeln och rackaren hade sitt eget bord på krogen och fick dricka ur särskilda glas som ingen annan använde. Fram till 1699, då det blev förbjudet, var bödeln ofta en brottsling som benådats från dödsstraffet mot att han tog på sig sysslan.[388] Var denna utstötta tillvaro något som drabbade alla benådade brottslingar – barnamörderskor, tidelagare och de som horat – eller

---

[383]Eva Österberg, 1995, s 144.

[384]Erling Sandmo har analyserat äran i det äldre agrarsamhället i *Historisk tidskrift* (norsk), 1991, i *Tingets tenkemåter,* 1992 samt i *Æren og ærekrenkelsen,* 1994.

[385]Erling Sandmo, 1994, s 82.

[386]Erling Sandmo, 1994, s 82.

[387]Erling Sandmo, 1992, s 59.

[388]Lars Levander, 1975, s 216 ff.

bara den som tog på sig bödelsuppdraget? Kanske fanns det gradskillnader även i den sociala utanförskapen. Men den som frändömts äran fick sitta på en särskild plats i kyrkan liksom bödeln, och gå fram till nattvarden efter de andra.[389]

Johan Söderberg har reflekterat över heders- och äresuppfattningen i det äldre svenska samhället och jämfört den med den kollektiva hederskänsla som Pierre Bourdieu beskriver i sin klassiska studie av berberfolket kabylerna. Hos kabylerna var äran knuten till släkten, klanen eller byn, inte primärt till individen. I det äldre svenska samhället framstår äran däremot som mer personlig och individuell till sin natur. Äran var inte nödvändigtvis knuten till lojaliteter med familjen, släkten och säkert inte till byn, skriver Söderberg. Här stod individen ensammare och hans manöverutrymme var också större.[390]

Om vi tittar närmare på äran kan vi se att den var både personlig till sin natur och relationell. Varje individ var utrustad med ära och genom att umgås bekräftade man varandras ära. Detta kom klart till uttryck då man t ex tömde en kanna öl i samma lag. Genom att dricka ur samma kanna eller genom att skåla med varandra bevisade man på en gång sin egen och varandras ärbarhet.[391]

Bland rättsväsendets viktiga funktioner ingick att återupprätta individens kränkta ära, men också att stöta ut ur samhället den som inte upprätthöll den kulturella kod som manifesterade äran.

I det äldre samhället var det alltså oerhört viktigt att ha ett gott rykte, att vara ärbar och ärlig. När upphörde då äran att vara en verksam kraft i samhället? Den frågan har inte slutgiltigt behandlats i forskningen. Enligt Johan Söderberg minskade benägenheten att använda domstolen för att försvara äran redan under 1600-talet. (Denna slutsats grundar sig på att procentandelen förtalsmål av den totala ärendemassan minskade.)[392] Björn Furuhagen som undersökt förtalsmål under 1700-talet i Oland-Frösåker har visserligen också funnit att förtalsbrotten minskade både absolut och relativt under 1700-talet, men han får ändå intrycket att hederskänslan som drivkraft för rättsprocesserna levde kvar under större delen av 1700-talet.[393] Föreliggande undersökning av förtalsmålen i Torna härad, 1691–1809, ger stöd för

[389]Björn Furuhagen, 1996, s 155; Brita Egardt, 1962.
[390]Johan Söderberg, 1990, s 246 f.
[391]Sture Petrén, 1947, s 23; Johan Söderberg, 1990, s 247 f.
[392]Johan Söderberg, 1990.
[393]Björn Furuhagen, 1996, s 164.

Furuhagens slutsats. I det tidiga 1800-talet är förändringen dock tydlig i Torna härad där målen minskat både absolut och relativt. Men det tycks framför allt vara domstolen – inte den rättssökande allmänheten – som börjat se bort från äredimensionen och slutat rannsaka efter okvädningsord t ex i samband med slagsmål. Under andra halvan av 1800-talet minskade förtalsmålen kraftigt i hela landet.[394] En tänkbar förklaring till händelseförloppet har framförts av Eva Österberg som kopplar samman ärans minskande betydelse i samhället med de proletära gruppernas tillväxt under slutet av 1700-talet och 1800-talets förra hälft. ”De socio-ekonomiska klyftorna och den geografiska rörligheten ökar, och det lilla lokalsamhällets modeller för konflikthantering blir alltmer obsoleta. Så försvann efter hand skamstraffen, eftersom äran och skammen inte längre hade samma kraft som integrativa principer.[395]

6.2 ÄRAN OCH LAGEN

Juridiskt sett kunde äran hanteras som ett konkret ting och genom straffet ”ärans förlust” blev den dömde en ”ärelös” person genom domstolens beslut. Denna rättsliga påföljd bidrog till att människorna i sina dagliga liv laborerade med äran som en faktisk storhet som man ägde och kunde mista. Vilka handlingar var det då som gjorde en människa ärelös?

Gustav Vasa fastslog 1538 vilka handlingar det gällde. Som ärelösa betraktades: avfällingar, kättare, de som dräper den som sover eller simmar, de som bryter mot edsöreslagarna, uppenbara tjuvar, kyrkohärjare, rövare, förrädare, mördare, menedare, bannlysta, horkarlar, samt de som brukar trolldom och vidskepelse, eller ger sig i handel med djävulen för pengars skull, de som flyr sin herre i strid, avvita (vettlös), de som slår sin fader eller moder, mandråpare utan nöd, och den som bär förgöring å annan (genom trolldom eller gift).[396] Vad innebar då denna ärelöshet enligt lagen?

Äran var starkt förknippad med befogenheten att agera vid tinget som edgärdsman, som vittne, som nämndeman osv. I ett samhälle där rätten hade en

[394]Se Björn Furuhagen, 1996, s. 163 och där anförd forskning.

[395]Eva Österberg, 1995, s 169. Ang ära och skam, utstötning och reintegrering, se även Eva Österberg, 1991, s 82, som även refererar till John Braithwaites arbete *Crime, Shame and Reintegration,*1989.

[396]Redogörelsen är hämtad från Hans Anderssons artikel *Genus och rättskultur,* 1995, s 152.

central plats var detta viktiga funktioner och det tycks vara dessa följder av ärelöshet som lagen laborerat med.

Av 1734 års lag framgår det inte explicit att man förlorade äran vid de handlingar där detta framstod som uppenbart och allmänt känt som t ex vid stöld, mordbrand, tidelag koppleri eller barnamord.[397] Det är bara vid de handlingar där ärelösheten inte var självklar som lagen blir explicit. Detta gäller t ex vid öppnande av annans brev, inkastande av ogräs i annans åker och förfalskning av domstolshandling.[398] Även vissa strafformer, som att stå i halsjärn vid skampåle eller att hudstrykas av bödeln, ansågs allmänt medföra vanära varför lagen teg om detta.[399]

Efter hand, med inflytande från upplysningens idéer, kom ärelöshet att uppfattas som ett samhällsproblem. Den drabbade utestängdes från möjligheten att försörja sig, till skada för både sig själv och omgivningen. Dessutom började man uppfatta det som tvivelaktigt att betrakta någon som ärelös när lagen inte uttryckligen föreskrev det.[400] Därför kom ärelösheten som påföljd att inskränkas till fall där lagen uttryckligen påbjöd ärans förlust. Genom edsöreslagstiftning 1779 slopades dessutom ärelösheten som påföljd i 13 fall.[401] Därmed var ärelöshetens koppling till den naturliga föreställningen om vad som var en ärelös handling borta. Men samhällets behov av att bedöma individens ära kvarstod.[402] När domstolarna slutade befatta sig med ärelösheten kom istället prästernas frejdeintyg att bli avgörande. Genom olika kungliga förordningar på 1700- och 1800-talen fick rapportförfarandet mellan präst och domare en allt mer organiserad och obligatorisk karaktär. Frågan om god frejd och vanfrejd blev därigenom överlämnad till prästens subjektiva bedömning och frågor som rörde den kyrkliga disciplinen fick samtidigt omotiverat stor betydelse.[403]

I enlighet med en kunglig kungörelse 1823 skulle domstolarna skicka listor till prästerna över alla som blivit dömda för grövre brott som angick liv och ära, tjuvnader och sådana förbrytelser, som inte kunde sonas med böter.[404] Dessa uppgifter skulle sedan ligga till grund för frejdeintyget. Efter 1855

---

[397]Alvar Montelius, 1920, s 51 ff. Stöd för detta finner han hos Nehrman som 1756 förklarade att ”Äran bortmistes icke allenast, tå Lagen thet uttryckeligen nämner” samt i en omfattande ärelöshetskatalog hos Rabenius 1755.

[398]Alvar Montelius, 1920, s 52.

[399]Alvar Montelius, 1920, s 57.

[400]Alvar Montelius, 1920, s 65.

[401]Alvar Montelius, 1920, s 66

[402]Alvar Montelius, 1920, s 67.

[403]Alvar Montelius, 1920, s 68 ff.

[404]Alvar Montelius, 1920, s 69.

skulle domstolarna också skicka förteckningar till prästerna över vilka som saknade rätt att ta nattvarden innan enskild skrift och avlösning ägt rum – detta gällde bl a vid lägersmål. Montelius gör den helt riktiga iakttagelsen att:

> ”Då man emellertid härvid tillgrep utvägen att inrycka dessa uppgifter i de redan befintliga rapporterna om grövre brottmål, vilka tillkommit för att ligga till grund vid frejdebetygets utfärdande, låg uppenbarligen faran nära till hands att förbise den helt olika valören av de utan åtskillnad sida vid sida i anmälningslängderna uppförda grova och helt obetydliga brotten samt härvid tillägga kyrkliga disciplinsaker en alldeles otillbörlig influens vid frågan om frejd.”[405]

Äran hade alltså fram till senare delen av 1700-talet varit komplex och länkad till en lång rad brottsliga handlingar av olika slag. Den rättsliga förståelsen av ära/ärelöshet hade samtidigt varit maskulin i sin utformning. Att förlora äran innebar att den dömde förlorade en kompetens som i övrigt tillkom varje man, att föra sin talan på tinget, att vittna och att vara nämndeman. Att hantera denna maskulina ära blev i allt mindre omfattning en uppgift för rätten.

Successivt, från slutet av 1700-talet, ersattes den rättsligt förankrade ärelösheten av prästernas noteringar om frejden i sedesintygen. Kyrkan var en konservativ kraft i sedlighetsfrågor och det var nu kyrkans representanter fick legitimitet att ensamma bedöma enskilda människors vandel. Denna utveckling kan till viss del förklara varför äran/frejden under 1800-talet fortfor att ha en stark koppling till just sexualiteten trots att den världsliga rätten samtidigt bagatelliserade sedlighetsbrotten. Samtidigt har vi kunnat se att det i första hand var kvinnorna som dömdes för sedlighetsbrott och att männen just från slutet av 1700-talet och framåt lyckades dra sig undan ansvaret för sexualbrotten. Ära och sexualitet förblev nära sammanlänkade begrepp, och kön blev en viktig faktor för i vilken utsträckning man kom att drabbas av denna sexuellt relaterade vanära. Eftersom prästbevisen förblev viktiga dokument i mänskornas liv kan vi samtidigt se hur en äldre sexualmoral konserverades trots avkriminaliseringen av lägersmålen.

Vi har sett hur domstolarna kunde frändöma individen äran och att detta användes som påföljd vid verkligt grova brott. Men det är inte denna aspekt som uppmärksammats i forskningen kring äran. Den kategori mål som väckt intresse är istället ”ärekränkningsmål” eller ”förtalsmål” där individen försvarat sig mot angrepp på äran. ”Ärekränkning” fungerar här som ett samlingsbegrepp och uttrycket förekommer sällan eller aldrig i källmaterialet. I saköreslängderna bötar man för ”okvädande”, ”skällsord” ”läppgäld”, ”ord

[405]Alvar Montelius, 1920, s 70.

som å heder och ära gå", eller "ohemula tillvitelser". Vad sa då lagen om ärekränkningar?

Enligt landslagen, Tingmålabalkens 43 kapitel, skulle den som okvädat någon med ord som gick på heder och ära böta 3 marker förutsatt att orden var fällda i hastigt mod och togs tillbaka. Vilka ord som var av denna karaktär angavs inte. Det gjorde de däremot i stadslagen som också var betydligt strängare. Enligt stadslagen blev böterna 12 marker. Den som inte kunde betala böterna skulle istället slå sig för munnen och säga att han ljugit, slås i stocken och därefter förvisas ur staden för alltid. De okvädningsord som räknas upp är bl a förvunnen (dömd) tjuv, mördare, ljugare, mordbrännare, och mot "goda konor" bl a förvunnen horkona, sköka eller trollkona. Några lindrigare skällsord som endast renderade halv bot nämns också som t ex skökoson och tjuvson.[406]

Enligt 1734 års lag skulle den som i vredesmod okvädat någon med ord som gick på heder och ära, och som genast eller inför domaren återkallade det, böta 6 marker. För andra "ohöviska och föraktliga" ord var böterna 1 daler. Om orden fällts på allmän gata eller bland mycket folk dubblades böterna.[407] Hade okvädningen riktats mot husbondefolket tredubblades böterna.[408] Som jämförelse kan nämnas att knuffar, hårdragningar och örfilar som inte satte synliga spår också straffades med sex marker i böter.[409]

Domstolens funktion i ärekränkningsmålen: I *Våld, förtal och förlikningar i Stockholm 1475–1625* visar Dag Lindström att förtalsbrotten länge svarade för 5–10 procent av den totala bestraffade brottsligheten i Stockholm, men att deras andel ökade från 1580-talet och vid 1600-talets början utgjorde så mycket som 20 procent av den bestraffade brottsligheten.[410] Lindström knyter an till den större frågan om domstolen enbart haft en straffande funktion eller om den också spelat en konfliktlösande roll. Möjligheten att använda domstolen för att ingå förlikningar pekar mot det senare. Lindström finner också att just förtalsmålen ofta ledde fram till förlikningar. Stadens invånare var benägna att rättsliggöra sina konflikter och förlikningen kunde ofta uppnås genom domstolens försorg. När äran var ifrågasatt behövdes en

[406]Sveriges rikes landslag 1608, andra uppl Stockholm 1726; Sveriges stads-lag 1618, Stockholm 1730.

[407]1734 års lag, Missgärningsbalken, 60:6.

[408]1734 års lag, Missgärningsbalken, 15:7.

[409]1734 års lag, Missgärningsbalken, 35:3 och 35:4.

[410]Dag Lindström, 1988, s 84. Förtalsbrotten ökade även i absoluta tal.

offentlig upprättelse som antingen kom till stånd genom att domstolen dömde ut ett straff eller bidrog till att en förlikning kunde ingås.[411]

I den internationella forskningen har James Sharpe framfört tanken att människor vände sig till domstol just för att framtvinga en förlikning.[412] I samma riktning pekar Sandmos undersökning av ärekränkningsmålen i 1700-talets Norge. Här var det ytterst sällsynt att målen verkligen ledde fram till dom och straff. Detta skedde endast i 1 av de 37 granskade ärekränkningsmålen i Rendalen 1763–97.[413] Trots detta fortsatte man att vända sig till domstolen vid ärekränkningar. Offentligheten vid tinget var nödvändig för upprättelse medan en fällande dom var av underordnad betydelse.

Domstolens funktion i ärekränkningsmålen var alltså att antingen bidra till att förlikning kom till stånd mellan parterna eller att döma till bötesstraff. Inför offentligheten vid domstolen togs de kränkande orden tillbaka oavsett om parterna förliktes eller böter dömdes ut. När orden tagits tillbaka var äran upprättad, och det var detta som var huvudpoängen med målet.

6.3 ÄREKRÄNKNINGENS SOCIALA SAMMANHANG

Jag kommer att ta fasta på Erling Sandmos definition av äresbegreppet som en funktion av kollektiv tillhörighet och Eva Österbergs resonemang om äran som nödvändig egenskap för att få socialt skydd i de kollektiva nätverken.[414] Om vi ansluter oss till en sådan förståelse av äran blir det också fullt legitimt och rationellt att försvara sin ära offentligt. Då kan vi också genom att studera de kränkande orden få en uppfattning om vad man i lokalsamhället uppfattade som så diskrediterande att det kunde leda till utanförskap eller ansenlig prestigeförlust. Ur ett könsperspektiv kan man sedan gå vidare och fråga vad som rent konkret uppfattades som oacceptabla utsagor om män respektive kvinnor.

Vid sidan av den juridiska förståelsen av äran fanns den folkliga ”sociala” uppfattningen om äran enligt vilken vissa handlingar eller sysslor betraktades som icke-ärbara.[415] Som jag uppfattar det innehåller domböckernas ärekränk-

[411]Dag Lindström, 1988, s 104.
[412]James Sharpe, 1983, s 181 ff.
[413]Erling Sandmo, 1992, s 45.
[414]Erling Sandmo, 1994, s 82; Eva Österberg, 1995, s 144.
[415]Erling Sandmo, 1992, s 57 ff.

ningsmål både uttryck för den folkliga äresuppfattningen och den juridiskt definierade äran. Vissa kränkande ord inkluderade påståenden om juridiskt sett grova brott, som ”tjuv” och ”hora”, medan andra enbart tog fasta på den sociala äresuppfattningen. Exempel på det sistnämnda kan vara beskyllningen att ha ”druckit brorsskål med skarprättaren”, en person som man enligt lagen egentligen inte fick diskriminera.

Ärekränkningarna var uttryck för sociala konflikter som skapade spänningar i lokalsamhället och som behövde lösas för att bevara lugn och ordning. Mellan vilka grupper utspelades då dessa konflikter?

Dag Lindström fann i sin undersökning av förtalsbrotten i Stockholm, 1475–1625, att förtals- och okvädningsmålen inte gick att relatera till marginella eller kriminella grupper i staden eller till ett fåtal notoriskt bråkiga individer. Istället handlade det om stadens ”vanliga” invånare och om bönder och främmande köpmän.[416] Erling Sandmos undersökning av ärekränkningar i norska Rendalen under 1700-talet visar att kränkningarna mestadels skedde mellan socialt jämlika individer. Bönder okvädade oftast andra bönder och husmän okvädade oftast husmän. Detta kan antingen tyda på att man drog sig för att väcka åtal över de sociala skiljelinjerna eller så speglar det begränsningar i det sociala umgänget, vilket Sandmo håller för troligast.[417] De flesta ärekränkningarna hade skett i den ena eller andra partens hem eller hos något vittne. Det var med andra ord oftast i en ganska intim miljö som de skymfande orden fälldes.[418]

Ifrågasättandet av äran uppkom alltså oftast i det dagliga umgänget mellan relativt jämlika personer och i smärre sällskap. Björn Furuhagens analys av 65 förtalsmål på 1700-talet visar dessutom att förolämpningar som drogs inför rätta alltid skett i närvaro av någon eller några andra personer än parterna. Det var när okvädandet skedde inför andra som det blev viktigt att upprätta sin ära offentligt vid tinget.

6.4.1 ÄREKRÄNKNINGSMÅLEN I TORNA HÄRAD

Jag har analyserat samtliga ärekränkningsmål i Torna härad under tre tioårsperioder 1691–1700, 1750–1759 samt 1800–1809 utifrån aspekten kön och ära. Undersökningen omfattar 225 rättsfall. Inledningsvis har jag analyserat

[416]Dag Lindström, 1988, s 99. Samma mönster finner Eva Österberg i sin studie av brottsstrukturen i Arboga,1987.

[417]Erling Sandmo, 1992, s 59 f.

[418]Erling Sandmo, 1992, s 61.

flödet av ärekränkningar som drogs inför rätta; hur de varierat över tiden och hur de fördelat sig på kön. Variationen över tiden kan ge en antydan om vilken vikt individerna fäste vid sitt rykte under perioden, och ärekränkningsmålens fördelning på kön kan ge upplysning om hur benägna män respektive kvinnor var att försvara sin ära inför rätta. Det är också angeläget att utifrån ett könsperspektiv se *vilka* kränkningar som hotade den manliga respektive kvinnliga äran. Även själva situationerna då äran ifrågasätts och de underliggande konfliktorsakerna kan ge viktiga upplysningar. En annan fråga är om äran var privat/personlig och enbart relaterad till den enskilda individen. Om kvinnan, i patriarkal anda, var nära knuten till hushållet och till fadern/maken, borde detta också synas i ärekränkningsmålen; hennes ära blir då en del av hushållets eller mannens ära och det blir mannens uppgift att söka upprättelse. Kan man å andra sidan se att mannens ära var vänd utåt mot samhället och den offentliga sfären?

Metod: För de tre tioårsperioderna har samtliga ärekränkningsmål i domböckerna från Torna härad registrerats. Till ärekränkningsmålen har räknats alla mål där åtalet och/eller domen gällt ord riktade mot någon person. Undantag har dock gjorts för ett mindre antal mål där utsagan endast bestått i ett delgivande av brottsmisstanke.

I varje mål har kön och titel noterats för kärande och svarande samt de kränkande orden i den mån de finns omnämnda. Även den underliggande konfliktorsaken har registrerats samt målets utgång. Denna metod är tidskrävande. Brett upplagda undersökningar av historisk kriminalitet utgår ofta i stället från saköreslängdernas uppgifter, dvs förteckningar över bötesstraff. Fördelen med att arbeta med saköreslängder är att man kan undersöka stora regioner och arbeta med långa tidsserier.[419] Av uppenbara skäl är saköreslängderna dock en mager källa för kvalitativa analyser. Även rent kvantitativa frågeställningar kan vara vanskliga att besvara utifrån saköreslängderna. Längderna tiger om antalet mål som förlikts, mål där talan förblivit obevisad, mål som inte slutförts eller av andra skäl inte lett till fällande dom. Som exempel omfattade perioden 1750–1759 91 ärekränkningsmål i domböckerna. Av dessa förliktes parterna i 25 fall, i 10 fall blev talan obevisad, avvisad eller ogillad, i 10 fall slutfördes inte målet och i slutligen 46 fall ledde målet till fällande dom och böter. Följaktligen registrerades endast 46 av de 91 ärekränkningmålen i saköreslängderna. För

[419]Se Jan Sundins resonemang, 1992, s 20 ff, ang nödvändigheten att använda saköreslängder för mer omfattande studier av brottskategoriernas utveckling över tiden samt om saköreslängdernas beskaffenhet.

mina syften är det alltså nödvändigt att gå till det mera utförliga materialet, domböckerna.

Sammanlagt kom 225 ärekränkningsmål till Torna häradsrätts prövning under de tre tioårsperioderna. Målen fördelade sig på följande sätt:

1691–1700	60 mål (29 resulterade i bötesdomar och 8 i förlikningar)
1750–1759	91 mål (46 resulterade i bötesdomar och 25 i förlikningar)
1800–1809	74 mål (43 resulterade i bötesdomar och 23 i förlikningar)

Av målens fördelning över tiden kan vi se att mängden ärekränkningsmål ökade nominellt från det sena 1600-talet till 1700-talets mitt. I det tidiga 1800-talet kan vi konstatera en minskning. Vid sekelskiftet 1600/1700 hade häradet en mantalsskriven befolkning på knappt 3.000 invånare, vilket kanske motsvarade en total befolkning på det dubbla. Befolkningen uppgick 1750 till ca 10.000 invånare och år 1800 hade befolkningen ökat blygsamt till ca 11.700.[420] Om vi sätter antalet ärekränkningsmål i relation till befolkningens storlek kan vi se att det var ungefär lika vanligt att man förde en förolämpning till tinget i det sena 1600-talet som vid 1700-talets mitt. Däremot kan vi iaktta en påtaglig minskning i det tidiga 1800-talet. Trots detta hade ärekränkningarna inte helt spelat ut sin roll ens i början av 1800-talet, utan människor fortfor att söka upprättelse vid häradsrätten.

Det sammantagna intrycket blir dock, de många bötesdomarna till trots, att domstolen fäste avsevärt mindre vikt vid ärekränkningarna under 1800-talet än under de båda tidigare perioderna. Den främsta anledningen till att ärekränkningsmålen minskar i den sista undersökningsperioden tycks vara tendensen att enbart ta fasta på det fysiska våldet och utelämna eventuella verbala kränkningar vid slagsmål. Under hela undersökningsperioden var domstolen dock lika benägen att döma till bötesstraff då någon åberopade ärekränkning. Detta skedde i ungefär 50 procent av ärekränkningsmålen utan att någon tydlig förändring över tiden går att iaktta.

6.4.2 DEN MANLIGA ÄRANS KONSTRUKTION

Totalt hanterade Torna häradsrätt således 225 ärekränkningsmål under de utvalda perioderna. I vilken utsträckning handlade då ärekränkningarna om manliga konflikter i lokalsamhället?

[420]Uppgifterna om befolkningens storlek bygger på 1699 års mantalslängd för Torna härad och för år 1750 och 1800 är uppgifterna hämtade ur Torna kontrakts prostarkiv: statistiska tabeller, serie H:1.

I totalt 74 procent av fallen var det en man som kärade, dvs en man som önskade återupprätta sin ära. Det var således i första hand männen som använde sig av offentligheten vid tinget när äran var ifrågasatt. Samtidigt kan vi se att dessa män i första hand försvarade sig mot angrepp från andra män. Även kvinnor besatt dock potentiellt förmågan att utmana och kränka manlig ära. För männen var äran en känslig sak som behövde försvaras oavsett vem som utslungade de kränkande orden.

Tabell 6.1 Manliga aktörer i ärekränkningsmål vid Torna häradsrätt.

Period	Totalt antal mål	Antal mål där man kärade*		Antal mål där man svarade*	
1691–1700	60	52	(86%)	45	(75%)
1750–1759	91	74	(81%)	66	(73%)
1800–1809	74	40	(54%)	55	(74%)
Summa	**225**	**166**	**(74%)**	**166**	**(74%)**

Källa: Torna häradsrätts arkiv ser AIa domböcker för resp år, LLA
*Mål där man kärar eller svarar tillsammans med sin hustru är inte medräknade här. Mål där man kärar eller svarar för kvinnas räkning sorterar under kvinnliga ärekränkningar.

Männens dominans som kärande i ärekränkningsmålen har nästan försvunnit i den sista undersökningsperioden. En tänkbar förklaring kan vara det ovan nämnda förhållandet, att man sällan åberopar okvädande i samband med slagsmålen i den senare perioden. Det fysiska våldet uppfattas som väsentligare än det verbala och detta i sin tur indikerar att ärekränkningarna förlorat i betydelse. Män som blivit misshandlade blir inte längre tillfrågade om vilka ord som växlats under handgemänget. Under de två tidigare perioderna utspelar sig konflikterna oftast män emellan, medan fler kvinnor stämmer män i det tidiga 1800-talet.

Vad var det då för ord/utsagor som hotade en mans ära? Det är långt ifrån alltid som domboksprotokollet avslöjar det ärekränkande ordet. Vid förlikningar upprepade man inte gärna det kränkande ordet, och även i andra mål kunde man tänka sig att utelämna det. I 96 av de 166 målen får vi veta vilket/vilka de ärekränkande orden var som riktats mot mannen. Varje mål kunde innefatta ett eller flera kränkande ord.

Vi kan se att variationen är begränsad. En mans ära angrep man i första hand genom att kalla honom för en ”tjuv” eller ”skälm”, ofta båda delarna. Tjuv utgjorde 37% av okvädningsorden och skälm 30%.

Tabell 6.2 Ärekränkande ord riktade mot män, Torna häradsrätt 1691–1700.

Skällsord	Frekvens
Skälm	23
Tjuv	19
Hundsfott	7
Rackare	5
Svinhund, Skithund	2
Rövare	1
Son till horhund	1
Skurk	1
3-markersman	1
Summa	**60**

Källa: Torna häradsrätts arkiv, domböcker ser AIa 1691–1700, LLA.

Tabell 6.3 Ärekränkande ord riktade mot män, Torna häradsrätt 1750–1759.

Skällsord	Frekvens
Tjuv*	16
Skälm	12
Hundsfott**	5
Kanalj	3
Övrigt***	10
Summa	**46**

Källa: Torna häradsrätts arkiv, domböcker ser AIa 1750–1759, LLA.
*inkl uttrycken hötjuv, tjuvepack. **inkl uttrycken fitta, fitterumpa. ***smädeord med enstaka förekomst såsom: innehavare av hundafittakrog, dragit skinnet av en hund, bära upp kvigarumpan, förrädare, skogsrövare, bakdelen av en karl mm.

Detta är inte på något sätt unikt för Torna härad utan tjuv och skälm tycks ha varit de mest gångbara ärekränkande orden även i Norge enligt Erling Sandmos undersökning av ärekränkningar i 1700-talets Rendalen. Sandmo

har spårat ordet ”skälms” ursprung och användning. Skälm är ett uttryck med mycket gamla rötter och förekommer i många språk. Sandmo tror att det tyska bruket av skälm har störst relevans, där uttrycket från att ha haft samband med ”kadaver” i nyare språkbruk blivit synonymt med ”ehrloser Mensch”. ”Skälm” kan efter hand ha utvecklats till en slags formel för ärekränkning, skriver Sandmo. Uttrycket tog inga begreppsliga omvägar utan pekade ut den angripne som just ärelös.[421] Så verkar ”skälm” ha använts även i Torna härad.

Tabell 6.4 Ärekränkande ord riktade mot män, Torna häradsrätt 1800–1809.

Skällsord	Frekvens
Tjuv*	17
Skälm	7
Rackare	2
Hundsfott	1
Övrigt**	9
Summa	**36**

Källa: Torna häradsrätts arkiv, domböcker ser AIa 1800–1809, LLA.
*inkl tjuvknekt, hästtjuv och 2 anklagelser om stöld utan användande av ordet tjuv.
**Ord med enstaka förekomst nämnligen: täfwa, satans knekt, kanalj, skagelben, snusnos, rövare, liknad vid en ko samt hor.

”Tjuv” var det vanligaste ärekränkande ordet riktat mot man i Torna härad. För norskt vidkommande skriver Sandmo, att någon egentlig anklagelse om stöld sällan låg i uttrycket utan det implicerade snarare att någon hade en tjuvs egenskaper eller sociala position.[422] ”Tjuv” användes ibland i rent ärekränkande syfte även i Torna härad, men den bakomliggande konflikten gällde allt som oftast verkliga misstankar om tillgrepp.

I sin studie av brottsligheten i Arboga på 1500- och 1600-talet finner Eva Österberg ett något annorlunda mönster. Det vanligaste ärekränkande ordet riktat mot en man var, även här, tjuv, men det näst vanligaste var inte skälm utan horoson eller skökoson. Denna skillnad kan indikera en förändring över tiden, eller, vilket jag håller för troligare, att Österberg funnit ett mönster som

[421]Erling Sandmo, 1992, s 62 f. I 26 av de 37 norska målen fanns de ärekränkande orden upptecknade och i 11 av fallen var tillmälet just skälm, d v s i 40 procent av fallen.
[422]Erling Sandmo, 1992, s 64.

var typiskt för stadsmiljöer. I den bördskänsliga hantverks- och borgarkulturen bör uttryck som horoson ha varit gångbara ärekränkningar.[423] I äldre skråordningar var just äkta börd en förutsättning för inträde i skrået.

I ärekränkningsmålen från Torna härad utslungades orden ofta just som medvetna och välriktade projektiler mot äran. Den vanligaste ärekränkningen bestod i att någon sa: ”du är en tjuv och en skälm”. Avsikten gick då inte att ta miste på – och när orden väl uttalats var upprättelse nödvändig. Följande mål från 1691 kan fungera som typexempel:

I februari 1693 mötte två bönder från Veberöd upp inför Torna häradsrätt. Målsägaren, en av nämndemännen, hade blivit kallade för ”tjuv och skälm” och ville ha upprättelse. Bonden Jöns Knutsson som varit drucken vid tillfället tillstod att han egentligen inte visste annat än det som var ärligt och gott om nämndemannen. Detta lämnade han också skriftligt intyg på. Ett vittne berättade hur ärekränkningen gått till. Vittnet hade hört Jöns Knutsson säga, att ”den som tagit sadeln av min häst, håller jag för en tjuv och en skälm”, då nämndemannen svarat ”jag har på lustighet tagit sadeln av din häst, och förmodar icke vara en skälm eller tjuv”. På detta hade Jöns Knutsson svarat att ”de orden jag har sagt dem vill jag stå vid.” Jöns Knutsson dömdes att böta för de ärerörige skällsorden, tjuv och skälm.[424]

Målet innehåller flera av de karakteristiska inslagen i ärekränkningssakerna. Först och främst markeras behovet av att orden tas tillbaka. Det viktiga för målsägaren är inte att motparten döms till straff utan just att orden tas tillbaka offentligt. Orden, när de väl var utslungade, fick en självständig kraft och äran var skadad tills den återupprättats offentligt. Målsägaren behövde ha tillbaka sitt ärliga namn. Denna funktion hos språket, där orden väl uttalade får eget liv och blir till handlingar avknoppade från den som uttalat dem beskrivs av Sandmo i *Tingets tenkemåter* just beträffande ärekränkningar. Den betecknas också som ett allmänt utmärkande drag för de nordiska länderna i Eva Österbergs analys av tal och tystnad i de isländska sagorna.[425] Det offentliga återtagandet uttrycks oftast på ett formelartat sätt i domböckerna. Man intygar att man inte vet annat än det som är ärligt och gott om varandra och ibland markeras det offentliga i förfarandet genom att den som utslungat ärekränkningen tar tillbaka sina ord ”inför sittande rätt och med öppna dörrar”.[426]

---

[423]Eva Österberg, 1987, s 498.
[424]Torna häradsrätt, 1693, vt 14 febr.
[425]Erling Sandmo, 1992, s 67 ff och Eva Österberg, 1995, s 37 ff.
[426]Se t ex Torna häradsrätt, 1699, ht nr 121.

I Torna härads domböcker skildras ärekränkningar med samma formuleringar som man beskriver slagsmål. Till exempel kan man läsa att möllaren Pål Jönsson på trettondag jul, *överfallit* Carl Nilsson med åtskilliga skällsord samt en ohemul beskyllning.[427] I detta fall, liksom i många andra, slutade målet med förlikning som fastställdes av domstolen. Dagen innan rättegången hade parterna förlikts och förlikningsavtalet bevittnades av två av nämndemännen: ”Pål Jönsson återkallar sina i hastighet fällda utlåtelser och lovar ersätta Carl Nilsson rättegångsomkostnad med 2 dr smt, varjämte ett vite av 5 dr smt blivit utsatt till Dalby kyrka för den, som framdeles skulle någon träta påbegynna å vilken träffade förening parterna nu begärde tingsrättens stadfästelse.”[428]

När äran ifrågasatts räckte det inte att informellt, privat, ta tillbaka orden och be om ursäkt. Det var inte heller omedelbart tillåtet att förlikas utanför rätten eftersom ett brott begåtts och böter borde betalas. Men bortsett från häradsrättens intresse i böterna förefaller kränkta individer ha haft ett eget personligt intresse av att förlikningen blev offentligt. Föreningen skulle stadfästas av tingsrätten och ofta anhåller parterna om att få ett utdrag ur domboken som bevis på förlikningen.[429] Detta visar att den som fått sin ära ifrågasatt ville ha bevis på att den var återupprättad och att detta behövdes när den fällande domen uteblev.

Ett mål från 1756 får illustrera hur utsatt den förtalades position kunde bli om han inte fick stopp på ryktena:

1756 mötte två drängar upp inför häradsrätten i ett ärekränkningsmål.[430] Drängen Håkan Jönsson i Stora Bjellerup hade stämt drängen Nils Truedsson för att denne spritt ut ryktet att Håkan dragit skinnet av en hund. Håkan åberopade flera vittnen. En dräng kunde vittna om hur han hört Nils Truedsson berätta i ett sällskap, att Håkan dragit skinnet av en hund då han tjänade i Dalby för 19 år sedan. Ett annat vittne hade hört Nils Truedsson säga, att om Håkan Jönsson nånsin skulle ”tala honom till” (väcka åtal) så ”har han det varmed han kan tysta honom” för när Håkan skulle föra en hund till Lund hade han istället fört hunden till Dalby hästhage och dragit skinnet av den. Som sjätte vittne berättade en piga, att Håkan Jönsson sökt upp Nils och frågat om han var upphovsmannen till det rykte som florerade om att han skulle ha dragit skinnet av en hund. Nils Truedsson hade svarat att han inte var upphovsman till ryktet utan bara fört vidare vad han hört från någon

[427]Torna häradsrätts arkiv, 1752, vt nr 40.
[428]Torna häradsrätts arkiv, 1752, vt nr 40.
[429]Se t ex Torna häradsrätts arkiv, 1750, st nr 21.
[430]Torna häradsrätts arkiv, 1756, ht nr 28.

annan, men att Håkan skulle vara glad om Nils teg om saken, för blev det känt skulle han inte få dricka ur kanna med folk. I domen slog tingsrätten fast att det inte i sig var vanhedrande att dra skinnet av en hund, men eftersom ryktet var utspritt i förklenande syfte dömdes Nils Truedsson till böter.

Detta mål illustrerar tydligt att den manliga äran var både individuell och relationell. När mannen försvarade sin personliga ära försvarade han samtidigt sin plats i det manliga kollektivet. I den folkliga kulturella äresuppfattningen kunde en man utan ära inte inta sin plats i kollektivet. Den ritualiserade formen för ärebekräftelse var drickandet och skålandet. Genom hela undersökningsperioden, från sent 1600-tal till tidigt 1800-tal, fortlevde föreställningen om det ritualiserade öldrickandet. Var och en av sockenmännen var skyldig att bidra med pengar till öl och alla var skyldiga att delta i sammankomsten och dricka. Den folkliga äresuppfattningen låg till stor del i linje med den rättsliga; den som begått grova brott förlorade sin ära. Samtidigt gick den folkliga äresuppfattningen längre än den rättsliga. Vissa handlingar som inte var straffbara enligt lagen inverkade menligt på äran i omgivningens ögon, som t ex att flå en hund eller häst eller att umgås med rackaren eller bödeln. Enligt den folkliga uppfattningen medförde mistad eller ifrågasatt ära uteslutning från kollektiva manliga beslutsprocesser och umgängesformer.

I vilka situationer okvädade män varandra i Torna härad? Målen avslöjar inte alltid sammanhanget och händelseförloppet men i de fall vi får mer ingående upplysningar gäller följande: De manliga okvädningsmålen hade en stark koppling till dryckeskulturen.[431] Det hörde till vanligheten att man suttit och druckit vid en sammankomst i någons stuga eller drabbat samman på krogen/gästgiveriet. En stor del av målen handlar både om okvädande och slagsmål. Berättelsen om okvädandet finns ofta invävd i redogörelser om slag, sparkar och hårluggningar, på krogen, i någons stuga eller på landsvägen.

Konfliktorsakerna är synnerligen varierande men man kan urskilja tre helt dominerande kategorier:

I den **första kategorin** emanerade konflikterna från den grå vardagen och anknöt till sysslorna med jorden och djuren. Det kunde handla om: råg skördad på annans mark, om vräkning från ett gatuhus, om gärdenas skötsel, en drängs försumlighet, hästar som kommit in i bondens skog, förstörd råg, bråk

[431] I *Kniven, ølet og æren* skriver Jørn Sandnes att dryckeskulturen var en grogrund för våldet i Norge på 1500-talet, och att just det vanärande ordet ofta utlöste detta våld. Jørn Sandnes, 1990, s 82f.

om äganderätten till en kalv, skogsåverkan, våld mot häst, gräl om foderlön, om stängsel, om ett lamm, en nedriven gärdsgård och liknande.[432]

Den **andra kategorin** är konflikter som uppstod i samband med myndighetsutövning och de allmänna plikterna. Här märks konflikter om: försummelse vid lagning av landsväg, vid tröskning av kungens säd, om skjutshästar, konfiskering av brännvinspanna, bråk vid jorddelning, avstängning från nattvarden, vid katekesförhör och i samband med begärt enskifte.[433]

Den **tredje kategorin** hade sin ytterst grund i misstankar om stöld. Det hände ibland att djur försvann eller att avkastningen av grödorna framstod som märkligt liten. Då riktades misstankar mot personer i omgivningen, misstankar som blev till antydningar och stickord. Ärekränkningarna kunde grunda sig på misstanke om stöld: av en gris, häststöld, stöld av drällduk, stulet hö, stulen gris, stöld ur kålhage, stulna fårskinn, stulna gäss, kreatursstöld, stöld av kakelugn, en stulen hasp, stulet skinn, stöld av foder och grödor, stöld av sill eller stulen råg.[434]

Dessa tre kategorier – konflikter i samband med jordbruket, vid myndighetsutövning och kring förlorade ägodelar – utgör nästan undantagslöst de underliggande konfliktorsakerna när dessa är kända. Den manliga äran ifrågasattes då män inte uppförde sig som goda grannar och iakttog goda seder i jordbrukets skötsel. En hederlig man såg efter sina djur så att de inte förstörde grannarnas säd, han tog inte hö från andra utan att be om lov och han uppförde sig rimligt mot djuren. Den som irriterade sina grannar på de här punkterna fick heta tjuv och skälm. Han passade inte in i det jordbrukande manliga kollektivet. I samband med myndighetsutövning riskerade kronolänsmannen att få heta tjuv och skälm då han kommenderade fram skjutshästar, övervakade vägarbeten eller konfiskerade olagliga brännvinspannor.

---

[432] Ex återfinns i Torna häradsrätts arkiv ser AIa: 1695, ht nr 11; 1696, ht nr 7; 1697, vt nr 21; 1697, ht nr 23; 1697, ht nr 64; 1698, ht nr 11; 1752, ht nr 13; 1755, ht 60; 1756, vt nr 70; 1756, ht nr 19; 1800, st nr 91; 1804, vt nr 68; 1807, vt nr 69.

[433] Ex återfinns i Torna häradsrätts arkiv ser AIa: 1699, vt nr 31; 1699, vt nr 34; 1699, ht nr 4; 1754, ht nr 2; 1757, st nr 19; 1758, ht nr 32; 1759, st, nr 43; 1802, vt nr 40, 1806, st nr 70, 1807, st nr 73.

[434] Ex återfinns i Torna häradsrätts arkiv ser AIa: 1693, vt nr 52; 1695, vt nr 21; 1696, vt nr 13; 1750, st nr 23; 1754, st nr 12; 1755, st nr 61; 1756, ht nr 68; 1759, ht nr 17; 1804, ht nr 85; 1806, vt nr 34; 1807, st nr 57; 1806, st nr 70; 1807, st nr 65; 1809, vt nr 77; 1809, st nr 26.

6.4.3 DEN KVINNLIGA ÄRANS KONSTRUKTION

Flertalet undersökningar av äran utifrån rättsligt material saknar en mer uttalad könsdimension. Det som undersöks blir då oftast outtalat manlig ära och denna blir normen. Dag Lindströms undersökning av förtals- och ärekränkningsmål i Stockholm innehåller varken uppgifter om könsfördelningen eller uppgifter om vilka ord som riktades mot kvinnor. I Erling Sandmos undersökning från norska Rendalen på 1700-talet redovisas över huvud taget inga ärekränkningsmål med kvinnor inblandade. Undersökningen utgår istället från den manliga äran och relationerna mellan bönder och husmän. Givetvis är det fullt legitimt att forska enbart kring manlig ära. Det jag vill påpeka här är endast att teorierna kring manlig ära inte obehindrat kan generaliseras till att även gälla kvinnor och att ett könsperspektiv på äran kan ge ny insikt. Vi ska därför titta närmare på kvinnors ära, så som den framtonar i Torna härad.

I 53 mål sökte kvinnor upprättelse med domstolens hjälp, och 62 okvädningsord riktade mot kvinna finns omnämnda i domböckerna. Med vilka ord angrep man då kvinnors ära?

Hora, täfwa, taska, kona, buksyster, strippehora, allemans hora, gift mans hora och kådda är samtliga uttryck som hör till den sexuella sfären.[435] Taska är synonymt med sköka och täfwa står för hynda eller mer allmänt otuktig kvinna, men såväl täfwa och taska som kådda och buksyster är ord som fallit ur språkbruket. Att man i ett och samma härad brukade så många synonymer för
att beteckna en otuktig kvinna kan inte betraktas som en slump, mångfalden i uttryck måste stå för ett behov av precision och variation. Inte mindre än 52% av de ärerörige orden riktade mot kvinna var av sexuell karaktär. Det var i

[435]Enl ”Svenskt dialekt -lexikon eller ordbok öfver svenska allmogespråket” av Johan Ernst Rietz, 1867, står täfwa för hynda eller otuktig kvinna, och taska är synonymt med sköka, hora. Enligt Rietz betyder ”strippa”, som här återfinns i okvädningen ”strippehora”, mjölka. Att ”strippa en ko” var liktydigt med att ”mjölka ut de få droppar mjölk, som en ko gifver nära och innan kalfningen”. Okvädningen ”strippehora” går antagligen tillbaka på seden att bröstmjölka pigor för att finna ut om de var gravida. Flägel/flegel betyder enligt ”Ordbok över svenska språket”, 1937, slyngel eller lymmel, grov oförskämd. Kådda är härlett ur testikel eller pungen. Buksyster betyder medälskarinna, frilla enl Svenska akademiens ordbok.

första hand sådana angrepp som behövde försvaras offentligt.[436] Om vi jämför med de vanligaste manliga skällsorden, skälm och tjuv, så framstår dessa som mer stereotypa, formelartade angrepp på äran. Stickord om lösaktighet var däremot det vanligaste sättes att kränka en kvinnas ära, men an

Tabell 6.5 Ärekränkande ord riktade mot kvinnor, Torna häradsrätt 1691–1700.

Skällsord	Frekvens
Hora	5
Tjuv	2
Stripphora	1
Täfwa	1
Taska	1
Flägel	1
Allemans hora*	1
Gift mans hora	2
Bedrivet otukt	1
Bötat för läppgäld	1
Häxa	1
Skamgäst	1
Summa	**18**

Källa: Torna häradsrätts arkiv, domböcker, ser AIa: 1691–1700, LLA.
*inkl ”buksyster med Johan Puckers hustru och därtill en hora”

vändandet av ett flertal synonymer visar att den kvinnliga äran inte angreps på ett lika formelartat sätt. Alla påståenden om lösaktighet tycks ha fungerat som effektiva angrepp mot kvinnors ära och något formaliserat uttryck behövdes därför inte.

”Tjuv” framstår som en könsöverskridande ärekränkning och svarade för 21% av okvädningarna riktade mot kvinnor.[437] Stöld har alltid betraktats som

[436]Marja Taussi Sjöberg gör samma iakttagelse i sin studie *Rätten och kvinnorna,* 1996, s 131, där hon konstaterar att äran också hade betydelse för kvinnor, även om den kanske var av ett annat slag. ”En kvinnan skulle vara ärbar. I det begreppet ingick en bedömning av hennes sedlighet och antagligen också hennes sociala sammanhang där tillhörigheten till ett hushåll, lett av en man, var en av ärbarhetens beståndsdelar.”

[437]Även Eva Österbergs undersökningar visar att kvinnors ära vanligtvis kränktes genom att de kallades hora eller tjuvkona. Se Eva Österberg, 1992, s 89.

ett av de grövsta brotten och dessutom satte tjuven sig upp mot det sjunde budordet. Att tjuven behövde undergå uppenbar kyrkoplikt för att återinträda i församlingens gemenskap markerade också tydligt tjuvens utanförskap. Den som inte respekterade andras äganderätt hörde inte hemma i den sociala gemenskapen, oavsett om det var en man eller kvinna.[438]

Samtidigt som man kan konstatera att angrepp på den kvinnliga äran främst skedde i form av sexuella tillvitelser kan man också klart konstatera att kvinnor inte alls lika ofta försvarade sin ära offentligt på tinget.

Tabell 6.6 Ärekränkande ord riktade mot kvinnor, Torna häradsrätt 1750–1759.

Skällsord	Frekvens
Tjuvkona*	7
Hora	2
Kona	2
Sladderkona	2
Rackarepack	1
Kanalj	1
Täfwa	1
Summa	**16**

Källa: Torna häradsrätts arkiv, domböcker, ser AIa: 1750–1759, LLA.
*inkl. tjuvepack, mjölpåsekona.

Tabell 6.7 Ärekränkande ord riktade mot kvinnor, Torna häradsrätt 1800–1809.

Skällsord	Frekvens
Kona*	6
Tjuv**	6
Hora	5
Fyllemärr	2
Hor/otukt	2
Övriga***	7
Summa	**28**

Källa: Torna häradsrätts arkiv, domböcker, ser AIa: 1800–1809, LLA.

[438]Ang synen på stöld i det äldre agrarsamhället se t ex Eva Österberg, 1987, s 494 ff; Jørn Sandnes, 1990, s 85–91.

*inkl flattekona, **inkl påstående om stöld ***ord av enstaka förekomst; gåsagumpa, täfwa, kådda, månadsgalen, luden märr, bysladdra samt dubbelpiga.

Varför var kvinnorna så sällan kärande i ärekränkningsmål under 1600- och 1700-talen? Hur skall man förklara denna skillnad mellan könen? Antingen kan vi förutsätta att kvinnor inte lika ofta utsattes för ärekränkningar eller så kan vi anta att de var mindre benägna att processa. Det kan finnas fog för båda antagandena. Manliga ärekränkningar inträffade ofta i samband med konsumtion av alkohol. Om kvinnornas dryckes- och umgängesvanor var annorlunda kan det förklara vissa skillnader. Samtidigt verkar kvinnor ha varit mindre processbenägna än män inte bara i ärekränkningsmål utan även gene

Tabell 6.8 Kvinnliga aktörer i ärekränkningsmål vid Torna häradsrätt.*

Period	Totalt antal mål	Antal mål där kvinnor kärar		Antal mål där kvinnor svarar	
1691–1700	60	8	(13%)	14	(23%)
1750–1759	91	15	(16%)	18	(20%)
1800–1809	74	30	(41%)	18	(24%)
Summa	**225**	**53**	**(24%)**	**50**	**(22%)**

Källa: Torna häradsrätts arkiv, domböcker ser AIa, respektive år, LLA.
*Häri inkluderas mål där en man kärar eller svarar för kvinnans räkning men inte mål där man och kvinna kärar eller svarar gemensamt.

rellt.[439] Om tinget i första hand var ett manligt forum kan kvinnornas kunskaper om hur man rent konkret gick till väga för att ta ut stämning och föra sin talan inför rätten ha varit bristfälliga och utgjort ett hinder. Den som stämde någon riskerade också att förlora målet och få stå för rättegångskostnaden. Detta kan ha avskräckt kvinnor som generellt sett förfogade över mindre pengar än män. Kvinnans tröskel för att stämma någon till tinget kan därmed ha varit högre än mannens. Mäns och kvinnors tillgång till det offentliga rummet ser också olika ut i olika tider. Medan en man kan ha verkat prestigefylld då han agerade på tinget kan en kvinna, i samma situation,

[439]Se t ex Jan Sundins brett upplagde studie av svensk historisk kriminalitet, 1992, med omfattande statistik över könsfördelningen för åtskilliga brottskategorier samt Marja Taussi Sjöberg, 1996, om andelen kvinnor i domböckerna på 1600-talet.

ha uppfattats som utsatt.[440] Slutligen kan den manliga äran ha framstått som mer offentlig till sin karaktär än den kvinnliga utifrån mäns och kvinnors skilda roller. En kombination av samtliga dessa faktorer är givetvis fullt tänkbar i ett samhälle som byggde på patriarkala principer.

I det tidiga 1800-talet stod kvinnor däremot för en förhållandevis stor andel av käromålen (41%). Varför var det så? Samtidigt som män blev mindre benägna att försvara sin ära vid tinget blev kvinnorna desto angelägnare. Detta kan eventuellt förklaras med att kvinnors och mäns ära handlade om delvis olika saker – och att det t ex fortfarande var viktigt för kvinnor att bevaka sin sexuella ära.

Vi har sett att kvinnor inte var särskilt benägna att försvara sin ära offentligt. I vilken utsträckning kunde då kvinnor utmana andras ära genom att själva utslunga de ärekränkande orden? I 22% av ärekränkningsmålen i Torna härad var det en kvinna som stod åtalad för att ha okvädat någon. Kvinnor var med andra ord fullt kapabla att kränka andras ära och det var ungefär lika vanligt att kvinnan okvädat en man som en annan kvinna. Orden blev inte ofarliga för att de uttalats av en kvinna, även om det är svårt att förklara varför kvinnorna även här utgjorde en minoritet.

Man skulle kunna tänka sig att kvinnor i ett patriarkalt organiserat samhälle skulle försvaras av män, och att fäder, makar eller bröder skulle föra kvinnans talan inför rätten inte minst när det handlade om ärekränkningar. Om kvinnan uppfattades som en osjälvständig del av hushållet borde hennes ära försvaras av en man. Detta skedde också i 16 av de totalt 51 rättsfallen där en kvinna kände sig kränkt, vilket motsvarar 31%.

Tabell 6.9 Ärekränkningsmål i Torna häradsrätt där kvinna representeras av man.*

Period	Totalt antal mål	Antal mål där man kärar för kvinna	Antal mål där man svarar för kvinna
1691–1700	60	4 (av 8)	2 (av 14)
1750–1759	91	4 (av 15)	0 (av 18)
1800–1809	74	9 (av 30)	0 (av 18)
Summa	**225**	**17 (av 53)**	**2 (av 50)**

[440]Kring den ”offentliga kvinnan” och kvinnors kamp för att delta i det offentliga samtalet pågår avhandlingsarbeten av Anna Jansdotter och Inger Hammar vid Historiska institutionen i Lund, som visar på att det uppfattades som negativt för kvinnor att vistas i offentligheten under 1800-talet och tidigt 1900-tal.

Källa: Torna häradsrätts arkiv, domböcker, ser AIa, LLA.
*med man avses make, husbonde eller liknande - ej allmän åklagare.

Om man beaktar kvinnans civilstånd kan man se att det, med ett enda undantag,[441] var gifta kvinnor som företräddes av män. På kärandesidan förekom 32 hustrur och för 16 av dessa hustrur kärade maken, dvs i precis 50% av fallen. Det hörde med andra ord till vanligheten att maken kärade för hustrun om hennes ära blivit kränkt. I dessa mål var hustrun också oftast närvarande i rätten och svarade själv på frågor om vad som förevarit. Äktenskapet framstår i detta sammanhang som centralt för målsmanskapet.

Med ogifta kvinnor förhöll det sig annorlunda. Vi kan se att ogifta kvinnor agerade som självständiga aktörer, de förde själva sin talan och både kärade och svarade på egen hand. Lagens ståndpunkt att alla ogifta kvinnor utom änkor stod under målsman framstår som döda bokstäver i detta sammanhang. På landsbygden tog flickor tidigt tjänst i andras hushåll, förvaltade själva sina inkomster och bevakade sina intressen på egen hand.[442] Ogifta kvinnors ära framstår inte som en angelägenhet för fäder, bröder eller husbönder.

Vi skall titta närmare på några ärekränkningsfall som illustrerar vissa generella drag i mål där kvinnor var inblandade. De två första fallen gäller gifta kvinnor och de två efterföljande handlar om ogifta kvinnor.

1699 tog en rusthållare och hans hustru gemensamt ut stämning på bonden Jeppa Andersson i Hoby. Jeppa sa i rätten att han inte visste något annat om denna Karina Nils Lars än det som var ärligt och gott och att han inte hade okvädat henne. Däremot hade Karinas make gett honom några örfilar som han å sin sida tänkte stämma honom för till nästa ting. Ett inkallat vittne berättade vad som hänt. Nils Larsson hade suttit och druckit tillsammans med Jeppa Andersson och då hade Jeppa sagt att han höll sin egen hustru för bättre än Nils Larssons hustru eftersom Nils hustru hade pliktat 3 daler för läppgäld.[443] Jeppa Andersson tyckte inte att han förolämpat Nils Larssons hustru. Hans egen hustru var objektivt sett bättre än Nils Larssons eftersom hennes ära inte hade naggats på tinget. Nils Larssons hustru kunde å sin sida

[441]Det enda undantaget utgör målet 1809, ht nr 104, då en fader kärar för sin dotters räkning.

[442]Samma ståndpunkt kommer Beata Losman fram till i sin forskning om män, kvinnor och barn på 1800-talets svenska landsbygd, 1986.

[443]Torna häradsrätt, 1699, vårtinget nr 25.

inte tänka sig att betraktas som mindre ärbar än Jeppas hustru. Hennes ära krävde upprättelse vid tinget.

Det råder ingen tvekan om att kvinnorna var bärare av ära precis som männen och att de i grunden hade kapacitet att både ifrågasätta och försvara ära. Även om kvinnor inte förekommer lika ofta i ärekränkningsmål som män tycks den kvinnliga äran ha varit lika central i kvinnors tillvaro. Det ovan refererade, till synes banala målet, visar hur människorna i sitt vardagliga tänkande laborerade med den kvinnliga äran som en faktisk storhet.

I ett mål från 1807 hade bonden Nils Andersson i Dalby stämt en annan bonde, Påhl Jönsson, till tinget.[444] Byamännen hade samlats i Nils gård och då hade Påhl okvädat Nils hustru och kallat henne för ”bysladdra”. Påhl genstämde Nils och hans hustru Elna, för att de vid samma tillfälle skulle ha slagit honom. Påhl tillstod att han i hastigheten kallat Elna bysladdra och tog tillbaka sina ord inför rätten.

Ett vittne berättade att han varit i Nils gård föregående lördagen då byamännen samlats och att Påhl då bett honom och ett par andra att de skulle vara vittnen när han frågade hustru Elna om hon dagen innan kallat Påhls hustru för en trollkona. Elna nekade till anklagelsen och då hade Påhl sagt att ”om hon icke ville vidkännas sina ord, måtte hon vara en bysladdra”. Detta yttrande hade gjort Elna så uppretad att hon gått bort till Påhl och gett honom två eller tre örfilar i två omgångar så att han fått både blånader och blodviten. Ett annat vittne, pigan Kierstina Nilsdotter, hade fattat Elna i armen för att förmå henne att sluta, men då hade Elna sagt åt henne: ”din satans kona låt bli annars kan du få ett par örfilar med”.

I detta fall stod den ursprungliga konflikten mellan två bondhustrur, men på båda sidor drogs makarna in i konflikten. Vi kan se att Påhl försökte skaffa vittnen för att upprätta sin hustru och att Nils fick stämma Påhl till tinget så att hans hustru inte skulle gå under namnet bysladdra. En hustrus ära angick inte bara henne själv utan också hennes man.

Vi har sett att kvinnor inte var särskilt benägna att försvara sin ära vid tinget men i vissa fall framstod det som nödvändigt. Flertalet fall då kvinnor vände sig till domstolen för offentlig upprättelse rörde kränkning av den sexuella äran.

I ett mål från år 1700 hade en piga stämt en dräng till tinget för ärekränkning.[445] De tjänade i samma hushåll. Av målet framgår att ett stycke

[444]Torna häradsrätt, 1807, st nr 69.
[445]Torna häradsrätt, 1700, ht nr 61 och 62.

lärft blivit stulet i gården och misstanken hade riktats mot pigan att hon skulle ha tagit tyget med sig hem till sin far. Drängen, Jacob Jacobsson, tillstod för rätten att han inte visste annat än det som var ärligt om pigan, men vittnena berättade att drängen misstänkt pigan för stölden. De ärerörliga orden han riktat mot pigan var dock inte tjuv eller något annat som anspelade på tillgreppet. Drängen hade istället kallat henne för en ”hora” och ”fotza” och en ”stripehora.” Pigan hade under grälet tagit grötsleven ur grytan och slagit efter drängen samtidigt som hon sagt att han skulle vara en ”tjuv” och ”skälm” tills han bevisade sina påståenden. I rätten fick både drängen och pigan böta för sina okvädningsord.

Som vi sett gällde den ursprungliga konflikten en obevisbar misstanke om stöld, men orden som riktades mot den ogifta kvinnan var samtliga av sexuell karaktär. När en man ville angripa en ogift kvinnas ära gjorde han det genom att anklaga henne för lösaktighet.

I ett rättsfall från 1802 tog pigan Metta Hansdotter i Vebröd ut stämning mot sin före detta matmor.[446] Matmodern hade kallat henne för ”hora” och ”otäck kona,” och pigan ville ha upprättelse. Som svarande infann sig pigans före detta husbonde, Måns Hansson, för att svara för sin hustru. Ett vittne, en husman som varit på tröskearbete på gården, berättade att han hört matmodern okväda pigan och kallat henne hora och otäck kona och sagt att maken skulle kyssa henne. Husbonden, Måns Hansson, bestred åtalet och hävdade att Metta visat sig ”uppstudsig” och ”ondskefull” under sin tjänstetid hos dem. Hon hade också utmärkt sig för lösaktighet vilket bevisades av att hon nu väntade barn. Det var av dessa skäl som hustrun, i hastighet, yttrat sig som hon gjort. Häradsrätten ogillade åtalet, och okvädningsorden som husmannen vittnat om ansåg domstolen ”destomindre böra medföra något ansvar, som Mettas nuvarande havande tillstånd visar, att svaranden som dessutom haft Metta i sin tjänst, till sådane okväden ägt anledning av hennes uppförande”.

Det refererade målet där okvädningsorden varit ”hora” och ”kona” är ett av många fall där valet av okvädningsord speglar konfliktorsaken. Fallet visar också att en kvinna inte kunde räkna med upprättelse i domstolen om hon bevisligen varit osedlig.

I vilka situationer utslungades de ärekränkande orden riktade mot kvinnor? Medan manliga ärekränkningar hörde samman med dryckeskulturen på krogar och i allmänna dryckeslag eller vid slagsmål på landsvägarna förekom de kvinnliga ärekränkningarna i andra sammanhang. Oftast anges inte i vilken miljö ärekränkningen skett men då det framskymtar är det vanligtvis i kvin-

[446]Torna häradsrätt, 1802, ht nr 30.

nans vardagliga arbetsmiljö eller där hon befinner sig i något ärende. Det kan vara i hemmet, i köket, ute på betesmarken, på gatan, vid lerstrykning, vid arbetet i en torvmosse, vid fårtvätten eller under jullekarna.

När det gäller de underliggande konfliktorsakerna kan man urskilja tre dominerande kategorier:

Den **första kategorin** omfattar vardagslivets och jordbrukets realiteter: gräl om några får, om betalning för drycker, gräl mellan piga och husmor om hushållningen, bråk om bänkplats i kyrkan, om en husgavel, gräl vid återtagandet av en balja, om grisar som rymt, om beslagtagna kreatur och om svin som kommit in på annans gård.[447]

Den **andra kategorin** innefattar misstankar om stöld: någon förkommen sak, en stulen gris, stöld av gäss, stöld av garn samt anklagelse om att ha tagit mjölk.[448]

Den **tredje kategorin** innefattar misstankar om lösaktighet: en piga beskyller sin matmor för lösaktighet, en matmor misstänker pigan för hor med maken, matmor skäller sin gravida piga för hora, piga anklagar en hustru för hor, mer misstankar om hor, piga påstår att matmor begått hor med drängen, tvetydigt tal om en smedshustrus trohet, moderns misstanke att en flicka bedrivit otukt med hennes son.[449]

De första två kategorierna hade sina direkta motsvarigheter bland de manliga konfliktorsakerna. De underliggande konflikterna återspeglar jordbrukets vardagliga villkor där bristande tillsyn över djuren väcker förtret och både djur och saker tenderar att försvinna. Grannkvinnor som misstänks för att plocka till sig andras gäss, grisar eller garn som ligger ute till blekning, får sin plats i gemenskapen ifrågasatt. Den tredje kategorin, misstankar om lösaktighet, framstår dock som en specifikt kvinnlig underliggande konfliktorsak i ärekränkningsmålen. De många sexuella tillvitelserna var inte

[447]Exemplen återfinns i tur och ordning i Torna häradsrätts arkiv, domböcker ser AIa: 1692, nyårstinget nr 31; 1697, vt nr 60; 1801, st nr 32; 1804, ht nr 6; 1805, ht nr 25; 1806, ht nr 82; 1808, ht nr 40; 1808, ht nr 60; 1809, vt nr 60.

[448]Exemplen återfinns i tur och ordning i Torna häradsrätts arkiv, domböcker ser AIa: 1750, vt nr 24; 1755, st nr 61; 1803, ht nr 27; 1809, st nr 11; 1809, ht nr 64.

[449]Exemplen återfinns i tur och ordning i Torna häradsrätts arkiv, domböcker, ser AIa: 1700, vt 84; 1750, vt nr 21; 1802, ht nr 30; 1803, ht nr 32; 1806, vt nr 13; 1807, ht nr 27; 1808, vt nr 49.

enbart lösryckta eller formaliserade ärekränkningar. Ofta, men inte alltid, avspeglar de verkliga misstankar om osedlighet och dessa misstankar utslungades till sist som konkreta ärekränkande tillmälen.

Det kan vara intressant att titta på hur ärekränkningar kvinnor emellan såg ut. Återspeglade kvinnors kränkningar av varandra något speciellt i den kvinnliga sfären och fanns det särskilda egenskaper som kvinnor uppfattade som väsentliga hos varandra? Rättsfallen där en kvinna stämmer en annan kvinna är inte så många.[450] De ord som utslungats från en kvinna mot en annan kvinna är följande:

> Totalt 12 ord är av könskaraktär:
> hora i 4 fall, kona 3, taska 1, täfwa 1, ankl om hor 1, otrohet 1, otukt 1.
> Totalt 9 ord anspelar på stöld:
> tjuv/ankl om stöld 5, tjuvkona 2, mjölpåsekona 1, gåsagumpa 1 (stöld av gäss).
> Dessutom förekom vart och ett av följande ord en gång:
> sladderkona, kanalj, fyllemärr, och dubbelpiga.

Då en kvinna okvädade en annan kvinna innefattade ärekränkningen ofta en stämpling mot den sexuella hedern. Vi kan se att kvinnor bevakade varandras sedlighet och var med och upprätthöll de gällande normerna kring sexualiteten. Nästan lika vanligt förekommande var ord som stämplade kvinnan som tjuv. Ärekränkningar mellan kvinnor skiljer sig därmed inte nämnvärt från de ärekränkande ord som män riktade mot kvinnor. Kvinnans ära var konstruerad kring sexualiteten och för kvinnan, precis som för mannen, gällde att hon också måste respektera den privata äganderätten.

Varför blev kvinnans ära fastare knuten till sexualiteten än mannens? Jag uppfattar detta som ett tecken på en klar patriarkal struktur i samhället som ledde till att kvinnor definierades som könsvarelser och där kvinnans del i reproduktionen betonades mer än mannens. Detta synsätt underblåstes av reformationens ideologi vari den kvinnliga sfären konstruerades hårt kring rollen som maka och mor. Kenneth Johansson, som undersökt reformationens ideologiska program kring mannen och kvinnan, visar hur kvinnans sfär genom reformationen kom att förläggas till hushållet och gälla omvårdnad.

---

[450]I de tre undersökningsperioderna förekom följande mål där en kvinna stämmer en annan kvinna: Torna häradsrätts arkiv, domböcker, ser AIa: 1695, st nr 28; 1700, vt nr 84; 1750, vt nr 21; 1754, vt nr 21; 1754, ht nr 36; 1756, st nr 38; 1756, ht nr 26; 1757, vt nr 44; 1757, st nr 28; 1757, ht nr 47; 1759, ht nr 32; 1800, vt nr 70; 1801, st nr 32; 1802, ht nr 30; 1803, ht nr 27; 1803, ht nr 32; 1804, ht nr 88; 1807, ht nr 27; 1808, vt nr 49; 1808, st nr 68; 1809, vt nr 6; 1809, ht nr 64; 1809, ht nr 104.

Modern blev symbolen för kvinnan och det främsta kännetecknet på en god moder och ärbar kvinna var skötseln av hem och familj, man och barn. Varje skede av kvinnans liv kom samtidigt att definieras utifrån hennes relation till en närvarande eller frånvarande man; som dotter, maka eller änka. ”Genom att fixera kvinnan på detta sätt kunde såväl stora som små patriarker kontrollera det som av ålder betraktades som kvinnans största tillgång: förmågan att framföda barn.”[451]

6.5 DEN KVINNLIGA ÄRAN OCH BEGREPPET ”KVINNFOLKET”

Ärekränkningsmålen ger alltså en antydan om att den kvinnliga hedern var länkad till den sexuella hedern på ett annat sätt än den manliga. Att den manliga och kvinnliga sexualiteten delvis uppfattades olika återspeglas också i domböckernas lägersmålsfall. Detta är dock ingenting som sägs i klartext. Tvärtom utgick lagstiftningen ifrån att män och kvinnor skulle bedömas lika och straffas lika hårt fram till 1810. När man arbetar med domböckernas lägersmålsprocesser blir det ändå uppenbart att parterna, männen och kvinnorna, uppfattades olika. Själva kontexten avspeglar att det var så.

Jag skall inleda med att analysera ett begrepp som ständigt återkommer i källmaterialet, och som förefaller centralt för resonemanget om den kvinnliga hedern; nämligen begreppet ”kvinnfolket.” För en nutida läsare är ordets värdemässiga laddning inte uppenbar men uttrycket väckte min undran och jag har fortlöpande haft funderingar om vad det stod för.

Betecknade uttrycket en viss kategori kvinnor och i så fall vilken? Vad åsyftade den som delade ut epitetet och vad innebar det för den som fick det? Och vad föranledde att uttrycket slutligen kom ur bruk under 1700-talets senare del? Vi skall titta närmare på saken.

När jag gått igenom lägersmålsfallen från bondsocknen Everlöv i Skåne, stod det klart att kvinnorna som åtalades för lägersmål genomgående fick benämningen ”kvinnfolket.” Andra kvinnor som förekommer i domböckerna, t ex kvinnliga vittnen eller kvinnor som stod åtalade för andra typer av brott benämndes ”pigan,” ”hustrun,” ”änkan,” ”hushållerskan” eller dylikt, alltså benämningar som syftade på kvinnans civilstånd eller syssla. Begreppet ”kvinnfolket” förefaller ha varit vikt för kvinnor som blivit lägrade. Men vad stod det för, och vad kan vi dra för slutsatser av dess användning?

Var det så att de kvinnor, som benämndes kvinnfolk, utgjorde en speciell kategori kvinnor; prostituerade kvinnor eller kvinnor som utmärkt sig för att

[451]Kenneth Johansson, 1997. Se också Barbro Bergner 1997 om det kvinnliga dygdeidealet under 1600-talet.

ha levt ett särskilt osedligt liv i socknen? Var det sådana kvinnor som tämligen fritt stått till männens förfogande, som i rättens ögon var kvinnfolk?

Så kunde ha varit fallet, men en närmare kontroll ledde till andra slutsatser. Domböckernas benämning ”kvinnfolket” drabbade i själva verket urskiljningslöst kvinnor som stod åtalade för lägersmål. Den lägrade kvinnan kunde kallas för kvinnfolket oavsett om det var hennes första förseelse eller ej, och vad kanske är än mer förvånande, oavsett hennes sociala bakgrund. Det gjorde ingen skillnad om kvinnan var dotter till en fattig soldat eller till en välbärgad bonde. Det gjorde inte heller någon skillnad om kvinnan uppgav att lägersmannen var en okänd karl eller om hon tvärt om försvarade sin heder med att åberopa ett svårbevisat äktenskapslöfte. Förmildrande omständigheter tycks alltså ha saknat all betydelse. Benämningen blev densamma, kvinnfolket.[452]

Ett annat förhållande, som är värt att lägga märke till, är att den nedlåtande benämningen också tycks ha häftat vid kvinnans anhöriga, som kunde tilltalas som ”kvinnfolkets fader,” ”kvinnfolkets moder” osv. Det framgår av domboksprotokollen att den lägrade kvinnans anhöriga ofta drabbades av sådana nedsättande tilltal, varvid kvinnans snedsteg förefaller ha naggat hela familjens ära i kanten.[453] Kanske var det därför kvinnorna så ofta infann sig ensamma i rätten.

Vad man valde att benämna en lägrad kvinna vid domstolen var inte oväsentligt för kvinnan ifråga. Domstolsförhandlingarna var offentliga och vid tingets slut lästes domen upp högt för hela den församlade tingsmenigheten. När man vände hem från tinget var det alltså allmänt känt att kvinnan ifråga var att anse som ett ”kvinnfolk” och inte längre som en ärlig piga.

---

[452]Exempelvis kallas Bengta Månsdotter kvinnfolket då hon blivit förförd av korporal Hök i Hemmestorp trots att han upprättar ett förmånligt underhållskontrakt. Se Torna häradsrätt, 1751, ht nr 44. I målet 1752 vt nr 6, benämns Kristina Nilsdotter i Stora Rödde ”kvinnfolket,” samtidigt som dombokstexten säger:”betygandes att detta var deras första förseelse.” I målet 1753, st nr 2, benämns Boel Larsdotter ”kvinnfolket” trots att hon påstår att lägersmålet skett under äktenskapslöfte. Hanna Påhlsdotter hävdade att hon blivit våldtagen av en löjtnant men kallades ändå ”kvinnfolket” i målet 1713, ht nr 7. I den tidigaste undersökningsperioden, sen stormaktstid, benämndes lägrade kvinnor dock inte konsekvent för kvinnfolk i Torna härad.

[453]Se t ex Toran häradsrätts arkiv, domböcker ser AIa: 1753, vt nr 30; 1752, vt nr 26; 1766, ht nr 3; 1756, ht nr 23. När man i lagkommissionen till 1734 års lag diskuterade om en kvinna som gifte sig mot giftomannens vilja borde förlora sin arvsrätt, resonerade presidenten, Lindskiöld, i precis de här termerna: ”Där en dotter gifter sig med en ärlig karl,... är ej rätt, att hon skall därför mista arv, ty om hon gifter sig ärligen, **skämmer hon ingen familj som den lönskaläger gör.**” Förarbetena till Sveriges rikes lag 1686–1736. Band I s 171.

Ett annat välbevarat källmaterial som omnämner samma kvinnor är kyrkobokföringen. De lägrade kvinnorna förekommer både i dopböckerna som mödrar till oäkta barn, i absolutionslängderna och i kyrkoräkenskaperna på grund av lägersmålsböterna till kyrkan.[454] Vi kan konstatera att de kyrkliga längderna uppvisar samma mönster som domböckerna; en lägrad kvinna är inte längre en piga eller hushållerska, utan just ett ”kvinnfolk.” Vad prästen benämnde dessa kvinnor i dagligt tal finns inte upptecknat, men som vi skall se kan man misstänka att prästen använde benämningen ”kvinnfolket” även i andra sammanhang, till exempel vid lysning till äktenskap.

Det faktum att kvinnan efter lägersmålet fick en speciell benämning som följde henne och betecknade att hon blivit lägrad, måste betraktas som en stämpling. Uttrycket kvinnfolket avsåg kvinnans moraliska kvalitet och som gjorde det möjligt att dela in ogifta kvinnorna i två kategorier. Det fanns ärliga (orörda) pigor och det fanns kvinnfolk. Av allt att döma behövdes en speciell benämning för att uttrycka vad en kvinna var sedan hon inlåtit sig på ett lägersmål. Pigan, mamsellen eller hushållerskan Hanna, Anna eller Bengta, blev genom lägersmålet kvinnfolket Hanna, Anna eller Bengta. Den språkliga konventionen talar alltså för att en kvinna som blivit lägrad genomgick en förvandling, en transformering. Från att ha varit en kvinna utrustad med en ogift kvinnas kännetecken på ärbarhet, nämligen sexuell orördhet, blev hon genom lägersmålet ett ”kvinnfolk.” Av något skäl fann man det behövligt att reservera en speciell kvinnlig benämning för att beteckna en lägrad kvinna. Om vi jämför med annat samtida källmaterial så kunde vi se i kapitel 4 att även Tabellverket under 1700-talet hade en särskild kolumn för ”lägrade kvinnfolk.”

Om vi nu övergår till att betrakta de män som på motsvarande sätt var involverade i lägersmålsprocesserna uppenbarar sig en slående skillnad. I domböckerna benämns lägersmannen: drängen, soldaten, smeden, bonden, mjölnare osv.[455] Sak samma gäller i kyrkobokföringen. Vi kan bara konstatera att ingen manlig benämning reserverats för att beteckna den man som begått ett lägersmålsbrott. Eftersom språket är funktionellt kan vi anta att en sådan term skulle ha utvecklats om behovet funnits.

---

[454]Se Everlövs kyrkoarkiv, C:1, dopbok.

[455]Detta gäller i samtliga lägersmålsfall utan undantag. Inte ens en man som stod åtalad för tredje resan lönskaläge benämndes annat än drängen eller som det står i domboken 1763, ht nr 11, ”vid upprop av uppskjutna saken emot drängen Lars Jönsson och kvinnfolket Hanna Åkesdotter i Hemmestorp för begånget lägersmål, som av honom 3-dje gången skall vara förövat.” Hanna transformerades till”kvinnfolket” redan vid första resan, medan Lars förblev ”drängen.”

Vad kan vi då dra för slutsatser av denna begreppsanalys? I kyrkolagen gjordes ingen åtskillnad mellan män och kvinnor när det gällde sedlighetsbrotten, och i den världsliga lagstiftningen drabbades männen av dubbelt så höga bötesbelopp som kvinnan, men språkbruket som domare och präster använde sig av ger uttryck för något helt annat. Den lägrade kvinnan tycks ha genomgått en personlig förvandling från ärlig piga till kvinnfolk, medan lägersmannen, böterna till trots, i moraliskt hänseende tycks ha förblivit i stort sett den samma som tidigare. Denna transformering gör det begripligt att kvinnor var villiga att föra ärekränkningsprocesser vid tinget just vid påhopp på den sexuella äran.

Det sena 1700-talets reformer som avsåg att förbättra förförda kvinnors situation tog i första hand sikte på att slå vakt om kvinnans heder. I enlighet med 1778 års barnamordsplakat fick kvinnan inte längre tilltalas nedsättande, och inte klandras för sin handling av omgivningen, hon gavs rätten att föda barnet anonymt på annan ort osv. Dessutom blev det uttryckligen förbjudet att i offentliga handlingar, t ex vid lysning till äktenskap, kalla en lägrad kvinna för kvinnsperson, kona, fästekvinna eller på annat sätt utmärka henne som ”mindre ärlig.” I plakatet angavs också vad kvinnan i fortsättningen fick benämnas: piga, deja, hushållerska eller annat som inte syftade på lägersmålet.[456] Åtgärderna inriktades alltså i huvudsak på att förbättra det ideologiska klimatet för kvinnorna, snarare än på att förbättra deras materiella situation. Här framgår tydligt att samtiden tillmätte just språkbruket och ett värnande om kvinnans heder, stor betydelse. Genom en lagstadgad förändring av språkbruket ansåg man att kvinnans faktiska situation skulle kunna förbättras. Benämningen ”kvinnfolket,” som lägersmålet gav upphov till, fläckade kvinnans heder och ära, och samma heder och ära betraktades som viktig för kvinnorna.[457]

Utifrån det svenska domboksmaterialet har jag dragit slutsatsen att kvinnans förlust av ära i samband med lägersmålet bekräftades vid domstolen bland annat genom de nedsättande benämningar hon fick. Denna tolkning tycks inte vara självklar. Kunde kvinnorna också dra nytta av domstolsprocessen och använda processen till att upprätta sin ära?

---

[456]af Ugglas, 1794, s 149, Kungligt cirkulär den 17 oktober 1778. Se även Martin Bergman, 1996, om dödsstraffet och barnamordsdebatten. Ang följderna av Barnamordsplakatet se kapitel 4. Om barnamordsplakatets tillkomst och de rättsfilosofiska tankarna i tiden se Erik Anners, 1965.

[457]Även Jan Sundin finner i sin stora undersökning, att domstolarna ofta fram till 1790 gav kvinnorna förklenande titlar i lägersmålsprocesserna. Se Jan Sundin, 1991

För franskt vidkommande har Arlette Farge tolkat domstolsförhandlingen som en väg för kvinnorna att återupprätta sin ära. Genom långa och detaljerade berättelser om hur mannen förlett henne kunde hon vinna omgivningens sympati och visa att hon inte var en lättfärdig kvinna.[458] Även i den norska forskningen om utomäktenskaplig sexualitet har Kari Telste menat att kvinnor ibland under 1600-talet kunde använda domstolsprocessen som en möjlig väg att återupprätta sin ära.[459] Genom att driva en mökränkningsprocess mot mannen, där det blev fastställt att han lovat henne äktenskap och var skyldig att ekonomiskt gottgöra henne, återupprättade hon sin ära, och den ekonomiska ersättningen (kallad hemgift) ökade hennes möjlighet att bli gift och slippa ligga familjen till last. (I Norge presumerades ett äktenskapslöfte vid mökränkning, så ej i Sverige.) Telste konstaterar att

> ”Aeresbegrepet står derfor sentralt i mökrenkelsessakene. En pikes aera var knyttet til hennes kjönnsmoral. Siden almuen måtte bekrefte at hun hadde vaert en 'aerlig Pige' på bygdetinget, var det av avgjörende betydning å ha et godt rykte. Dette kan vaere en grunn til at det totalt sett var så få ugifte mödre som reiste mökrenkelsessak. Sannsynligvis skulle det ikke store feiltrinnene til för ryktene begynte å gå.”[460]

Telste finner också att det inte ställdes lika stränga krav på mannen. Att mannen tidigare blivit dömd för lösaktighet betydde ingenting för synen på hans ärlighet.[461] Kari Telste finner alltså, i likhet med resultaten från Torna härad, att föreställningar kring kvinnors heder och ära var kopplade till en sexuell heder på ett sätt som inte hade någon omedelbar motsvarighet i den manliga sfären.

Även Björn Furuhagen menar, inspirerad av Telste, att kvinnor som åtalats för lönskaläge återupprättade sin ära i rättsprocessen genom att åberopa äktenskapslöfte. Genom äktenskapslöftet visade kvinnorna att de bara handlat på vedertaget sätt – nämligen att de efter löfte om äktenskap inlett det sexuella samlivet.[462]

Hur ska vi tolka de åberopade äktenskapslöftena? Var dessa som Furuhagen menar kvinnans möjlighet att visa att hon egentligen var lika ärbar som andra kvinnor, och att mannen lovat henne runt men hållit tunt? Äktenskapslöfte i kombination med samlag var en bindande handling enligt lagen och mannen var skyldig att fullborda löftet med äktenskap. Om

---

[458]Arlette Farge, 1989, s 35 ff.

[459]Kari Telste, 1991, samt Telste, 1993, kapitel 6.

[460]Kari Telste, 1991.

[461]Kari Telste, 1991.

[462]Björn Furuhagen, 1996, s 173 ff. Furuhagen har analyserat 64 lägersmålsfall från 1700-talet och i drygt vart fjärde fall åberopade kvinnan ett äktenskapslöfte.

kvinnan kunde bevisa äktenskapslöftet fick hon alltså upprättelse och kunde framtvinga ett äktenskap med domstolens hjälp eller tilldömas giftorätt. Men hur skulle ett löfte vara utformat för att ha denna rättsliga verkan? Det fanns inget explicit formkrav i lagen, men i verkligheten måste alla påståenden vara bevisbara – dvs det borde finnas vittnen till löftet eller till att mannen på något sätt visat sin intention att ingå äktenskap. Generellt skulle inte löften och trolovningar vara hemliga utan offentliga, bevittnade handlingar. Löften givna på tu man hand saknade allt egentligt värde och det måste parterna ha varit medvetna om. Det ligger onekligen en intressant spänning i de här målen. Enligt lagen skulle äktenskapslöfte med samlag leda över till vigsel och äktenskap och kvinnan spelade på denna regel. Men om hon inte vann målet, om hon inte kunde lägga fram några bevis – hade hon då vunnit något på att åberopa löftet? Att sprida ut rykten och påståenden om andra utan bevis, uppfattades inte i något annat sammanhang som hedervärt, och det är väl frågan om det uppfattades mer positivt här.

Anne Aune som studerat lägersmål i Norge under 1700-talet fann inga tecken på att kvinnorna längre kunde använda processen till upprättelse. I stället uteblev de flesta från rättegången och dömdes i sin frånvaro.[463]

I min genomgång av ca 500 lägersmål i Torna härad 1688–1880 har jag inte funnit några säkra tecken på att kvinnorna själva kunde använda domstolen för att upprätta sin ära i lägersmålsprocesserna. Åberopade äktenskapslöften förekommer i en förhållandevis liten andel av målen, i mindre än tio procent, och de drevs sällan eller aldrig i bevis. Sin ära upprätthöll kvinnorna snarare genom att undvika den typ av uppmärksamhet som lägersmålsprocesserna förknippades med. Det gällde för kvinnorna att föregripa rykten om utomäktenskaplig sexualitet och detta gjorde de i ärekränkningsmålen – där rätten slog fast att de var ”ärliga” pigor och hustrur.

6.6 KVINNOR MED MER ELLER MINDRE HEDER

Som vi sett fick lägrade kvinnor, så länge det var tillåtet, nedsättande benämningar av den lokala överheten, domarna och prästerna. Kan vi utifrån detta anta att den kvinnliga ärbarheten var lika för samtliga kvinnor? Om vi tittar på den äldre lagstiftningen kan vi se att så inte var fallet.

Enligt Landslagen skulle den man som lägrat en kvinna som var ”mö av laggift säng,” böta 40 marker, vilket var en synnerligen hög summa. Om kvinnan däremot var född utom äktenskapet men mö, slapp mannen undan

[463]Anne Aune, 1994.

med 20 marker.[464] Det visar sig alltså att den lagstiftning som föregick 1734 års lag uppställde olika straff för lägersmannen beroende på vilken kvinna han förfört. Samma brottsliga handling blev mer eller mindre grov beroende på vem kvinnan var, eller, vilket jag tycker är en rimlig tolkning, beroende på hur mycket heder kvinnan varit utrustad med före lägersmålet. Mannens brott tycks ha bestått av två delar, för det första att han haft utomäktenskapligt sexuellt umgänge, vilket alltid var förkastligt, och för det andra att han skadat en kvinnas heder, med allt vad det kunde innebära för henne själv och för hennes närmaste. Om en man förfört en hedervärd kvinna blev straffet också mycket hårt. En kvinna som var född utom äktenskapet var dock redan från början mindre hedervärd, även om hon var mö, och mannens brott kunde därmed betraktas som mindre grovt.

Men det fanns också en annan kategori lägersmål som domstolarna hade att ta ställning till, nämligen de fall där kvinnan inte var en mö över huvud taget. Det fanns inget egentligt lagrum att döma efter i Landslagen, och de fåtaliga undersökningar som gjorts pekar på att domstolarnas praxis varierat något. I uppsatsen ”Den gamla goda tiden” visar Eva Österberg hur straffen för sedlighetsbrotten i praxis skärps under 1600-talet i förhållande till 1500-talet. Mitt syfte här är förvisso ett annat, men undersökningen visar att de lägersmålsfall som gällde kvinna som inte var mö på 1500-talet i undersökningsområdet Långhundra aldrig bestraffades med mer än 3 marker. I ett annat område, Vendel, blev straffet på 1600-talet ofta 20 marker.[465] Om man jämför med praxisen i Gävle stad på 1630-talet finner man att böterna där, för att förföra en redan lägrad kvinna, endast uppgick till 6 marker.[466] Hur domstolarna dömde varierade, som vi kan se, i praxis – men mannens böter kunde i de här fallen reduceras till en bråkdel, jämfört med om kvinnan var oskuld. En kvinna som redan tidigare begått lägersmål hade givetvis ingen sexuell heder kvar att förlora, och mannens straff anpassades därefter.

Motsvarande paragraf i stadslagen har inte med den här differentieringen i straffsatsen, men säger i stället i klartext vad lägersmålen handlade om. ”Den som lockar någons dotter som är mö, eller hans fränka, så att hon blir skämd till sin kvinnliga heder” etc.[467]

---

[464]Sveriges rikes landslag, GB III ”Vilken som lockar och lägrar mans dotter är hon mö av laggift säng, böte den det gjorde 40 marker till treskiftes, fadern kungen och häradet. Utan han tager kona till äkta, vari de sak hans halva mindre, till treskiftes. Är hon frillobarn och mö böte den som lockade 20 marker.”

[465]Eva Österberg, 1982.

[466]Gävle stads dombok, 1631–1639, s 67 och 176. Skälet till att jag jämför med just Gävle stad är att domboken finns i tryck och innehåller ett behändigt register.

[467]Åke Holmbäck & Elias Wessén, Magnus Erikssons stadslag, GB III s 39.

I den senare lagstiftningen, 1734 års lag, blev det oväsentligt vilken kvinna mannen förfört, straffet blev det samma.[468] Genom att kyrkans föreställningar kring synden slog igenom i den världsliga lagstiftningen, blev det enbart den sexuella handlingen som kom att bestraffas, inte kvinnans kränkta heder.[469] Att lägersmålen ändå både före och efter 1734 års lag ansågs medföra en förlust av hedern för kvinnans del framgår klart; under Landslagens tid direkt genom en tolkning av själva lagen och rättspraxis, och för tiden efter 1734 års lags ikraftträdande, genom språkbruket vid domstolarna och i kyrkoböckerna.

I den äldre lagstiftningen och i rättspraxis kring lägersmålen, framträder således en tydlig koppling mellan kvinnans sexualitet och hennes heder, men den äldre lagstiftningen ger också en antydan om att det kvinnliga hedersbegreppet indirekt var länkat till kvinnans roll vid egendomsöverföringen. Den man som förfört en kvinna född utom äktenskapet, slapp undan med halverade böter. Hon hade antagligen mindre heder än en kvinna född inom äktenskapet. Samtidigt vet vi att en kvinna född utom äktenskapet saknade arvsrätt och stod utanför släktskapssystemet. En kvinna född utom äktenskapet förmedlade ingen egendom, hon var i regel egendomslös.

Bilden kan kompletteras med föreställningarna om äktenskapet och om den gifta kvinnan. Förhållandet att man arbetade på ett nytt lagverk under femtioårsperioden 1686–1734, medför det positiva att vi fått ett utomordentligt värdefullt källmaterial i form av lagberedningens diskussionsprotokoll och remissinstansernas utlåtanden över olika lagförslag. Diskussionerna kring lagstiftningen avslöjar betydligt mer om samtidens normer och värderingar än de fåordiga paragrafer arbetet utmynnade i.

En viktig fråga för lagberedningen att ta ställning till gällde straffet för horsbrotten. Skulle män och kvinnor straffas lika hårt vid äktenskapsbrott, och var mannens och kvinnans brott över huvud taget av samma slag? 1734 års lag gör förvisso ingen skillnad mellan män och kvinnor som begått äktenskapsbrott, men i diskussionen i lagberedningen var man oeniga. Motiven för differentierade straff gick ut på att kvinnan genom sin otrohet samtidigt gjorde sig skyldig till bedrägeri och stöld från mannen och hans rätta arvingar.[470] Det var gamla välkända tankegångar och vi återfinner dem klart formulerade i en bok om äktenskapet hundra år tidigare:

> ”Otrohet mot man eller kvinna i äktenskap kallar jag hor. Mannens synd är större inför Gud, ty mannen är kvinnans huvud, och han förleder en annan att synda med sig.

---

[468]Genom en kunglig förordning 1683 upphävdes mökränkningsparagrafen. Därefter spelade det ingen roll om kvinnan varit oskuld eller ej.

[469]Ang kyrkans ökade inflytande se Eva Österberg, 1982, och Jan Sundin, 1992.

[470]Förarbetena till Sveriges rikes lag 1686–1736, band I, s 225.

> Kvinnans synd är större hos människorna, för att hon genom sitt horeri, om hon blir fruktsam, avhänder egendomen från de rätta arvingarna till sina horbarn, genom att begå hor sviker hon sin man och för främmande arvingar till hans egendom.”[471]

Som vi kan se ledde mäns och kvinnors skilda roller vid reproduktionen till vittgående konsekvenser för synen på manligt och kvinnligt beteende. Som mor till de blivande arvingarna måste kvinnans sexualitet kringgärdas, och den kvinna som inte var sexuellt tillförlitlig utgjorde en risk vid egendomsöverföringen.

För vissa kvinnor förefaller den sexuella hedern ha varit viktigare än för andra. Jag har uteslutande arbetat med den grupp kvinnor som förlorade sin heder, men i kyrkoböckerna stöter man även på deras motsatser, kvinnor utrustade med osedvanligt mycket heder. I lysningsboken kallas klockarens dotter ”dygdesamma jungfrun” och den kvinna som gifte sig med inspektorn på Skönabäck kallades ”dygdädla jungfrun.”[472] Även kyrkoherdens egen blivande hustru benämndes ”dygdädla jungfrun.” Benämningarna tycks vara uttryck för just kvinnans sexuella heder, samtidigt som de markerar samhällsklass.

Hur förhöll det sig då med kvinnors sexuella ära i de allra högsta samhällsskikten? I nästa avsnitt ”Ära, kön och börd” tar jag upp ett tema som inte handlar om den agrara befolkningens värderingar. Skälet för att ändå ta med bördsäran i detta sammanhang är att visa hur föreställningen om den kvinnlig sexualiteten och äran var inskriven i vitt skilda kontexter på samtliga nivåer i samhället.

6.7 ÄRA, KÖN OCH BÖRD

Undersökningar av den utomäktenskapliga sexualiteten visar att det främst var samhällets lägst placerade individer som bröt mot normerna (se kapitel 5). Av skäl som diskuterats utförligt ovan slöt besuttna kvinnor upp bakom den strikta sexualmoralen. Föreställningar om den kvinnliga hedern och äran blev viktiga vägledare för kvinnligt sexuellt beteende. Det finns tyvärr ingen empirisk forskning kring de högre samhällsskiktens syn på den egna sexualiteten i det äldre svenska samhället, att bygga framställningen på. Därmed kommer detta delkapitel enbart att bygga på mer lättillgängligt normativt material.

---

[471]N Hemmingssön ”Om ectenskab” 1572, s 346–47. Citatet hämtat från Troels-Lund, 1969, s 533 och översatt.

[472]Everlövs kyrkoarkiv, E:2, lysningsbok, 1852, 1854 och 1859.

Det tidigmoderna Sverige var inget homogent eller jämlikt samhälle utan ett samhälle starkt präglat av hierarkiskt tänkande, där människor ingick i skilda stånd med skilda rättigheter och skyldigheter. Adeln skulle värja landet, prästerna föra ut religionen, borgerskapet driva handel och hantverk och bondeståndet föda landet. Uppdelningen i stånd var på en gång en funktionsuppdelning och en hierarki och därmed kom många av tidens tankar att kretsa kring börden. De olika funktionerna till trots återfinns tanken att den kvinnliga äran var länkad till sexualiteten i samtliga stånd. De högst uppsatta kvinnorna hade mest ära att försvara och tradera och kraven på ett ärbart beteende blev därmed större på dem än på andra kvinnor. Den kvinna som besatt mest ära hade samtidigt mest ära att förlora.

Under stormaktstiden föll det sig naturligt att i detalj försöka reglera så privata sidor av livet som hur många gäster var och en fick bjuda på bröllop och begravningar, hur många rätter man fick servera och hur länge en fest fick pågå. Detta framgår av åtskilliga förordningar som producerades under 1600-talet. Men det föll sig också lika naturligt att reglerna skulle vara olika utformade för de olika ståndеn. Sådana förordningar hade till syfte att motverka slöseri och förhindra att pengar strömmade ut ur landet genom en ohejdad lyxkonsumtion. Dessa överflödsförordningar, som manade till sparsamhet och slog vakt om rikshushållningen, avslöjar ett helt tankesystem uppbyggt kring börden. Börden motiverade i sig skilda livsvanor, samtidigt som skillnaderna i livsstilen underblåste börden, befäste den och gjorde den synlig.[473]

Förordningarna handlade om materiella betingelser, att få gå klädd i siden, silver och guld – eller å andra sidan – att inte få göra det. Att få bjuda sina vänner på vin och konfekt eller att vara förbjuden att göra detsamma. Men ståndsskillnaderna handlade även om mer subtila skillnader som anknöt till ståndens varierande grad av heder och ära.

Privilegierna för det svenska ridderskapet och adeln utfärdade den 7 maj 1622 får illustrera tidens tankar i det här avseendet. Det innehöll inte vad man brukar förknippa med privilegier i betydelsen förmåner, utan snarare förhållningsorder till landets högsta stånd att rätta sig efter i framtiden. Här handlade det om föreställningar som var nära förknippade med varandra och sammanvävda på ett sådant sätt att de knappast går att hålla isär. Det handlar om börden och vad den påbjöd när det gällde sedlighet och moral, ära och he-

[473]Schmedeman, 1706. Ang adelns lyxkonsumtion se Margareta Revera, 1984 och Peter Englund, 1989, kapitel 4.

der, och på ett konkret plan handlade det om äktenskapsallianser och arvsbestämmelser.

I inledningsorden till 1622 års privilegieskrift talas om ”ära och dygd” och om att hålla ridderskapet och adeln ”rent och obefläckat”.[474] Målet skulle uppnås genom att man i framtiden förhindrade giftermål mellan frälsepersoner och ofrälse, alltså ett resonemang som tog sin utgångspunkt i föreställningar om kvalitativa skillnader mellan medlemmarna i de olika stånden. Genom ofrälse gifte blev adeln oren, och äran och dygden var förbundna med börden. Om någon adlig änka eller jungfru gifte sig med en ofrälse man skulle hon enligt privilegierna mista ”sitt gods och allt fast arv” till närmaste släktingar. Adelskvinnans barn avlade med en ofrälse man ärvde alltså ingenting efter sin adliga släkt. Härigenom skars kvinnorna av från sitt adelsskap om de gifte sig utanför sitt stånd och innehavet av egendom blev villkorat.

Men 1622 års privilegier tog inte enbart sikte på att förhindra allianser mellan frälse och ofrälse. En annan viktig aspekt var att förhindra att adliga flickor gifte sig utan tillstånd från sin giftoman.[475] Om en adlig jungfru gifte sig med en frälseman, men mot sin målsmans vilja, miste hon dock inte arvsrätten. Däremot drabbades hon av andra reprimander. Sanktionens utformning är intressant i sig. Dels bestod den av en ekonomisk del, dels av ett skamstraff som skulle utgöra en bestående fläck på hennes ära. Paret skulle böta två års ränta från sina jordegendomar till närmaste hospital. Beträffande kvinnan säger privilegierna dessutom att: ”samma frälse kvinna have aldrig rätt och våld / att komma uti något adligt bröllop eller barnsöl / och eljest uti det gemena leverne vara skjuten nedan före alla andra adels fruar.”[476]

Det är anmärkningsvärt att det just var kvinnan och inte mannen som fick bära det tyngsta straffet för det felaktigt ingångna äktenskapet. Genom ett felsteg på ett område som angränsade till sexualiteten och där kvinnan satt sig upp mot den patriarkala ordningen blev adelskvinnan märkt för all framtid som mindre ärbar. Här verkar textförfattaren primärt ha vänt sig till ståndets kvinnor. Det var dessa man skulle avskräcka från att ingå allianser på egen hand och den kvinna som bröt mot släktens rätt till kontroll straffades med att mista sin heder och sin rang.

Privilegieskriften behandlade också fallen med adelskvinnor som inlät sig i lösa sexuella relationer.

---

[474]Schmedeman, 1706, s 217.
[475]Schmedeman, 1706, s 217.
[476]Ibid.

”Låter någon änka / jungfru eller mö / lägra sig av frälse eller ofrälse man / have förbrutet sitt jordagods under närmaste arvingar / och bliver aldrig liden i adliga samkväm”[477]

Om en adelsflicka inte upprätthöll sin sexuella ära skulle hon förlora sitt godsinnehav och dessutom miste hon rätten att vistas bland andra män och kvinnor inom det egna ståndet. Om regeln tillämpades i hela dess stränghet blev fallet avgrundsdjupt för adelskvinnan.

Även om 1622 års privilegieskrift är ett dokument tillkommet ovanifrån kan inte dess innehåll ha tett sig fullkomligt främmande för den samhällsklass vars beteende det avsåg att reglera. För stormaktstidens ridderskap och adel bör det ha rått konsensus om att ståndets kvinnor skulle värna om sin sexuella heder.

Även adliga mäns äktenskap reglerades i 1622 års adelsprivilegier och även här värnade man om att adelsmän inte längre skulle gifta sig utanför det egna ståndet. Sådant ansågs inte gagna vördnaden för ståndet och dess goda rykte. Men den adelsman som gifte sig med en ofrälse kvinna förlorade inte själv sitt adelsskap och någon förlust av rangen i umgänget föreskrev inte privilegierna. De som drabbades var i stället de barn adelsmannen avlade med den ofrälse kvinnan. Dessa skulle varken betraktas som adelsmän eller få adlig frihet och arv.

Av 1622 års privilegier kan man utläsa att när det gällde äktenskapsallianser borde adel gifta sig med adel och när det gällde adelskvinnorna var det särskilt viktigt att de iakttog de regler som gällde för kvinnors äktenskap och avhöll sig från all sexualitet utanför äktenskapets gränser. De här tankarna framstår i viss mån som tidstypiska. I Christian V:s Norske lov från 1687 återfinner man samma synsätt, även om Norge inte hade ridderskap och adel. Här gick man ännu längre när det gällde fördömandet av högreståndskvinnor som haft förbjudet sexuellt umgänge.

”Låter någon förnäm mans änka, eller dotter, i vad stånd de är uti, andligt eller världsligt, sig i oära beligga, då må hennes Vaerge [målsman], så framt han och närmaste fränder inte henne vill benåda, henne strax taga, och fängsligt låta insätta och förvara i hennes livs tid, och allt hennes gods till sig anamma, och det alltsammans njuta och behålla, så länge han henne så i fängelse och förvar hållandes vorde; Dock när hon dör, skall hennes gods strax igen komma till hennes närmaste och rätta arvingar, eller äkta barn; och vem i så motto beligger någon förnäm mans änka, eller dotter, då skall han

[477]Schmedeman, 1706, s 217 f.

aktas som mindre man, med mindre han henne med hennes och hennes målsmans och fränders vilja och samtycke äktar."[478]

Den norska lagstiftningen var därmed strängare än den svenska. Den högreståndsflicka som lät sig förföras kunde med stöd i lagen hållas i fängsligt förvar resten av sitt liv, död för världen. Hon hade förverkat alla rättigheter och hennes egendom kunde brukas av hennes anhöriga som om hon inte längre existerade. Men det var upp till de anhöriga att tillämpa lagregeln, eller låta bli.

Så såg den skrivna normen ut i tidigt 1600-tal, men hur dessa regler tillämpades i verkligheten har inte varit föremål för någon undersökning. Att ståndscirkulationen var omfattande under stormaktstiden visar den omfattande nyadlingen. Trots adelsprivilegiernas utformning tycks det inte ha varit någon självklarhet att t ex en adelskvinna som äktat en ofrälse man skulle förlora sitt arv. Ett fall från Svea hovrätt 1649 visar att adelns representanter i hovrätten försökte upprätthålla regeln, men att de ofrälse representanterna motsatte sig detta. Den avlidne adelsmannen Per Gyllenaxs döttrar hade gift sig utanför sitt stånd. De tre adliga assessorer som närvarade i hovrätten, menade att döttrarna genom sina giftermål förlorat arvsrätten, medan de sju ofrälse representanterna intog den motsatta ståndpunkten. Den adlige assessorn Creutz yttrade då att "när en ignobilis tager någon utav adeln till hustru, aktas hon liksom en sköka och njuter samma rätt".[479]

Vi kan se att bördsäran verkade förstärkande på de generella föreställningarna om kvinnans sexuella ära som fanns i samhället. Kvinnor med mycket ära att bära och tradera konfronterades med skärpta krav på sexuell dygd. För andra befolkningsskikt kan visionen om bördsära och kvinnlig sexuell dygd ha verkat inspirerande. Sedligheten blev ett tecken på förfining.

Vi finner att den sexuella äran var viktig för alla kvinnor i ståndssamhället. Ingen kvinna var så hög att hon kunde bortse från, eller ställa sig över, den sexuella ärbarheten och knappast någon var så lågt placerad i samhället att den sexuella äran saknade betydelse. Björn Furuhagen har en träffande formulering om äran i det äldre samhället som får avsluta kapitlet: "Även om samhället var hierarkiskt med stora skillnader i status och materiella tillgångar, hade nästan alla – utifrån sin roll en fullvärdig heder att försvara."[480]

---

[478]Kong Christian den femtes norske lov, 15de april 1687, s 255.

[479]Målet behandlades i Svea hovrätt den 9 maj 1649 men är här citerat från Hans Andersson, 1994, s 58.

[480]Björn Furuhagen, 1996, s 155.

6.9 SAMMANFATTNING

När vi studerar den manliga respektive den kvinnliga äran kan vi se att de delvis var konstruerade på olika sätt. Den manliga äran var en känslig sak som männen bevakade noga. Att försvara äran vid tinget var också en i första hand manlig handling. Detta speglar det allmänna draget att tinget främst var ett manligt forum, men kanske också det faktum att förlorad ära medförde förlorad rättskapacitet. Denna rättskapacitet, att vara ”tingsbär”, var central i den manliga sfären. Mannens roll som myndig representant för sig själv, för sin familj och sitt hushåll gjorde hans ära viktig. Utan ära blev hans ord och löften verkningslösa. Dessutom förlorade den ärelösa mannen rätten att delta i kollektiva sammankomster och beslutsprocesser. Han miste sin plats bland byamännen eller sockenmännen. Detta kom till symboliskt uttryck i dryckesritualen, där han inte längre fick delta.

Ifrågasättandet av äran skedde formelartat, och de mest skiftande konfliktorsaker kunde utmynna i samma ärekränkande ord. Genom att kalla en man för tjuv och skälm markerade man att mannen ifråga inte hörde hemma i den kollektiva gemenskapen. Tjuv och skälm svarade tillsammans för 67% av okvädningsorden riktade mot man.

Ärekränkningen var ofta ett uttryck för irritation som hade sin grund i jordbrukets vardagsvillkor. Mannen slarvade t ex med att hålla sina djur borta från grannarnas grödor, eller försåg sig allt för vidlyftigt med grannarnas hö. I en värld där djuren gick sammanblandade på allmänningen och där ägogränserna inte alltid var klara uppstod lätt konflikter och misstroende. Den manliga äran handlade till stor del om att inte kränka andras rätt i det vardagliga livets sysslor och att visa respekt för andras egendom. Mer sofistikerad än så framtonar sällan den manliga äran i Torna härad.

Undersökningen visar att kvinnor inte alls var lika benägna som män att försvara sin ära offentligt vid tinget. Endast 24% av ärekränkningsmålen gällde kvinnors ära. Dock råder det ingen tvekan om att kvinnor hade både den formella och reella kompetensen att försvara sin ära och att deras ord hade förmåga att skada andras ära. Det var framför allt genom sexuella tillvitelser man angrep en kvinnas ära. 52% av de kränkande orden innefattade sexuella stickord och detta mönster framstår som könsspecifikt. Det könsöverskridande ordet var tjuv och 21% av orden riktade mot kvinna var av denna innebörd. Gifta kvinnor som blivit okvädade försvarades i 50% av fallen av sin make. Det var inom äktenskapet som målsmanskapet hade någon reell innebörd. Ogifta kvinnor försvarade däremot sin ära på egen hand och agerade som självständiga aktörer. När det gäller de underliggande

konfliktorsakerna kan man urskilja tre kategorier. De två första återfanns även i de manliga ärekränkningsfallen och emanerade ur jordbrukets vardagsgöromål eller från misstankar om stöld. Den tredje kategorin framstår däremot som könsspecifik och hade sin grund i misstankar om lösaktighet. Kvinnlig sexualitet utanför äktenskapet tolererades varken av män eller kvinnor. Den kvinnliga äran framstår som länkad till sexualiteten på ett sätt som saknade motsvarighet i den manliga sfären. Detta återspeglar den patriarkala strukturen i det äldre agrarsamhället. Samtidigt kan vi se att den kvinnliga ärans konstruktion som i första hand personlig och inte släktrelaterad, där ogifta kvinnor tilläts svara för sig själva, medförde en stor handlings- och rörelsefrihet för unga kvinnor. Denna självständighet, som svarade upp mot jordbrukets arbetskraftsbehov, modifierade i praktiken den lutherska patriarkala ideologin.

7. KVINNORNA OCH KYRKAN

I detta kapitel kommer kyrkans inflytande över sexualmoralen att diskuteras. Framställningen består av två huvuddelar:

I den **första delen** kommer kyrkans roll i samhället, dess position och status att diskuteras. Den övergripande frågan här gäller hur kyrkan skall uppfattas; som en del av statsmaktens byråkrati och ett lydigt redskap för statens maktutövning och kontroll – eller som en någorlunda autonom kraft i samhället, kapabel att driva en egen ideologisk linje? Här resoneras också kring hur kyrkans sexualmoral skall uppfattas: som en del i en enhetskultur skapad under interaktion (mellan stat–kyrka–befolkning) eller som en ideologi påbjuden av överheten?

Den **andra delen** behandlar kvinnornas rent konkreta relation till kyrkan. I vilka situationer synliggjordes kyrkans sexualmoral för kvinnorna i praktiken? Vilka redskap förfogade kyrkan över för att styra kvinnors sexuella beteende? Och hur visualiserades denna moral i den kyrkliga ritualen? I vilken utsträckning bidrog kyrkan genom sina ceremonier till genusrelationens utformning?

Här granskas tre religiösa ritualer av utomordentlig betydelse, nämligen vigseln, skriften/absolutionen och kyrktagningen.

Vid *vigseln* förfogade kyrkan över ett effektivt medel att skilja ut icke ärbara kvinnor från andra. Enligt kyrkolagen fick endast orörda brudar bära ”kyska brudars skrud”.[481] Denna uppenbart stigmatiserande regel försvann först 1915.

Vid *skriften/absolutionen* fick den ogifta modern ett skarpt förmaningstal av prästen. Detta skedde inför hela församlingen fram till 1741, och enskilt inför två vittnen därefter. Denna absolution var lagstadgad fram till 1855 men avskaffades som inomkyrkligt korrektionsmedel först 1918.

Vid *kyrktagningen*, den tacksägelseritual som skedde ca sex veckor efter förlossningen, skilde kyrkan ut ogifta mödrar och trolovade mödrar som inte hunnit fullborda äktenskapet med vigsel.

Dessa tre ceremonier, vigseln, skriften/absolutionen och kyrktagningen framstår som verkningsfulla pedagogiska redskap, där kyrkan markerade sin sexualmoral gentemot kvinnorna.

---

[481]Kyrkolag, 1686, 15:22.

7.1 KYRKANS POSITION SOM IDEOLOGISK FÖRMEDLARE

Kyrkans inflytande över individernas tankar och handlingar i moralfrågor är viktigt att beakta när man studerar den utomäktenskapliga sexualiteten och synen på äktenskap och samlevnad i det svenska agrarsamhället. Samtidigt är det ofta vanskligt att mer exakt avgöra i vilken utsträckning kyrkans moraluppfattning vann gehör och fick genomslag hos befolkningens flertal. Jag förutsätter inte ett ensidigt inflytande från kyrka till allmoge utan utgår från ståndpunkten att det föreligger ett utbyte av tankar, och en anpassning från båda sidor, till något som åtminstone till viss del kan beskrivas som ömsesidig värdepåverkan. Både kyrkan och allmogen ingick i och skapade den förhärskande kulturen, nära integrerade och sammanvävda till en helhet. I denna helhet utgjorde allmogen församlingen – och församlingen var kyrkans organisatoriska fundament.

De frågor som aktualiseras gäller vilket inflytande kyrkan hade på samhällets moraluppfattning och på bland annat lagstiftningen kring sexualiteten.

I forskningen kring den utomäktenskapliga sexualiteten framställs vanligtvis det sena 1500-talet och i synnerhet 1600-talet som en nydanande tid. Utgångspunkten är statens ökade intresse att bestraffa den utomäktenskapliga sexualiteten. 1600-talet och större delen av 1700-talet har i forskningen också kommit att betraktas som den period då i synnerhet kvinnorna drabbades hårt av en exceptionellt sträng sexualmoral på ett sätt som saknade tidigare motsvarighet (se kapitel 2).

Utvecklingen i riktning mot ett ökat personligt straffrättsligt ansvar för kvinnorna har diskuterats i den senaste tidens forskning. Så har Marja Taussi Sjöberg tolkat kvinnornas ökade straffmyndighet i sexualmålen under 1600-talet som en konsekvens av statens strävan efter ökad makt på ätternas bekostnad. Kyrkans roll i sammanhanget diskuteras inte.[482]

En annan ståndpunkt intar Jan Sundin i *För Gud, folket och staten*. Han betonar, i det här sammanhanget, hur statens och kyrkans intentioner i form av statlig pragmatism och religiös nit under 1600-talet kom att sammanfalla i tid och rum till en strikt sexualmoral som innefattade en ökad kontroll över individernas sexualmoral. Denna strävan kom i första hand att innebära en markant försämring för kvinnornas del, som ju tidigare oftast inte personligen straffats vid mökränkning. Kvinnorna blev, i enlighet med kyrkans önskan om att var och en personligen skulle straffas för sin synd, straffrättsligt

[482]Marja Taussi Sjöberg, 1992b och 1996.

ansvariga. Även om detta innebar ett avsteg från ett äldre patriarkalt synsätt framstår det knappast som en positiv förändring för kvinnornas del.[483]

Statsmaktens konsolidering under efterreformationstiden betonas alltså alltid i historiska framställningar. Kyrkan nämns vanligtvis som en viktig faktor, men dock som en osjälvständig sådan och snarast som ett redskap i den statliga maktens tjänst. Kyrkans lära blir det verktyg statsmakten använder för att genomdriva sin politik – som i grunden är pragmatisk. Taussi Sjöberg nämner över huvud taget inte kyrkan som en faktor i förklaringsmodellen; den skyms helt bakom statens intressen.

Vilken var då kyrkans ställning i Sverige efter reformationen?

7.1.1 KYRKAN I STORMAKTSTIDEN

Fram till reformationen hade kyrkan och dess organisation utgjort en mer självständig makt åtskild från staten. Detta förhållande ändrades genom reformationen då kyrkan blev nationell med kungen som högsta beslutsfattare och beskyddare.

Efter hand utvecklades en *religiöst grundad ideologi* som legitimerade den nya kyrkliga organisationen och relationen mellan statsmakten (överheten /regenten) och kyrkan. Samma ideologi har fått kyrkan att framstå som osjälvständig i förhållande till statsmakten. En viktig del av denna ideologi kom till uttryck i kyrkans livliga och engagerade propaganda för treståndsläran, för undersåtarnas lydnadsplikt mot överheten och för vördnaden för kungen. Prästerna inpräntade under katekesförhör och predikningar att överheten var skickad av Gud och att undersåtarna därför hade en religiöst grundad lydnadsplikt. Denna position intog kyrkan dock inte på ett okomplicerat sätt som en order från den världsliga överheten utan detta var en religiös, gammaltestamentligt grundad ståndpunkt. Kyrkans syn på överheten har utförligt analyserats av kyrkohistorikern Carl-E Normann i avhandlingen, *Prästerskapet och det karolinska enväldet. Studier över det svenska prästerskapets statsuppfattning under stormaktstidens slutskede.* Enligt Normann betraktade prästerskapet kungen som Guds ställföreträdare på jorden. Gamla testamentet lämnar åtskilliga stöd för en sådan överhetsuppfattning. Eftersom överheten var tillsatt av Gud hade ingen rätt att sätta sig upp mot den. Även en ond och despotisk överhet skulle åtlydas. Denna var också tillsatt av Gud, men då som ett straff.[484] Den gammaltestamentliga synen på kungen spelade,

[483]Jan Sundin, 1992, 317 f.

[484]Carl-E Normann, 1948, s 25, och där anförda källor.

enligt Normann, en ytterst stor roll för prästerskapets syn på staten och utläggningen av treståndsläran.[485]

När det gäller den ortodoxa perioden konstaterar Normann, utifrån en ingående analys av de samtida teologiska disputationerna, att det svenska prästerskapet i allmänhet föredrog monarki och envälde framför andra statsformer och att de argumenterade för ett sådant statsskick. Även här hämtade man ideologiskt stöd i gamla testamentets texter.[486]

Genom dessa tankar om överhetens ställning kom de svenska regenterna från reformationen till frihetstiden att uppfatta att de fått makten av Gud, och de upplevde sig själva som Guds tjänare. Kungen blev därför medveten om sitt kallelseansvar som kyrkans högste beskyddare.[487]

Det ovan beskrivna förhållandet mellan kyrka och regent bidrar till att förklara varför en lång rad svenska regenter engagerade sig i lagstiftningen kring den utomäktenskapliga sexualiteten, som ju var en religiöst/moraliskt grundad problematik. Detta var en viktig del av regentens ansvarsområde enligt den rådande religiösa ideologin. Det går, med andra ord, inte att enbart tolka statsmakten som pragmatisk i dessa frågor och prästerskapet som nitiskt. Kungamakten ingick i en symbiotisk relation med kyrkan där kungens legitimitet som kyrkans överhuvud förutsatte att regenten försvarade dekalogen och straffade överträdelser.

Efter reformationen blev kyrkan mindre självständig i förhållande till statsmakten och detta förhållande förstärktes genom den nya kyrkolagen 1686. Även om Normann i sin analys av teologiska avhandlingar funnit ett stort stöd för kungamakten hos prästerna fanns även önskemål i tiden om att dra en skarpare skiljelinje mellan världsligt regemente och kyrkligt. I utkastet till ny kyrkoordning som utarbetades av biskopen Laurelii och i det förslag från prästerligt håll som närmast föregick 1686 års kyrkolag men som kungen, Karl XI, förkastade, fanns ett särskilt kapitel ”om världslig överhets rätt och myndighet uti kyrkoregementet.” I detta betonades att kungen visserligen hade en viss tillsynsrätt över kyrkans styresmän såsom hans undersåtar, men att överheten måste hålla en god och riktig åtskillnad mellan kyrkoväsendet och det världsliga regementet. Detta kapitel och andra som ansågs minska kungamaktens rätt och auktoritet uteslöts vid den slutliga bearbetningen.[488] Biskoparna som menade att kyrkan måste vara fullständigt fri i sina inre livsfrågor riktade kritik mot den nya kyrkolagen, men kritiken

[485]Carl-E Normann, 1948, s 38.
[486]Carl-E Normann, 1948, s 84.
[487]Carl-E Normann, 1948, s 2.
[488]Gabriel Thulin, 1936, s XIV.

tystades av ärkebiskopen.[489] Genom 1686 års kyrkolag förlorade kyrkan bland annat merparten av sin tidigare domsmakt.[490] Kyrkoplikten, som kyrkan tillämpade mot den som begått t ex stöld eller sedlighetsbrott, fick inte längre verkställas utan föregående dom från världslig domstol. Trots detta lämnade prästerskapet i allmänhet sitt stöd för kungamakten. En svagare kungamakt skulle ha inneburit en starkare adel och i adeln såg prästerskapet inte en tänkbar bundsförvant.

Kyrkans bristande självständighet visavi statsmakten har lett till att kyrkan ofta i forskningen uppfattats rätt och slätt som en del av statsmakten och som ett lydigt redskap i statens tjänst. I konsekvens med detta synsätt blir även prästerna statliga ämbetsmän, vars främsta uppgift blev att föra ut den ideologi som statsmakten förordade, läsa upp förordningar och föra längder över befolkningen som kunde ligga till grund för ytterligare kontroll. Kyrkan kan efter reformationen, och i synnerhet efter 1686 års kyrkolag, uppfattas som underställd statsmakten och framför allt som underställd kungen, men detta förhållande bör inte osynliggöra att kyrkan också verkade som en egen kraft och drev en egen politik i frågor som var av centralt intresse för kyrkan och dess moraluppfattning. Det stora inflytandet och den förmåga att driva en egen linje och utöva influens i samhället som kyrkan hade under ortodoxins tidevarv förbises lätt på grund av den bristande skiljelinjen mellan statsmakt och kyrka.[491]

För att förstå det stormaktstida samhällets ideologi räcker det inte med att resonera utifrån pragmatiska motiv. Den religiösa diskursen var hela tiden den dominerande och måste på allvar integreras i analysen. Att just sedlighetsfrågorna blev centrala för kyrkans engagemang kommer att framgå av det följande. Min utgångspunkt blir därför att den kyrkliga moralläran var en kraft i sig och en djupt integrerad del i den allmänna moraliska föreställningsvärlden, statsmaktens så väl som folkets. Kyrkans moralsyn blev den ideologiska grunden för den världsliga lagstiftningen på sexualbrottens område. Det råder inte heller någon tvekan om att kyrkans sexualmoral fick stor

---

[489]Hilding Pleijel, 1939, s 62.

[490]Gabriel Thulin, 1936, s XIII.

[491]Hanne Sanders för ett snarlikt resonemang i sin avhandling om väckelsen, 1995, s 31 f: ”Historikere beskriver ofte kirkens rolle i perioden mellem reformationen og det borgerligt demokratiske gennembrud som en vigtig deltager eller snarere medhjælper i opbygningen af de stater, som var karakteristiske for perioden. Kirkens arbejde beskrives som kontrollerende og statsintegrerende. Kirken var underordnet staten. Konsekvensen af dette syn bliver gerne, at man undlader at interessere sig for det religiøse for i stedet at beskrive det magtpolitiske. Det religiøse bliver et slags uinteressant middel for at nå et andet mål.”

genomslagskraft så tillvida, att människor över lag tvingades att rätta sig efter kyrkliga moralföreställningar eller vid bristande hörsamhet fick ta sina straff om det uppdagades. Undersökningar visar också att rättsväsendet var effektivt. Den religiösa moralläran fick förvisso stor genomslagskraft för att dess föreställningar passade väl in, och gick att integrera med andra samhälleliga och individbaserade mål och intressen, men de religiösa föreställningarnas funktion kan inte enbart reduceras till statsmaktens sätt att legitimera mer pragmatiska utgångspunkter, utan var i sig en förstärkande kraft som angav riktningen mot ett mer ortodoxt samhälle.[492] Man kan inte heller uppfatta prästerskapet som passiva förmedlare av ideologin. Den religiösa ideologin, läran, existerade inte som fastlagd kunskap att förmedla – utan diskuterades, vidareutvecklades och skärptes i en inomvetenskaplig teologisk diskurs. Samtidigt åtnjöt teologin högt vetenskapligt anseende och prästerskapet framstod som experter på sitt område.

Hur såg då relationen kyrka–allmoge ut under stormaktstiden? Troligtvis var beröringspunkterna mellan kyrkan som institution och allmogen mer omfattande under denna tid än någonsin förr eller senare. Kraven på den enskilda individens deltagande i religionsutövningen var omfattande. Under ortodoxins tid utvecklades ett välutbyggt regelverk kring individens religiösa förpliktelser som inkluderade bl a deltagandet i söndagsgudstjänster, katekesförhör och nattvardsgång. Om detta skriver kyrkohistorikern Hilding Pleijel att, ”[d]etta kyrkotvångssystem uppfattades knappast av någon som en inskränkning i den personliga friheten. Kyrka och stat hade nämligen i dåtidens Sverige ingått en så intim förening, att religiös rättrogenhet och medborgerlig lojalitet blivit så gott som en och samma sak.”[493] Utmärkande för gudstjänstlivet var också de utbredda kollektivistiska formerna där kyrkoceremonier som dop och vigsel och i synnerhet kyrkoplikten verkställdes i samband med gudstjänsten, det vill säga inför hela församlingen. Detta är utmärkande för den ortodoxa perioden. Efter hand kom endast de fattigaste samhällsskikten att förlägga dop och vigsel till kyrkan (se nedan) och kyrkoplikten förrättades enskilt vid sedlighetsbrott efter 1741.

Vem var då prästen som förmedlade ideologin? Frågan kan besvaras på olika sätt. Prästen levde ute i församlingen och i mångt och mycket liknade hans livsvillkor allmogens. Prästgården var en brukningsenhet som de andra går-

[492]Jan Sundin betonar att Sverige, under 1600-talet, blev ett av de mest teokratiska länderna i Europa när det gällde behandlingen av sexualbrotten, 1992, s 135.

[493]Hilding Pleijel, 1939, s 60.

darna i trakten med husbondeansvar för drängar och pigor, kreatursskötsel, sådd och skörd.[494] Därmed kan man sluta sig till att prästen bör ha haft god kännedom om allmogens behov och tänkesätt. Men Sten Carlssons undersökning *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700-1865* synliggör också ett annat drag.[495] Carlsson kommer fram till att det karolinska prästerskapet var en samhällsgrupp med mycket stabil social struktur. Den karolinska tidens präster var en grupp som i stor utsträckning genererade sig själv. Under perioden 1680–1710 var 40–45 procent av prästerna själva prästsöner. Beträffande prästfruarna kom inte mindre än 60 procent från prästhem. Det sistnämnda speglar konserveringssystemet där nytillträdande präster konserverade det gamla prästhuset genom att gifta sig med änkan eller med en dotter till företrädaren. Men det var också en följd av sociala ambitioner hos präster som kom från lägre samhällsskikt. Präster som härstammade från allmogeskiktet var mer benägna att gifta sig med prästdöttrar än övriga präster. Den omfattande självreproduktionen inom ståndet medförde ett stort mått av homogenitet. Med tiden blir detta förhållande mindre markant men år 1800 kom fortfarande ca 37 procent av prästerna från prästhem. De präster som inte kom från prästhem kom merendels från allmogen, minst 26 procent 1740. En ungefär lika stor andel kom från ofrälse ståndspersoner och borgare sammantaget. Från adeln rekryterades däremot ytterst få präster. Beträffande prästfruarna härstammade de nästan aldrig från allmogen, 1740 var endast 1 procent av prästfruarna bonddöttrar. Man kan också se att prästdöttrarna inte gifte sig med bönder och blev bondhustrur.[496]

Sammantaget ger Sten Carlssons omfattande undersökning vid handen att prästerskapet var tämligen väl avgränsat gentemot andra grupper i samhället och att nya medlemmar relativt snabbt kunde assimileras in i prästkulturen bl a via äktenskap. Detta förhållande skulle kunna bidra till att förklara den konservativa andan i ståndet, och att man verkligen uppfattade sig som en *grupp* med skyldighet att tradera ett ideologiskt arv – även om det innebar att man hamnade i opposition mot andra maktbärande grupper i samhället.

Var prästens kultur då en annan än allmogens? Peter Burke diskuterar den här frågan på ett övergripande plan i *Folklig kultur i Europa*. I sin kulturanalys utgår Burke från att det existerade två kulturer i Europa, en folklig som han kallar den lilla traditionen, och en elitkultur som även benämns den stora traditionen.

---

[494]Carin Bergström, 1991.

[495]Sten Carlsson, 1973, s 199–208.

[496]Sten Carlsson, 1973, s 199 ff.

> ”Det fanns två kulturtraditioner i nya tidens Europa, men de korresponderade inte exakt mot de två huvudgrupperna i samhället, eliten och den stora massan. Eliten tog del av den lilla traditionen, men gemene man hade inte del i den stora. Denna asymmetri uppstod emedan de två traditionerna fördes vidare på olika sätt. Den stora traditionen överfördes på ett formellt sätt vid läroverk och universitet. ... Den lilla traditionen överfördes å andra sidan på ett informellt sätt.”[497]

Burke visar också att de båda traditionerna påverkade varandra. Men karaktären hos denna påverkan har varit mycket omdiskuterad. Det som utmärker tiden fram till 1550 är, enligt Burke, att de högre samhällsskikten aktivt deltog i den folkliga kulturen. Prästerna kunde till exempel delta i karnevaler och folkliga upptåg iförda masker och de kunde även själva, i vissa sammanhang, gyckla med religionen. Men i anslutning till de protestantiska och katolska reformationerna förändrades samspelet mellan de båda kulturerna och den folkliga kulturen genomgick en reformering. Många sedvänjor avskaffades under perioden 1550–1650. Denna reformering anfördes av prästerskapet och rättfärdigades främst på teologiska grunder. Den skulle, enligt Burke, följas av en andra fas under vilken lekmannen tog initiativet.[498]

Men reformationen handlade inte enbart om att avskaffa folkliga sedvänjor utan syftade också till att ersätta gamla seder med nya och på så vis åstadkomma *en ny folkkultur*. Att Bibeln översattes till folkspråken och därmed kunde läsas av alla påverkade den folkliga kulturen i högsta grad. Publicerandet av folkspråksbiblar var en stor kulturell händelse som kraftigt påverkade språket och litteraturen i berörda länder. (I Sverige kom Gustav Vasas bibel 1541.) Även katekesen som innehöll de grundläggande religiösa lärosatserna blev en del i den protestantiska folkkulturen. Den protestantiska kulturen kan beskrivas som en predikokultur.[499]

Samtidigt som reformationen påverkade den folkliga kulturen förändrades även relationen *mellan* elit- och folkkultur. Vid 1500-talets början var folkkulturen fortfarande allas kultur: en andra kultur för de bildade och den enda kulturen för alla andra. Omkring 1800 hade däremot prästerskapet, adeln, köpmännen och akademikerna lämnat folkkulturen åt de lägre klasserna i större delen av Europa. I prästernas fall ingick tillbakadragandet från den folkliga kulturen i själva reformationen som förutsatte en bildad präst. Universitetsutbildade präster blev allt vanligare i de protestantiska områdena.[500]

---

[497]Peter Burke, 1983, s 43.
[498]Peter Burke, 1983, s 251.
[499]Peter Burke, 1983, s 253 f.
[500]Peter Burke, 1983, s 302.

Enligt Burke innefattade tillbakadragandet även de högre skiktens hustrur och döttrar vilka tidigare under 1500-talet fungerat som viktiga förmedlare mellan kulturerna. Som Sten Carlssons undersökning av det svenska prästerskapets sociala rekrytering visar, stämmer detta väl överens med svenska förhållanden. Prästdöttrarnas uppenbara ovilja mot att ingå äktenskap med män ur allmogen kan endast förklaras utifrån kulturella och ideologiska skillnader eftersom de ekonomiska villkoren var likartade för allmogens högsta skikt och prästerskapets lägsta.

Att prästen skall uppfattas som bärare av, eller representant för, en delvis annan kultur än allmogens menar också Peter Aronsson i sin avhandling om sockenstämman. Han skildrar mötet på sockenstämman som ett kulturmöte och som en kulturkamp där allmogen i vissa frågor hade sammanfallande intressen med kyrkan men i andra frågor intog en självständig, snarast obstinat hållning.[501] Även Björn Furuhagen väljer att betrakta sockenstämman som det forum där kyrkans kontrollambitioner mötte en folklig kultur som hade delvis andra normer.[502]

---

[501]Peter Aronsson, 1992, s 170 ff.

[502]Björn Furuhagen, 1996, s 191 ff. Om jag sammanfattar den folkliga kultur som Aronsson och Furuhagen analyserar fram i sockenstämmoprotokollen framgår det att allmogekulturen främst visar sig i ordningsbrott, alltså genom eder, svordomar, fylleri, buller i kyrkan, skolk från gudstjänsten, uteblivande från katekesförhör kortspel och dans. Spänningen mellan prästen och allmogen låg, enl Furuhagen, i att prästen bara såg till den ideologisk-religiösa dimensionen medan t ex ett gudstjänstbesök också hade en social dimension för allmogen. Furuhagen konstaterar att trots de problem som prästerna kunde ha med sockenbornas uppförande hade lokalbefolkningen säkert en djupt rotad religiositet, och att gudstjänster, kyrkliga högtider, ritualer och ceremonier nog betydde mycket i den folkliga religionen (s 197). Hos både Aronsson och Furuhagen antas det alltså finnas två kulturer som möts på sockenstämman, kyrkans och allmogens. Det är en perspektivfråga om man väljer att betrakta detta möte som ett möte mellan två *olika* kulturer eller att se präst och församling som två beståndsdelar i en övergripande religiös kultur. Att församlingsborna ville förbehålla sig rätten att ibland supa till, spela kort, dansa och då och då skolka från gudstjänsten behöver i och för sig inte heller tolkas som att de motsatte sig kyrkans uppfattning, utan bara att de var människor. Eller som Furuhagen uttrycker det, att församlingen även hade en social dimension i sin tillvaro.

Malin Lennartsson har i sitt pågående avhandlingsarbete om skilsmässor och konsistoriets dömande verksamhet på 1600-talet, funnit en klart iakttagbar skillnad mellan församlingsprästerna som skriver till konsistoriet för församlingsbornas räkning, och då tar stor hänsyn till realistiska lösningar på problemen, ägnade att skapa lugn och ordning i socknen – och konsistoriet som ofta intar en mer dogmatisk hållning i ärendena och vars beslut ofta går människorna emot. Konsistoriets förhållningssätt

Följaktligen blir det rimligt att betona prästerskapets ställning som en socialt tämligen välavgränsad grupp vilken hade kapacitet att utveckla en egen ideologi – men också att beakta att prästerna levde nära allmogen och var väl förtrogna med allmogens livsvillkor och tänkesätt. Som experter på teologins område kunde prästerskapet påräkna stöd från allmogen när det gällde den rätta uttolkningen av Guds vilja. I andra avseenden var den enskilde prästen beroende av att stå väl med församlingen, ett beroende som inte minst var av ekonomisk art. Det var församlingen som byggde prästgården och som lämnade bidrag till prästens försörjning.

7.1.2 KYRKAN UNDER FRIHETSTIDEN OCH FRAMÅT

I många avseenden kan frihetstiden betraktas som det moderna Sveriges startpunkt. Med frihetstiden kom naturrätten att vinna ökat inflytande. I naturrätten betonas kontraktet mellan regenten och folket och överhetens maktposition legitimeras inte genom Gud utan genom det hypotetiska, frivilligt ingångna avtalet. Den lutherskt-ortodoxa treståndsläran kom efter hand att minska i inflytande i statslivet. Karl XII:s död har också betraktats som slutet på det teokratiska skedet i svensk historia.[503]

Hur såg då kyrkans relation till staten ut under frihetstiden? Grundlagarna förändrades endast obetydligt och betonade fortfarande enheten i religionen och den rena lutherska läran, inte enbart som kyrkans rätta lära utan som hela rikets lära. Här återfinns fortfarande drag av treståndsläran enligt vilken hela riket var en religiös kropp med tre olika stånd med olika uppgifter. Någon gränsdragning mellan staten och kyrkan återfanns inte i frihetstidens grundlagar.[504] När det gällde frågor kring religionen intog inte prästeståndet formellt någon särställning i riksdagen. På lagstiftningens område var det riksdagen i sin helhet som stiftade ny lag och härvid gällde samma regler för både världslig och kyrklig lagstiftning. Alla stånden befattade sig med frågor som rörde religionen eftersom dessa uppfattades som ”riksvårdande” och därför angick alla. Å andra sidan befattade sig även prästeståndet med alla frågor – även sådana som inte direkt rörde religionen. Den högsta makten

---

vetter mer åt religionen som vetenskap och lära, medan församlingsprästen intog en medlande position. Malin Lennartsson, 1995.

[503]Carl-E Normann, 1948, s 1 f.

[504]Carl-E Normann, 1952, s 15–37.

över kyrkoväsendet, som legat hos kungen under enväldet, hade nu i stort sett övertagits av ständerna.[505]

Prästerskapets position i samhället förblev i många avseenden stark. Under frihetstidens början hade man ifrågasatt att prästerskapet skulle utgöra ett eget stånd, men prästerskapets ställning och maktbefogenheter kom att bekräftas i 1723 års privilegier.[506] Till skillnad från förhållandet under ortodoxin och enväldet var prästeståndet dock inte längre outmanat när det gällde läran. De nya utmaningarna i tiden kom från naturrätten men också från pietismen som betonade en mer individualistisk religionsutövning. Utmaningar kom också från merkantilistiska intressen. Krav restes från dessa kretsar på vittgående kyrkliga reformer och ständerna tillsatte en ecklesiastik deputation efter 1723 års riksdag. Arbetet ledde fram till 1731 års kyrkoordningsförslag som trycktes 1736. Deputationen bestod av 32 ledamöter: 16 adelsmän, 8 präster och 8 borgare.[507] Att utforma en ny kyrkoordning uppfattades alltså inte som en angelägenhet för prästerskapet i första hand och prästeståndet upplevde arbetet på den nya kyrkoordningen som ett direkt hot. Under de nya utmaningarna kom prästeståndet att i konservativ anda slå vakt om enhetskyrkan och 1686 års kyrkolag.[508] Kyrkoordningsförslaget skickades ut till konsistorierna för utlåtande. I reaktionerna på kyrkoordningsförslaget kommer prästerskapets hållning i religionsfrågorna till klart uttryck. Carl-E Normann har gjort en studie som bygger på lundastiftets synpunkter på kyrkoordningsförslaget.[509] Från Lunds stift avvisades förslaget helt och hållet och i sådana ordalag att det klart och tydligt framgår att man från prästerligt håll uppfattade förslaget som en katastrof och ett angrepp från ståndets fiender. Det som prästerskapet i första hand vände sig emot i kyrkoordningsförslaget var en viss uppmjukning i religionsenheten, en uppluckring i kyrkotukten där bland annat den uppenbara skriften avskaffats vid lägersmål samt att den vanliga kyrktagningen av kvinnor efter barnsbörd avskaffats i förslaget. Den inställning prästerna i Lunds stift gav uttryck för tycks inte skilja sig från de ståndpunkter som prästeståndet kom att inta i riksdagen. Från Torna härad, vars särskilda utlåtande kom att utgöra stommen i stiftets omfattande skri-

[505]Ibid.
[506]Hilding Pleijel, 1935, s 262.
[507]Carl-E Normann, 1954, s 57.
[508]Bertil Rehnberg, 1966.
[509]Carl-E Normann, *Lundastiftets prästerskap och 1731 års kyrkoordningsförslag,* 1954.

velse, deklarerades klart att man tänkte försvara enhetskyrkan och kyrkotuktens upprätthållande till det yttersta, vilket framgår av följande slutkläm:

> ”Skulle dessa Torna härads prästers ord vara idel törnen för deras samveten [deputationens], så vunne vi vårt syftemål, beredandes oss genom Guds kraft därtill att utstå alla förföljelsers törnen, förrän vi skulle emottaga, underskriva eller besvärja en sådan kyrkolag, som av ecklesiastike deputationen förslagen är; förmodandes att flera ärliga fäderneslandet och församlingen gynnande präster i vårt k. fädernesland lära vara av samma sinne och hjärtelag. Skulle vi ock vara de endaste, som omöjligt är att tänka, så styrke oss Herren Jesus vår överste biskop att övergiva ämbete, liv och blod för hans ära och församlingens välgångs skull! Amen.”[510]

Kyrkoordningsförslaget antogs aldrig, men den del av förslaget som innebar att den uppenbara kyrkoplikten skulle avskaffas vid lägersmål kom att brytas ut och bli gällande lag 1741.[511]

Av reaktionerna på kyrkoordningsförslaget framgår att det som prästerskapet särskilt slog vakt kring och som utmanades i samtiden var, förutom enheten i religionen, just kyrkotukten. Kyrkotukten framstår som synnerligen central i religionsutövningen och betraktades antagligen som en nödvändig förutsättning för upprätthållandet av respekten för kyrkans lära.

Under den ortodoxa tiden framstår kyrkotukten som ett viktigt inslag i en enhetslära och en enhetskultur avsedd att omfatta alla i samhället. Forskningen visar att de högre skikten visserligen drog sig undan och t ex valde att förrätta dop, kyrktagning och vigslar i hemmen istället för inför allmänheten i kyrkan redan under 1600-talet.[512] Detta förhållande ansågs dock inte som önskvärt utan beklagades och uppfattades som ett problem under ortodoxin. Under frihetstiden och framöver blir de högre ståndens utanförskap istället en förutsättning som kyrkans representanter måste tillförsäkra de högre samhällsskikten för att få acceptans. Då de högre skikten i samhället kunde låta bli att noga iaktta kyrklig sed och ordning, utan att detta beivrades av myndigheterna, minskade kraven på en mildring av lagstiftningen.[513] Enhetskulturen, som kanske inte existerat fullt ut men som dock framstått som ett ideal beträffande religionsutövningen, splittrades upp i en elitkultur och en folklig. Den kyrkliga seden blev en del av den folkliga kulturen.[514]

---

[510]Citatet hämtat ur Carl-E Normann, 1954, s 39 f. Inlagan från Torna härad ”Torne härads prästerskaps i ödmiukhet giorde föreställningar och anmärkningar öfwer förslaget til den förändrade kyrkioordningen” finns i Västerås stifts- och landsbibliotek, Ad 6, och omfattar 32 foliosidor, enligt Normanns uppgift.

[511]Bertil Rehnberg, 1966, s 22.

[512]Se t ex David Lindquist, 1947, s 82 ff, 101; Anders Gustavsson, 1972, s 54 f.

[513]Carl-E Normann, 1963, s 27 ff.

[514]I *Folklig kultur i Europa,* 1983, visar Peter Burke på denna utveckling.

Gång på gång väcktes förnyade förslag om en revision av kyrkolagen från lekmannaståndenen. Detta diskuterades häftigt under riksdagen 1755–56 vilket ledde fram till att ett kyrkoordningförslag utarbetades som lades fram vid riksdagen 1760–62 utan att leda till någon lösning. 1765–66 blossade frågan upp igen men prästeståndets politik under frihetstiden förblev att sluta upp kring 1686 års kyrkolag. Prästeståndets motstånd mot en revision bottnade i en fruktan för att en ny kyrkolag skulle komma att präglas av tidens upplysningsidéer med en fortsatt uppluckring av det gamla kyrkolivet som följd. I det sena 1700-talet kämpade prästeståndet mot den radikala upplysningen och mot de sekulariseringstendenser som fanns i tiden. Man opponerade sig mot radikal litteratur, mot teatern som inverkade menligt på söndagens helgd och mot de statliga krogarna som serverade sprit till och med under gudstjänsten. Visserligen fanns det även inom ståndet anhängare av pietism och upplysning men deras inflytande var begränsat. Kravet på en revision av katekes och liturgi väckte inte gehör inom ståndet som energiskt slog vakt kring den gällande handboken. Kyrkohistorikern Bertil Rehnberg visar i sin studie av prästeståndet och religionsdebatten att representanter för olika teologiska läger i prästeståndet av dessa skäl kom att förenas i en kyrkopolitisk konservatism.[515] När det gällde enheten i kyrkolivet yrkade prästeståndet fortfarande vid 1786 års riksdag på att man skulle använda kyrkodisciplinens tvångsmedel, och man krävde åtgärder från världsliga myndigheter i form av förordningar för att slå vakt om enheten i religionen.

Vid riksdagarna 1789 och 1792 inträffade en strömkantring. Reformer rörande gudstjänstlivet, förkunnelsen och undervisningen sköts i förgrunden och kyrkodisciplinen framstod allt mer som döda bokstäver.[516] Även inom prästeståndet blev tiden mogen att diskutera förändringar i kyrkodisciplinen. Ett förslag 1793 vann allmän uppskattning. Enligt förslaget skulle kyrkotukten betraktas som ett rent inomkyrkligt korrektionsmedel och absolution och nattvardsgång borde skiljas ut från kyrkotukten. Det viktigaste medlet för att nå det mål som kyrkotukten åsyftade var, enligt förslagsställaren, prästernas verksamhet som förkunnare. De som gjorde sig skyldiga till uppenbara laster skulle talas tillrätta enskilt och först om detta inte hjälpte skulle andra medel tillgripas. Fallen skulle inte drivas till högre kyrklig instans utan behandlas inom sockenstämman och som en sista utväg skulle stockstraff tillgripas. Det föreslagna systemet skulle dock inte omfatta de högre samhällsskikten. Det framhölls som självklart med hänsyn till ”tidens beskaffenhet” att de förseelser som ledde till stockstraff var sådana att inte gärna andra än de som tillhör-

[515]Bertil Rehnberg, 1966, s 73, detta gäller 1786 års riksdag.
[516]Bertil Rehnberg, 1966, s 181.

de de enklare skikten i samhället gjorde sig skyldiga till sådana.[517] Dessa förändringar skulle kräva en revidering av kyrkolagen och kyrkohandboken. Prästeståndet var sålunda inte längre lika negativt till revision men det politiska läget var nu förändrat. Det var inte längre ständerna utan kungen som hade makten. Lagstiftning i dessa frågor ansågs uteslutande vara kungens sak. Det skulle i själva verket dröja ända fram till 1855 innan lagen ändrades så att kyrkoplikten blev en rent inomkyrklig sanktion.

Det som prästerskapet diskuterade som brännande problem i samtiden var dels sedeslösheten, dels dryckenskapen. När det gällde sedeslösheten riktade prästeståndet skarp kritik mot 1778 års barnamordsplakat. Lagen hade använts, inte till sitt syfte att undvika barnamord, utan till att undkomma det straff som borde följa på lösaktighet. Följden hade blivit att lösaktigheten brett ut sig med en åtföljande spridning av venerisk smitta. Riket uppfylldes med barn som antingen kom att förgås eller bli till en tung börda för staten, menade prästeståndet.[518]

7.2 KVINNORNA OCH DEN KYRKLIGA RITUALEN

Flertalet stora händelser i allmogens liv var ytterst förknippade med kyrkan och gavs på ett eller annat vis en religiös utformning och ett religiöst innehåll. Hit hörde alla livets stora högtider som dop, konfirmation, vigsel, kyrktagning och begravning. Dessutom var alla kalenderårets stora högtider religiöst grundade, och på ett vardagligare plan utgjorde söndagen med dess gudstjänst ett obligatoriskt avbrott i arbetet med jordbruket. I kyrkan kom man samman med övriga sockenbor och här manifesterades människornas rite de passage. I kyrkan fick man besked om den stora världens händelser men kanske framför allt om det som låg nära, om vilka sockenbor som stod i begrepp att ingå äktenskap, om födslar och dödsfall, och sida vid sida gick man fram för att ta del av den heliga nattvarden. Det är rimligt att anta att det som utspelades i kyrkan framstod som väsentliga händelser. I söndagens högmässa fanns åtminstone någon representant från varje hushåll närvarande. Därmed framstår kyrkan som det viktigaste offentliga forat i agrarsamhället hela undersökningsperioden igenom. Enskilda församlingsmedlemmar kunde uppmärksammas i samband med den kyrkliga ritualen – antingen på ett hedrande sätt eller på ett nedsättande. Härigenom åskådliggjorde kyrkan sin reaktion på församlingsbornas beteende. Att det utspelade sig i kyrkan under

[517]Bertil Rehnberg, 1966, s 183 ff och där anförd litteratur.
[518]Bertil Rehnberg, 1966, s 189 ff.

prästens medverkan markerade att den bakomliggande handlingen hade konsekvenser för relationen till Gud och berörde personens religiösa vandel – att akten var förlagd till kyrkorummet under gudstjänsten medförde samtidigt att det skedde publikt.

När det gäller ogifta mödrar är det vissa kyrkliga ceremonier och förfaranden som framstår som särskilt centrala. En sådan är kyrktagningen efter barnsbörd och en annan är kyrkoplikten vid lägersmål. Som vi skall se i det följande hänger dessa ceremonier samman.

7.2.1 KYRKTAGNINGEN

Kyrktagningen i samband med barnsbörd har behandlats ingående av Anders Gustavsson i hans avhandling i etnologi *Kyrktagningsseden i Sverige*. Följande avsnitt bygger framför allt på Gustavssons avhandling samt på normativt material som kyrkolag och kyrkohandböcker. Gustavsson har i första hand fokuserat normalseden, den gifta kvinnans kyrktagning. Här står istället de avvikande formerna i förgrunden. En huvudfråga blir hur de avvikande ritualerna fungerade som uttrycksmedel för kyrkans sexualmoral. En annan fråga gäller hur denna typ av ritualiserade kyrkliga handlingar bidrog till att konstruera eller inskärpa könsrollerna.

Efter förlossning uteblev modern en tid från församlingslivet. Hennes återinträde i församlingen markerades av ett återupptagande, den så kallade kyrktagningen. Kyrktagningen skedde i regel sex veckor efter förlossningen. Förebilden var biblisk och går tillbaka på 3 Mosebokens 12 kapitel som behandlar kvinnans rening efter barnsbörd. Här betraktades barnafödandet som något orent och efter ett reningsoffer kunde kvinnan återupptagas i den religiösa gemenskapen. Kyrkan firade också jungfru Marias kyrkogångsdag, även kallad kyndelsmässodagen – ljusmässodagen. Kyndelsmässodagen var förlagd till den 2 februari och då invigdes de ljus som skulle användas i kyrkan under det kommande året. Orenhetstanken ansågs dock strida mot evangeliet och vid reformationen fastslogs att det handlade om tacksägelse och välsignelse medan reningstanken förklarades för papistisk. 1686 års kyrkolag gjorde akten obligatorisk och till en del av kyrkotukten vilket säkert bidrog till att ett renodlat tacksägelsemotiv fick svårt att vinna genomslag. Själva ceremonins utformning – kravet på att kvinnan skulle vänta sex veckor på kyrktagningen och att ceremonin på vissa håll, bland annat i Skåne, förrättades vid kyrkdörren – bidrog säkert till att allmänheten fortsatte att uppfatta kyrktagningen både som en reningsakt och tacksägelse. Att kvinnan

leddes in i kyrkan av prästen kan mycket väl ha konserverat en folklig uppfattning om att kvinnan dessförinnan varit utestängd från församlingens gemenskap. Kyrkogångskvinnan skulle också offra något, ofta ost och bröd, vid ett särskilt kvinnoaltare placerat vid ingången.[519]

Samtidigt var kyrktagningen en högtid där barnaföderskan stod i centrum för församlingens uppmärksamhet. Omgiven av sina kvinnliga vänner, följekvinnorna, och uppklädd i sina bästa kläder och smycken leddes kvinnan in i församlingen i något som säkert uppfattades som en hedrande och vacker ceremoni. Aktens prägel av hedersam uppmärksamhet visar sig också i att flera bänklängder från 1600-talet upptar den främsta bänken på kvinnosidan som avsedd för kyrkogångskvinnor.[520]

För den gifta hustrun var kyrktagningen antagligen förknippad med en statushöjande uppmärksamhet, även om den, såväl som det mesta annat som rörde sexualiteten, var dubbelbottnad. Uppgifter från Lunds stift omtalar att prästen hämtade hustrun vid dörren och att klockaren spelade in henne till bänken.[521]

Ogifta mödrar särbehandlades i det här sammanhanget i förhållande till andra mödrar. Anders Gustavssons avhandling behandlar både normalfallet, den gifta moderns kyrktagning och särtyperna ogifta mödrars och trolovade mödrars kyrktagning. För Gustavsson utgör inte särformerna självständiga fall att studera för sig, utan särformerna tjänar syftet att skapa relief åt normalseden. Särformerna skall alltså betraktas som delar av en helhet.[522] Det ligger en god poäng i att uppfatta förhållandet på just det sättet. Kyrkans sätt att hanterade de ogifta mödrarna blir fullt begripligt först när man ser dessa särformer i förhållande till normalformen. Sättet att bemöta de kvinnor som avvek från normen fyllde en dubbel funktion, dels som avskräckning och utskiljande, dels som ett sätt att uppvärdera de kvinnor som handlade efter den vedertagna normen. Den negativa särbehandlingen av ogifta mödrar bidrog till att markera de gifta mödrarnas rättfärdighet och värdighet. Detta kan ha medfört att även kvinnor funnit särformerna av den religiösa seden berättigade. När de särskilda formerna av kyrktagning av ogifta mödrar försvann förlorade, enligt detta synsätt, normalformen i prestige.

---

[519]Anders Gustavsson, 1972, s 34 ff. Mycket i den kyrkliga akten tycks ha lett tankarna till just rening och i de folkliga föreställningarna levde av allt att döma föreställningen om kyrktagningen som en reningsceremoni kvar, enligt Gustavsson. I uppteckningarna om kyrklig sed, insamlade på 1900-talet, angav många fortfarande att kyrktagningen var en reningsakt s 169 ff.

[520]Anders Gustavsson, 1972, s 79 f.

[521]Anders Gustavsson, 1972, s 79, 196.

[522]Anders Gustavsson, 1972, s 13.

Redan 1614 års kyrkohandbok gjorde skillnad mellan gifta och ogifta mödrar vid kyrktagningen. Där föreskrevs att när ”lösekonor” togs i kyrka efter barn skulle de kallas fram mitt på kyrkgolvet efter predikan inför församlingen.[523]

När den offentliga kyrkoplikten avskaffades 1741 förflyttades kyrkoplikten till sakristian och blev enskild. Terminologin var här ”enskild skrift och avlösning” och således inte kyrktagning men med Gustavssons perspektiv, att det handlade om särformer av kyrktagningsseden, blir även denna ritual kyrktagning. Till viss del sammanfaller de båda ritualernas funktion – den gifta modern återupptogs i församlingens gemenskap genom kyrktagningsakten och detsamma gäller den för lägersmål dömda ogifta modern vid den enskilda skriften och avlösningen. Om man däremot uppfattar kyrktagningen som en tacksägelseceremoni blir det istället logiskt att hävda att ogifta mödrar inte kyrktogs, eftersom dessa inte borde hedras, utan endast absolveras. Gustavsson som enbart studerar fenomenet kyrktagning betraktar som sagt den ogifta moderns enskilda skrift och avlösning som en form av kyrktagning vilket blir meningsfullt utifrån hans perspektiv. Men detta framstår av ovannämda skäl inte som självklart och i synnerhet inte om man istället studerar fenomenet utifrån lägersmålsproblematiken som är föremål för denna studie. Varken i handboken 1693 eller 1811 förekommer uttrycket kyrktagning i samband med ogifta mödrar, ej heller i 1686 års kyrkolag. Den först offentliga, men efter 1741 enskilda skrift och avlösning, som gällde vid lägersmål var könsneutralt utformad och riktad mot både mannen och kvinnan. Detta förbises helt av Gustavsson. Texten som kyrkohandboken tillhandahöll för enskild skrift och avlösning anspelar inte på kyrtagning och är densamma för mannen och kvinnan. Det förefaller dock troligt att den enskilda skriften och avlösningen vid lägersmål efter hand kom att uppfattas som en kyrktagningsakt om männen lyckades dra sig undan denna påföljd. För att motivera varför kvinnan skulle fortsätta att enskilt skriftas och avlösas, medan barnafadern slapp undan kan ceremonin ha börjat uppfattas som just kyrktagning, vilket per definition var en kvinnlig ceremoni.

En mellanposition intog trolovade mödrar. De var inte uteslutna från kyrktagningen, men behandlades på ett avvikande sätt. På 1670-talet föreskrev biskopen J Gezelius att trolovade mödrar skulle stanna ”längre tillbaka” för att ”tukten må hava sin heder och otukten någon nesa”.[524] Och i 1686 års kyrkolag 5:2 stadgades att kvinnor som fött barn före vigseln inte skulle intas

[523]Anders Gustavsson, 1972, s 28 med hänvisning till 1614 års handbok s L, kapitel 5.

[524]Anders Gustavsson, 1972, s 45, med hänvisning till Gezelius Perbreves kapitel 5:4 – ett arbete som på många punkter kompletterade den gällande kyrkoordningen 1571.

som andra kyska barnaföderskor utan med ett särskilt bönesätt. I det ovan nämnda kyrkoordningsförslaget 1731 föreslogs att den sedvanliga kyrktagningen skulle avskaffas och att gifta mödrar när de återvände till församlingen istället skulle sitta i sina bänkplatser medan prästen från predikstolen läste upp handbokens kyrktagningstext utan att nämna kvinnan vid namn. Trolovade mödrar skulle, enligt samma förslag, istället få kyrktagas i tysthet i sakristian. Normann visar att detta mötte motstånd från prästerskapet i Lunds stift, ett motstånd som de säkert delade med prästerskapet i de andra stiften. I utlåtandet från Torna kontrakt i Lunds stift opponerade sig prästerskapet kraftfullt mot förslaget med följande motivering:

> ”[M]an unnar inte äkta och ärliga hustrur sin tillbörliga heder, och man bjuder till på allt sätt för att skyla odygden på det densamma ej måtte synas så vederstygglig i var mans ögon. Vi förmoda, att förnuftigt och upplyst folk lärer hindra sådant förfarande med våra kyrkoceremonier.”[525]

Komminister L. Murbeck i Lund insisterade på att handlingen skulle ske offentligt med motiveringen att det skulle vara ”andra till varning och skräck att söka otidigt sängalag”.[526]

Den text som 1693 års kyrkohandbok innehåller och som brukades vid kyrktagning av trolovade mödrar fram till 1811, var tämligen strängt utformad:

> ”Allsmäktige evige Gud som är äktenskapets herre, och haver själv det instiftat, och vill att det ärligen och tukteligen skall hållas ibland alla människor: se mildeliga till denna kvinnoperson, som sig med otidig beblandelse försett haver, och dig, som är kyskhetens herre, där med förtörnat, och din församling förargat; Förlåt henne denna synden, och giv henne nåd ...”[527]

Handboken som kom 1811 nämner ingenting om platsen för kyrktagningen av trolovade mödrar utan först 1843 vid prästmötet i Uppsala träffades en överenskommelse om att fästekvinnors kyrktagning skulle förrättas i sakristian med begagnande av pall.[528]

Det fanns även andra sätt att markera skillnader mellan gifta och ogifta mödrar. Ett sådant sätt var bruket att prästen tog kvinnan i hand vid kyrktagningen. Handtagningen omnämns i alla svenska handböcker från och med 1500-talet. Ogifta mödrar tog prästen däremot inte i hand, ej heller trolovade.

---

[525]Carl-E Normann, 1954, s 72.
[526]Ibid.
[527]Handbok, 1693 års, kapitel VI, om barnakvinnors kyrkogång.
[528]Anders Gustavsson, 1972, s 45.

Så sent som i 1854 års handboksförslag försökte man införa handtagning för trolovade mödrar men konsistoriet i Växjö opponerade sig mot förslaget.[529]

Kyrktagningen var, som nämnts, inte frivillig utan en del av kyrkotukten. Genom kyrktagningsritualen förfogade kyrkan över ett viktigt redskap för att illustrera sin hållning till barnafödandet *inom* respektive *utom* äktenskapet. Genom att omge de gifta mödrarnas ceremoni med hedersbetygelser och vackra ord markerade kyrkan att det var inom äktenskapet barn skulle födas, och det var de inomäktenskapliga barnens lyckliga födelse man tackade Herren för. Ceremonin kan samtidigt ha fungerat som statushöjande för hustrun som hamnade i blickfånget iförd finkläder och omgiven av följekvinnor. Kyrktagningsseden kunde samtidigt tjäna ett annat kyrkligt intresse. Kyrkan förde en segdragen kamp om vilken rit som skulle initiera äktenskapet och rätten att påbörja samlivet – den kyrkliga vigseln eller den folkliga trolovningen. Det var viktigt för kyrkan att ensam kunna tillhandahålla den legitimerande riten för äktenskaps ingående. Även här fungerade kyrtagningen som ett verkningsfullt redskap. Genom att skilja ut trolovade mödrar från vigda och påtvinga de trolovade mödrarna en vanhedrande ceremoni hade kyrkan ett påtryckningsmedel för vigsel. De ogifta mödrarna slutligen förtjänade ingen tacksägelseritual. Här framstår ritualen snarare som ett straff och ett tillfälle att offentligt, och senare enskilt, tillkännage sin ånger och botfärdighet.

I fallet med den trolovade modern blir det tydligt att kvinnan fick klä skott för den otillåtna sexuella samvaron på ett sätt som saknade motsvarighet i den manliga sfären. Visserligen skulle både mannen och kvinnan betala böter till kyrkan för otidigt sängalag men mannens påföljd förblev tämligen osynlig. Den vanhedrande ceremonin kvinnan utsattes för motiverades med att hon var barnaföderska och att det var i egenskap av sådan som kyrkan hanterade henne, men härmed bidrog kyrkan till att osynliggöra mannens del i sexualakten och att lägga skammen för den sexuella handlingen på kvinnan. Det är tänkbart att även mannen uppfattade det som vanhedrande att den kvinna han var fästad vid inte behandlades som fullt ärbar i samband med kyrktagningen, men hans skam blev i så fall indirekt. Kvinnan blev bärare av sexuell ära och mannen blev länkad till en kvinna med mer eller mindre ära. Detta exempel framstår i grunden som analogt till fallet med adelsprivilegierna (se kapitel 6.8) som föreskrev vanhedrande följder för adelskvinnor som begått sexuella övertramp. Samma mekanismer var verksamma i både den kyrkliga och den världsliga sfären och de bidrog till att sammanlänka kvinnlig ära med sexuellt beteende.

---

[529]Anders Gustavsson, 1972, s 73 f.

När hade då kyrktagningsritualen spelat ut sin roll i Sverige? Fram till andra hälften av 1800-talet var seden fortfarande obruten i större delen av Sverige. Allt tyder dock på att upplösningen gick snabbt när uppluckringen väl börjat.[530] I socialt heterogena lantbruksbygder med herrgårdar och gods har, enligt Gustavsson, kyrktagningen liksom gudstjänstbesöken uppluckrats tidigt, medan orter med homogen, självägande bondbefolkning tenderade att bevara sederna längre. Det var godsägarklassen och de obesuttna arbetarna som först övergav kyrktagningsseden. Det borde också rimligtvis vara så att just kategorin ogifta mödrar önskade dra sig undan denna förnedrande uppmärksamhet.

7.2.2 KYRKOPLIKTEN

I den katolska medeltida kyrkan hade den uppenbara skriften varit en väsentlig del i ett sammanhängande teologiskt system. De botövningar som förelades botgöraren i den uppenbara skriften hade under den katolska tiden tagit sikte på att förkorta tiden i skärselden. Kyrkoplikten försvann i flertalet reformationskyrkor och avvisades som falska satisfaktoriska gärningar. Kristi gärning sågs som den enda grunden för syndaförlåtelse. När man i Sverige valde att behålla kyrkoplikten blev det på andra grunder. Den beskrevs i 1571 års kyrkoordning som ”en timeli kyrkonäpst ... på det han både själver och andre, skola där av hava en vårdnagel”. Andra aspekter som betonades var att den skriftandes lydnad och sanna bättring skulle bli allmänt känd och att handlingen var en bot. Genom den uppenbara skriften förlikades den brottslige med församlingen.[531]

Uppenbar skrift och kyrkoplikt behandlades även i 1686 års kyrkolag, kapitel 9. Enligt 9:1 var uppenbar skrift och kyrkoplikt

> ”den syndabekännelse, som en syndare, lagvunnen och sakfällder gör, inför församlingen, då han tillstår, sig vara uti den sak brottslig, för vilken han uppenbart skriftas, och betygar sin ånger, över bemälta synd, beder Gud och församlingen om förlåtelse, samt utlovar bot och bättring.”

Enligt 1686 års kyrkolag skulle både mannen och kvinnan dömas till uppenbar kyrkoplikt vid lägersmål, vilket innebar att de fick stå en söndag vardera på en särskild pliktpall under högmässan och därefter offentligen skriftas och

---

[530]Anders Gustavsson, 1972, om sedens upplösning med statistik för vissa delar av landet, se s 215 ff.

[531]Åke Andrén, 1971, s 302 ff.

avlösas (KL 9:4). Det var den världsliga domstolen som dömde både till världsligt och kyrkligt straff. Detta medförde att endast den som verkligen blev dömd i rätten för lägersmål borde undergå kyrkoplikt.

Kyrkoplikten i 1686 års kyrkolag var i sin utformning uppbyggd kring två funktioner, dels den skyldiges offentliga erkännande av sin synd och ånger, dels den integrativa aspekten – församlingens förlåtelse och återupptagandet av syndaren i gemenskapen.

Den uppenbara kyrkoplikten användes vid lönskaläge och enkelt hor men även vid en rad andra handlingar som t ex då dödsstraff omvandlats till annan påföljd, vid stöld, då föräldrar underlåtit att döpa sitt barn inom 8 dygn, vid barnakvävning av vårdslöshet mm. 1741 ersattes den av enskild skrift i sakristian just beträffande lönskaläge och enkelt horsbrott.

Efter hand som attityden till den utomäktenskapliga sexualiteten förändrades och i synnerhet efter mildringarna i lagstiftningen med den omfattande avkriminaliseringen för kvinnor 1810, dömdes allt färre för lägersmål till böter och enskild skrift vid domstolarna. Detta var problematiskt eftersom den enskilda skriften samtidigt var en förutsättning för rätten att ta del av nattvarden. Det uppstod alltså en stor diskrepans mellan antalet individer som dömdes till enskild skrift och antalet som borde ha dömts – för det var ju bara det världsliga straffet som avskaffats, inte den kyrkliga påföljden. Dessutom hade lägersmålen inte alls avkriminaliserats för männens vidkommande. Enligt lagstiftningen – som inte upprätthölls – skulle männen mangrant dömas till både världsligt straff och kyrkoplikt medan kvinnan endast skulle dömas till kyrkoplikt. 1855 förlorade kyrkoplikten sin lagstadgade karaktär och blev ett internt kyrkligt korrektionsmedel. Samtidigt förblev kyrkoplikten (skriften och avlösningen) en förutsättning för rätten att gå till nattvard.

Jonas Frykman visar i sin avhandling, *Horan i bondesamhället*, att åtskilliga kvinnor fortsatte att skrifta sig enskilt även efter 1855, vilket ju också var tanken. De folklivsuppteckningar han arbetat med innehåller ibland berättelser om just ogifta mödrars enskilda skrift. I detta berättande källmaterial skildras skriften genomgående som starkt förnedrande. Både kvinnorna och åhörarna uppfattade prästens ord under ritualen som hårda och fördömande och akten kunde upplevas som en sträng, moraliserande utskällning – vilken även kunde varieras på grund av kvinnans sturskhet eller visade ånger. En annan intressant aspekt som framkommer i traditionsberättelserna är att den enskilda skriften, ibland kallad hemlig, inte var så enskild som lagstiftaren avsett. Prästen kunde förlägga skriften till tiden precis före högmässan så att folket hann samlas i kyrkan medan skriften pågick. Berättelser visar också att kvinnan, efter skriften, kunde tvingas gå ut genom kyrkan istället för att ta bakvägen, så att alla skulle se henne. Genom

sådana förfaringssätt kunde den enskilda skriften närma sig den uppenbara skriften. Frykman diskuterar också de mekanismer som bidrog till att kvinnor fortsatte att underkasta sig skriftning trots lagändringen. Att den enskilda skriften var en förutsättning för rätten att ta nattvarden var en viktig faktor inte bara i ett personligt religiöst perspektiv utan kanske framför allt för den marginalisering som en avstängning från nattvarden ledde till i det dagliga livet i lokalsamhället. Kvinnan kunde uppfattas som okristen och därmed som en fara för omgivningen på vidskepliga grunder. Enligt Frykman förknippades den kyrkliga ritualen med skam och den försoning med församlingen som, enligt kyrkans lära, skulle följa på ceremonin uteblev i praktiken. Genom ritualen fixerades och bekräftades istället kvinnans nya ställning som lägrad. De förhållanden dessa berättelser skildrar härrör från andra delen av 1800-talet.[532]

Vad prästen skulle säga under den enskilda skriften var inte godtyckligt utan fanns föreskrivet i kyrkohandboken. Vad prästen sa har dock varierat över tiden. Det äldre formuläret i 1693 års handbok finns återgivet i kapitel 2. Det användes ända fram till 1811 då en ny handbok, antagen 1809, kom i bruk. Redan på 1850-talet diskuterades en ny revidering av handboken och ett handboksförslag kom 1854. Detta antogs dock aldrig, men just formuläret för enskild skrift bröts ut ur handboksförslaget och antogs på riksdagen 1859/60.[533] Det bör vara denna senare text som folk drar sig till minnes i traditionsmaterialet och den återfinns även i den nya handbok som kom 1894. Skillnaderna mellan 1693 års handbokstext och den som riksdagen antog 1859/60 är betydande. I det äldre formuläret talades om djävulens tillskyndan och eggelse och om boleri och okyskhet. Den text som antogs vid 1800-talets mitt är avsevärt mildrad. Därmed behöver vi inte nödvändigtvis förutsätta att 1600-talets text uppfattades som hårdare av sin samtid än vad 1800-talets text framstod som för sin. Det allmänna språkbruket på 1600-talet och 1800-talet uppvisade stora skillnader och 1600-talets predikningar var ofta svavelosande. Även om det inte helt kan uteslutas att prästen gjorde egna tillägg så tillhandahöll kyrkohandboken den text som prästen rätteligen skulle följa. Texten var speciellt anpassad för att användas just vid enskild skrift. Som framgår av texten är den enskilda skriften inte utformad som en kyrktagningsritual och texten riktade sig lika mycket till män som till kvinnor. Kopplingen till nattvardsgången har också förstärkts och blivit explicit.

Prästen skulle säga:

---

[532]Jonas Frykman, 1982, s 134 ff.

[533]Edvard Rodhe, 1923, s 341 f.

”Käre kristna! Eder är veterligt, att denne(a) man (kvinna) har emot de förmaningar, som givas oss alla i Guds ord, fallit i synd emot N. N. budet, därmed förtörnat Gud och åstadkommit förargelse, så att han (hon) varit utesluten från församlingens nattvardsgemenskap. Nu har han (hon) förklarat sig villig att i denna kristliga församling bekänna och avbedja sitt brott. Därför låtom oss, som här äro tillstädes, för honom (henne) fälla trogen förbön och i kristlig kärlek vara vittnen till den ånger, han (hon) här förklarar, den avbön, han (hon) här avlägger, och det tillträde till församlingens förmåner, som honom (henne) här meddelas.”

Därefter kom följande frågor:

”Erkänner du, att du med ditt brott emot N.N. budet försyndat dig mot Gud och åstadkommit förargelse i hans församling?

Svar: Ja.

Betygar du däröver en hjärtlig ånger, avbeder du din synd, och begär du att varda delaktig av Guds nåd i Kristus Jesus och att åter upptagas i församlingens gemenskap?

Svar: Ja.

Vill du genom samma Guds nåd hädanefter taga dig till vara både för denna och andra synder samt beflita dig om ett kristeligt liv?

Svar: Ja.”

Därefter skulle den som skriftades knäböja på en pall, varvid en bön lästes som inleddes med orden:

”Allsmäktige, evige Gud! Vi bedja Dig, att Du icke förkastar denne(a) syndare (synderska), som nu bekänt sin missgärning och begär förlåtelse, utan att Du upptager honom (henne) till nåd ...”

Formuläret avslutas med de försonande orden:

”Och vi, käre vänner, låtom oss lägga på hjärtat aposteln Pauli uppmaning, då han säger: ’Mina bröder, om ock en människa råkar falla i någon synd, upprätten en sådan med saktmodig ande och se på dig själv, att icke även du varder frestad. Bären varandras bördor och fullborden så Kristi lag’ ...”[534]

Hur fungerade då skriften vid lägersmål i praktiken? Lagstiftningen kring kyrkoplikten var till synes könsneutral men av föreliggande undersökning och annan forskning kan man se att männen efter hand i allt större utsträckning drog sig undan den världsliga dom som enligt lag var en förutsättning för kyrkoplikten fram till 1855. Innebar detta att barnafäderna undkom skriftning och ändå kunde gå till nattvarden? I så fall – hur kom det sig att inte kvinnor kunde göra samma sak?

[534]Handbok för svenska kyrkan stadfäst af konungen år 1894, kapitel 6 s 147 ff.

Den offentliga skriften i samband med lägersmål har diskuterats i norsk forskning och resulterat i några intressanta iakttagelser. Förfarandet i Norge visar god överensstämmelse med det svenska, dock med den viktiga skillnaden att det var förhållandevis billigt att köpa sig fri från kyrkoplikten. Liksom i Sverige skulle skriften följa på den världsliga domen och verkställas inom sex veckor. Lisabet Risa har hävdat att genom att bruka skriften som sanktionsmedel i straffrätten miste prästen sin självständiga ställning och reducerades till ett redskap kungen brukade i sin straffrättspolitik. Men Anne Aune visar i *Avkriminalisering av leiermål*, att långt ifrån alla som dömdes till offentlig skrift genomgick densamma i Norge. Av 33 kvinnor som dömdes för lägersmål i Nedre Telemark under åren 1727–28 samt 1735–36 återfinns bara 22 i förteckningarna över dem som skriftats offentligt. 67 procent av de dömda kvinnorna och endast 40 procent av de dömda männen genomgick offentlig skrift. Det visar sig också att de flesta skriftade sig före domen och före barnets födelse. Prästen tycks alltså ha kontrollerat sanktionen på det lokala planet. Prästerna kan ha tagit sig makten att avgöra vem som skulle skriftas offentligt och vem som skulle slippa.[535]

Hur var det då i Sverige? Kan man förvänta sig att prästerna, liksom i Norge, agerade självständigt i förhållande till lagen och gjorde individuella bedömningar där kanske kön och samhällelig status spelade in?

7.2.3 KYRKOPLIKTEN I TORNA HÄRAD

I Everlövs kyrkoarkiv finns absolutionslängder, dvs längder över dem som utstått kyrkoplikt, bevarade från åren 1797–1846. Under denna femtioårsperiod absolverades 65 kvinnor och 7 män för lägersmål. Under samma period ägde 92 oäkta födslar rum i församlingen. Fortfarande under den tid lägersmålen successivt avkriminaliserades absolverades alltså 70 procent av kvinnorna i form av enskild skrift och avlösning. Däremot kan vi se att männen nästan helt klarade sig undan. Misstankar om faderskap kan inte längre ha utgjort något verkligt hinder för män att komma i åtnjutande av nattvarden. Samtidigt kan vi se att inte heller alla kvinnor som fött oäkta barn absolverades. Vissa kan ha lämnat församlingen och absolverats på annat håll men detta förklarar egentligen inte underskottet eftersom en motsvarande rörelse från andra socknar till Everlöv borde ha jämnat ut siffrorna. Enligt

[535]Anne Aune, 1994, s 41 ff; Det arbete av Lisabet Risa som Aune diskuterar är en hovedoppgåve i historia, Oslo universitet, 1974, ”Geistlege og verdslege sanksjonar mot ugifte mødre”.

lagstiftningen skulle en fällande dom, i det här fallet avkunnad vid Torna häradsrätt, ligga till grund för kyrkoplikten i form av enskild skrift och avlösning. I synnerhet efter 1810 kom allt färre lägersmålsfall till häradsrättens prövning, men den fällande domen tycks inte alls ha utgjort en förutsättning för kvinnornas kyrkoplikt. Däremot tycks männen inte gärna ha underkastat sig kyrkoplikt utan fällande dom. Återigen kan man se att männen som kategori drog fördelar av uppluckringen i lagstiftningen medan kvinnorna hade betydligt svårare att undkomma samhällets kontroll och sanktioner. I praxis blev manlig osedlighet inget hinder för tillträde till nattvarden medan samma handling, utomäktenskapligt umgänge, diskvalificerade kvinnan för nådamedlet. Genom kyrkans hantering av kyrkoplikten synliggjordes den kvinnliga synden – men inte den manliga.

Absolutionslängderna är ofta ofullständigt upprättade eller bristfälligt bevarade. Antagligen avstod många präster från att skriva in absolutionerna i kyrkoböckerna. De behövde inte bevaras för framtiden av samma skäl som t ex dop och vigslar. Kanske har detta källmaterial också en tendens att försvinna eftersom samtliga namngivna personer haft ett intresse av att undanröja uppgiften. Ingen av Torna härads socknar har en bevarad obruten absolutionslängd som kan belysa förhållandet under hela undersökningsperioden. För att diskutera en eventuell förändring i tid blir man därmed dessvärre hänvisad till att diskutera material från olika socknar i häradet. Icke desto mindre väcker materialet från Torna härad vissa intressanta tankar.

Tabell 7.1 Absolutioner för lägersmål i vissa församlingar inom Torna Härad.

Församling	Period	Kvinnor	Män
N Nöbbelöv	1707–1782	13	12
S Sandby	1745–1763	12	11
Blentarp	1776–1816	44	13
Everlöv	1797–1846	65	7
Blentarp	1817–1860	118	9

Källa: Everlövs kyrkoarkiv, dopböcker, C:1, C:2; N Nöbbelövs kyrkoarkiv, dopbok C:1; S Sandby kyrkoarkiv, dopbok, C:1; Blentarps kyrkoarkiv, dopbok, C:3, C:5, LLA.

Tabell 7.1 visar könsfördelningen på dem som absolverats för lägersmål i några olika församlingar i Torna härad. Av längderna framgår att både män och

kvinnor absolverades i ungefär samma utsträckning fram till 1780-talet. Denna kyrkliga ritual kan därmed inte betraktas som en ersättningsritual för kvinnans kyrktagning efter födseln, utan hade karaktären av skrift och avlösning för båda könen. Under 1800-talet, med början i det sena 1700-talet, hade den enskilda skriften vid lägersmål dock övergått till att bli en sanktion riktad mot kvinnan. Det var kvinnan som behövde skriftas och avlösas för att bli delaktig i nattvarden. Att omtolka ritualens innebörd, från skrift och avlösning till kyrktagning, kan ha legitimerat att endast det ena könet skriftades.

Att männen undkom kyrkotukten vid lägersmål kan delvis förklaras av mildringen i lagstiftningen som indirekt gav männen ökade möjligheter att hålla sig undan. Avsikten med den Barnamordsplakatet 1778 var dock, som diskuterats ovan, att värna om kvinnorna och barnen. Kvinnan gavs rätten att skriftas av vilken präst hon själv önskade vilket markerade att kvinnan skulle hanteras varsammare. Hur barnamordsplakatet uppfattades av prästen i praktiken kan absolutionslängderna från Blentarp illustrera. Prästen fortfor att plikttroget se till att kvinnorna undergick enskild skrift. Men han bemödade sig ännu mer än så. Barnamordsplakatet förbjöd stigmatiserande benämningar i offentliga handlingar och meddelade att kvinnan inte längre fick utmärkas som mindre ärlig genom att kallas kona, kvinnsperson eller fästekvinna. Istället skulle hon benämnas deja, piga, hushållerska eller annat som inte betecknade en lägrad kvinna. Uttrycket ”deja” användes inte i socknen, ogifta kvinnor kallades genomgående pigor. Prästen såg därmed sin chans att reservera ”deja” för lägrade kvinnor så att han utan att bryta mot förordningens bokstav, men mot dess intention, lyckades skapa ett nytt sätt att peka ut de lägrade kvinnorna, som nu istället för kvinnfolk kallades dejor. Samtidigt upphörde samma präst att rannsaka kvinnan efter barnafaderns namn. Han lät sig nöja med att notera att lägersmannen var en ”okänd person” eller ”en oangiven man”. Barnamordsplakatet var otvivelaktigt den direkta orsaken till att prästerskapet nu såg sig förhindrat att rannsaka kvinnan efter barnafaderns namn. Denna ståndpunkt framförde prästerna på riksdagen 1786 då de försökte förmå kungen att upphäva 1778 års reform och återgå till den gamla ordningen.[536] Samtidigt tycks tanken att barnamordsplakatet verkligen

[536]Se Prästeståndets riksdagsprotokoll 1786, utg av Stefan Lundhem, 1987, s 49 f samt s 246 f. Det på s 246 införda memorialet av Erik Hesselgren visar hur en präst uppfattade den uppkomna situationen och ett förslag till ändring som skulle återställa sedligheten men också åstadkomma en rättvis ansvarsfördelning mellan könen: ”att en hävdad kvinna måtte, enär barnet skall befordras till dop och kristendom och i synnerhet innan hon undfår hemlig skrift och avlösning, emottaga efterfrågan och vara förbunden att uppgiva för prästerskapet sitt namn, sina närmaste, sitt hemvist och för allting barnfadern, ... Härigenom skulle 1. som förbemält är, mången både kvinna och mansperson

utgjorde ett hinder för prästerna att fråga efter faderns namn ha konsoliderats under riksdagen. Det är först efter 1786 som det blir vanligt att fadern noteras som okänd i kyrkans längder. Någon teologisk debatt kring det omfattande problemet med män som gick till nattvarden oskriftade uppstod inte så vitt jag har kunnat finna.

Uppenbarligen uppstod en könsojämlikhet i det sena 1700-talet som är svårförklarad. Från den ortodoxa periodens lika behandling av manlig och kvinnlig utomäktenskaplig sexualitet i kyrkan, utvecklades ett nytt system där synden häftade vid kvinnan på ett starkare sätt såväl inom kyrkliga som världsliga praktiker. Förändringens karaktär är dock informell. De värderingar som kommer till uttryck i lagstiftning och reformer ger inte stöd för en sådan förändring – ändå tycks just liberaliseringen av lagstiftningen vara den omedelbara förklaringen. 1778 års barnamordsplakat gav, som vi sett, kvinnan en ny möjlighet att förtiga mannens identitet. Av hänsyn till kvinnan skulle omgivningen inte pressa henne på uppgifter. Härigenom öppnades möjligheten för mannen att undkomma den förnedrande kyrkoplikten, men kvinnan som skulle skyddas undkom bara undantagsvis sanktionen under den följande hundraårsperioden.

Kanske skulle även en analys av andra tankefigurer i tiden kunna bidra ytterligare till att förklara varför kontrollen av kvinnan fortlevde. När det gäller det tidiga 1800-talet uppstod ett nytt kvinnoideal i romantikens kölvatten, den rena gudfruktiga kvinnan, kroppsligt bräcklig och intellektuellt underlägsen men i bästa fall moraliskt och religiöst oförvitlig. Den ogifta modern var hennes motpol. Genom att synliggöra och stigmatisera den fallna kvinnan renodlades idealet ”den ärbara kvinnan,” och avståndet ökade mellan dem.

7.2.4 KYRKTAGNINGEN I EVERLÖV, TORNA HÄRAD

Den sista kyrktagningen i Everlövs socken ägde rum den 23 oktober 1924. Barnet, en gosse, var fött den 12 oktober. Kyrktagningen skedde samma dag som dopet och hur det gick till finns beskrivet i en artikel i Ystads Allehanda 1960. Artikeln är skriven av dåvarande prästen i Everlöv, Erik Berglund och om han fått sin information från sin företrädare i församlingen, från den

---

avhållas ifrån skörlevnad och otidigt sammanlag, 2. efter skedd olovlig beblandelse mankönet, som härutinnan är lika brottsligt, komma att åtminstone oftare än nu sker, dela med det andra könet tyngden och påföljderna av sin förbrytelse, 3. i kyrkoböckerna ej saknas nödig redo i vad vid slika tillfällen där bör finnas upptecknat”.

kyrktagna kvinnan eller från annat håll framgår inte. Själva ceremonin beskrivs så här:

> ”I ingången mellan vapenhuset och kyrkrummet ställdes en pall och på den knäböjde modern, medan prästen stod i kyrkan vänd mot modern och pallen och läste den gamla kyrkobön, som fanns sedan Luthers dagar i lutherska handböcker och som i något förändrat skick finns i vår nuvarande handbok med begynnelseorden: ’Allsmäktige, evige Gud’. Sedan togs pallen bort och prästen tog modern i handen och ledde henne in genom kyrkdörren med orden: ’Herren bevare din ingång och din utgång från nu och till evig tid. Amen.’ ”[537]

Som framgår av tidningsartikeln hade man i Everlöv bibehållit traditionen från katolsk tid, att förrätta kyrktagningsceremonin vid dörren varefter prästen ledde in barnaföderskan i församlingen. Det här var den sista förrättningen av sitt slag i socknen.

Kyrkohistoriska Arkivet i Lund har en omfattande samling uppteckningar av kyrkliga seder. Endast en uppgift om kyrktagningsseden härrör från Everlöv socken. Uppteckningen är gjord 1948 och sagesmannen är lantbrukaren Hans Persson. Han föddes i Everlöv 1865 och bodde i socknen till 1894. Han var son till en lantarbetare. Om kyrktagningsceremonin skriver han:

> ”Det var bara ett gammalt bruk. Hon kom med en kvinna till kyrkan. Det var alltid barnets fadder, som var med. De stannade i vapenhuset, tills prästen kom och satte fram en pall. Där föll hon på knä och prästen läste något. Sen tog han henne i handen och ledde henne bara några steg innanför dörren.”[538]

I denne uppgiftslämnares version framställs kyrktagningen inte som något särdeles vackert eller hedrande, utan endast som ett gammalt bruk. Här nämns varken fiolspel, psalmsång eller någon högtidsdräkt och följekvinnornas antal hade reducerats till en. I Anders Gustavssons avhandling om kyrktagningen redogörs för sedens uppluckring och ganska plötsliga försvinnande, förklaringen söks i förändrade sociala strukturer och utmaningar från frikyrkligheten. En bidragande förklaring skulle kunna vara att seden tömdes på stämningsskapande detaljer. Kanske hade ceremonin förlorat sin forna glans, blivit alldaglig och ointressant. Även församlingslivet hade genomgått förändringar och det är inte säkert att enskilda församlingsmedlemmar längre önskade att utmärka sig personligen i samband med gudstjänsten. Ernst Enochsson har visat på ett generellt drag i svenskt gudstjänstliv där församlingen från att just aktivt ha följt med i

---

[537]Erik Berglund, 1960.

[538]Kyrkohistoriska Arkivet i Lund, uppteckning nr 1957, fråga 17.

gudstjänsten och markerat sin närvaro med sång, gudliga åtbörder och olika klädedräkter vid skilda högtider, övergått till att bli passiva åhörare.[539]

Vi skall följa sedens sista decennier i Everlöv.[540] 1861 föddes 31 barn i Everlöv enligt födelse- och dopboken. Samtliga barn döptes. Av mödrarna till dessa barn uppges 27 ha blivit kyrktagna. Därtill kommer 3 mödrar som uppges ha absolverats efter att ha fött oäkta barn. Endast 1 kvinna bröt mot sedvanan. Det var pigan Mätta Nilsdotter som fött en oäkta son Lars och inte absolverades vilket kan ha berott på utflyttning från socknen. Både kyrktagningsseden och absolutionen för ogifta mödrar var alltså intakt i Everlöv 1861. Den enda som föll ur det traditionella mönstret var en ogift moder.

Om man gör ett hopp fram till 1901 kan man se att det föddes 14 barn, varav 4 var oäkta, i Everlövs församling. Samtliga 14 barn döptes, men av mödrarna kyrktogs endast 8 stycken. 2 hustrur valde att inte bli kyrktagna. 1901 var kyrktagningsseden således fortfarande i bruk i Everlöv. Traditionen var dock inte obruten. Av de 4 ogifta mödrarna absolverades ingen. Den sista anteckningen om absolution i samband med oäkta födsel är gjord den 26 april 1891 alltså långt innan absolutionen avskaffades genom lagändringen 1918.

7.2.5 VIGSELN

Även vigseln framstod som ett lämpligt tillfälle för kyrkan att markera sin syn på sedligheten och visa att sexualiteten enbart hörde hemma i äktenskapet. Här använde kyrkan brudens utstyrsel, i första hand hårprydnaden, för att skilja ut osedliga brudar från sedliga.

Vid riksdagen 1617 enades prästerskapet om följande regler för den kvinnliga bruddräkten:

> ”De brudar, som av sina män förkränkta äro förr än de vigas, hava ingen krona utan allenast en krans med täkt huvud, höljt hår och något silver om bröstet. Men de som äro fallna i lönskaläge och kunna sedan av androm bliva till äktenskap upptagna, hava huvudklädet på sitt huvud med en liten flitterkrans och mindre silver än de förra om livet. Samma huvudskrud skola de änkor bruka, som uti deras änkestånd, sig med lägersmål försett hava.”[541]

---

[539] Ernst Enochsson, 1949, s 37, 40 ff.

[540] Angående sedens upplösning se Anders Gustavsson, 1972, s 215 ff. Från Lunds stift saknas, enligt Gustavsson, uppgifter om kyrktagning i de tryckta ämbetsberättelserna, men av traditionsuppteckningarna att döma hade seden börjat upplösas i slutet av 1800-talet och varit tämligen ovanlig i början av 1900-talet (aa s 222).

[541] Svenska riksdagsakter, avd II, del II:2, s 335 f, men citatet är här hämtat ur Gunnel Hazelius-Berg, 1969, s 155.

Den nya kyrkolagen 1686 innebar ingen förändring härvidlag utan hänvisade till äldre stadgar och plägsed. I enlighet med 1686 års kyrkolag, 15:20, gällde följande beträffande brudar som var gravida eller fött barn före vigseln:

> ”Kvinnspersoner, som låta lägra sig av deras brudgummar, förr bröllopsdagen, skall en prästman, om deras förseelse eljest är uppenbar, intet viga med annan brudheder, än den som våra stadgar, eller vanlig plägsed, tillåter. Den som är hävdad av sin fästeman, och sådant är ännu okunnigt, men understår sig likväl, att bruka kyska brudars skrud, skall böta till kyrkan två daler silvermynt.”[542]

Återigen möter oss uppfattningen att det sexuella felsteget skulle markeras och synliggöras just genom kvinnan. Skammen drabbade kvinnan omedelbart, det var hennes brudklädsel som vittnade om okyskhet, medan mannen endast drabbades medelbart via kvinnan. Därmed *var* kvinnan okysk medan mannen gifte sig med en okysk kvinna utan att själv bli betraktad som okysk.[543] Om mannen begått lägersmål med en *annan* kvinna än den han gifte sig med undkom han förstås all stigmatisering vid vigseln.

Att bruden skulle bära krona var en gammal sed. Men kronan symboliserade inte en världslig drottnings krona utan jungfru Marias, himladrottningens, kyska krona. Kronan ensam markerade inte i sig ogift stånd utan här kunde kransen komma till användning som kompletterande symbol. Bruden kunde bära både krans och krona samtidigt. Brudkronan var i allmänt bruk i alla fall fram till 1500-talet men åtskilliga kyrkors kronor försvann under Gustav Vasas konfiskation av kyrkornas silverskatter. En eller ett par brudkronor skulle dock lämnas kvar i varje härad och sockenborna kunde även återlösa kronorna vilket visar på brudkronans rituella värde. Men det var endast kyska brudar som fick bära krona och krans och kvinnans hårsmyckning blev därmed en del av kyrkotukten. Hur utbrett bruket att bära brudkrona var är svårbestämt. En genomgång av kyrkornas inventarieförteckningar 1830 visar att de gamla danska landskapen nästan helt saknade brudkronor.[544] Men även i dessa delar av landet torde brudens huvudbonad ha markerat en skillnad mellan kyska och okyska brudar.

I den kvinnliga klädedräkten, men inte i den manliga, markerades civilståndet. Endast ogifta kvinnor bar håret utslaget eller prydde sitt huvud med färgglada band. Det utslagna håret och banden markerade att flickan var ogift

---

[542] 1686 års kyrkolag, 1936, s 46.

[543] Detta framstår som huvudregeln men Gunnel Hazelius-Berg, 1969, ger vissa lokala exempel på att även brudgummens klädsel kunde varieras. Så förbjöds t ex mannen i Delsbo enligt visitationsprotokoll 1777, att bära lång svart kappa om hans brud ej hade rätt att bära krona (aa s 155).

[544] Om bröllopsskruden, se Nils-Arvid Bringéus, 1987, s 112 ff.

men också att hon var en okränkt flicka. Det finns många belägg för den folkliga uppfattningen att lägrade kvinnor inte tilläts gå med håret blottat. Så visar Jonas Frykman att ogifta mödrar på många håll tvingades bära särskilda huvudbonader som markerade deras ställning, som varken var ungmöns eller hustruns. Sådana skamplagg hade inget stöd i lagstiftningen utan upprätthölls genom folkliga strukturerande föreställningar om att lägrade kvinnor som gick med håret blottat spred sjukdom bland kreaturen och gjorde att barn drabbades av skävern (engelska sjukan).[545]

Det finns åtskilliga vittnesbörd om hårbandens betydelse. Till exempel omnämns hårbandens symboliska värde under en allmän sockenstämma hållen i Kristianstad 1793 med anledning av Kungl Maj:ts förordning om att begränsa överflöd och yppighet. Om allmogens klädedräkt kan man läsa följande:

> ”och har uti, vad mankönet angår, ej det minsta, som bär överflödets stämpel, och vidkommande kvinnokönet, så är det vad allmogen rörer, även så: vallmar av landets egen tillverkning, blågarnslinne och träskor är allt vad de brukar i arbetstimmar; Men då en gammal sed är att vara bättre klädd sön- och helgdagar, så hava ock skånska pigorna då visat sig i en snyggare dräkt av finare vallmar eller svenskt kläde, lärfts linne och några silkes och silver band i håret av ringa värde nu, av mycken betydlighet förr, då sådan grannlåt var ett ojävigt (ogäfwogt) bevis om en obefläckad kyskhet och sådana inflätningar och grannlåt, efter landets sed, ej fick bäras av andra än verkliga flickor.”[546]

Man kan således se att kyrkans sätt att markera brudens sexuella status genom hårprydnaden hade sin motsvarighet i folkliga seder. Men kyrkan med sin statusfyllda position i samhället bidrog till att legitimera dessa folkliga sedvänjor som stigmatiserade ogifta mödrar. Kanske var kyrkan, när allt kommer omkring, även initiativtagaren.

En fråga som är av stor betydelse i sammanhanget är hur pass offentlig vigseln var i äldre tid. Att okyska brudar utmärktes vid vigseln genom sin klädsel har störst betydelse om vigseln var offentlig. Berndt Gustafsson har undersökt platsen för vigsel både med avseende på variationer över tiden och variationer mellan olika samhällsskikt. Den äldre kyrkvigseln var förlagd till gudstjänsten och bevistades alltså av hela församlingen. På landsbygden var denna form vanlig ännu vid 1700-talets mitt. De högre samhällsskikten drog sig undan de kyrkliga ritualerna redan under 1600-talet och föredrog att

---

[545]Jonas Frykman, 1982, s 117 ff ang horluva och horklut. Användandet av horluvor går tillbaka till senmedeltiden och nämns i traditionsmaterialet ännu under sent 1800-tal.

[546]Citatet är här hämtat ur Börje Hanssens bok *Österlen*, 1952, s 461.

förrätta vigsel, dop och kyrktagning i hemmet. I slutet av 1700-talet följde allmogen efter. Vid 1800-talets senare del var det endast de fattigaste som gifte sig utanför hemmet; i kyrkan, i prästens bostad eller på pastorsexpeditionen. Det ansågs för finare att gifta sig hemma. Kyrkbröllop började återigen komma i bruk efter 1800-talets mitt, men då inte i samband med gudstjänsten. Denna nya form av kyrkbröllop var dock en ceremoni som enbart användes av de allra högsta samhällsskikten. Det vanligaste under 1800-talet var hemmavigseln som hölls för det näst finaste. Bland hemmansägareklassen i Lunds stift ägde vigseln rum i hemmet. Samtidigt vigdes de fattigaste, grovarbetare och statare ännu i kyrkan, men då under helt andra former än de rika.[547]

Om man beaktar vigselceremonins rumsliga placering kan man anta att den pedagogiska verkan av reglerna med kyska brudars skrud haft störst betydelse under perioden fram till det sena 1700-talet då akten skett helt publikt. Därefter tycks vigseln ha privatiserats utom för de allra fattigaste som fortfor att exponeras för allmänhetens blickar. Samtidigt har vi sett att det framför allt var i dessa samhällsskikt som de ogifta mödrarna hörde hemma.

7.4 SAMMANFATTNING

Man kan se att kyrkans styrkeposition visserligen varierade över tiden men kyrkan utmärktes aldrig av direkt maktlöshet. Man kan också se att kyrkans representanter alltid drev en egen linje. Under ortodoxin vann prästerskapet störst gensvar för sina åsikter men kom under tiden därefter att utmanas ideologiskt från olika håll. Genom ett seglivat och energiskt motstånd mot alla uppluckringar i kyrkodisciplinen lyckades prästerskapet bromsa upp utvecklingen och motarbeta nya ideologier i tiden. Prästerskapet framstår som en genuint konservativ kraft under 1700-talet. De grupper som först bröt sig ur ortodoxins band var de högre samhällsskikten och antagligen också de större städernas befolkning. Men genom kyrkans organisation, med utlöpare

[547]Uppgifterna om var vigseln ägt rum i skilda tider är hämtade från Berndt Gustafsson, 1950, kapitel 2. Gustafssons undersökning gäller hur kyrkan bemötte människor från skilda samhällsklasser, och illustrerar på ett övertygande sätt hur klasskillnader befästes och tydliggjordes i kyrkan bl a genom bänkfördelningen samt vid dop, vigsel, begravning och husförhör. Källmaterialet är bl a visitationshandlingar, vigselböcker och traditionsmaterial.

ner på sockennivå i hela riket, kom prästerskapets roll som ideologisk uttolkare att behålla sin dominans långt fram i tiden.

Man kan konstatera att kyrkans ritualer underbyggde kyrkans sexualmoral och bidrog till att synliggöra kyrkans hållning på ett tvingande sätt. Medan den världsliga lagstiftningen efter hand mildrades fortsatte kyrkan att via kyrkotukten konservera och legitimera äldre föreställningar. Men det blir också uppenbart att kyrkan, efter ortodoxins tidevarv, främst riktade sina sanktioner mot kvinnan. Detta blir tydligt när man granskar kyrktagningsritualen, den enskilda skriften och vigseln. Samma mönster går igen i alla tre ritualerna – den utomäktenskapliga sexualiteten häftade vid kvinnans kropp och person, medan den manliga parten gick fri från sanktioner. Att mildringar i lagstiftningen motiverades utifrån kvinnornas svåra situation och tillkom för att minska kvinnors utsatthet fick främst till följd att männen drog sig undan kyrkotukten. Kontrollen över kvinnorna minskade däremot endast obetydligt. Visserligen kan man se att lagändringar gjorde det svårare för prästerna att upprätthålla kyrkotukten visavi männen men den klara signal som 1778 års barnamordsplakat sände till prästerna, att bemöta kvinnorna mjukare, hörsammades inte.

8. KONKLUSIONER

Avhandlingens utgångspunkt har varit ogifta mödrar på svensk landsbygd i ett långtidsperspektiv. Arbetet har tagit sitt avstamp i kvinnohistorien och en önskan att synliggöra betydelsen av kön i det äldre samhället. Hur tänkte och resonerade man kring kön och sexualitet i det förindustriella bondesamhälle? Och hur slog i praktiken förändringar i sexuallagstiftningen mot män respektive kvinnor i ett givet lokalsamhälle? I analysen beaktas det relationella – att tänka kring kön är att tänka på både män och kvinnor samtidigt. Men utgångspunkten var i första hand ”kvinnohistorisk” snarare än ”könshistorisk” i den bemärkelsen att det var en nyfikenhet på just kvinnors villkor i det äldre, patriarkalt organiserade samhället som ledde fram till ämnesvalet.

Valet föll på problematiken kring sexualitet och reproduktion därför att det är områden som alltid är viktiga i kvinnors tillvaro. Den utomäktenskapliga sexualiteten var straffbar under större delen av undersökningsperioden. Fördelen med att studera ett icke-accepterat eller kontroversiellt beteende är att handlingen lämnar spår efter sig i källorna. Samtidigt utmanar det avvikande beteendet gällande normer och gör dem synliga.

I ett vidare perspektiv handlar undersökningen också om den rättsliga och religiösa normen kring den utomäktenskapliga sexualiteten – dvs hur statsmakten och kyrkan resonerat och handlat i sedlighetsfrågor över tiden.

Undersökningen omfattar de tvåhundra åren från 1680-talet till 1880, och förändringsperspektivet har varit viktigt. Med utgångspunkt i lagstiftningen valde jag att ställa två perioder mot varandra – den ortodoxa som framstår som unik i historien med det långtgående fördömandet av den utomäktenskapliga sexualiteten – och å andra sidan den epok som inleds under 1700-talets andra hälft och som innebär en fortlöpande liberalisering av sexuallagstiftningen. Att följa upp lagändringarna och visa på de effekter i lokalsamhället som nästan omedelbart följde på de olika reformerna framstår som ett lyckokast så till vida att lagändringarna verkligen visat sig ha en utomordentligt stor betydelse på det lokala planet. Människornas kännedom om lagstiftningen var uppenbart stor, och man anpassade sitt beteende efter lagen. Inte på det viset att man slaviskt följde lagen eller lagstiftarens intentioner, men man orienterade sig om lagstiftningen, använde den efter sitt eget huvud och drog nytta av kryphålen, precis som idag. De som var bäst på att utnyttja kryphålen visade sig vara männen, vilket kanske inte förvånar eftersom de hade ett socialt och ekonomiskt övertag över kvinnorna. Dessutom var häradsrätten på många sätt ett manligt forum, där män vistades i mycket större utsträckning än kvinnor. Att det var så visar tidigare forskning

av t ex Jan Sundin och Marja Taussi Sjöberg, även om modern forskning framhävt att kvinnorna icke desto mindre också använde den rättsliga arenan. Kan då de här resultaten generaliseras till att gälla även andra geografiska områden? Ett säkert svar kan jag givetvis inte ge. Städerna utvecklade en alldeles egen kultur. Där fanns en helt annan möjlighet till anonymitet och kyrkans makt och kontroll över människorna var av allt att döma också betydligt svagare. Men i landsbygdsområden där den informella kontrollen var intakt blev säkert lagens liberalisering startskottet för en ny utveckling.

Att avgränsa den ortodoxa perioden och analysera den som en sluten period har också framstått som givande. Genom att inte titta efter förändringar inom perioden gavs möjligheten att förstå tiden som ett helt system på dess egna premisser. 1800-talet framstår som den tid då männen så gott som alltid kom undan ansvaret, både ekonomiskt och socialt. Men när vände utvecklingen? Och varifrån kom de nya signalerna som gjorde att män på nytt började dömas att betala underhåll till sina barn? När jag nu blickar tillbaka på avhandlingens tidsramar kan jag känna en viss saknad över att jag inte gick fram till 1920. 1915 kom den nya äktenskapslagstiftningen och 1917 ändrades lagstiftningen kring de utomäktenskapliga barnen. Därmed började en ny trend i den utomäktenskapliga sexualitetens historia som hamnat utanför denna undersökning.

Hur föll då undersökningen ut – vad framstår i efterhand som viktigt att trycka på? Vilka stora frågor har besvarats och vilka återstår att brottas med? Låt mig börja med den äldsta perioden.

Lägersmålen under den lutherskt-ortodoxa perioden: Det stormaktstida Sverige var prydligt organiserat efter två huvudprinciper som alltid måste tänkas med. Enligt den första principen bestod samhället av fyra stånd – adel, präster, borgare och bönder – med skilda funktioner och fallande status. Enligt den andra principen bestod stånden av patriarkalt organiserade hushåll, där en man förestod och representerade hushållet utåt. Den patriarkala strukturen skar genom stånden och den patriarkala könsrelationen var inskriven i lagen. Detta kom till uttryck i att ogifta kvinnor var omyndiga oavsett ålder. Deras arv och förmögenhet förvaltades av manliga förmyndare. Gifta kvinnor var visserligen inte omyndiga på samma sätt som barn men de stod under makens målsmanskap och han ensam förvaltade egendomen. Kvinnor skulle enligt lagen följa sin makes stånd och status, osv. Denna lagstadgade patriarkala organisation förblev helt intakt fram till 1850-talet. Den patriarkala organisationsprincipen förutsatte äktenskap och den utomäktenskapliga sexualiteten hotade följaktligen att omkullkasta själva

samhällsordningen. Den patriarkala ordningen legitimerades genom religionen; utifrån lutherdomens ideologi om äktenskapet och om mäns och kvinnors olika bestämning i tillvaron. Kvinnans underordnade position motiverades vanligtvis av Evas större skuld vid syndafallet och ur skapelseberättelsen. Därmed blev den patriarkala principen svår att kritisera och ifrågasätta. Den var Guds ordning.

Så långt strukturen. Analysen av domboksmaterialet har speglat den andra sidan av kvinnotillvaron, kvinnornas vardagliga verklighet. I det levda livet, så som det framstår i domböckerna genom parternas och vittnenas berättelser, kan vi se att kvinnorna rörde sig fritt i sin närmiljö. De var inte påpassade och övervakade, de slöt själva avtal om anställningar och förfogade själva över sina inkomster. Dessutom umgicks de med män i omgivningen på ett fritt och otvunget sätt. Det väcker förvåning att en så hård sexualmoral kunde kombineras med en så stor rörelsefrihet för kvinnor. Jag har lyft fram ett par aspekter i det svenska bondesamhället som kan förklara kvinnans relativt starka och självständiga ställning. Sexualmoralen var visserligen synnerligen sträng men den sexuella kontrollen vilade i stor utsträckning på individerna själva – det handlade om självkontroll snarare än övervakning. Den kvinnliga sexualiteten var länkad till föreställningar om den kvinnliga äran. Detta är inte unikt och man återfinner samma koppling i andra tider och kulturer. Det som framstår som specifikt är att denna kvinnliga ära i första hand var individuell. En ogift kvinnas förlorade ära var därmed inte primärt ett problem för familjen, släkten eller hushållet hon ingick i. Vi kan se att den kvinnliga ärans konstruktion som i första hand var personlig och inte släktrelaterad medförde en stor handlings- och rörelsefrihet för unga kvinnor. Sin ära fick hon försvara själv vid tinget om den var ifrågasatt. Det här är positiva sidor i det stormaktstida kvinnolivet som man bör ta fasta på. Samtidigt var sexuallagstiftningen den strängaste någonsin. Unga män och kvinnor levde, med andra ord, i en stor frihet men det var också en frihet under stort ansvar. Hur gick det då för de män och kvinnor som trots allt inledde sexuella relationer utanför äktenskapet? Slog lagens hårda bokstav verkligen till i all sin stränghet? Svaret på den frågan blir ett obetingat ja och det gällde *både* kvinnan *och* mannen.

Vad utmärkte då processerna mot ogifta par under den ortodoxa tiden, de så kallade lönskalägena? För det första såg häradsrätten allvarligt på målen och lade ner stor möda på att döma både mannen och kvinnan. Undersökningen har klart visat att flertalet barnafäder dömdes för faderskapet under den tid då lagstiftningen var som strängast. Detta fick till följd att kvinnan i de flesta fall kunde räkna med ekonomiskt stöd till barnets föda och uppfostran. Om modern dog fanns det samtidigt en känd fader som var

skyldig att ta vård om barnet. Fram till 1697 hade vårdnaden om barnet dessutom varit delad på så sätt att modern tog hand om barnet under dess första tre år och att vårdnaden därefter övergick till fadern under fyra år. I 54% av lönskalägesmålen återfinns eller nämns det ekonomiska avtalet i domboken. Detta bör ha inneburit en trygghet för modern och barnet. Dessutom markerade avtalen att båda föräldrarna var lika ansvariga för sexualitetens följder.

Jag ställde inledningsvis frågan om den stränga sexuallagstiftningen verkligen gick att upprätthålla i de gamla danska landskapen där kriget var så tydligt närvarande. Svaret på den frågan blir i princip jakande. När det gällde lönskaläge dömdes barnets far i 73 procent av fallen trots de oroliga tiderna. Ändå är kriget synnerligen närvarande i domstolsprotokollen. I så mycket som 33 procent av målen hade mannen en militär anknytning och i flertalet fall där fadern kom undan straffet berodde det på kriget. Den dominerande bilden blir trots detta att flertalet lönskaläge skedde mellan pigor och vanliga drängar i häradet. Och dessa drängar hade ytterst små möjligheter att klara sig undan en fällande dom i häradsrätten. Det är föga förvånande att den största gruppen som bröt mot sexuallagstiftningen var traktens drängar. De utgjorde majoriteten av häradets ogifta män. Att merparten av fäderna blev dömda är inte en ny iakttagelse i forskningen. Jan Sundins kvantitativt sett stora undersökning från 1993 pekar i samma riktning. Men innebörden av iakttagelsen har inte uppmärksammats och lyfts fram på det sätt som man kunde förvänta sig. Det här är information om det stormaktstida samhället som på ett väsentligt sätt bidrar till vår förståelse av könsrelationens utformning. Sexualmoralen var sträng men det moraliska ansvaret var riktat mot mannen på ett sätt som det aldrig varit tidigare och som det aldrig senare blev igen. Att det moraliska trycket blev stort på mannen, genom en sträng lagstiftning som verkligen upprätthölls, gjorde könsrelationen någorlunda jämlik. I den bemärkelsen var samhällets sexualmoral i relativt god balans. Det stormaktstida samhället var både patriarkalt organiserat med inslag av husbondevälde och hierarkiskt i sin ståndsstruktur. I ett sådant samhälle hade det varit förödande om rättsväsendet varit ineffektivt visavi barnafäderna. Men varken hushållsföreståndare eller lokala ståndspersoner hade frisedel att utnyttja kvinnor i omgivningen. Det förstnämnda blir tydligt i horsmålen.

Det sena 1600-talet var samtidigt den period då även kvinnan regelmässigt började straffas vid lönskaläge. Detta betonas starkt i forskningen och har uppfattats som en förödande utveckling ur ett kvinnoperspektiv. Och det var, alldeles uppenbart, en klar försämring för den tidens kvinnor. Den stora försämringen bestod framför allt i att kvinnan från slutet av 1600-talet dömdes till böter redan vid första resan lönskaläge. Tidigare hade hon

betraktats som förförd första gången, och som lättfärdig först om hon födde ett andra barn. Det som väcker historikerns indignation är knappast att de ogifta mödrarna tvingades betala 5 daler för det utomäktenskapliga samlaget. Det som sticker i ögonen är snarare att de ogifta mödrarna så ofta saknade pengar till böterna och tvingades sona straffet med kroppen. Gravida kvinnor och nyblivna mödrar risades ofta offentligt som en följd av kriminalisering och fattigdom. I just dessa aspekter framtonar 1600-talet som en inhuman tid, som det hårda samhället. Men det är kanske ändå viktigt att tänka på att kroppsstraffen inte var specifika för just sexualbrotten. Bötesstraffen omvandlades alltid på samma sätt oavsett vilket brott det gällde till risning, spöslitning eller gatlopp. Det var en del i det ordinära straffsystemet. Över huvud taget fanns en stark koppling mellan brott och skam i det ortodoxa samhället.

Det finns en utbredd föreställning inom forskningen, att manlig otrohet skulle ha varit allmänt accepterad i bondesamhället. (Se t ex Per-Johan Ödman, 1987.) Den föreställningen kan bestämt tillbakavisas vad gäller den period som här kallats ortodox.

Under trettioårsperioden 1688–1717 kom 87 horsmål till Torna häradsrätts prövning. Horsbrotten utgjorde 21 procent av sexualmålen i häradet. En genomgång av målen visar att otrohet i första hand var en manlig last i Sverige under sen stormaktstid. I det typiska horsbrottet begick en gift man hor med en ogift kvinna och fallet blev allmänt känt då kvinnan blev gravid och man började fråga efter barnafadern. De 19 kvinnor som bröt sitt äktenskapslöfte var nästa samtliga soldathustrur. Oftast var hennes man i fält och hans öde var ovisst. Av detta kan vi dra slutsatsen att kvinnor ur allmogen så gott som aldrig åtalades för äktenskapsbrott. Att en bondhustru bröt sitt äktenskapslöfte framstår därmed som en alldeles extraordinär händelse. Men om nu trots allt 2–3 gifta män årligen dömdes för otrohet i häradet, kan vi då inte dra slutsatsen att det åtminstone i den folkliga mentaliteten var ursäktligt?

Det som talar emot en sådan slutsats är kunskapen om vad otroheten kostade mannen. För det första utsattes han för en ingående rannsakning i domstolen. Den rättsliga kontexten är strängt fördömande och handlingen betecknas i domboken som stor synd och ett grovt brott. De åtalade i horsmålen uttrycker alltid sin ånger inför rätten. De beklagar sin stora dårskap och det hör till vanligheten att både män och kvinnor gråter i den här typen av mål. Om vi sedan beaktar straffet blir både ångern och tårarna fullt begripliga. Bötessumman var ruinerande, även för en bonde, och majoriteten tvingades sona böterna med kroppsstraff. I genomsnitt sprang årligen 1–2 män gatlopp i

häradet för begånget hor. Den som upplevt denna plågsamma förnedring hade knappast något att skryta med. Hans kvinnliga partner, som än mer sällan kunde betala böterna, risades offentligt av profossen. Därefter skulle mannen såväl som kvinnan stå på pliktpallen i kyrkan tre söndagar i rad. Det hände också att husbonden som förfört sin piga valde att rymma, bort från skammen och det väntande straffet. Därmed gav han helt upp sin position i lokalsamhället.

Om man sammanfattar den ortodoxa sexuallagstiftningens effekter på lokal nivå, för män, kvinnor och barn, ser det ut på följande sätt:

För mannen: straffet för mannen var strängt, han undkom sällan straffet, han fick bidra till barnets försörjning;

För kvinnan: hon straffades strängt, hon undkom nästan aldrig straffet, hon fick oftast underhåll till barnet;

För barnet: hade oftast både känd moder och fader och fick oftast underhåll från båda.

”En ny tid” – lägersmålen under perioden 1750–1880. Bilden av den utomäktenskapliga sexualitet under ortodoxin har jämförts med det sena 1700-talet och 1800-talet. Vad hände egentligen i lokalsamhället och i relationen mellan könen när lagreglerna kring sexualiteten successivt plockades bort?

Den ortodoxa sexuallagstiftningen sopades i princip bort genom Gustav III:s straffrättsliga reform, barnamordsplakatet, 1778. Plakatet innehöll en rad punkter som sammantaget gjorde det möjligt att sätta alla gällande rättsregler ur spel även om den äldre lagstiftningen inte upphävdes. Genom barnamordsplakatet tilläts ogifta mödrar att vara anonyma vid födseln och barnmorskor förbjöds att fråga efter barnafaderns namn vid förlossningen, något som de tidigare tvärtom varit skyldiga att göra. Plakatet gav domstolarna klara signaler att förändra attityden till sexualbrotten. 1810 bortföll det världsliga straffet för kvinnans del vid lönskaläge första och andra resan. Och genom den nya strafflagen 1864 kom slutligen den utomäktenskapliga sexualiteten att falla under enskilt åtal. Från att ha betraktats som allvarliga brott som staten lagt ner stor möda på att spåra upp och bestraffa blev den utomäktenskapliga sexualiteten överförd till en privat sfär.

Vad är det då för förändringar vi kan se i lokalsamhället i avkriminaliseringens spår? Vilka konsekvenser fick det förändrade rättsläget för männen, kvinnorna och barnen i Torna härad?

Undersökningen har visat att barnamordsplakatet drastiskt förändrade rättskipningen på lokal nivå och att den tidigare ansvarsfördelningen för

sexualiteten försköts. Efter barnamordsplakatets tillkomst 1778, blev det sällsynt att männen i Torna härad dömdes för faderskapet. Kvinnorna började uppge att barnafadern var en okänd person. I motsats till tidigare hållning godtog nu domstolen sådana påståenden. Den rättsliga kontrollen avtog drastiskt, och en bit in på 1800-talet kom endast 20% av lönskalägesfallen till häradsrätten. Att rättsliggörandet av lägersmålen minskade i slutet av 1700-talet och drastiskt under 1800-talet har belagts i tidigare forskning, i synnerhet av Jan Sundin. Det som varit av intresse här har varit att analysera följderna ur ett könsperspektiv.

I Everlöv socken i Torna härad föddes 82 oäkta barn under perioden 1810–1850. Av dessa hade 76 okända fäder. Resultatet är anslående. Det visar att den utomäktenskapliga sexualiteten till följd av avkriminaliseringen blev en kvinnlig förseelse. Barnet kom att följa modern och hon fick ensam bära ansvaret och den sociala skammen. Männen kunde däremot tillåta sig sexuella förbindelser utan att längre ta konsekvenserna av sitt handlande. I takt med att männen undkom ansvaret rättsligt, ekonomiskt och socialt tilltog den utomäktenskapliga fruktsamheten dramatiskt. Vart tionde barn som föddes i Sverige föddes utom äktenskapet och hade därmed en mor men sällan någon far.

Jag har också undersökt vilket stöd dessa mödrar kunde räkna med när det gällde barnets försörjning efter avkriminaliseringen. I de fall mannen dömdes i häradsrätten kunde kvinnan samtidigt begära understöd till barnet, men eftersom mannen endast dömdes i undantagsfall har det varit viktigt att undersöka eventuella privata uppgörelser utanför rätten. I hur många fall kvinnorna fick något ekonomiskt stöd av fäderna genom privata överenskommelser förblir osäkert. Det är en uppgift som inte går att komma åt. Däremot har de privata avtal som spårats ett gemensamt kännetecken. De var genomgående ofördelaktiga för kvinnans och barnets del. Kvinnans förhandlingsposition var svag och hennes akuta ekonomiska trångmål i samband med barnets födelse gjorde henne benägen att acceptera även ofördelaktiga anbud. Mannen kunde alltid hota med att förneka faderskapet. De privata förlikningar som avslöjas bestod vanligtvis i att kvinnan accepterade en engångssumma som motsvarade ca 5 års underhåll till barnet. I många fall nöjde kvinnan sig med ännu mindre. Om man tänker sig att kvinnan kunde pressa större summor ur mannen i utbyte mot anonymitet är antagandet felaktigt. I själva verket erbjöd mannen kvinnan småsmulor jämfört med vad rätten skulle tilldömt barnet. Detta speglar att mannen och kvinnan befann sig i ojämlika förhandlingspositioner.

Mildringarna i lagstiftningen motiverades främst utifrån hänsyn till kvinnorna och barnen. I verkligheten blev effekterna av lagändringarna inte alls

entydigt positiva för kvinnorna och de blev katastrofala för barnen. Den stränga moralen som präglade tiden fram till barnamordsplakatet hade medfört att männen tvingats ta ansvaret för den utomäktenskapliga sexualitetens följder, fram till 1697 i form av delad vårdnad och därefter genom ekonomiskt stöd. Det förefaller troligt att många män som inlett en sexuell relation i den tidsandan sett sig tvingade att fria om kvinnan blev gravid. Med den senare tidens mildare syn på lägersmålen drabbades kvinnan visserligen lindrigare av lagstadgade påföljder, men å andra sidan födde allt fler kvinnor utomäktenskapliga barn med åtföljande ekonomiskt och socialt armod. Kvinnornas ord förlorade prestige i rättegångssammanhang samtidigt som rättens ambition att fälla männen drastiskt avtog. Det förefaller också troligt att den nya rättspraxisen med tiden präglade synen på sexualiteten. Mannen kände sig inte längre ansvarig för sin utomäktenskapliga avkomma och kvinnorna kan mycket väl ha anlagt en ”skylla sig själv” mentalitet. Utvecklingen gick snabbt dithän att de utomäktenskapliga barnen blev faderlösa, och kvinnan blev en ensamstående förälder i ordets absoluta betydelse.

Om man sammanfattar avkriminaliseringens effekter på lokal nivå, för män, kvinnor och barn, ser det ut på följande sätt:

För mannen: Han undkom nästan alltid både världsligt och kyrkligt straff redan efter 1810. En liten minoritet av männen dömdes att betala underhåll till barnet.

För kvinnan: Hon slapp oftast världsligt straff efter 1810 men undergick oftast kyrkligt straff fram till 1800-talets slut. Hon tilldömdes sällan underhåll till barnet.

För barnet: Barnet hade alltid känd moder (på landsbygden) men oftast okänd fader. Barnet tilldömdes sällan underhåll.

Vad kan vi då dra för slutsatser om vi ställer de båda perioderna mot varandra? Vilken period var lättast eller svårast att leva i för denna grupp människor? Kan man över huvud taget ställa frågan så och få ett rimligt svar?

Vad den ortodoxa perioden beträffar kan man konstatera att när den sexuella moralen i ett samhälle är hård måste rimligtvis attityden mot dem som felar bli lika hård. Något annat är knappast tänkbart. Vi har också kunnat konstatera att de som bröt mot normerna drabbades skoningslöst och nästan undantagslöst. Rättsväsendet kompromissade inte och lokalsamhället skyddade inte sina medlemmar utan spelade med på de premisser som lagen ställde upp. På den ortodoxa periodens plussida kan vi möjligtvis räkna att andelen kvinnor (och män) som fick utomäktenskapliga barn var förhållandevis få, jämfört med senare perioder och att en stor andel av barnen

fick bistånd till sitt uppehälle av en känd fader. Men hur värderar man detta mot att åtskilliga, framför allt av kvinnorna, saknade pengar till böterna och straffades offentligt på bara skinnet? På den utomäktenskapliga sexualiteten följde skam och förnedring. Var det då bättre att vara ogift mor i det tidiga 1800-talet där kvinnan slapp att straffas på kroppen om hon saknade pengar och där hon kom undan med enskild skrift i sakristians dunkel? Å andra sidan saknade hon ofta helt och hållet stöd från barnets far ekonomiskt och socialt, och stod där ensamt ansvarig för sexualiteten. Vilken situation som var svårast att genomleva kan vara vanskligt att bedöma. Det ligger väl närmast till hands att se det omänskligt hårda i båda.

När vi flyttar fokus till männen kan vi däremot se ett annat mönster. Utmärkande för den ortodoxa perioden blir kanske just detta, att man verkligen bestraffade manlig utomäktenskaplig sexualitet med stor iver och att även männens ära naggades av utomäktenskapliga samlag. Att förhållandevis många horsbrott drogs inför rätta under 1600-talet visar att kontrollen var sträng och att inte ens den som hade ett verkligt stort intresse av att förbli okänd kunde klara sig undan. Efter reformen 1778 minskar de lagförda manliga horsbrotten drastiskt. Husbönderna kunde mer ostraffat utnyttja sitt tjänstefolk inte bara till arbete utan också sexuellt. Jonas Frykman har för det sena 1800-talets del visat på detta strukturella förtryck i bondesamhället. Genom att tillföra det långa tidsperspektivet kan vi se att detta strukturförtryck var typiskt för 1800-talet och inte kan generaliseras bakåt i tiden. Detta är en viktig nyansering av en återkommande debatt inom forskningen.

Hur såg då den sociala kontrollen ut i lokalsamhället? En av uppgifterna har varit att svara på i vilken utsträckning lokalbefolkningen ställde sig bakom sexuallagstiftningens ideologi. Undersökningen har klart visat att det rådde konsensus kring den ortodoxa sexuallagstiftningen, vilket har hållits för sannolikt av bl a Eva Österberg. Det som framkommer om den lokala grannkontrollen och de mekanismer som förde fram brottslingarna visar att det faktiskt var så. Det är sidoinformation i domstolsprotokollen som leder fram till den slutsatsen.

Den sociala kontrollen upprätthölls av ett fint nät av offentliga och semioffentliga personer, de senare med god förankring i lokalsamhället. Kontrollen utfördes till viss del av statsmaktens och kyrkans representanter i lokalsamhället men även av personer som representerade rent lokala intressen som t ex barnmorskor, sexmännen och byamännen. Dessutom bestod nämnden i häradsrätten av bofasta bönder från trakten. I domstolen uttalade de sig om rykten som florerade i bygden och om den enskildes vandel på ett

sätt som kunde påverka utgången i målen. Det visar sig också att de misstänkta brottslingarna rannsakades i lokalsamhället av sina grannar redan före rättegången, och att man kunde tvingas att styrka sina påståenden med ed även utanför domstolen inför byamännen eller den lokale nämdemannen. Det fanns ingen iakttagbar konflikt mellan lokalsamhällets sexualmoral och den rättsliga och religiösa normen. Den lokala rättskipningen byggde på ett nära samarbete mellan statens representanter och lokalbefolkningen. Att befolkningen rent generellt hade stor respekt för lagen och rätten som institution kan inte ensamt förklara att man samarbetade med lagens hantlangare på det sätt som man faktiskt gjorde. Utan stöd på det värdemässiga planet skulle det krävas ett massivt förtryck för att åstadkomma detta samarbete. Något sådant syns inte i materialet även om det är alldeles uppenbart att den stormaktstida rättsapparaten var synnerligen välfungerande och effektiv i förhållande till de små resurser man förfogade över.

Vilka var då de ogifta mödrarna och hur ska vi förstå att kvinnor trots omgivningens fördömande attityder inledde sexuella relationer utanför äktenskapet? Fenomenet kan inte enbart förklaras utifrån tankar om strukturellt förtryck och övergrepp eftersom det framgår av materialet att även kvinnorna själva tog initiativ – och å andra sidan räcker inte heller sexuella drifter som förklaring eftersom sexualiteten alltid också har en kulturell dimension som varierar med det rumsliga och tidsliga sammanhanget.

Problematiken blir begriplig när man beaktar att kvinnorna inte var en homogen grupp. Jag renodlade resonemanget och delade in de ogifta kvinnorna i två huvudkategorier: besuttna respektive obesuttna. Det var besuttna kvinnor äktenskapslagstiftningen utgick ifrån. Reglerna om äktenskapsavtalet som en uppgörelse mellan en giftoman och en tilltänkt friare som förhandlade med varandra tog sikte på besuttna gruppers situation. För de obesuttna kvinnornas vidkommande fanns ingenting för giftomannen och friaren att förhandla om, ingen jord och inget arv. Dessa kvinnor blev därmed hänvisade till att själva knyta kontakter med män i omgivningen och locka till sig friare av egen kraft. Ett sätt att knyta en man till sig var att inleda det sexuella samlivet. Detta kunde, så länge lagstiftningen var sträng, anses som en förpliktande handling. Om kvinnan blev gravid blev trycket på mannen att gifta sig med henne stort. Om sexualiteten däremot avkriminaliserades skulle de här kvinnorna lätt kunna råka illa ut. När utomäktenskaplig sexualitet inte längre ansågs som kriminell minskade mannens ansvar gentemot den gravida kvinnan. Parets handling kunde då tolkas som lösaktigt och fritt av omgivningen, snarare än som föräktenskaplig sammanlevnad. Om männen börjar uppfatta sexuellt umgänge som en fri tillgång blir konsekvensen att kvinnorna lämnas ensamma med ansvaret för barnens försörjning och omvårdnad.

Just detta förefaller inträffa i Sverige på 1800-talet då de ogifta mödrarna blir så många, samtidigt som barnafäderna i regel gick fria från ansvar.

Det är viktigt att påpeka att båda kategorierna kvinnor, besuttna och obesuttna, alltid har förekommit samtidigt, men i takt med proletariseringen förändrades den numerära proportionen mellan dem. Under 1600-talet och första hälften av 1700-talet tillhörde majoriteten av kvinnorna de besuttna. Med den explosionsartade befolkningstillväxten, och åtföljande proletarisering, från 1700-talets andra hälft och framåt, blev grupperna lika stora.

Om detta resonemang skall vara hållbart måste vi samtidigt kunna se att de proletära kvinnornas strategi kunde leda fram till äktenskap och att de besuttna kvinnorna agerade på ett annat sätt som tog hänsyn till äktenskapet som förhandling.

En kontroll av antalet föräktenskapliga konceptioner i Everlöv socken bekräftar detta antagande. Inom den jordägande gruppen hörde det till undantaget att paret väntade barn vid vigseln. Andelen besuttna par som väntade barn vid vigseln stannar vid 16% för hela 110-årsperioden 1770–1879. Därmed kan vi sluta oss till att få bönder ingick äktenskap på grund av att paret väntade barn. I den obesuttna gruppen var mönstret ett helt annat. Nästan 50% av de obesuttna brudparen väntade barn vid vigseln under samma period. Det verkar rimligt att dra slutsatsen att de obesuttna kvinnor i socknen som födde oäkta barn agerade på ett sätt som var vedertaget inom den egna gruppen. En graviditet tycks ha varit ett gott skäl för att ingå äktenskap samtidigt som en graviditet inte omedelbart kan ha ansetts förpliktiga till äktenskap. Antagandet att de ogifta mödrarna skall ses som en integrerad del i de obesuttnas äktenskapsmönster i Everlöv stärks av domboksmaterialet.

Detta leder över till den kanske svåraste frågan att besvara. Om de ogifta mödrarna bland de proletära grupperna agerade på ett sätt som egentligen inte var särskilt avvikande – vad ska vi då tro om deras status i lokalsamhället? Borde inte då, i rimlighetens namn, deras handlingar också ha framstått som begripliga och acceptabla i den folkliga mentaliteten. Jo, det borde de, i alla fall utifrån ett modernt sätt att tänka. Efter att ha djupanalyserat ca 500 lägersmålsprocesser och 225 ärekränkningsmål borde frågan vara enkel att besvara. Men det är den inte. Den framstår fortfarande som en kuggfråga. Blev de ogifta mödrarna stigmatiserade, marginaliserade kvinnor som hamnade vid sidan av det sociala livet i det ärebestämda samhället? Eller var lägersmålen småförseelser i det sociala umgänget mellan könen som statsmakten och kyrkans uppförstorade?

Svaret blir en subjektiv värdering av en oändlig rad fakta. Min tolkning blir ändå den, att den utomäktenskapliga sexualiteten var en svår belastning för kvinnan om den inte ledde fram till äktenskap. Sedan kan man se att olika individer utifrån sina skilda personligheter och positioner drabbades olika hårt. En del tycks komma undan med det mesta, skaka av sig motgångarna och gå vidare i livet. För andra blir samma handling förödande och leder över till ett liv i fattigdom och utsatthet.

Det finns dock några påtagliga upplysningar man kan lyfta fram ur målen och som kan ge mer säker vägledning. Till exempel kan vi se att de ogifta mödrarna i någon bemärkelse förblev integrerade i det kvinnliga kollektivet. De många vittnesmålen från förlossningarna tyder på detta. Något totalt utanförskap av det slag som drabbade ärelösa människor kan det alltså inte ha handlat om. Men den individuella äran tycks ändå ha blivit skamfilad av det inträffade. Annars blir inte ärekränkningsmålen begripliga. Varför skulle kvinnor driva ärekränkningsprocesser mot individer i omgivningen som slängt ord som hora, taska eller kona efter dem om inte den sexuella äran varit synnerligen viktig att upprätthålla?

Så var det säkert – den sexuella äran var av grundläggande betydelse för kvinnorna i detta patriarkalt organiserade samhälle. Lägersmålet, och den förnedrande processen skadade kvinnans ära. Efter barnets födelse var hennes status i lokalsamhället försämrad och hennes situation var vansklig. Genom transformeringen från ärbar piga till ogift mor – till ett ”kvinnfolk” – var kvinnans heder ifrågasatt även om alla visste att hon bara gjort det som så många andra gjort och kommit undan helskinnade ifrån.

Världen är inte alltid rättvis och livet inte alltid enkelt. Men blev skadan då bestående och livslång? Fanns det något sätt att återupprätta den förlorade äran? Det fanns det inte för den som förverkat all sin ära, men i lägersmålsfallen hade kvinnans ära inte eliminerats bara reducerats. Det har hävdats i forskningen att kvinnan kunde återupprätta sin ära med hjälp av domstolsprocessen genom att åberopa äktenskapslöfte. Det ställer jag mig tveksam till. Den enda säkra vägen, som jag har kunnat identifiera, gick via äktenskapet. Om den ogifta modern efter hand fann en man som var villig att gifta sig med henne blev hon åter en ärbar kvinna – en hustru.

Varför var det så? Ska vi anta att det var mannens ära som smittade av sig och kom kvinnan till del via äktenskapet, eller var det det faktum att en man trots allt ville ha henne som höjde hennes sociala anseende? Förklaringen ligger nog på ett annat plan. Snarare var det äktenskapet som institution som gav förhöjd status. Visionen om äktenskapet som samhällets fundament förutsatte gudfruktiga, trofasta och ärbara makar.

SUMMARY

Sin and Shame: Unmarried Mothers of Rural Sweden 1680–1880

The situation of unmarried mothers in Swedish rural society during the seventeenth, eighteenth and nineteenth centuries is the subject of this thesis; one that evolved from the conviction that for women in preindustrial society, both individually and collectively, sexual conduct was a matter of overwhelming importance. Both this and procreation stand out, in fact, as those features in all women's lives that were never experienced as trivial or unproblematic.

This study extends to and focuses on the judicial and religious discourse concerning extra-marital sexuality; in other words, how the dual powers of church and state reasoned and acted towards questions and issues of morality over time. In a study spanning two hundred years – 1680 to 1880 – a perspective of change is important. The state felt duty-bound to control extra-marital sexuality, and this resulted in a dynamic legislative arena. An important objective has been to study the local consequences of legislative changes and examine how men, women and children were affected by them.

Morality was an area within which the church maintained an active presence and attempted to exert control. The question of what resources the church had at its disposal to influence society at both a national and parish level is one of substantial importance. Perceptions concerning extra-marital sexuality were strongly anchored to individual religious notions and the overall moral climate of society.

Control of sexuality, and values in general, can be found at different societal levels. One main research task has involved an examination of formal and informal control mechanisms from a gender perspective. *Formal* control, exercised by the state and its representatives, was expressed through such channels as legislation, which unambiguously reflected normative ambitions. Regulatory mechanisms also developed *informally* through interpersonal relationships at a local level, resulting in often very detailed culturally-determined rules and customs governing relations between men and women. The two regulatory systems, while not mirror images of each other, were certainly interdependent and show reciprocal influence. The *ways* in which sexual control was planned and implemented had far-reaching consequences for the lives of women; for the extent of their freedom of movement,

opportunities to undertake activities outside the home, and for their judicial status generally.

There are distinct signs of change, but also elements of continuity. On an overall level, it is clear that views towards extra-marital sexuality remained strongly negative throughout the period. This applies not least to female sexuality in extra-marital relationship. One hypothesis forwarded is that sexual control in Sweden throughout the period could be maintained because it conformed to collective notions of a relationship between women's sexuality and their honour.

Court records from Torna hundred in southernmost Sweden have provided the main source material for this dissertation.

One can easily discern an *older*, orthodox perception of sexual morality in Swedish society during the Age of Greatness via *legislation*. Orthodox sexual legislation was, however, undermined by a succession of reforms during the eighteenth and nineteenth centuries. It is thereby possible from a legal history perspective to distinguish between an older and more modern attitude towards sexuality. The change in legislative direction away from an original orthodox base is both well-known and accepted by historians, but the consequences for the relationship between sexes are neither obvious nor well-documented.

Bastardy cases during the Lutheran-orthodox period: During an era stretching from the end of the 1500s to the first decades of the 1700s Sweden went through a unique period of intolerance towards all extra-marital sexuality. Even fornication, viz. sexual relations between two unmarried and unrelated partners, came to be seen as quite a serious crime. Sexual relationships outside marriage were perceived as an arrogant disregard towards the order prescribed by God, and the institution of marriage so elevated by reformers. Hardening societal attitudes towards sexual behaviour coincided with state measures to increase judicial powers, so that the letter of the law could be translated into convictions. Improved parish registration procedures as well as effective cooperation between church representatives and the courts made it extremely difficult for couples to escape punishment if their relationship resulted in a pregnancy. Studies show that the number of sexual crimes dealt with by the courts increased dramatically during the 1600s, despite the fact that extra-marital fertility was low in this century. Extra-marital births amounted to only 2–3% of the total number between 1650 and 1750, but those breaking the law were punished all the harder.

Lutheran-orthodox society differed in both its social and cultural structure from that of subsequent periods. It was characterised above all by a deep and

intense piety that had far reaching consequences for the way individuals perceived and reacted towards their environment. This society, moreover, had yet to face the dynamic changes brought about by agricultural reforms including enclosure. In many respects farming communities during this orthodox period were still medieval in structure, and collective organisation and values can be discerned This assumes importance for the way sexual control and regulation functioned locally.

This study analyses all bastardy cases brought before the hundred court of Torna during the 30-year period of 1688–1717. The number of cases was 405, of which 318 resulted from fornication and 87 adultery.

What, we might ask, is characteristic of the **fornication** processes during the orthodox period? Firstly, the hundred court certainly took these cases seriously and did its utmost to convict both the mother and the father. The father was convicted in as many as 73% of cases. It was, in other words, difficult for males to avoid conviction. Men found innocent by the hundred court were often military personnel. Soldiers comprised no less than 33% of the fathers. When men failed to appear in the hundred courtroom this was often due to the war. Offenders, who had not been mobilised for service abroad or had deserted to neighbouring Denmark, would be brought to justice via a court martial instead. The dominating picture, however, is that most fornication occurred between female servants and labourers of the area, and the latter had very small chances of escaping conviction in the hundred court if pregnancy followed. It is hardly surprising that the largest male group offending against sexual legislation were local labourers as they formed the majority of the district's unmarried men.

20% of cases consisted of women prosecuted for repeated pregnancy-resulting fornication offences. A woman who had given birth to one illegitimate child was not predestined to repetition. Neither were any of the women in the examined material described as prostitutes. There are no signs that sexual services for economic rewards were part of the culture of the agricultural population at this time.

During this same period 87 **adultery** cases resulting in pregnancy were heard by the Torna hundred court. Prosecutions for this offence comprised 21% of all those concerning sexuality in the district. Examination of source materials reveals that adultery was primarily a male propensity during the latter stages of Sweden's Period of Greatness. The typical adultery situation consisted of a married man committing the act with an unmarried woman, the situation becoming public only when she became pregnant and people enquired as to

the identity of the father. In these 87 cases, 68 concerned male infidelity as opposed to only 19 for women, which corresponds to 28 %. In almost all cases of female adultery the accused was married to a soldier drafted to a distant battlefield, where his fate was unknown.

Research based on court records into attitudes among the prosecuted towards infidelity uncovered no motivation based on love, or even positive statements by partners about each other. The explanations recorded centre, for men, on the effects of drink and lack of sex within their marriages, while women did their best to lay the blame on their co-defendants and point to their own resistance. No one adopted a plucky, reckless attitude towards the deed in other words. The unfaithful described their actions in a context of sin, not in one of love. The way people portray and perceive the motive force behind the sexual act – as sin and lust or as love and romance – exposes something important about attitudes towards sexuality beyond the bounds of marriage. In numerous adultery cases the court secretary notes laconically that those prosecuted 'regretted their great foolishness'. This does not, of course, exclude the possibility that the couple were in love, but the seriousness of this crime, as a sin of great magnitude, made it impossible for them to describe their actions in positive terms. Most of those convicted could not pay their fines and were therefore subjected to physical punishment instead. This was the lot of women to a greater extent than men. In this way the crime of adultery came to be associated with spectacular punishments, involving men running the gauntlet between a mob armed with oak sticks and women being whipped outside the court entrance.

Rape was an uncommon crime and in the Torna district not one conviction was made during the 30-year period of 1688-1717. On the other hand, it appears that the court was disinclined to identify incidents under this heading. For unknown reasons, women reporting their rape by an unknown assailant were not believed. They were, on the contrary, urged to admit "the truth".. Perhaps the court feared inundation by women crying rape and thereby escaping just punishment at the same time that their equally guilty male partner was protected.

It was very uncommon for a women to state that the father of her illegitimate child was unknown. In the ten or so cases where this occurred the war appears to have been a significant factor, along with the complex of problems connected with rape and its victims. Further on in time, when Gustav III's Infanticide Bill was introduced, it became possible for women to simply declare that the father was unknown. During the Age of Greatness, however, it was extremely difficult to have such a claim accepted as fact. The majority

of cases came about as the result of soldiers passing through the area and enticing women with money, or simply fulfilling their desires by violent means.

Social control was maintained through a finely-meshed network of public and semi-public officials, the latter well-established in local society. Control was exerted to a great extent at parish level by state representatives, but even by those with purely local interests such as midwives and various functionaries. In addition, the lay assessors of the hundred court were settled farmers from the area. In the court itself they expressed their opinions both on rumours permeating the area and about the conduct of individuals, and by so doing could influence the outcome of cases. Even if the state and the church supplied the strict legislation in regard to sexual conduct, the rural population appears to have supported rather than opposed the judicial struggle against immorality.

We have very few means of determining the nature and extent of control within households. Sexual relations, where made visible through court records, appear to have occurred hurriedly during work, in one of the farm buildings or in each others' beds.

To sum up, the strict orthodox period was characterised by a manifest intolerance towards extra-marital sexual relationships. This, however, resulted in not only women but also men being held to account for their sexual conduct. As the majority of accused men in paternity cases were found guilty as charged, women could in most instances expect their economic support towards the child's upbringing. In 54% of fornication cases there is an agreement to this effect noted in the court records.

'A new age': bastardy cases in the period 1750-1880: Orthodox sexual legislation was essentially swept away by Gustav III's penal law reform, the so-called Infanticide Bill of 1778. This contained a number of clauses which, collectively, were designed to lessen the risk of infanticide in connection with extra-marital births. In actual fact the bill made it possible to disrupt all existing judicial criteria, even if the older legislation was not abolished. Through the Infanticide Bill unmarried mothers were allowed anonymity when giving birth, and attending midwives were forbidden to enquire as to the father's name, something that was earlier, on the contrary, specifically demanded of them. The bill gave courts clear directives to change attitudes towards sexual crimes.

During the course of the nineteenth century legislation was moderated still further. In 1810, for instance, secularly determined punishment for women who committed fornication on up to two occasions was abolished, and the

new penal code of 1864 finally transferred extra-marital sexuality to the domain of civil law. From being perceived as a serious crime, which the state had spared no effort in detecting and punishing, extra-marital sexuality had now been relegated to the private sphere.

After the introduction of the Infanticide Bill in 1778, it became unusual for men in Torna hundred to be convicted in paternity cases. Women began to state that the father was unknown and the court accepted this. Judicial control lessened dramatically, and in the beginning of the 1800s only 20% of bastardy instances came before the hundred court. In Everlöv parish in the Torna hundred, 82 illegitimate children were born between 1810 and 1850, 76 of whom had ostensibly unknown fathers. It remains uncertain how many of these mothers received economic support from their partners. If a woman received an unofficial settlement there is good reason to suspect that the amount was lower than a court would have awarded. Women's negotiating position was weak, and acute economic distress in connection with the birth could make them inclined to accept even inferior offers. Men could always threaten to deny paternity. Private settlements found in court records usually involve women accepting one-off payments corresponding to about five years' child maintenance. When courts determined settlements, men were instead ordered to pay a per annum sum for child upkeep, usually for a period of 15 years.

Legislative moderation was primarily motivated by concern for these women and their offspring. In reality, however, the effects were not wholly positive for mothers, and indeed were catastrophic for children. The harsh moral climate of the era prior to the Infanticide Bill directed that men be forced to shoulder responsibility for the consequences of extra-marital sexuality, until 1697 by means of shared child custody and economic support thereafter. It seems probable that many men who had entered into a sexual relationship felt compelled to propose marriage if their partner became pregnant.

The later period's milder view towards bastardy certainly liberated women from punitive sanctions meted out by the judiciary, but more were now faced by unwanted pregnancies and their consequences in the form of economic and social destitution. The testimony of women lost prestige at the same time that the court's ambition to convict men lessened dramatically.

In an age when marriage was desirable for women, not least materially, a strict societal morality could obviously benefit them. By the new clauses of the 1778 Infanticide Bill, women were given the right to withhold the identity of the child's father and attitudes towards bastardy became less condemnatory. The resulting effect was an immediate and dramatic increase in illegitimate births. Judging from this outcome, men were now less careful,

realizing that they could escape both punishment and child-support obligations. There was a rapid development towards a situation where extra-marital children were fatherless, and women abandoned to the shameful situation of being single parents. It also seems likely that the new legal praxis gradually influenced popular attitudes towards sexuality. Men no longer felt responsible for their illegitimate offspring and women can very well have immersed themselves in a ’blame yourself’ mentality.

Bastardy proceedings from the Torna court reveal several instances where women themselves initiated sexual relations; women who often seem to have been full of both initiative and resolution, following their inclinations in a way that appears surprisingly liberated and modern. How do we explain such behaviour in an age when women were so adversely affected by extra-marital pregnancies?

Such questions become less problematic when we consider that the women in this study were by no means an homogeneous group. To refine this line of thought, unmarried women can be divided into two categories: belonging to the households of ’besuttna’ (peasant-proprietors/leaseholders with representation in the Diet), or those of ’obesuttna’ (unenfranchised agricultural tenants, labourers, soldiers, etc.) Marriage legislation was tailored to the needs of the former group. Sweden’s oldest laws, ’Landskapslagarna’ were founded by the relatively affluent peasant-proprietor class, and regulations dealing with marriage proposals, engagements and guardianship were subsequently transferred in largely unchanged form to the ’Landslagen’ (Provincial Law) and a further law of 1734.

In their role as daughters of ’besuttna’, women participated in property transfer between generations and relatives. It was therefore essential that their children were legitimate heirs, and not excluded from inheritance rights through unknown paternity. In this class, a woman’s marriage was the concern of the whole family and an independent ’right’ to choose a husband did not exist. Suitors applied for a woman’s hand in marriage via her legally appointed guardian. Even in cases where fiancées managed to circumvent the regulations and marry independently, guardians retained their right to disinherit. However, young people in such households also appear to have followed a strict moral code and held strongly negative views towards extra-marital sexuality. Social control consisted thereby not of protectiveness and supervision in the first instance but rather self-control.

Daughters of the ’obesuttna’ lower classes did not, conversely, participate in property transfer between generations and relatives. They were self-supporting, had usually begun work in other households at an early age, and

the institution of guardianship did not have any great bearing on their lives. There was quite simply very little for suitors to negotiate with guardians. Women themselves had to establish contacts and attract suitors as best they could.

It is in this context a paradoxical situation arose whereby proletarian women could benefit from strict sexual legislation. If men risked a very hard sentence, it was also likely that they would propose marriage if their partners conceived. On the other hand, if all sexual behaviour was de-criminalized, these women could easily be left in a perilous situation. A male comprehension that sexual relations were by no means binding would result in many women being left with sole responsibility for their children's support and welfare. This is precisely what seems to occur in Sweden during the 1800s, when the number of unmarried mothers reached huge proportions at the same time that unwilling fathers generally walked away from their responsibilities.

A survey of the number of pre-marital conceptions in Everlöv parish confirms this assumption. Within the landowning group it was exceptional for a woman to be with child at her marriage. The proportion of couples in this situation is a constant 16% for the whole 130-year period of 1750–1880. We can therefore accept that few from this class married as the result of pregnancy.

In the other category, however, the pattern is completely different. During the same period almost 50% of marrying women were pregnant. It seems reasonable to conclude that 'obesuttna' women in the parish who gave birth to illegitimate children conformed to established behaviour within their group. Pregnancy appears to have been good enough reason to marry, but at the same time did not immediately force steps in this direction. The assumption that unmarried mothers should be seen as an integrated part of 'obesuttna' marriage patterns in Everlöv parish is supported by material from court records.

Honour from a gender perspective: One hypothesis in this study is that perceptions of female sexuality were connected to ideas and beliefs regarding honour in a way that had no equivalent in the male sphere. This theory could explain why opinions on women's extra-marital sexual relations continued to be so condemnatory even when such acts were de-criminalized. Analysis of defamation cases in Torna hundred demonstrates that a woman's honour was primarily attacked by means of sexual imputations. 54% of these insults contained sexual taunts and the pattern appears to be gender-specific. Married women who had been insulted were defended by their husbands in 50% of the resulting cases. Unmarried women, however, defended their honour

independently. We can note that establishing female honour as essentially personal – rather than a matter concerning the family and relatives – brought with it substantial freedom of action and movement for young unmarried women. Male relatives had no need to protect and avenge the honour of their sisters and daughters. This independence, which answered to the labour requirements of agriculture, modified in practice Lutheran patriarchal ideology.

Why was a woman's honour more firmly anchored to sexuality than a man's? I interpret this as indicative of a manifestly patriarchal societal structure, which led to the definition of women as sexual objects and an emphasis on their reproductive role surpassing that of males. This outlook was heightened by Reformation ideology, whereby the female sphere became tenaciously associated with the role of wife and mother.

It is important to observe that both categories of women – 'besuttna' and 'obesuttna' – have always co-existed and only the relative proportions have changed. During the seventeenth century and the first half of the eighteenth century the majority of women belonged to the 'besuttna'. As a consequence of very rapid population growth and subsequent proletarianization from the second half of the eighteenth century, the proportions altered and both groups now matched each other in size.

Women and the church: For the church, morality was always a subject of great concern, demanding vigorous commitment. Locally, the church maintained its role as the main opinion-builder in regard to moral questions. At its command were number of pedagogic tools, which were used to make quite clear the ideal relationship between women and sexual morality.

In this context, three church ceremonies and rituals of great importance have been examined, namely weddings, confessions/absolutions and churchings.

At *wedding ceremonies* the church had at its disposal an effective means of distinguishing dishonourable women from others. In accordance with canon law, only virgins could wear the 'kyska brudars skrud' ('chaste brides' apparel'). Prospective brides who had given illegitimate birth before the ceremony, or were pregnant, were forced to indicate this in their costume, most often by wearing a distinctive head garment. This clearly stigmatizing rule disappeared only in 1915.

At *confessions/absolutions*, viz. obligatory re-admittance to the congregation after fornication leading to issue, the offending woman was subjected to a strong admonishing speech from the priest. This took place before the whole congregation until 1741, and thereafter in private before two

witnesses. Because men increasingly avoided penalties for their part in pregnancy-resulting fornication, in practice the ritual became a sanction aimed at women. This originally gender-neutral act came gradually to be perceived as a churching ritual for unmarried mothers.

At *churchings*, the thanksgiving ritual which took place about six weeks after giving birth, the church separated single mothers and engaged mothers from married mothers. Engaged mothers were churched according to a modified, admonishing ritual. Unmarried mothers were not churched at all, only absolved of their sin.

While secular legislation was gradually moderated after 1778, the church continued to conserve and legitimate older perceptions via independent disciplinary measures. But it is also evident that this institution, after the orthodox era, primarily aimed its sanctions towards women. This can be observed via the thanksgiving ritual, private confession/absolution, and the marriage ceremony. There is a distinctive pattern shared by all three rituals/ceremonies: extra-marital sexuality was strongly associated with a woman' s body and person, while male offenders escaped sanctions. Although legislative moderation was motivated by concern for women's difficult situation and introduced to lessen their vulnerability, the primary result was that men escaped church disciplinary measures. Control over women lessened only marginally. Legislative changes certainly made it more difficult for the clergy to maintain discipline vis-à-vis male parishioners, but the clear message of the 1778 Infanticide Bill – to treat female parishioners with more leniency – went unheeded.

Mark Davies

KÄLL OCH LITTERATURFÖRTECKNING

Otryckt källmaterial

Landsarkivet i Lund (LLA)

Everlövs kyrkoarkiv:
Husförhörslängder. Serie AI
Födelse- och dopböcker. Serie C
Lysnings- och vigselböcker. Serie E
Död- och begravningsböcker. Serie F
Befolkningsstatistiska tabeller. Serie G
Absolutionslängder. Serie C

Blentarps kyrkoarkiv:
Absolutionslängder. Serie C

Norra Nöbbelövs kyrkoarkiv:
Absolutionslängder. Serie C

Torna kontrakts prostarkiv:
Statistiska tabeller. Serie H:1

Torna häradsrätts arkiv:
Domböcker. Serie AIa
Stämnings- och uppskovslistor. Serie DI
Inneliggande handlingar. Serie FIa:3

Mantalslängder Torna härad. CD 530, 1699:IV

Kyrkohistoriska arkivet i Lund:

Uppteckning nr 1957

Göta hovrätts arkiv, Jönköping:

Göta hovrätts öppna utslag. B III:134, EVAC:228

Riksarkivet, Stockholm:

Bondeståndets arkiv, 1755–56:17. Besvär från Luggude, Onsjö, Rönneberga i Malmöhus län

Tryckta källor och bearbetningar

Afzelius, Ivar: *Om parts ed.* Uppsala 1879.

Ahlenius, Karl & Kempe, Arvid: *Sverige. Geografisk, topografisk, statistisk beskrivning.* Stockholm 1908.

Alcoff, Linda: ”Cultural Feminism Versus Poststructuralism: the identity crisis in feminist theory.” *Signs* 1988:3.

Almquist, Jan Eric: ”Karl IX och den mosaiska lagen.” *Lychnos* 1942.

Andersson, Hans: ”Rättssäkerheten i stormaktstidens Stockholm.” Red Arne Jarrick & Johan Söderberg, *Människovärdet och makten. Om civiliseringsprocessen i Stockholm 1600–1850.* Stockholmsmonografier vol 118. Stockholm 1994.

Andersson, Hans: ”Genus och rättskultur. Kvinnlig brottslighet i stormaktstidens Stockholm.” *Historisk tidskrift,* 1995:2

Andersson Lennström, Gudrun: ”Makt och myndighet. Kring 1686 års lagkommission och kvinnans vardagsmakt.” *I Sprickor i muren. Funktion och dysfunktion i det stormaktstida rättssystemet.* Uppsala 1994.

Andrén, Åke: ”Timelig kyrkonäpst. Kyrkoordningen 1571 och den uppenbara skriften.” Red Sven Kjöllerström. *Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning.* Lund 1971.

Ankarloo, Bengt: Att stilla herrevrede. Trolldomsdåden på Vegeholm 1653–54. 1988.

Anners, Erik: *Humanitet och rationalism. Studier i upplysningstidens strafflagsreformer – och särskilt med hänsyn till Gustav III:s reformlagstiftning.* Lund 1965.

Anners, Erik: *Svensk straffrättshistoria.* Del 1. Stockholm, 1974.

Arner, Anders: *Kyrka och fångvård i Sverige 1846-1946.* Lund 1963.

Aronsson, Peter: *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680-1850.* Lund 1992.

Aronsson, Peter & Johansson, Kenneth m fl: ”Vem skapar historia? Om struktur och subjekt som historieteoretiskt problem.” *Scandia,* 1988:2

Artæus, Iréne: *Kvinnorna som blev över. ensamstående stadskvinnor under 1800-talets första hälft – fallet Västerås.* Stockholm 1992.

Aune, Anne: *Avkriminalisering av leiermål. En studie av rettspraksis i leiermålssaker i nedre Telemark sorenskriveri 1727–1797.* Tingbokprosjektet. Oslo 1994.

Backman, J. H: *Ny Lagsamling.* (1874–78 utg C E Backman) Häfte 1–10 Örebro 1831–1878.

Berglund, Erik: ”Kyrktagning – kyrklig sed som finns och icke finns”. *Ystads Allehanda* 29 mars 1960.

Bergman, Martin: *Dödsstraffet, kyrkan och staten i Sverige från 1700-tal till 1900-tal*. Rättshistoriskt bibliotek band 53. Lund 1996

Bergner, Barbro: ”Dygden som levnadskonst. Kvinnliga dygdeideal under stormaktstiden.” Red Eva Österberg. *Jämmerdal och fröjdesal*. Stockholm 1997.

Bergström, Carin: *Lantprästen. Prästens funktion i det agrara samhället 1720–1800. Oland-Frösåkers kontrakt av ärkestiftet.* Nordiska museets handlingar 110. Stockholm 1991.

Bidrag till Sveriges offentliga statistik. B. Rättsväsendet. 1861–1890.

Blickle Peter: Deutsche Untertanen. Ein Widerspruch. München 1981.

Blom, Ida: ”En annen historie? Kvinnehistorie i et internasjonalt perspektiv.” *Historisk tidskrift, norsk,* 1990:4.

Bogren, Yngve: *Den kyrkliga försvenskningen av Skånelandskapen och Bohuslän. Studier till den s. k. uniformitetens genomförande 1645– omkring 1750.* Diss Lund 1937.

Bringéus, Nils-Arvid: *Livets högtider.* Stockholm, 1987.

Burke, Peter: *Folklig kultur i Europa.* Stockholm 1983.

Bäärnhielm, Gösta: ”Utomäktenskapliga barns ställning.” I *Minnesskrift ägnad 1734 års lag.* Band 2, Stockholm 1934.

Carlsson, Christina & Esseveld, Joke & Goodman, Sara & Widerberg, Karin: ”Om patriarkat: en kritisk granskning.” *Kvinnovetenskaplig Tidskrift,* 1983.

Carlsson, Lizzie: *Jag giver dig min dotter. Trolovning och äktenskap i den svenska kvinnans äldre historia.* Lund 1965.

Carlsson, Sten: *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning.* Lund 1973.

Carlsson, Sten: *Fröknar, mamseller, jungfrur och pigor. Ogifta kvinnor i det svenska ståndssamhället.* Uppsala 1977.

Carlsson Wetterberg, Christina: ”Från patriarkat till genussystem – och vad kommer sedan?” *Kvinnovetenskaplig Tidskrift,* 1992:3.

Cavallo, Sandra & Cerutti, Simona: ”Female Honor and the Social Control of Reproduction in Piedmont between 1600 and 1800.” Ed Muir Edward and Guido Ruggiero. *Sex & Gender in Historical Perspective*. Baltimore 1990.

Damsholt, Nanna: ”Hvad er bedst: at fortraenge patriarkatet eller se det i öjnene.” Red. Inger Lövkrona. *Kvinnospår i medeltiden.* Kvinnovetenskapliga studier. Skriftserie från Kvinnovetenskapligt forum vid Lunds universitet. Lund 1992.

Delin, Carl: *Om oäkta börd samt om oäkta barns rättsställning enligt äldre svensk rätt.* Lund 1909.

Dübeck, Inger: *Købekoner og konkurrence. Studier over myndighets- og ehrvervsrettens udvikling med stadigt henblik på kvinders historiske retsstilling.* København 1978.

Edgren, Monika: *Tradition och förändring. Könsrelationer, omsorgsarbete och försörjning inom Norrköpings underklass under 1800-talet.* Lund 1994.

Eduards, Landby M & U Manns: ”Om genus och genussystem.” *Kvinnovetenskaplig Tidskrift,* 1987:4.

Egardt, Brita: *Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga*

fördomar. Lund 1962.
Ekenstam, Claes: *Kroppens idéhistoria. Disciplinering och karaktärsdaning i Sverige 1700–1950.* Hedemora 1993.
Ekenvall, Asta: *Manligt och kvinnligt. Idéhistoriska studier.* Göteborg 1966.
Englund, Peter: *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden.* Stockholm 1989.
Enochsson, Ernst: *Den kyrkliga seden med särskild hänsyn till Västerås stift.* Stockholm 1949.
Erlandsson, Alf: *Skånska generalguvernementet 1658–1693 och dess arkiv.* Lund 1967.
Ervasti, Kajus: ”Barnamordsbrotten i Finland under 1800-talet.” *Historisk Tidskrift för Finland* 1995:1.
Farge, Arlette: *Livets sköra tråd. Våld, makt och solidaritet i 1700-talets Paris.* Stockholm 1989.
Frykman, Jonas: *Horan i bondesamhället.* Lund 1982.
Furuhagen, Björn: *Berusade bönder och bråkiga båtsmän*. Social kontroll vid sockenstämmor och ting under 1700-talet. Stockholm 1996.
Förarbetena till Sveriges rikes lag 1686–1736. Band I–VIII. Utgivna av Wilhelm Sjögren. Uppsala 1900–1909.
Gaunt, David: *Familjeliv i Norden.* Stockholm 1983.
Gemzöe, Lena, & Holmqvist, Tove m fl: ”Sex, genus och makt i antropologiskt perspektiv.” *Kvinnovetenskaplig Tidskrift,* 1989:1.
Gowing, Laura: ”Language, power and the law: women´s slander litigation in early modern London”. Ed Jenny Kermode & Garthine Walker. *Women, crime and the courts in early modern England*. London 1994.
Gunnlaugsson, Gísli, Ágúst: ”Sedlighetsbrotten i Norden 1550–1850.” *Det 22 nordiske historikermøte. Rapport II.* Oslo 1994.
Gurevich, Aron, J: *Categories of Medieval Culture.* London 1985.
Gustafsson, Berndt: *Kyrkoliv och samhällsklass i Sverige omkring 1880. En kyrkohistorisk-sociologisk undersökning.* Samlingar och studier till svenska kyrkans historia. Utg av H Pleijel. Stockholm 1950.
Gustavsson, Anders: *Kyrktagningsseden i Sverige.* Skrifter från Folklivsarkivet i Lund nr 13. Lund 1972.
Gävle stads dombok 1631–1639. Utg av Erik Brännman & Arne Lenner. Gävle 1982.
Göransson, Anita: ”Kön, släkt och ägande. Borgerliga maktstrategier 1800–1850.” *Historisk tidskrift,* 1990:4
Göransson, Anita: *Innovation och institution. Om receptionen av kvinnohistoria och kön som analytisk kategori.* Art i HT ?
Hagemann, Gro: ”Postmodernismen en användbar men opålitlig bundsförvant.” *Kvinnovetenskaplig Tidskrift,* 1994:3.
Handbok för svenska kyrkan stadfäst af konungen år 1894. Lund 1894.

Handbok ther uti är författat, huruledes gudstiensten, med christelige ceremonier och kyrckioseder uti wåra svenska församlingar skal blifwa hållen ... inrättad åhr 1693. 1735.

Hanssen, Börje: *Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne.* Diss Stockholm 1952.

Hazelius-Berg, Gunnel: ”Brud och brudgum i deras högtidsskrud.” *Fataburen.* Nordiska museets och Skansens årsbok, 1969.

Hedrén, Gunnar: *Om fosterfördrifning från rättsmedicinsk synpunkt särskilt med hänsyn till svenska förhållanden och svensk lagstiftning.* Stockholm 1901.

Hellspong, Mats & Löfgren Orvar: *Land och stad. Svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid.* Lund 1977.

Hirdman, Yvonne: ”Likhet–särart kvinnorörelsens Scylla och Charybdis.” *Rapport fra det 2 nordiske kvindehistoriemøde 1985.* Aarhus 1986.

Hirdman, Yvonne: ”Genussystemet – reflexioner kring kvinnors underordning.” *Kvinnovetenskaplig Tidskrift,* 1988:3.

Hirdman, Yvonne: ”Genussystemet.” I Demokrati och makt i Sverige. Maktutredningens huvudrapport. *Statens offentliga utredningar 1990:44,* Stockholm 1990:76.

Hirdman, Yvonne: ”Genusanalys av välfärdsstaten: Utmaning av dikotomierna.” *Det 22 nordiske historikermøtet. Rapport III.* Oslo 1994.

Historisk statistik för Sverige. Del I. Befolkning. Stockholm 1955.

Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige. Band II. Stockholm 1860.

Holmbäck, Åke, & Wessén, Elias: *Magnus Erikssons stadslag i nusvensk tolkning.* Rättshistoriskt bibliotek band 7. Lund 1966.

Hägge, Eric: *I lagens namn. Hallands södra domsaga 1645–1970.* Halmstad 1970.

Imsen, Steinar: ”Over bekken etter vann eller historien om den tyska bondekommunalismen som hjelp til sjelvhjelp. *Historisk tidskrift* (norsk) 1989

Jansson, Karin: ”Kvinnofrid ur olika perspektiv – våldtäkt, kvinnorov och andra sexuella övergrepp cirka 1600–1900.” Red G Granström m fl *Kvinnorna och rätten.* Uppsala, 1996.

Jarrick, Arne & Söderberg, Johan: ”Aktörsstrukturalismen: ett nytt hugg på humanvetenskapens gordiska knut.” *Historisk tidskrift,* 1991:1

Jarrick, Arne & Söderberg, Johan: *Människovärdet och makten. Om civiliseringsprocessen i Stockholm 1600–1850.* Stockholm 1994.

Johannisson, Karin: *Det mätbara samhället. Statistik och samhällsdröm i 1700-talets Europa.* Stockholm 1988.

Johansson, Ella: *Skogarnas fria söner. Maskulinitet och modernitet i norrländskt skogsarbete.* Nordiska museets handlingar 118. 1994.

Johansson, Kenneth: *”... eij ossaninda, eij Widherdelomän, och eij de Weldoghe äro”. Nämnden i Allbo härad med särskild hänsyn till 1600-talet.* Papper till nordisk konferens i historisk kriminologi. Social kontroll och konflikthantering i Norden under

förindustriell tid. Köpenhamn 1995.
Johansson, Kenneth: ”Mannen och kvinnan, lusten och äktenskapet. Några tidstypiska tankegångar kring gåtfulla ting.” Red Eva Österberg. *Jämmerdal och fröjdesal.* Stockholm 1997.
Karlsson, Åsa: ”Kvinnan, staden och rätten under 1600-talet.” *Historisk tidskrift,* 1995:4.
Kjöllerstöm, Sven: *Guds och Sveriges lag under reformationen.* Lund 1957.
Kjöllerström, Sven: Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning. Lund1971.
Knutsson, Knut: *1700-talskartorna över Dalby by, Torna härad.* Utg av S:t Nicolai Gille i Dalby. Meddelande nr 2. Dalby 1977.
Kong Christian den femtes norske lov, 15 april 1687. Universitetsforlaget. Oslo 1982.
Kyle, Gunhild: ”Genrebilder av kvinnor. En studie i sekelskiftets borgerliga familjehierarkier.” *Historisk tidskrift,* 1987:1
Kyrko-handbok, hvaruti stadgas huru Gudstjensten i Svenska Församlingar skall behandlas. Öfversedd, Förbättrad och Tillökt, samt med Kongl. Maj:ts nådiga bifall af Rikets ständer antagen vid Riksdagen i Stockholm År 1809. Stockholm 1811.
Kyrkolag, 1686 års. Stockholm 1936.
Kälvemark, Ann-Sofie: ”Att vänta barn när man gifter sig.” Historisk tidskrift 1977.
Kälvemark, Ann-Sofie: ”Hotet mot familjen, Den ogifta modern i Sverige i historiskt perspektiv.” *Historisk tidskrift,* 1978.
Laqueur, Thomas: *Om könens uppkomst: hur kroppen blev kvinnlig och manlig.* Stockholm 1994.
Larsson, Lars-Olov: *Bönder och gårdar i stormaktspolitikens skugga. Studier kring hemmansklyvning, godsbildning och mantalssättning i Sverige 1625–1750.* Växjö, 1983.
Lennartsson, Malin: *Människorna och målen. Verksamheten i Växsjö stifts domkapitel vid 1600-talets mitt.* Papper till nordisk konferens i historisk kriminologi. Social kontroll och konflikthantering i Norden under förindustriell tid. Köpenhamn 1995.
Lennartsson, Malin: ”Den olovliga kärlekshandeln. Fallet Annicka Rebäcka Nilsdotter.” Red Eva Österberg. *Jämmerdal och fröjdesal.* Stockholm 1997.
Levander, Lars: *Brottsling och bödel.* Stockholm 1975.
Lext, Gösta: *Mantalsskrivningen i Sverige före 1860.* Göteborg 1968.
Liljeström, Marianne: ”Kvinnohistorisk forskning i Norden: om historiografi och problemorientering.” *Det 22 nordiske historikermøte. Rapport III,* Oslo 1994.
Liljiequist, Jonas: *Brott, synd och straff. Tidelagsbrottet i Sverige under 1600- och 1700-talet.* Diss Umeå 1992.
Lindberg, Bo: (red) ”Teokratisk åskådning och naturrätt.” *17 uppsatser i svensk idé- och lärdomshistoria.* Uppsala 1980.
Lindegren, Jan: *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640.* Uppsala 1980.

Lindén, Erling: *Dalby med Nordens äldsta stenkyrka och första munkorden. Utvecklingen under 1000 år till modern sovstad med fint gammalt kulturcentrum.* Kristianstad, 1990.

Lindquist, David: *Nattvarden i svenskt kultliv. En liturgihistorisk studie.* Lund 1947.

Lindstedt, Marie: *Ogifta mödrar och utom äktenskapet födda barn, 1800–1820, i Skurups socken.* Opubl. C-uppsats vid Historiska inst, Lund. 1989.

Lindstedt, Marie: ”Föräldrars ansvar för utomäktenskapliga barn i ett historiskt perspektiv.” *Aktuellt om kvinnoforskning.* Lund 1996.

Lindstedt, Cronberg, Marie: ”Att försonas med Gud och hans heliga församling.” Red Eva Österberg. *Jämmerdal och fröjdesal.* Stockholm 1997.

Lindström, Dag: ”Våld, förtal och förlikningar i Stockholm 1475–1625.” *Rättshistoriska studier, serie 2 band 14.* Stockholm 1988.

Lindström, Dag: ”Oärliga mästare och kivande makar. Ett och annat om rättskipning, kriminalitet och normsystem i 1500-talets Norden.” *Historisk tidskrift*,1994:4.

Losman, Beata: *Kvinnor, män och barn på 1800-talets svenska landsbygd.* Göteborg, 1986.

Löfgren, Orvar: ”Från nattfrieri till tonårskultur.” *Fataburen* 1969.

Löfgren, Orvar: *Arbetsfördelning och könsroller i bondesamhället.* Stencil, Etnologiska institutionen, Lund 1977.

Matovic, Margareta: *Stockholmsäktenskap. Familjebildning och partnerval i Stockholm 1850–1890.* Stockholm, 1984.

Modeé, R, G, m fl: *Utdrag utur alle ifrån den 7 dec. 1718 utkomne publique handlingar ...* Band 1–15. Stockholm 1742–1829.

Montelius, Alvar: *Om vanhederlighets rättsverkan.* Uppsala 1920.

Munktell, Henrik: Mose lag och svensk rättsutveckling. Några huvuddrag. *Lychnos* 1936.

Nicolovius, (N Loven): *Folklivet i Skytts härad i Skåne vid början af 1800-talet.* Lund 1847.

Nilsson, Sven A: *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle.* Uppsala 1990.

Norman, Hans: ”Den utomäktenskapliga fruktsamhetens lokala variationer. En fallstudie från Örebro län.” Red L-G Tedebrand. *Historieforskning på nya vägar. Studier tillägnade Sten Carlsson.* Uppsala 1977.

Normann, Carl-E: *Prästerskapet och det karolinska enväldet. Studier över det svenska prästerskapets statsuppfattning under stormaktstidens slutskede.* Samlingar och studier till svenska kyrkans historia. Bd 17. Stockholm, 1948.

Normann, Carl-E: *Cleri comitialis cirkulär 1723–1772.* Samlingar och studier till svenska kyrkans historia. Bd 29. Stockholm, 1952.

Normann, Carl-E: *Lundastiftets prästerskap och 1731 års kyrkoordningsförslag.* Lund 1954.

Normann, Carl-E: ”Enhetskyrka och upplysningsidéer. Studier i svensk religionspolitik

vid 1700-talets mitt.” *Lunds universitets årsskrift. Avd 1* Bd 55 nr 4. Lund 1963.
Olander, Ann-Sofie: *Kärlek, död & frihet. Historiska uppsatser om människovärde och livsvillkor i Sverige.* Stockholm 1986.
Olin, Gustav: ”Några blad ur det svenska straffsystemets historia.” *Minnesskrift till 1734 års lag, 2*, 1934.
Ordbok över svenska språket utg. av Svenska Akademien. Lund 1937.
Perlestam, Magnus: ”Ogifta Kristin brukar – har intet folck sig till hielp. Änkor, hustrur och pigor som gårdsförvaltare.” Red Eva Österberg. *Jämmerdal och fröjdesal.* 1997.
Persson, Birgit: *Barnhus och övergivna barn. Fosterbarn i Sverige under 1890-talet.* Rapport Stockholm 1986.
Petrén, Sture: ”Våra första advokater.” *Svensk juristtidning.* Årg 32, Stockholm 1947.
Pleijel, Hilding: ”Karolinsk kyrkofromhet, pietism och herrnhutism 1680–1772.” *Svenska kyrkans historia,* band 5, Stockholm 1935.
Pleijel, Hilding: ”Karolinsk fromhet och kyrkotukt.” Red. E Wrangel. *Svenska folket genom tiderna.* Malmö 1939.
Prästeståndets riksdagsprotokoll 1734. Utg. Av Axel Norberg, Stockholm 1978.
Prästeståndets riksdagsprotokoll 1778-1779. Utg. Av Stefan Lundhem, Stockholm 1990.
Prästeståndets riksdagsprotokoll 1786. Utg. av Stefan Lundhem, Stockholm 1987.
Prästeståndets riksdagsprotokoll 1809. Stockholm.
*Prästeståndets riksdagsprotokoll 1828-1829.*Stockholm.
Qvist, Gunnar: *Konsten att blifva en god flicka.* Stockholm, 1978.
Rehnberg, Bertil: *Prästeståndet och religionsdebatten 1786–1800.* Uppsala 1966.
Revera, Margareta: ”En barock historia.” Red Gudrun Ekstrand. *Tre Karlar. Karl X Gustav, Karl XI, Karl XII.* Stockholm, 1984.
Reynolds-Whyte, Susan: ”Kontroll över kvinnor - ett antropologiskt perspektiv.” Red K. Westman-Berg. *Gråt inte – forska.* Stockholm 1979.
Rietz, Johan Ernst: *Svenskt dialekt-lexikon eller ordbok öfver svenska allmogespråket.* Lund 1867.
Rodhe, Edvard: *Svenskt gudstjänstliv. Historisk belysning av den svenska kyrkohandboken.* Stockholm 1923.
Roper, Lyndal: *The Holy Household. Women and Morals in Reformation Augsburg.* Oxford 1989.
Roper, Lyndal: ”Will and honor: Sex, words and power in Augsburg criminal trials.” *Radical history review*. 1989 43. (1989b)
Sanders, Hanne: *Bondevækkelse og sekularisering. En protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820–1850.* Studier i stads- och kommunhistoria 12. Stockholm 1995.
Sandmo, Erling: ”Tingets tenkemåter: Kriminalitet og rettssaker i Rendalen, 1763–97.” *Historisk tidskrift,* (norsk)1991:2.
Sandmo, Erling: *Tingets tenkemåter. Kriminalitet og rettssaker i Rendalen, 1763–97,*

Tingbokprosjektet. Oslo 1992.
Sandmo, Erling: ”Æren og ærekrenkelsen.” *Det 22 nordiske historikermöte. Rapport II.* Oslo 1994.
Sandmo, Erling: ”Et virkeligt mandfolk. Teorier om kjønn i det tidlig-moderne Europa.” *Historisk tidskrift,* 1995:4.
Sandnes, Jørn: *Kniven, ølet og æren. Kriminalitet og samfunn i Norge på 1500- og 1600-tallet.* Oslo 1990.
Sandvik, Hilde: ”Kvinners rettslige handleevne. Tingbøker som kilde til forholdet mellom kjønnene”. (norsk), 1991:2.
Sandvik, Hilde: *”Umyndige” kvinner i handel och håndverk. Kvinner i bynæringer i Christiania i siste halvdel av 1700-tallet*. Tingbokprosjektet. Oslo 1992.
Schmedeman, Joh (utg): *Kongl. Stadgar, Förordningar, Bref och Resolutioner ifrån Åhr 1528 in til 1701 angående Justitiae och Executions Ährender.* Stockholm 1706.
Sharpe, James A: ” ’Such Disagreement betwyn Neighbours’: Litigation and Human Relations in Early Modern England.” Red J Bossy. *Disputes and Settlements. Law and Human Relations in the West*. London 1983.
Simonson, Örjan: *Nämnden – mellan menighet och myndighet.* Konferenspapper till nordisk konferens i historisk kriminologi. Social kontroll och konflikthantering i Norden under förindustriell tid. Köpenhamn 1995.
Sogner, Sølvi & Sandvik, Hilde: ”Ulik i lov og lære; lik i virke og verd? Kvinner i norsk økonomi i by og på land ca 1500–1800”. *Historisk tidskrift* (norsk), 1989.
Sogner, Sølvi: ”Europa 1500–1750.” *Kvinder fra urtid til nutid.* Band 2. Köpenhamn 1992.
Stadin, Kekke: ”Stormaktskvinnor.” Red Stellan Dahlgren, Anders Florén, Åsa Karlsson. *Makt och vardag. Hur man styrde, levde och tänkte under svensk stormaktstid.* Stockholm 1993.
Statistiska meddelanden. Serie A. Utom äktenskapet födda barn. 1912–1916.
Stenhammar, E H: *Bilder ur riksdags- och huvudstadslivet i bref till hemmet och vännerna i hemorten från prosten dr Christian Stenhammar, 1844–1851.* Linköping 1903.
Stjernberg, Nils: ”Några blad ur horsbrottets historia i svensk rätt.” *Festskrift för presidenten, jur utr doktor Julius Grotenfeldt.* Helsingfors 1929.
Sundbärg, Gustaf, ”Ekonomisk-statistisk beskrivning öfver Sveriges olika landsdelar.” *Emigrationsutredningen.* Bilaga V. Stockholm 1910.
Sundin, Jan: ”Kontroll – straff och försoning. Kyrklig rättvisa på sockennivå före 1850.” Red Sune Åkerman. Kontroll och kontrollerade. Formell och informell kontroll i ett historiskt perspektiv. Umeå 1982.
Sundin, Jan: ”Världslig pragmatism och religiös nit. Om sexualitetens gränser i Sverige 1600–1850.” *Historisk tidskrift* (norsk) 1991:2.
Sundin, Jan: ”För Gud, Staten och Folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600–1840.” *Rättshistoriskt Bibliotek* band 47. Lund 1992.

Svenskt Konversations Lexikon. Stockholm 1845–1850.
Sveriges Ridderskaps och adels riksdagsprotokoll, 1778–1779. Utg av Sten Lundahl. Stockholm 1982.
Sveriges rikes lag, gillad och antagen på riksdagen år 1734. Faksimilupplaga Malmö 1981.
S*veriges rikes landslag, Kristoffers.* 1608. 2-a uppl Stockholm 1726.
Sveriges Stads-lag, 1618, Stockholm 1730.
Söderberg, Johan: ”En fråga om civilisering. Brottmål och tvister i svenska häradsrätter 1540–1660.” *Historisk tidskrift* 1990:2.
Taussi Sjöberg Marja: ”Staten och tinget under 1600-talet.” *Historisk tidskrift* 1990:2.
Taussi Sjöberg, Marja: ”Giftas och skiljas. Kvinnan, mannen och äktenskapet.” I *Kvinnohistoria,* Stockholm 1992. (1992a)
Taussi Sjöberg, Marja: ”Kvinnorna på Njurundatinget på 1600-talet.” *Historisk tidskrift,* 1992:2. (1992b)
Taussi Sjöberg, Marja: *Rätten och kvinnorna. Från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talen.* Stockholm 1996.
Telste, Kari: ”*Krenket og vanaeret eller lösaktig og lettferdig?*” *Dugnad,* Volum 17, 1991:1.
Telste, Kari: *Mellom liv og lov. Kontroll av seksualitet i Ringerike og Hallingdal 1652–1710.* Tingbokprosjektet. Oslo 1993.
Thomson, Arthur: *Hävdande under äktenskapslöfte. En rättshistorisk studie.* Lund 1966.
Thomson, Arthur: ”Från ’horpall’ till ’tjuvpall’.” Uppsats i *Saga och sed* 1967. Lund 1968.
Thulin, Gabriel: Inledning till *Kyrkolag 1686 års.* Stockholm, 1936.
Thunander, Rudolf: *Förbjuden kärlek. Sexualbrott, kärleksmagi och kärleksbrev i 1600-talets Sverige.* Stockholm 1992.
Thunander, Rudolf: Hovrätten i funktion. Göta hovrätt och brottmålen 1635–1699. Lund 1993.
Tingboka som kilde. En seminarrapport. Red Liv Merthinsen.Utg av Norsk lokalhistorisk institut.Oslo 1990.
Troels-Lund: *Dagligt liv i Norden i det sekstende århudrede.* Band 6. Danmark, 1969.
af Ugglas, Samuel: *Samling af kongl. Maj:ts Bref och Förklaringar, hvilka til swar på inkomna förfrågningar om lagens rätta förstånd utfärdade blifwit, ifrån 1776 års början til Martii månads slut 1792.* Stockholm 1794.
Ulvros, Eva Helen: *Fruar och mamseller. Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790–1870.* Lund 1996.
Upplandslagen. Svenska Landskapslagar. Stockholm 1933. Utg. Av Åke Holmbäck & Elias Wessén.
Wedberg, Birger: *Karl XII på justitietronen.* Stockholm 1944.
Weibull, Jörgen: ”Ödejord och ödemantal i 1680-talets Skåne. En kameralhistorisk

studie.” *Scandia* 1958:2.

Wigström, Eva: *Allmogeseder i Rönnebergs härad i Skåne på 1840-talet.* Stockholm 1891. Faksimil Malmö 1985.

Winberg, Christer: *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen.* Göteborg 1975.

Winberg, Christer: *”Lokalt, regionalt, centralt – analysnivåer i historisk forskning.”* Åtta provföreläsningar för professuren i historia ... Stadshistoriska institutet. Studier i stads- och kommunhistoria 3. Stockholm 1988. (1988a)

Winberg, Christer: ”Några anteckningar om historisk antropologi.” *Historisk tidskrift* 1988:1 (1988b).

Åquist, Ann-Cathrine: ”Vart tog patriarkatteorin vägen?” *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* 1990:1.

Ödman, Per-Johan: *Konformismens triumf. Utvecklingslinjer i svensk 1600-talspedagogik.* Stockholm 1987.

Ödman, Per-Johan: *Kontrasternas spel.* Band I, II. Stockholm 1995.

Österberg, Eva & Lindström, Dag: *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedsh Towns.* Uppsala 1988.

Österberg, Eva: ”Bonde eller bagerska?” *Historisk tidskrift* 1980:3.

Österberg, Eva: ”Den gamla goda tiden.” Bilder och motbilder i ett modernt forskningsläge om det äldre agrarsamhället. *Scandia* 1982:1.

Österberg, Eva: ”Brott och straff i svenska småstäder under medeltid och vasatid. Svensk kriminalitet i europeiskt perspektiv.” *Över gränser. Festskrift till Birgitta Odén.* Lund 1987.

Österberg, Eva: ”Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt – kompromiss – politisk kultur.” *Scandia* 1989:1

Österberg, Eva: ”Kontroll och kriminalitet i Sverige från medeltid till nutid. Tendenser och tolkningar.” *Scandia* 1991:1 (1991a).

Österberg, Eva: ”Brott och social kontroll i Sverige från medeltid till stormaktstid. Godtycke och grymhet – eller sunt förnuft och statskontroll.” *Historisk tidskrift* (norsk) 1991:2 (1991b).

Österberg, Eva: ”Social Arena or Theatre of Power? The Courts, Crime and the Early Modern State in Sweden.” Theatres of Power. Social Control and Criminality in A Historical Perspective. Publications of Matthias Calonius Society. Red. Heikki Pihlajamäki. Jyväskylä 1991. (1991c).

Österberg, Eva: ”Folklig mentalitet och statlig makt. Perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige.” *Scandia* 1992:1.

Österberg, Eva: ”Kusinen från landet. Universiteten och lokalhistorien” *... och fram träder landsbygdens människor. Studier i nordisk och småländsk historia tillägnade Lars-Olof Larsson på 60-årsdagen.* Red Peter Aronsson m fl. Växjö 1994.

Österberg, Eva: *Folk förr.* Stockholm 1995.
Österberg, Eva (red): ”Den förmoderna kvinnan – variationer och tvetydigheter.” *Jämmerdal och fröjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige.* Stockholm 1997.
Österberg, Eva: ”Trådar och tillfällen. En dialogisk miniatyr om modernitet och gamla tider.” I Festskrift till Johan Asplund, under publicering. (1997b).